

Nazwy wartości i koncepty kulturowe Hierarchie i rekonstrukcje

————— **TOM 4** —————

**Nazwy wartości i koncepty kulturowe
Hierarchie i rekonstrukcje**

————— TOM 4 —————

UMCS

WYDAWNICTWO

I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny

Nazwy wartości i koncepty kulturowe Hierarchie i rekonstrukcje

REDAKCJA NAUKOWA

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Joanna Szadura

Beata Żywicka

TOM 4

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin 2022

Dofinansowano ze środków budżetu państwa
Program: Doskonała nauka
I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny
DNK/SP/462229/2020
Dofinansowanie: 129 400 zł
Całkowita wartość: 149 400 zł

Recenzenci

dr hab. Ewa Masłowska, prof. IS PAN (Instytut Sławistyki PAN)
prof. dr hab. Alena Rudenka (Instytut Sławistyki PAN)

Redakcja językowa

Przemysław Łozowski
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Alena Rudenka
Beata Żywicka

Redakcja techniczna

Agnieszka Muchowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Krzysztof Trojnar

Skład

Marcin Wachowicz

Grafika na okładce: Narodowe Archiwum Cyfrowe
Fotografia Profesora Jerzego Bartmińskiego: Grzegorz Michalec

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2022

ISBN 978-83-227-9613-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
ul. Idziego Radziszewskiego 11, 20-031 Lublin
tel. 81 537 53 04
www.wydawnictwo.umcs.eu
e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy
tel./faks 81 537 53 02
Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu
e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Druk i oprawa
„Elpil”, ul. Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

*Tom dedykowany pamięci
Profesora Jerzego Bartmińskiego,
twórcy konwersatorium „EUROJOS”,
pomysłodawcy i redaktora
„Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów”*

Spis treści

† JERZY BARTMIŃSKI (LUBLIN, POLSKA) DOROTA PAZIO-WŁAZŁOWSKA (WARSZAWA, POLSKA) BEATA ŻYWICKA (SIEDLCE, POLSKA) <i>Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – stan obecny i perspektywy kontynuacji</i>	9
Ирина М. Коваль-Фучило (KYIV, UKRAINE) Иерархия ценностей в нарративах о принудительном переселении из зон затопления	19

ALEXANDER BOGOMOLOV (KYIV, UKRAINE) The concept of <i>KARĀMA</i> (DIGNITY) and the idea of SELF in Arabic	35
KALINA MICHEVA-PEJCHEVA (SOFIA, BULGARIA) The facet frame of the concept PEOPLE (<i>НАРОД</i>) in the Bulgarian conceptual sphere	45

Людмила Л. Федорова (МОСКВА, РОССИЯ) Языковые образы семьи в пословицах и фразеологии	59
NATALIA DŁUGOSZ (POZNAŃ, POLSKA) <i>СЕМЕЙСТВО</i> (RODZINA) w systemie aksjologicznym Bułgarów (na podstawie danych systemowych)	77
ILONA KOUTNY (POZNAŃ, POLSKA) The linguistic view of FAMILY in Hungarian	89
IRENA VAŇKOVÁ (PRAGUE, CZECH REPUBLIC) Artistic texts in ethnolinguistic research: The concept of MOTHER in Czech poetry and song lyrics	105

MONIKA GRZESZCZAK (LUBLIN POLSKA)	
<i>DEMOKRACJA</i> i jej miejsce w hierarchii polskich wartości	133
PETAR SOTIROV (LUBLIN POLSKA)	
GERGANA PADAREVA-ILIEVA (BLAGOEVGRAD, BULGARIA)	
Pojęcie DEMOKRACJI w bułgarskiej tradycji leksykograficznej	151
ALENA RUDENKA (WARSZAWA, POLSKA)	
Recent changes in the profiling of the stereotype of DEMOCRACY in Belarus	163
ALEKSANDER KACPRZAK (POZNAŃ, POLSKA)	
ANDRZEJ SZUBERT (POZNAŃ, POLSKA)	
Duńska DEMOKRACJA w świetle danych systemowych	175

ILIANA GENEW-PUHALEWA (WARSZAWA, POLSKA)	
SOLIDARNOŚĆ w sieci wartości nowogreckich	187
BEATA ŻYWICKA (SIEDLCE, POLSKA)	
<i>Sprawiedliwość się rodzi, gdy się jej szuka.</i>	
O <i>SPRAWIEDLIWOŚCI</i> w polskim dyskursie publicznym po roku 1989	199
ALEKSANDER KACPRZAK (POZNAŃ, POLSKA)	
Wybrane uwagi dotyczące struktury konceptu MIŁOŚĆ w języku duńskim	219

EWA BIALEK (LUBLIN, POLSKA)	
Leksemy i koncepty <i>TOLERANTNOST'</i> – <i>TERPIMOST'</i> w języku rosyjskim: próba komparacji	231
JADWIGA KOZŁOWSKA-DODA (LUBLIN, POLSKA)	
Obraz TOLERANCJI we współczesnych tekstach białoruskich	249
BILYANA TODOROVA (BLAGOEVGRAD, BULGARIA)	
The cultural concept of <i>TOLERANTNOST</i> (TOLERANCE) in Bulgarian media	269

АЛЛА КОЖИНОВА (МИНСК, БЕЛАРУСЬ)	
Концепт <i>ЗДОРОВЬЕ</i> в русском языке по данным лексикографии	283
NADEZHDA NIKOLOVA (SOFIA, BULGARIA)	
The concept <i>ЛЕКАР</i> (DOCTOR) in Bulgarian linguaculture	297
Noty o autorach	305

† Jerzy Bartmiński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0003-2252-6516

e-mail: jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl

Dorota Pazio-Wlaziłowska

Instytut Sławistyki, PAN, Warszawa, Polska

ORCID: 0000-0001-8858-8432

e-mail: d.pazio@ispan.waw.pl

Beata Żywicka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce, Polska

ORCID: 0000-0001-9453-9733

e-mail: beata_zywicka@o2.pl

*Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – stan obecny i perspektywy kontynuacji*¹

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie aktualnego stanu prac nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* z uwzględnieniem planów badawczych, których efektem będą kolejne tomy. Do opracowania przewidziano dziesięć nazw wartości (konceptów kulturowych), ważnych i aktualnych ze względów poznawczych, naukowych, a także społecznych i kulturowych, kształtujących tożsamość użytkowników języka oraz ich przynależność do wspólnoty narodowej. Wśród nowo wytypowanych wartości znalazły się: RODZINA, ZDROWIE, DUSZA, SPRAWIEDLIWOŚĆ, OJCZYŻNA, DEMOKRACJA, PATRIOTYZM, SOLIDARNOŚĆ, TOLERANCJA I NARÓD. Autorzy podkreślają, że *Leksykon* stanowi próbę paralelnego opisu semantycznego obrazu świata wartości Słowian i ich sąsiadów na szerszym tle porównawczym. Przybliżając koncepcję powstania *Leksykonu* oraz prezentując

¹ W niniejszym tekście wykorzystano ustalenia zaczerpnięte z wcześniej opublikowanych licznych artykułów poświęconych pracom nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* autorstwa przede wszystkim prof. Jerzego Bartmińskiego oraz dr Iwony Bielińskiej-Gardziel. Autorzy nie odnotowują w niniejszym tekście cytatów z wcześniej opublikowanych artykułów, ani nie odsyłają do źródeł, traktując niniejszy materiał jako tekst informacyjny, zwarte sprawozdanie z dotychczas przeprowadzonych prac.

najważniejsze założenia metodologiczne, zwracają uwagę na jego cechy wyróżniające: (1) operowanie jednorodnym systemem narzędzi pojęciowych i wspólną terminologią, które zostały wypracowane przez międzynarodowy zespół językoznawców pochodzących z krajów słowiańskich i niektórych pozasłowiańskich, (2) oparcie opisów na porównywalnym zestawie źródeł, (3) przyjęcie podobnych sposobów definiowania znaczeń.

Słowa kluczowe: leksykon; wartości; koncept kulturowy; językowy obraz świata; Słowiańszczyzna; aksjologiczistyka; *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów (LASiS) powstał w ramach prac nad tematem *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów*, prowadzonych od 2008 roku w międzynarodowym konwersatorium EUROJOS, afiliowanym przy Instytucie Slawistyki PAN, Instytucie Filologii Polskiej UMCS i Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów.

Leksykon stanowi próbę „paralelnego opisu świata wartości słowiańskich na szerszym tle porównawczym”. Jego tytuł jest poniekąd umowny, chodzi o wartości podzielane nie tylko przez poszczególne narody słowiańskie, ale też przez ich bliższych i dalszych (niekiedy bardzo dalekich) sąsiadów. Opracowania *Leksykonu* podjął się międzynarodowy zespół językoznawców. Inicjatorem powstania projektu oraz redaktorem naczelnym jest profesor Jerzy Bartmiński.

Zespół autorski skupił uwagę na kilku wartościach wybranych z dużego ich zespołu, licząc się z realnymi możliwościami wykonawczymi, limitowanymi przez środki uzyskane na określony czas². Na początek wybrano pięć haseł: DOM i EUROPE, bo niezależnie od politycznych i aksjologicznych wyborów mówimy o Europie jako „wspólnym domu”, w którym mieszkamy i w którym chcielibyśmy czuć się „u siebie”; PRACE, bo zwłaszcza w dobie szerzącego się bezrobocia stanowi ona przedmiot szczególnego zainteresowania; WOLNOŚĆ, bo jest sztandarową wartością naszej części świata; HONOR, bo sięga źródeł kultury europejskiej, antycznej Grecji, a bliska mu GODNOŚĆ jest wpisana do *Powszechnej deklaracji praw człowieka* uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 roku. We wszystkich przypadkach wydało się rzeczą interesującą sprawdzić, w jakim stopniu pojęcia te są podobnie, a w jakim specyficznie pojmowane w ramach poszczególnych kultur narodowych. Myślą przewodnią *Leksykonu* jest bowiem szukanie „jedności w różnorodności”.

Podstawą koncepcji opracowania haseł do *Leksykonu* stały się doświadczenia zdobyte w toku prac nad *Słownikiem stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), którego próbnny zeszyt (SLSJ) ukazał się w roku 1980.

² Praca nad *Leksykonem* była częściowo wspierana przez grant NPRH nr 2/H12/81/2012 pt. *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych*, realizowany pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego (współwykonawcy: Iwona Bielińska-Gardziel i Wojciech Chlebda), w latach 2012–2015 w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie.

Sam pomysł zaś sięga swoimi początkami lat 90. ubiegłego wieku, kiedy opracowano zbiorowo pojęcie OJCZYZNY w dwunastu językach europejskich. Tom pt. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* ukazał się w roku 1993 w Lublinie pod redakcją Jerzego Bartmińskiego (POWJE).

Niemniej jednak w wersji obecnie realizowanej LASiS powstał jako fragment opolskiego programu „komparacji” języków słowiańskich po roku 1945, który przedstawił Stanisław Gajda, a którego wstępny zarys dali w swoich referatach Wojciech Chlebda i Jerzy Bartmiński, rozwijając go w kolejnych publikacjach.

O specyficie *Leksykonu* stanowi kilka cech. Po pierwsze – operowanie uzgodnionym systemem narzędzi pojęciowych i wynegocjowaną w toku wielu posiedzeń wspólną terminologią; po drugie – oparcie opisów na porównywalnym zestawie źródeł, po trzecie – przyjęcie podobnych sposobów definiowania znaczeń. Wszystko to razem tworzy wspólną płaszczyznę teoretyczną i metodologiczną (*tertium comparationis*), co paralelnym opisom ma zapewnić porównywalność.

Za podstawę opracowania artykułów hasłowych *Leksykonu* przyjęto trzy typy danych.

Pierwsze (S) czerpane są ze źródeł systemowych (w tym słownikowych), drugie (A) – ze źródeł „wywołanych”, tj. uzyskanych metodą badań ankietowych, trzecie (T) – z tekstów z korpusów narodowych oraz z wysokonakładowej prasy, dobranej wedle reprezentatywnych opcji politycznych i światopoglądowych (łącznie baza materiałowa określana jest skrótem S-A-T). Przyjęto też, że porównanie skupi się na tym, co w poszczególnych językach uchodzi za wspólne (potoczna, standardowa odmiana języka), a koncepcje indywidualne będą przywoływane tylko wyjątkowo. Ankiety były przeprowadzane w porównywalnych 100-osobowych grupach studentów (równoważąc reprezentację kobiet i mężczyzn, przedstawicielei kierunków humanistycznych i ścisłych), którym zadawano jedno wspólne pytanie, za przykładem lubelskiej ankiety ASA, „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego X-a?”

Wprowadzenie w pytaniu modyfikatora „prawdziwy” miało służyć ukierunkowaniu odpowiedzi na stronę wyobrazeniową („Jak postrzegasz i konceptualizujesz X-a?”), a nie stronę przedmiotową („Jaki jest X?”), chodziło bowiem o uzyskanie zróżnicowanych narodowo charakterystyk subiektywnych stereotypów Europy, domu, honoru itd., a nie opisów encyklopedycznych. Modyfikator „prawdziwy” przedstawia perspektywę na widzenie podmiotowe, na to, co jest ważne dla osoby odpowiadającej na pytania. Wyniki ankiety są w artykułach przywoływane tylko w wersji syntetycznej, ich dokładniejsze omówienie Czytelnik znajdzie w osobnych tomach.

Założeniem autorów haseł *Leksykonu* było nie tyle definiowanie samych pojęć w sensie logicznym, ile zdiagnozowanie specyficznego rozumienia określonych wartości przez użytkowników poszczególnych języków. Dlatego jako narzędzie eksplikacji znaczeń przyjęto subiektywistyczną koncepcję „definicji kognitywnej”

(Bartmiński 1988), której celem jest nie tyle zobiektywizowany opis znaczenia słów, ile uchwycenie tego, jak mówiący je rozumieją. Stąd też odwoływanie się nie tylko do definicji leksykograficznych podawanych w słownikach językowych (z zasady pretendujących do obiektywizmu), lecz także do osobistych wypowiedzi użytkowników, do tekstów wywołanych metodą ankietową. Ponieważ uwzględnienie sposobów rozumienia słów przez mówiących prowadzi nieuchronnie do ujawnienia różnic, postanowiono systematycznie uzupełniać podstawowe eksplikacje o opisy różnych typowych sposobów profilowania bazowych wyobrażeń.

Jerzy Bartmiński i Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska w tomie *PRACA* LASiS zaproponowali ośmioelementowy schemat artykułu hasłowego:

1. Wprowadzenie
2. Krótki przegląd badań nad konceptem
3. Podstawa materiałowa opisu
4. Koncept w świetle danych systemowych (definicje słownikowe leksykalnych eksponentów konceptu; etymologia nazw konceptu; kategorie nadrzędne (hiperonimy), kohiponimy konceptu i opposita; synonimy, derywaty i frazeologizmy)
5. Koncept w świetle danych ankietowych
6. Koncept w świetle wybranych tekstów (przysłowia; teksty literatury pięknej; teksty prasowe i publicystyczne; dane korpusowe)
7. Podsumowanie: skrócona definicja kognitywna konceptu
8. Profilowanie konceptu we współczesnych dyskursach.

Opracowanie *Leksykonu* zostało poprzedzone cyklem roboczych spotkań, których owocem była seria publikacji ogłaszanych na łamach rocznika „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” (tomy 20–28 z lat 2008–2016) i w ramach lubelskiej „czerwonej serii” pod zbiorczym tytułem *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* Dotychczas – w latach 2014–2019 – ukazało się sześć takich tomów (WJOSS 1–6). W tomach publikowano zarówno szkice dotyczące problemów teoretycznych, jak i metodologicznych.

Owocem dotychczasowej współpracy językoznawców polskich i zagranicznych jest pięć tomów *Leksykonu*, które ukazały się w Wydawnictwie UMCS: w 2015 roku pierwszy poświęcony konceptowi *DOM* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego, Iwony Bielińskiej-Gardziel, Beaty Żywickiej; w 2016 roku opublikowano tom dotyczący *PRACY* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego, Małgorzaty Brzozowskiej, Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej; następne tomy obejmujące *HONOR* pod redakcją Petara Sotirova i Dejana Ajdačicia oraz *EUROPE* pod redakcją Wojciecha Chlebdy wydano kolejno w latach 2017 i 2018; tom *WOLNOŚĆ* pod redakcją Macieja Abramowicza i Jerzego Bartmińskiego udostępniono drukiem w roku 2019.

Z założeniami *Leksykonu* zapoznaje szkic wstępny Jerzego Bartmińskiego *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, w którym prezentowane są zasady doboru

materiału, sposoby analizy i metoda definiowania pojęć (konceptów). Rosyjska wersja tekstu została wydana w roku 2019 w serii *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5. *Koncepty i ich profilowanie*.

W 2018 roku pod redakcją Jerzego Bartmińskiego ukazała się skrócona wersja pierwszego tomu *Leksykonu DOM* w języku angielskim: *The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours*. Opublikowano również wersje *Leksykonu* w języku litewskim (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017, 2019) i serbskim (Ajdačić red., 2015, 2019).

Badania prowadzone na potrzeby LASiS objęły niemalże wszystkie języki słowiańskie. Z grupy zachodniej: polski, czeski, słowacki, ze wschodniej: rosyjski, białoruski i ukraiński, z południowej: bułgarski, chorwacki i serbski. Powstały również opracowania dotyczące języków najbliższych sąsiadów Słowian: litewskiego, niemieckiego, greckiego, a także języków zachodniej i południowej Europy: francuskiego, włoskiego, hiszpańskiego, portugalskiego, angielskiego. Okazjonalnie w tomach LASiS pojawiały się opracowania dotyczące języka łemkowskiego, japońskiego, chińskiego oraz języków afrykańskich. Zamieszczano również analizy wybranych konceptów w kulturze indyjskiej oraz w antycznej kulturze greckiej.

W *Leksykonie* szczególne miejsce zajmują badania ankietowe. Stanowią one, obok danych słownikowych i tekstowych, podstawę materiałową wykorzystywaną do opracowania konceptów kulturowych. W artykułach hasłowych *Leksykonu* na skomentowanie wyników ankiety przewidziano niewiele miejsca, w związku z tym są one przedstawiane w formie syntetycznej. Natomiast pełne wersje opracowań badań ankietowych wybranych nazw wartości postanowiono publikować w osobnych tomach. Kompletne wyniki badań ankietowych ukazały się we wspomnianych już tytułach *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych* (NWwJE 2017) oraz *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych* (WwKE 2021). Artykuły zamieszczone w tych raportach nawiązują bezpośrednio do badań nad semantyką wartości podjętych w środowisku lubelskim (sygnowane jako ankieta słownika aksjologicznego, w skrócie ASA 1990, 2000, 2010 i 2020). *Nazwy wartości w językach europejskich* przybliżają rozumienie DOMU, EUROPY, PRACY, WOLNOŚCI I HONORU przez młodych ludzi – studentów z różnych krajów europejskich: Polski, Czech, Słowacji, Rosji, Białorusi, Ukrainy, Bułgarii, Serbii, Chorwacji, Litwy, Niemiec, Wielkiej Brytanii oraz Portugalii. Z kolei publikacja *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych* (WwKE 2021) stanowi kontynuację badań ankietowych przeprowadzonych w środowisku studenckim w różnych krajach europejskich. Tym razem zaprezentowano w nim wyniki ankiety lingwistycznej dotyczące rozumienia RODZINY, ZDROWIA, NARODU, OJCZYZNY, DEMOKRACJI, SPRAWIEDLIWOŚCI, SOLIDARNOŚCI ORAZ TOLERANCJI przez studentów z Polski, Czech, Słowacji, Ukrainy, Bułgarii, Serbii, Chorwacji, Niemiec, Danii, a także Hiszpanii. W celu utrzymania jednolitości oraz zachowania możliwości porównywania uzyskanych wyników, w opracowaniach starano

się zachować zgodność z analizami oraz obliczeniami statystycznymi przyjętymi w tomie *Język – wartości – polityka* (2006).

Nie zdołano – w obydwu tomach – zachować jednolitej kompozycji we wszystkich artykułach. W pewnych opracowaniach autorzy oprócz standardowego pytania zamieszczanego w większości ankiet („Co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwego X?”) zadawali inne pytania otwarte o synonimy, antonimy, czy też stosowali „test asocjacyjny”, popularny w kręgu rosyjskojęzycznym, ale dający wyniki inne niż zalecany test kognitywny (zob. np. opracowanie czeskiego i białoruskiego DOMU, czeskiej i serbskiej RODZINY, bułgarskiej i białoruskiej WOLNOŚCI czy rosyjskiej EUROPY). Ta kafeteria zróżnicowanych pytań, z jednej strony zdecydowanie wzbogaciła zebrany materiał empiryczny o dodatkowe, istotne informacje i ujawniła świeże spojrzenie na rozumienie wybranych do analizy nazw wartości, z drugiej zaś osłabiła możliwość porównywania wyników. Należy jednak zaznaczyć, że zróżnicowane ujęcia opracowań wyników badań ankietowych pojawiły się jedynie w raportach. W artykułach hasłowych zamieszczanych w *Leksykonie* starano się, by syntetycznie przedstawiane analizy wyników badań eksperymentalnych odpowiadały zalecanym założeniom metodologicznym przyjętym w *Leksykonie*.

Pomimo braku gwarantowanych funduszy, wiele osób zgłosiło chęć dalszej współpracy nad następnymi tomami *Leksykonu*, w których przewidziano do opracowania 10 kolejnych nazw wartości, ważnych i aktualnych ze względów poznawczych, naukowych, a także społecznych i kulturowych, kształtujących tożsamość użytkowników języka oraz ich przynależność do wspólnoty narodowej. Wśród nowo wytypowanych znalazły się: RODZINA, ZDROWIE, DUSZA, SPRAWIEDLIWOŚĆ, OJCZYŻNA, DEMOKRACJA, PATRIOTYZM, SOLIDARNOŚĆ, TOLERANCJA I NARÓD.

Artykuły hasłowe *Leksykonu* były także przedmiotem żywych dyskusji prowadzonych na międzynarodowych konferencjach i spotkaniach naukowych w Polsce i zagranicą, a ich częściowe opracowania publikowano na łamach rocznika „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”. W tomie 31. z roku 2019 znalazły się artykuły Aleksandra Kacprzaka i Andrzeja Szuberta, *Językowe obrazy PRZYJAŹNI w języku duńskim* oraz Arkadiusza Koselaka-Marechala i Jamesa W. Underhilla, *Koncept SANTÉ w języku francuskim*, w kolejnym tomie 32. z roku 2020 ukazał się tekst Doroty Pazio-Wlazłowskiej, Ivany Lazić-Konjik i Stany Ristić, *Co nas łączy a co dzieli?: stereotyp DOMU w języku polskim, serbskim i rosyjskim* oraz Amira Kapetanovicia, *Obraz sprawiedliwości w języku chorwackim*. We wspomnianej już tzw. „czerwonej serii” *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* (WwJOS) w trzech ostatnich wydaniach pt. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych* (2018); *Koncepty i ich profilowanie* (2019); *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjospfery* (2019) zostały opublikowane artykuły poświęcone RODZINIE, ZDROWIU, DEMOKRACJI, SPRAWIEDLIWOŚCI, SOLIDARNOŚCI, TOLERANCJI, OJCZYŹNIE, a także NARODOWI.

W międzynarodowym zespole badawczym trwają intensywne prace nad tomem *Leksykonu* poświęconym DEMOKRACJI, pod redakcją naukową Jerzego Bartmińskiego, Aleny Rudenki i Moniki Grzeszczak. DEMOKRACJA ma zostać opisana w 15 językach, w tym zachodniosłowiańskich (polski i czeski), wschodniosłowiańskich (rosyjski i białoruski, ukraiński), południowosłowiańskich (bułgarski, serbski i chorwacki), zachodnioeuropejskich (niemiecki, duński), a także w litewskim, łacińskim i starogreckim oraz w dwóch egzotycznych językach afrykańskich, suahili i hausa. W opracowaniu DEMOKRACJI weźmie udział 17 osób – 9 z Polski³ i 8 z zagranicy⁴.

Niestety z powodu koronawirusa nie odbyła się planowana w 2020 roku w Zadarze – przygotowana przez Amira Kapetanovicia – ważna konferencja EUROJOS XV nt. OJCZYZNY I PATRIOTYZMU. Zaplanowano ją na czerwiec 2022 roku.

Aktualnie w pracach nad analizą wybranych konceptów kulturowych, ważnych dla wspólnot europejskich i ich sąsiadów, uczestniczą 123 osoby z 21 różnych polskich i zagranicznych ośrodków naukowych. Biorąc pod uwagę liczbę współpracowników, najliczniej reprezentowana jest Polska (46), dalej Ukraina (15) oraz Bułgaria (12), Rosja (8), Czechy (7), Białoruś (5), Serbia (4), Litwa, Grecja, Chorwacja i Francja (3), Macedonia (2), a także Słowacja, Niemcy, Dania, Hiszpania, Belgia, Austria, Australia, Stany Zjednoczone, Finlandia, Meksyk, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra (1). Deklaracje dotyczą 27 języków.

Pozostaje otwarte pytanie, w jakiej mierze opisy zamieszczone w *Leksykonie* są porównywalne i jakie dalsze perspektywy „komparacji” otwierają? Profesorka Swiełłana Tołstojowa, podsumowując spotkanie w roku 2012, postulowała kontynuowanie badań w kierunku ujęć bardziej syntetycznych i proponowała opracowanie zgromadzonych materiałów w kategoriach ściśle lingwistycznych, tj. odniesienie ich do systemu językowego. Projektowanie takich ujęć pozostawiono redaktorom poszczególnych tomów (którzy podjęli to zadanie i wykonali w różny sposób, zob. syntetyczne szkice otwierające poszczególne tomy), a także Czytelnikom, którzy mogą paralelnie opisy porównywać, tworząc dowolne zestawienia. Nic też nie stoi na przeszkodzie, by listę haseł rozszerzyć i paralelnie opisy semantyczne kontynuować.

³ Hellenista Kazimierz Korus, rusycystka Ewa Białek, bułgarysta Petar Sotirov, chorwatysta Piotr Mirocha, germanistka Monika Grzeszczak, skandynawiści Andrzej Szubert i Aleksander Kacprzak oraz afrykanistki Nina Pawlak, Iwona Kraska-Szlenk.

⁴ Z Litwy (Irena Smetoniene), z Czech (Ladislav Janovec), z Białorusi (Alena Rudenka), z Ukrainy (Julia Pyśmenna, Julia Antonenko), z Bułgarii (Gergana Padareva), z Serbii (Rajna Dragiciević). Aleksy Judin (wspólnie z Ewą Białek – rusycystką) opracuje koncept DEMOKRACJI na materiale języka rosyjskiego.

Literatura

- Ajdačić Dejan (red.), 2015, *O vrednostima u srpskom jeziku. Zbornik etnolingvističkih radova*, Beograd.
- Ajdačić Dejan (red.), 2019, *O vrednostima u srpskom jeziku 2*, Beograd.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy (red.), 2018, *The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours*, vol. 1, *The Concept of Home*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin, s. 7–17 [przedruk: w kolejnych tomach *Leksykonu*: t. 2, *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole 2018; t. 3, *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016; t. 4, *WOLNOŚĆ*, red. Jerzy Bartmiński, Maciej Abramowicz, Lublin–Warszawa 2019; t. 5, *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017].
- JWP – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- Kacprzak Aleksander, Szubert Andrzej, 2019, *Językowe obrazy PRZYJAŹNI w języku duńskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 31, s. 147–163.
- Kapetanović Amir, 2010, *Obraz SPRAWIEDLIWOŚCI w języku chorwackim*. „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 32, s. 101–108.
- Koselak-Marechal Arkadiusz, Underhill James W., 2019, *Koncept SANTÉ w języku francuskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 31, s. 165–190.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i sąsiadów*, red. naczelny Jerzy Bartmiński:
 T. 1. *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015.
 T. 2. *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole 2018.
 T. 3. *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016.
 T. 4. *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa 2019.
 T. 5. *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.
- NWwJE – *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka, Przemyśl 2017.
- Pazio-Wlazłowska Dorota, Lazić-Konjik Ivana, Ristić Stana, 2020, *Co nas łączy, a co dzieli?: stereotyp DOMU w języku polskim, serbskim i rosyjskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 32, s. 67–84.
- POwJE – *Pojęcie ojczyzny w językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 1993.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius, Smetonienė Irena, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje. Monografija*, Vilnius.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius, Smetonienė Irena, 2019, *Kalba. Tauta. Valstybė*, Vilnius.
- SLSJ – *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1980.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska [od 2001 – Niebrzegowska-Bartmińska]*:

- T. 1. *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3. *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4. *Świat, światło, metale*.
- T. 2. *Rośliny*, cz. 1. *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2. *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3. *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4. *Zioła*, Lublin 2019; cz. 5. *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin 2020; cz. 6. *Drzewa liściaste*, Lublin 2021.
- WJOSS 1–6 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*:
- T. 1. red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
- T. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014.
- T. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014.
- T. 4. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w perspektywie badań porównawczych*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin 2018.
- T. 5. *Koncepty i ich eksplikowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Włazłowska, Lublin 2019.
- T. 6. *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Włazłowska, Lublin 2019.
- WwKE – *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Beata Żywicka, Lublin–Przemyśl 2021.

The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours: The current state and perspectives of research

Abstract: The chapter presents the current state of research related to *The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours*, the perspectives of its further development, and the expected outcome in the form of subsequent volumes. Further investigation will focus on ten values (cultural concepts), the topicality and importance of which are defined by their educational, academic, social and cultural significance, their importance for the construction of identity of language speakers, as well as for their sense of belonging to the national community. These notions are: FAMILY, HEALTH, SOUL, JUSTICE, HOMELAND, DEMOCRACY, PATRIOTISM, SOLIDARITY, TOLERANCE and NATION. In introducing the overall idea of the lexicon and presenting its methodological assumptions, the authors point to the terminological system used for the purpose, proposed by an international team of linguists from within and outside the Slavic world, as an outstanding feature of the publication. It is underscored that *The Lexicon* presents: (1) parallel description of the semantics of values shared by Slavs and their neighbours against a broader comparative background; (2) descriptions based on comparable data; (3) parallel ways of defining cultural concepts in various languages.

Keywords: lexicon; values; cultural concept; linguistic worldview; Slavic; axiological linguistics; The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours

Ирина М. Коваль-Фучило

Национальная академия наук, Киев, Украина

ORCID 0000-0003-4048-9114

e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

Иерархия ценностей в нарративах о принудительном переселении из зон затопления

Резюме: В статье описана иерархия ценностей, представленных в устных воспоминаниях переселенцев из зон затопления вследствие строительства ГЭС. В анализированных текстах выделены аксиологические маркеры: морфемы, лексемы, идиомы и фразеологические обороты, предложения, сюжеты, тексты фольклорных жанров, которые содержат оценку объекта или явления и свидетельствуют о его высокой ценности в условиях переселения в результате затопления территорий. Изученный материал дает основания сформировать следующий перечень основных утраченных ценностей: земля, дом, общество, кладбища.

Ключевые слова: ценности; переселение; номинации; аксиологические маркеры; затопленные села

Ценности составляют ядро каждой культуры. Их познание и отношение к ним со стороны индивидуума и всего общества определяет его, общества, идентичность (Bartmiński 2018: 7). Анализ ценностей, определение ценностных иерархий неоднократно становились предметом интереса ученых-гуманитариев. Важной попыткой описать основные ценности современного европейского сообщества стал проект «Аксиологический лексикон славян и их соседей» (*Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*), реализованный группой ученых из разных стран под руководством выдающегося польского лингвиста, фольклориста профессора Ежи Бартминского. Выбор понятий для анализа был осуществлен на основе их важности и актуальности, познавательного, научного, социального, культурного значения, которые формируют идентичность носителей языка и определяют их принадлежность к национальной общности.

Сегодня исследователи работают над понятиями семья, здоровье, душа, справедливость, родина, демократия, патриотизм, толерантность, солидарность,

нация. В проекте участвуют более ста ученых из девятнадцати стран (Bartmiński, Pazio-Wlazłowska, Żywicka 2022).

Весомым результатом исследований системы ценностей стал сборник трудов «Категория оценки и система ценностей в языке и культуре», который вышел в серии, посвященной ключевым семантическим категориям языка и культуры (Толстая ред., 2015). В издании затронуты теоретические вопросы аксиологии в языке и культуре, представлены результаты исследований определенных языковых элементов, фольклорных жанров, обрядовых форм.

Цель предлагаемой работы – определить основные ценности, их иерархию в языковой картине мира, представленной в автобиографических нарративах об опыте принудительного переселения из зоны затопления. Материал статьи – устные воспоминания о переселении, собранные с помощью интервью в течение 2012–2021 гг. в населенных пунктах Полтавской, Кировоградской, Хмельницкой, Черкасской, Киевской областей, а также материалы опубликованных меморатов и мемуаров (Сорокова 2015; Михняк 2018).

В исследовании использованы сравнительный, типологический методы анализа лексической семантики; методика текстового анализа различных уровней языка. Для сбора материала применена методика интервьюирования.

Ценность – это объект, понятие, явление, которое высоко оценивается обществом. В традиционном обществе «именно стабильность мира, продолжение жизни и незыблемость традиционного уклада составляет основную ценность и основную заботу человека, на это направлены и этому подчинены все магические усилия социума (обряды, запреты, предписания)» (Толстая 2015: 16). Ситуация принудительного переселения, в которой оказались люди, нанесла сокрушительный удар по привычному незыблемому укладу, поставила под угрозу возможность сохранения традиционного течения жизни общины. Интересно проследить, что представляло для вынужденных переселенцев наибольшую и наименьшую ценность, что и как они пытались сохранить в экстремальных условиях переселения, как сегодня воспринимают этот опыт.

В анализируемых воспоминаниях о переселении можно выделить языковые единицы на различных уровнях языка (морфемном, лексическом, синтаксическом, текстовом, жанровом), которые имеют аксиологическую семантику. Назовем их аксиологическими маркерами. Итак, аксиологические маркеры – это морфемы, слова, идиомы и фразеологические обороты, предложения, сюжеты, фольклорные тексты, которые содержат семантику оценки определенного объекта или явления. С помощью этих языковых единиц можно определить, насколько важна для переселенческого сообщества определенная ценность.

Исследуя переселение как исторический факт, ученые-гуманитарии сталкиваются с парадоксальной ситуацией: с одной стороны, понятно, что человек больше всего ценит то, что он теряет в результате переселения, с другой стороны, его потери тогдашняя государственная пропаганда трактовала совсем

іначе: затопленє територій і стрοительство ГЭС характеризувались як бoльшaя пoбeдa нaд Днєпрoм, як вихoд з бoлoтa, пo'явлєнє свєтa в кaждoм дoмє. О пoтєр'ях гoвoрить бoлo нє прин'ятo.

Ітaк, ізучєнний мaтєриaл дaє oснoвaн'я сфoрмoвувaти слєдуючий пєрєчєнь утрaчєнних, нo сoхрaнєнних в пaм'яті людєй цєнностей: зємл'я, дoм, oбщєствo, клaдбищa.

Зємл'я

Зaкoнoмєрнo, щo сaмoї бoльшoї пoтєр'єй стaлa пoтєр'я зємл'ї (пoдрoбнo o кoнцєптє зємл'я см.: (Кoвaль-Фучилo 2018)). Мoжнo видєлити двє oснoвн'є рaзнoвиднoсті утрaчєннoї тєрритoрії, кудa ужє никoгдa нєл'яз'я будєт вєрнут'єся: мєстo, нa кoтoрoм кoгдa-тo бoлo рaспoлoжєнo сєлo; пoл'я, гдє в'ярaщивaли сєльскoхoз'яєствєннoю прoдукцією і пaсл'и скoт.

[1] *Тaм вoнo прoстo бoлo, пoнїмaєтє, нy як вaм скaзaт'ь, – дуг тaм. І нaчє мєні й вoздух нє тaкий. Тaм бoлo кучугури, м'ї нaзивaли, – пїсoк тaкий. Оцє пїдємo oтaк зaр'єм'єся у пїску. Отaкї в'юни лoвили, і пр'їрoдa, і вoп'иє тaм л'учшє бoлo жит'є. Я в'єсгдa кaзaлa: тaм нa тoму куті мєні л'учшє бoлo жит'є, як oтутo. (ЮНС)*

[2] *Тaкї зємл'ї зaтoп'ит'ь! Дужє шкoдa. Хaй тє Вaсoгaн'н'я, щo кaзaли, тaм вїчнa мєрзлoтa, хaй б'ї oтє зaтoпл'яли, a тaкї зємл'ї – пoспїш'или. Пoспїш'или, бo бoлo нa урa: «Дaйoшє елєктр'їку, п'ят'ир'їчки!» І нa Днїпрі, Пр'їднїпрoв'я – шїст'ь елєктрoстaнцїй пoтужн'их! Цє ж бaгaтo дужє. Дужє бaгaтї зємл'ї. (ЧМЛ)*

[3] *Тaм, дє зaрaз Крємєнчущ'єкє вoдoсхoвищє, бoлo нaйбaгaтїш'ї зємл'ї <...> бaгaтї зємл'ї бoлo, якї крaс'иві тї сєлa спoкoнвїчні, бo, я ж гoвoр'ю, л'юд'инa сєл'илaся бїл'я вoд'и. (ЮAЯ)*

[4] *В'єсь чaс сн'ит'єся, щo я тaм. Мєні і щє сн'ит'єся, щo я тaм. Тaм жє ж зoлoтa зємл'я. Бoжє! Тaм тaкє житт'я бoлo, щo я нє мoж'у скaзaт'и! Лїпшє, щoб я тaм бoлa кo'нч'илaся. (КГИ)*

[5] *Тaм бoлa «зoлoтa дoл'инa», тaм дoбрє бoлo жити, дужє дoбрє. (ЯЕИ)*

[6] *Нaйгїршє тє, щo oдїрвaли oд рїднoї зємл'ї, oт тoгo, дє т'ї нaрoд'ив'єся. (РВН)*

[7] *Сєлa зн'ищувaли, пєрєсєл'яли, лїси в'їрубa'ли, oт. Aлє цє стoсувaлoся нє тїльк'и сїл лївoбєрєжн'их, a і сєлa Зaруб'їнцї – прaвoбєрєжнoгo, якї бoлo взaгaл'ї зн'ищєні з л'їц'я зємл'ї, їx нємaє, вoн'и пїд вoдoю пoвнїст'ю. (МНК)*

[8] *Вoн'и кaж'уть, щo цє ж стрaтєгїчн'ий... стрaтєгїчнє мoрє. Дл'я oбoрoн'и ч'ї дл'я чoгo... Вoн'и щ'итaють тaк, a м'ї щ'итaєм, щo вoн'и зaтoпили бaгaт'ий... скїльк'и зємл'ї!*

Такої землі! У нас випасалося стільки скоту! Даже з Криму привозили нам скот, і випасали люди табуни скоту! (ГПА)

[9] *Раньше собирались, до двохтисячних років, первого травня, поки був транспорт – їздили туди, на свою землю.* (ССФ)

В приведенных фрагментах рассказчики, констатируя факт бесспорного превосходства затопленного места над местом переселения, используют лексемы с аксиологической семантикой для характеристики потерянной территории: *лучше, добре, своя, такі багаті, дуже багаті, найбагатші, рідні, золота* (земли, земля); *красиві, споконвічні* (села). В этих же контекстах часто употребляются лексемы, называющие способ переселения, который фактически был равнозначен разрушению сел, территории которых планировалось затопить: *знищували, переселяли* (села), *вирубали* (леса). Таких лексем в воспоминаниях немало: *попереселяли, виселяли, нагнали, перегнали, порозвальювали* (села, дома), *повирубували, повипиляли, повигачували* (леса, сады). Вся лексика, обозначающая способ переселения, актуализирует семантику уничтожения, разрушения, опустошения. Для передачи чувства потери и усиления воздействия на слушателя применены лексические повторы и мультипрефиксация в глаголах.

На синтаксическом уровне для сравнения потерянного и нового места применяются оппозиции, в которых чаще всего ярко описан первый локус, а о новом месте сказано мало и сухо. Похожа ситуация и на сюжетном уровне: о затопленном селе рассказчики говорят охотно и много, даже во сне они видят только его.

[10] *Мені часто сниться ото, де я жила. Мені отуто – ніколи це не сниться.* (ЮНС)

[11] *І оце Микола Григорович мені казав, він живе счас у Києві, переселився в [19]57-му році сюди <...> Потім переселився в Київ і там весь час жив. То каже: «Мені оце нове місце не сниться, а те сниться. Те сниться».* (ЗВФ)

Сон – единственный хронотоп, допускающий почти реальное «возвращение домой».

На уровне микропонимов высокая ценность утраченного места проявляется особенно рельефно, поскольку их наличие можно отслеживать только в таких описаниях, в отличие от «безыменных» описаний нового места поселения. Здесь действует следующая закономерность: чем гуще номинативная сетка покрытия определенной территории, тем более освоенным, родным, своим является этот локус. В исследуемых текстах привлекает внимание разная плотность пространственной номинации двух контекстуально оппозиционных локусов, ср. перечень микропонимов из интервью жителя села

Скородистик, которое было частично переселено: *Стовпова дорога, Сусликів хутір, Лободин Плєж, Бурдимів хутір, Бурдими, Бобухівщина, Ланоринківщина, Хамська, Коробки, Солонці* (ЗВФ). Переселенцы без особых усилий описывают географию своего затопленного села, отмечают, что хорошо помнят, где что было расположено:

[12] *І ми зара ідем над гору, там села ж то нема, лиш ярочки там. Ми знаєм кожен той ярочок, де це ті хати наші: Прокотів ярк, Жидівський ярк, Рипа, там місток був, і то зго'ниво – там худобу зганяли. Панський ярк – тутво близько в селі <...> В нас там одна дорога була – Крива дорога. А сюда, як йти до Дністра, то казали Скавки, бо скали були. Тут Штефанів ліс, ліси людські були.* (ЛФЛ)

По просьбе интервьюера рассказчики, особенно мужчины, легко соглашались изобразить карту своего бывшего села.

Дом

Следующим в иерархии ценностей, утраченных вследствие переселения, является дом. Переселенцы получали денежную компенсацию за свои жилища для строительства нового дома, однако эти деньги не покрывали расходов, и мало помогали утолить боль от необходимости разрушить свою хату. Убедительным аргументом в пользу последнего выступают зафиксированные окказиональные причитания по дому.

[13] [– А ви чули, щоб, може, хтось тужив за хатою?] – *Та таких текстів було! Вописе! Обнімали всі вугли і цілували. І казали, що... Та вописе там такий крик був:*

Хатка моя рідненька!

Я ж тебе мазала,

Я ж тебе строїла після війни,

А тепер я тебе кидаю!

Я не можу!..

[– То було, можна сказати, як похорон: люди прощалися зі своєю територією?] – *Та... Ой! Ви не представляєте, яка це біль! Тягло 'яке було, що ми не могли успокоїться! Вописе! Страшне дело – пересилка.* (МАФ)¹

Причитания по дому в нарративах о переселении доказывают, что дом – это не просто место проживания – это место начала и конца жизни, место защиты от опасности, сакральный центр для человека и семьи, один из основных

¹ Важно отметить, что это не единственный случай в украинской причетной традиции: см. также причитания по дому переселенцев из Винницкой области на Зеленый Клин (Коваль-Фучило 2012: 676–677).

концептов в традиционной картине мира, поэтому его разрушение переживается переселенцами особенно тяжело, тем более что они вынуждены были сами разрушать свои дома.

Повторяющимся мотивом в воспоминаниях является описание родного дома:

[14] *Люди, канешно, душевно переживали: хата стоїть, усе гарне – розбий, розрівняй, розвали і зрівняй із долівкою. Тоді прийде комісія – прийме. Нашу хату оцінили в 12 тисяч. Ну, якби оце січас 12 тисяч. Тоді такі гроші були, як січас.* (КАФ)

[15] *Такі двори построїли, така хата здоровенна! Під плиточкою, а та лиш цементом. Такі хати построїли, кухні!* (ВАП)

[16] *Жалко було ламать хату. Дуже, дуже жалко було ламать хату.* (ЧМЛ)

[17] *Так люди не хтіли вибратися, так плакали, в кого дуже хароше хазяйство, хата новенька, кухня новенька, сарай здоровий, всьо, за хатою садок – таке дерево роде!* (ВГП)

Особенно болезненным разрушение дома оказалось для людей старшего поколения, которые часто строили эти дома в тяжелых послевоенных условиях: «Бабушка просидела на узлах целый день. И на ее глазах разбирали дом, в котором прошла вся жизнь. Что она тогда передумала и как это ей больно, можно судить по тому, что в первую же ночь на новом месте ее разбил паралич, которого она так и не смогла побороть <...>. Она лежащей прожила еще год. Вот такую цену бабушка заплатила за это переселение» (Михняк 2018: 291). В этих фрагментах, как и в приведенных выше описаниях утраченных территорий, присутствует аксиологическая эмоционально окрашенная лексика для обозначения разрушения: *розбий, розрівняй, розвали, зрівняй із долівкою*.

Лексические и морфемные повторы усиливают воздействие на слушателя, передают семантику потери. Особенно поражает рассказ о пожилой женщине из опубликованных мемуаров о затопленном селе, которая не пережила сноса дома и переселения на новое место. Утверждение о том, что старые люди на новом месте долго не жили и скоро умирали, характерно для воспоминаний.

[18] *Затосковала людина так. Багато було slučajів тоски такої. Помер – і всьо. Шо жити в своїм селі...* (НАГ)

Сельская община

Типична для воспоминаний положительная оценка сельской общины до переселения и во время адаптации на новом месте.

[19] *Ну, тоді робили все на толоку. Тоді люди одне одному помагали. (ЗВФ)*

[20] *І люди такі, так історично, так сказати, люди такі здружені. А тоді вже оце так сучасні більші, то почали – хтось приїжджать, хтось переїжджать <...>. Парк, будинки колгоспні – і почали з'їжджатись. І армяни приїжджали, і росіяни, бо бачили, що гарне село. Колесо оглядове – наче у го'роді, будинки чотирьохповерхові були. Вони і зараз є, що живуть у квартирах. Тоді вже трошки люди недружні стали. А іменно у [19]50-х роках. Як ще не було переселення, то люди дружні були, одне одному помагали. (ЗВФ)*

[21] *Тепер люди не такі. (ЮНС)*

[22] *І були люди, так сказати, якісь такі добріші, шановніші між собою. (ЧМЛ)*

[23] *Нам то добре було на низу жити. Село маленьке, дуже дружні люди, ніяких, ніякого нічого в нас там не було. (ЛІК)*

[24] *В нас село було таке дуже компактне, люди дуже хороші. Ну і що? Заставили нас переселитися, тай... (НФА)*

[25] *Там якось інакше, там жили одною родиною. Тут вже не так. А там не мало значення: дитина в першому класі, дівчинка чи хлопець, і хлопець прийшов з армії, якщо хокея грають – значить, всі разом, якщо хустинки граються – значить, всі разом біля школи. (РНА)*

[26] *То такі були любезні люди, що, якщо строїти хату – то всі, якщо весілля робят – то всі. Сьогодні в вас весілля, то вся, чисто вся Бакота у вас. Чисто – до йдної хати, всі! (ЛПА)*

Ценность переселенческой общины доказывает кроме ее положительной характеристики также стремление сохранить название родной деревни на новом месте.

[27] *Поряд були села: Бузьке, Мички, Нарізнi, Старе, Мутихе, Червонохижинці. Це вони всі переселилися. Вони переселилися нагору сюди. Од пониззя Дніпра – нагору. І почали називатись Ленінське, Першотравневе – такі радянські <...>. Назви старі вже не переносили. (ЗВФ)*

[28] *То це навколо тієї Поштової дороги – оце Іркліїв, оці всі села, що я назвала: Жовнино, Жовтневе. Такі радянські, що їх хочуть перейменувати. Ленінське, Жовтневе, Першотравневе – хочуть на старі назви. Люди там... (ЮНС)*

[29] *Поряд були села Більки, Самовиця, такі назви. Це, причом, це козацькі поселення були! Мутишин. Да. Так от, люди дуже хотіли, щоб в пам'яті залишалися ті назви. Система... приміром, Мутихи, Більки, Самовиця – варіанти були, щоб залишить назви*

початкові цих сіл. Там: Самбіут, там Самбіль. Не! Сказали – з тих трьох сіл буде Ленінське. І так появилось Ленінське в нас в степу. [– А люди хотіли зберегти.] – А люди хотіли зберегти. Хто слухав?! Так от було Бузьки таке село затоплене. Зараз – Жовтневе, приміром. Але було, що й позалишалось. От Васютинці велике було село, я там працював в [19]80-х роках, починав працювати вчителем історії. То там три села було: Ста'ре, На'лісні, Васю'тинці. Власне залишилися одні Васютинці. (ЮАЯ)

[30] *На сьогоднішній час такої назви, як Стара Ушиця не повинно було би бути, тому що воно попало в зону затоплення, як і інші села. Але в зв'язку з тим, що це колишній районний центр, центр повіту, то зберегли його назву, але воно поглинуло іншу назву – села Кривчани. Тобто села Кривчани не стало, але це велике селище міського типу поглинуло інше. (ГТВ)*

Поскольку перенести название села часто было невозможно, люди искали другие способы сохранить его, например, называли его именем новую улицу.

[31] *Я вніс пропозицію: давайте назв'ємо Бакотська. Щоб була пам'ять. Конилівську вулицю назв'ємо. Наддністрянську вулицю назв'ємо, Садову, назвали. І так всі знають: де – на Садовій, де – на Бакитській, де – на Садовій. (НАГ)*

Ценность общины подтверждают также автономии людей.

[32] *переселенці, біженці, бакотські люди, підсіняни. Тут настає такий момент: ти приходиш в чуже село, в чужу сім'ю, в чужий колектив, а як ці люди тебе сприймуть? Ви знаєте, як їх називали? Біженці. Знаєте, як це важко пережити, коли ж ти знаєш, що ти не такий, що тебе це заставили зробити, ти сам це не зробив, ти не втік від того, ти просто змушений був шукати собі місце. (ГТВ)*

Эти названия актуализируют семантику общей судьбы (*переселенці, біженці*), принадлежность к общине уже несуществующего села (*бакотські люди, підсіняни, андрушани, зарубинчани*) даже после длительного проживания в другом населенном пункте.

На сюжетном уровне о ценности сельской общины свидетельствует внимание к локусам переселения, выделенным для разных сел. Рассказчики отмечают, что больше повезло селам, для которых выделили отдельное место для нового поселения. В этом случае можно было сохранить и название родной деревни, и хотя бы частично ее общину. Но так повезло не всем, поскольку большинству людей приходилось либо подселаться к уже существующим населенным пунктам, либо объединять несколько сел в одно.

[33] *Стосовно переселенців Трахтемирова, то їм сказали: «Переселяйтесь або в Нові Андруші, або вибирайте за компенсацію село, де ви хочете, або їзжайте в Крим». Хто пристраювався як міг. Село Зарубинці, яке переселилося, – їм запропонували однозначно*

Циблі. То зарубинчани живуть в основному в Циблях, от. <...> Якщо Зарубинці переселились в Циблі – громада збереглася. Підсінська громада збереглась, бо їх переселили в Дівички. Андрушівська громада збереглась, бо їх кучно переселили сюди. А Трахтемирову як такої території не дали, Монастирку теж не дали. «Переселяйтесь хто куди, там по частям». І вони, так сказати, точково десь там стали жити. Багато виїхали зовсім, як такої громади не збереглося. (МНК)

Еще одним свидетельством высокой ценности сельской общины являются ежегодные встречи переселенцев из затопленных сел.

[34] *Ми ото 16-ий рік будем зустрічатись. Зустрічаємся ми на вокзалі. З'їжджаються односельці. Хто приїхав – тут на вокзалі зустріли, заказуємо автобус і їдем на берег моря. Там у нас єсть місце, де ми зустрічаємося. Там накриваєм столи, варим юшку і все остальне. (ГСИ)*

[35] *Ми первий год зачали зустрічатись в 2004 році. Ми зустрілися у кахве. У Переяславі, там було кахве. Ну, нам не понравилось кахве, і ми рішили: оце перву суботу серпня давай зустрічатись коло Дніпра. (ППИ)*

[36] *Ми собіраємося кожний рік. Раньше собіралися, до двохтисячних років, першого травня, поки був транспорт – їздили туди, на свою землю, а тепер ми збираємося тільки в Зарубинцях, ой... Циблях. В Циблях – в останню суботу червня. (ССФ)*

Рассказы о встречах бывших односельчан характерны для исследуемых воспоминаний.

Такие коммеморативные практики в Украине имеют место с начала 2000-х годов. Они направлены на привлечение внимания общества к фактам ликвидации сел, потери плодородных земель, исторической памяти о древних поселениях, их культуре и самобытности. Эти социальные практики являются элементом мемориальной культуры в Украине; они проявляются в следующих формах:

(1) коммеморативные практики (ежегодные или периодические встречи бывших жителей затопленных сел; заплывы «Дніпро ревучий» на Переяславщине; выставки фотографий и печатных изданий о затопленных селах);

(2) сохранение данных о затопленных населенных пунктах (издание книг, посвященных этим селам, установление мемориальных знаков (досок, крестов, часовен, памятников), попытка организовать музей затопленных сел и т.д.);

(3) популяризация информации и деятельности, направленной на сохранение исторической памяти, в средствах массовой информации (подробнее об этом см.: (Коваль-Фучило 2021).

Эти процессы являются элементами мемориализации; они вербализованы в воспоминаниях о принудительных переселениях и являются убедительным свидетельством стремления переселенцев сохранить ценность общины и свою идентичность как выходцев из затопленного села.

Кладбища

Немало внимания в нарративах о переселении уделяется переносу кладбищ.

[37] *Тепер друга сторона. Описали нас. Десь в [19]56–[19]57-ім році, ми жили отак під гору сюди ж, приїхали хлопці, ми їх називали гробокопателі, вони викопували кладбища. Значить, що получалося. Ми ж туди вниз, а то було кладбище. Розцитували як ті спеціалісти: еті кладбища надо убирать потому, шо вода буде мить берег і буде вимивать. Якщо б ті кладбища були в зоні затопленія нанизу, – да їх вода затопе, шо їх не буде мить, а тут буде підмивать. І оті хлопці приїжджали і ті кладбища викопували. Даже були люди, в которих поховання два–три роки, то викопали з труною. В мене дядько Петро, тоже покойний, в нього жінка померла в [19]53-ім році, то він її забрав у Павлівку, перевіз. Хто мог – забирали, якщо воно в труні було забито, забирали. А ті всі кісточки, которі старі кладбища, – в них спеціальні ящички були, вони складали. Но люди знали, шо там, припустім, дід Мусій похований, там дід Степан, викопують. І тоді на новім кладбищі на Подорожньому виділили участки, там спеціально зробили траншеї і в ті траншеї начали їх отак хоронить. Отаке було дсло. (БВІ)*

[38] *[А було таке, що люди плакали?] – А шо ж не будеш плакати? Тай переселяли всіх наших покойників відти. <...> Покойників, дитино, так: відкопували ті ями... <...> як мою маму викопували, я бачила дубовину ту їх. Так як треба. Їдного я бачила, як відкрили, то ламали, бо не йшло воно в ящик той. А так, як моя мама, то ше дубовина була добра, то разом з дубовиною погрузили на прицеп – і на Ушицю. І в Ушиці поховали. (ВТИ)*

В украинском фольклоре, зафиксированном в XX в., особенно в военные и межвоенные периоды, а также в фольклорных текстах XXI в. о трудностях военного времени, могила является одним из главных концептов (Кузьменко 2018: 552–570). Во многих селах Украины, где в советскую эпоху церкви были разрушены, именно кладбище стало основным сакральным местом, поэтому при подготовке к затоплению этому локусу уделялось много внимания. Перенос и затопление кладбищ воспринимались как большая травма, поскольку в такой ситуации вступали в противоречие два важных запрета: с одной стороны, нельзя после смерти и захоронения беспокоить умерших, с другой – нельзя, чтобы покойники лежали в воде. И хотя перед затоплением кладбища в большинстве случаев переносили, все же «забрати» всех было невозможно. Сюжеты о гробах, которые появляются на размытых водой местах, неоднократно встречаются в воспоминаниях.

[39] *Я кажу, що Дніпро зимою впадає, у фарватер уходить, а тут остаються, там де села були, – пісок. І оце я находив, що кладовище... Людей перенесли... В одному місці найшов, що труни прямо лежать. Воно замулене. Ну а що – кажен рік змиває пісок і труни пооставалися. І так видно, що їх ніхто не колочив, і так вони стоять. [– Що їх ніхто не займав?] – Да, ну ми ж їх тоже не займаєм, бо можна напороться на всяту ту... Ті кладовища видно, так труни лежать. <...> Ото на рибалку ідеш, воно в канавках пооставалась вода. То кладовища. Даже там кусок обеліска лежить.* (ПИМ)

[40] *Було такі випадки, що спливали дошки і плавали, і труни. Людей – так уже ні. Риба уже, риборозплідник робили, рибколгосп, то там поїли людей. То таке. А так було. Це погано, канєшина. Саме найважче.* (ЗВФ)

Именно вследствие таких ситуаций возникли причитания по могилам. Эти фольклорные тексты убедительно свидетельствуют о ценности кладбищ как сакральных мест.

[41] *Моя мамка, царство її душі, їхня мати тоже вмерла перед тим, а заховали, то вони, було, плачуть та плачуть:
Поринаєте, потопаете,
А нас проклинаєте, що не забрали.
Каже:
Ти лежиш, моя ненько,
Поринаш, ненько...*

[А вона не змогла взяти?] – *Не могли. Там і вивозили, но не багато брали з нашого села. В нас село бідне було.* (ЯАП)

Трагизм ситуации передают также письменные воспоминания переселенцев: «К большому сожалению, зарубинчанам не удалось сохранить могилу и памятник [речь идет о могиле воинов, погибших возле села Зарубинцы во время Второй мировой войны в боях за Букринский плацдарм. – И.К.Ф.], хотя крестьяне и пытались это сделать.

*Яничари з серцями ядучими
Кладовище знесли жартома»² (Сорокова 2015: 68).*

В народном мировоззрении затопление могил считалось особенно опасным, поскольку провоцировало проклятие умерших предков. Хорошо известны верования, согласно которым, если мертвый снится в воде или в мокрой одежде, ему плохо на том свете. Интересно, что именно в связи с темой переноса кладбищ в воспоминаниях появляются апокалиптические мотивы: «Недаром старые верующие люди говорили: „Придет время, когда на земле не будет места ни живым, ни мертвым...”» (Сорокова 2015: 68). Чтобы хоть как-то справиться с этой травмой, люди пытались устанавливать кресты на перенесенных

² Отрывок поэзии Ольги Дяченко. Цит. по (Сорокова 2015: 68).

групповых, так называемых «братских», и символических могилах: «В 2010 неравнодушные зарубинчане окультурили могилу, установили памятный крест, а в 2012 году на зарубинском кладбище поставили памятник погибшим на Букринском плацдарме» (Сорокова 2015: 68). Переселенец из затопленного села Конилровка Александр Никуляк рассказал целую историю о том, сколько усилий он приложил, чтобы установить надгробный памятник на групповой могиле поляков, у которых не осталось в переселенном селе прямых наследников.

[42] *Зібрали ми щось 200 карбованців, рублів тих, гривнів, як кажуть. І в Старій Вишці поручили там хлопцям, там сусіди мої були. Кажуть: «Дядя Саша, добре». Тоже зібрали вони щось 200 рублів. Ну, набралось в нас 400 рублів. А пам'ятник стої 500. Вот. Ну я собі думаю: ладно, як так буде, то я виложу своїх 100 рублів. Всьо равно ми зробим! <...> Це пам'ятник нашим пра-пра-пра-прадідам. Це наше село. Це хата була, а в кінці города текла річка, бурна була <...>. Треба поминальний обід тут зробити. Не так, шо там когось ми маєм просити, – хто буде. (НАГ)*

Приведенные фрагменты свидетельствуют, что перенос кладбищ люди воспринимали очень болезненно. Это было неестественно, противоречило базовым мировоззренческим представлениям о мироздании, тревожило и пугало возможным гневом покойников.

Выводы

В воспоминаниях на разных уровнях языка можно выделить аксиологические маркеры: морфемы (мультипрефиксация в глаголах для обозначения разрушения *повирубували, порозбививали*), слова (*родючі, багаті, такі землі, хароше хазяйство, хата новенька*), идиомы и фразеологические обороты (*ламать хату*), предложения (*Люди такі здружені; Ой! Ви не представляєте, яка це біль!*), сюжеты (о том, что старые люди на месте переселения скоро умирали, о смерти от тоски по затопленным деревням), тексты фольклорных жанров (причитания по дому, по затопленным могилам), которые содержат оценку объекта или явления и свидетельствуют о его ценности в условиях переселения.

Устные воспоминания о переселении, которые составляют основную базу источников исследования, свидетельствуют, что в своих нарративах рассказчики немало внимания уделяют тем ценностям, которые они потеряли в результате принудительного переселения. Чаще всего основной потерей считают «богатые земли», которые безвозвратно оказались под водой. Люди вспоминают, что очень трудно было решиться на разрушение своего дома, особенно тогда, когда на предложенном месте переселения еще негде было жить. Постройка дома наряду с созданием семьи в народном мировоззрении относится к главным жизненным целям. Трагизм потери ужесточают условия того времени: крестьяне

только что восстановили свои дома в тяжелых послевоенных условиях дефицита рабочих рук и строительного материала, а уже в 1950–1960-е годы их заставляли эти дома разрушать. Люди переживали также из-за того, что после переселения их село вместе с его названием навсегда исчезало. Иногда новообразованным населённым пунктам давали советские названия (Ленинское).

Особый трагизм характеризует фрагменты о «переносе» кладбищ. Людей смущала необходимость тревожить своих покойников, пугала потенциальная угроза гнева умерших за совершенные деяния. Следует здесь обратить внимание на словообразование лексемы *покойник* – от *покой*. Во время переселения этот покой был нарушен.

Кроме названных утраченных ценностей, рассказчики вспоминают о потере чистой днепровской воды, которую пили прямо из реки, о потерянном здоровье и потерянном времени, поскольку на новом месте восстановление своего хозяйства требовало много времени и сил.

Литература

- Коваль-Фучило Ирина М. (упоряд.), 2012, *Голосіння*, Київ: ІМФЕ НАНУ.
- Коваль-Фучило Ирина М., 2018, *Концепт «земля» в оповідях про примусове переселення*, [в:] *Lemkovia, Bojkovia, Rusini – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*. Tomus VII. Časť 2. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Belianum, Univerzita Mateja Bela. С. 25–40.
- Коваль-Фучило Ирина М., 2021, *Меморіальна культура й оповіді про переселення із зон затоплення*, [в:] *Народознавчі зошити*, № 2 (158). С. 456–471. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.02.456>
- Кузьменко Оксана М., 2018, *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*, Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Михняк Микола К. (упоряд.), 2018, *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах*, Київ: Український пріоритет.
- Сорокова Софія Ф., 2015, *Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис*, Переяслав–Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М.
- Толстая Светлана М., 2015, *Категория оценки в языке и тексте*, [в:] Толстая Светлана М. (ред.), *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре*, Москва: «Индрик». С. 11–32.
- Толстая Светлана М. (ред.), 2015, *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре*, Москва: «Индрик».
- Bartmiński Jerzy (red.), 2015–2019, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*:
T. 1. *DOM*, 2015, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin.
T. 2. *EUROPA*, 2018, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole.
T. 3. *PRACA*, 2016, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin.

- T. 4. *WOLNOŚĆ*, 2019, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa.
 T. 5. *HONOR*, 2017, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin.
 Bartmiński Jerzy, 2018, *The Axiological Lexicon of Slaves and their Neighbors. What does it contain, what principles is it based on, who is it intended for?* [In:] *The Axiological Lexicon of Slaves and their Neighbors. Vol. 1. The Concept of HOME*, Lublin, p. 7–15.
 Bartmiński Jerzy, Pazio-Wlazłowska Dorota, Żywicka Beata, 2022, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – stan obecny i perspektywy kontynuacji*, [w:] *Nazwy wartości i koncepty kulturowe, ich hierarchie i rekonstrukcje*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin.

Список затопленных сел

Бакота Жовнино Градизкого р-на Полтав. обл.,
 Зарубинцы Переяслав-Хмельницького р-на Киев. обл.,
 Калабарок Новоегородского р-на Кировоград. обл.,
 Комаровка Переяслав-Хмельницького р-на Киев. обл.,
 Кониловка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл.,
 Кривчани Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл.,
 Морозовка Глобинского р-на Полтав. обл.,
 Надднестрянка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл.,
 Новоселовка Кременчугского р-на Полтав. обл.,
 Пеньковка Новоегородского р-на Кировоград. обл.,
 Подсинне Переяслав-Хмельницького р-на Киев. обл.,
 Рудяков Бориспольского р-на Киев. обл.,
 Скородистик, частично затоплено, бывший Ирклиевский р-н, Полтав. обл., ныне Черкас. обл.,
 Теремцы Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл.,
 Ялинцы Градизкого р-на Полтав. обл. Переселено с сохранением названия. Сегодня Кременчугского р-на Полтав. обл.

Информанты

БВИ – Бугаенко Василий Иванович, 1941 г. р., род. в с. Пеньковка. Запись в с. Подгорное Кременчугского р-на Полтав. обл. 20 V 2012.
 ВАП – Василишина Анна Петровна, 1927 г. р., род. в с. Бакота. Запись в с. Гораивка Камянец-Подольского р-на Хмельн. обл. 18 VII 2014.
 ВТИ – Василишина Таисия Ивановна, 1933 г. р., род. в с. Бакота. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 21 VII 2014.
 ГПА – Гич Петр Архипович, 1941 г. р., род. в с. Подсинне. Запись в г. Переяслав Киев. обл. 21 VI 2019.
 ГСИ – Гич София Игоревна, 1943 г. р., род. в с. Подсинне. Запись в г. Переяслав Киев. обл. 21 VI 2019.
 ГТВ – Горбняк Тарас Васильевич, 1945 г. р., род. в с. Бакота, краевед. Запись в с. Гораивка Камянец-Подольского р-на Хмельн. обл. 18 VII 2014.

- ЗВФ – Загреба Валентина Федоровна, 1950 г. р., род. в с. Скородистик. Запись в с. Скородистик, 19 VIII 2014.
- КАФ – Камянская Анастасия Федоровна, 1932 г. р., род. в с. Жовнино Градизкого р-ну Полтав. обл. Запись в с. Пидгирное Кременчугского р-на Полтав. обл. 20 V 2012.
- КГИ – Кособуцкая Галина Ивановна, 1939 г. р., род. в с. Теремцы. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 19 VII 2014.
- ЛИК – Литвинюк Иван Константинович, 1933 г. р., род. в с. Надднестрянка. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 18 VII 2014.
- ЛПА – Левченко Парасковия Алексеевна, 1940 г. р., род. в с. Кривчаны Староушицкого р-на Хмельн. обл. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 19 VII 2014.
- ЛФЛ – Лытвынюк Федора Лаврентьевна, 1942 г. р., род. в с. Надднестрянка. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 18 VII 2014.
- МАФ – Мотайло Антонина Федоровна, 1937 г. р., род. в с. Калабарок. Запись в с. Глинск Светловодского р-на Кировоград. обл. 19 V 2012.
- МНК – Мыхняк Николай Кононович, 1946 г. р., род. в с. Демьянцы Переяслав-Хмельницкого р-на Киев. обл. Запись в г. Переяслав 21 VI 2019.
- НАГ – Никуляк Александр Григорьевич, 1926 г. р., род. в с. Кониловка, бухгалтер. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 18 VII 2014.
- НФА – Никуляк Федор Александрович, 1949 г. р., род. в с. Кониловка. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 20 VII 2014.
- ПИМ – Пойизднык Иван Михайлович, 1959 г. р., род. в с. Хрущивка Золотоношского р-на Черкасской обл. Запись в с. Скородыстык 29 VII 2014.
- ППИ – Перчук Полина Игоревна, 1949 г. р., род. в с. Подсинне Переяслав-Хмельницкого р-на Киев. обл. Запись в г. Переяслав 21 VI 2019.
- РВН – Ревега Василий Никитович, 1945 г. р., род. в с. Комаровка. Запись в м. Переяслав Киев. обл. 20 VI 2019.
- РНА – Рыбак Надежда Андреевна, 1962 г. р., род. в с. Бакота. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 26 VII 2014.
- ССФ – Сорокова София Федоровна, 1937 г. р., род. в с. Зарубинцы. Запись в с. Виненцы Переяслав-Хмельницкого р-на Киев. обл. 22 VI 2019.
- ЧМЛ – Чепинога Михаил Логвинович, 1929 г. р., род. в с. Скородистик, бывший председатель сельсовета, учитель, директор школы. Запись в с. Скородистик 19 VIII 2014.
- ЮАЯ – Юхно Александр Якович, 1963 г. р., род. в г. Ирклиев, высшее образование. Запись в с. Скородистик 2 VIII 2014.
- ЮНС – Юхно Нина Семеновна, 1952 г. р., род. в с. Скородистик. Запись в с. Скородистик 1 VIII 2014.
- ЯАП – Якуба Анна Павловна, 1926 г. р., род. в с. Ялынци Градижского р-на. Запись в с. Билецковка Кременчугского р-на Полтав. обл. 20 V 2012, записала Марина Куринна.
- ЯЕИ – Ярошевская Екатерина Ивановна, 1956 г. р., род. в с. Бакота. Запись в с. Гораивка Каменец-Подольского р-на Хмельн. обл. 21 VII 2014.

Hierarchy of values in the narratives about forced removal from flood zones

Abstract: The chapter describes the hierarchy of values presented in the oral historical recollections of migrants from the flooded areas due to the construction of the hydroelectric power stations. In the analyzed texts, axiological markers are highlighted: morphemes, lexemes, idioms and phraseological units, sentences, plots in texts of folklore. They contain assessments of objects and entities, indicating their high value in conditions of resettlement as a result of flooding. The main values being lost include land, home, society, and cemeteries.

Keywords: values; resettlement; nomination; axiological markers; flooded villages

Alexander Bogomolov

National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7422-0167

e-mail: o.bogomolov@oriental-studies.org.ua

The concept of *KARĀMA* (DIGNITY) and the idea of SELF in Arabic

Abstract: Our analysis of the concept of *KARĀMA*, a staple of any discussion in Arabic regarding the human nature, conducted as part of a larger corpus-based study of the discourse of the Arab Spring, has brought to our attention an idiosyncratic aspect of what could be described as Arabic-Islamic folk psychology, particularly the idea of SELF. In both religious and secular discourses, *KARĀMA* frequently comes in collocations with the key marker of the idea of self in Arabic: the noun *nafs* ‘soul, self’. The fact that *KARĀMA*, which is usually translated as Eng. *dignity*, Ukr. *hidnist’*, Pol. *godność* etc., also expresses the idea of corporeal integrity of an individual, a religiously sanctioned sanctity of life, and even hospitality and generosity, thereby covering “all types of good/wealth, honor and virtues”, as described in classical Lisān al-‘Arab dictionary (13th c. A.D.). This reveals a naïve idea of SELF comprising both immaterial and corporeal elements, in contrast to its equivalents in European languages/cultures. The Arab SELF is also construed as being composed of a social persona, represented as *NAFS*, and an inner part, expressed as *QALB* (lit. ‘heart’), representing a ravenous, disorderly part of SELF, i.e. the source of passions. *KARĀMA* comes in collocations with the former part only. Relationship between *QALB* and *NAFS*, as two antagonistic parts of SELF, could be described in Leonard Talmy’s force dynamic terms as that of Agonist vs. Antagonist.

Keywords: *KARĀMA*; Revolution of Dignity; cultural constants; concept; SELF; force dynamics

Trying to define yourself is like trying to bite your own teeth.
(attributed to Alan Watts)

1. Introduction

In this article we propose to revisit some observations that we made during our extensive research of the recent Arab Spring discourse¹, which we then had to leave temporarily aside as not particularly relevant for the purposes of our study of a set

¹ See Богомолов (2018).

of culturally idiosyncratic concepts that shaped that specific strand of political discourse. These observations concern the Arabic concept of SELF typically expressed with the help of the word *nafs*. While this lexeme has preserved its original meaning ‘soul’, it had been grammaticalized probably already at proto-Semitic level² and functions in a manner similar to the English morpheme *self-* as a component of reflexive pronouns *nafsuhu* ‘himself’, *nafsuhā* ‘herself’³ etc. The notions of SOUL and SELF appear to be two separate topics in European cultures. Aside from idioms, which reflect diachronically older layers of culture, such as *soul-sickness* or *soul-searching*, the occurrence of SOUL either marks a religious or philosophical discourse or gives a distinct religious coloring to an everyday conversation. It does not seem to be the case with the Arabic *nafs*, which is a frequent occurrence in very mundane contexts. In more religiously hued or ritual settings, however, the lexeme *nafs* does not seem to be sufficient to sustain a meaningful discussion on the topic of SOUL(S) and is often supplemented by another synonym, viz. *rūh* (‘soul’), cf. a frequent occurrence in the obituaries *arwāḥ aš-šuhadā’* (‘souls of martyrs’), not **anfus aš-šuhadā’*.

We will introduce our findings in the same order as they revealed themselves to us in the course of our research, beginning with a brief exposé of the concept of *KARĀMA*, which we would tentatively translate as ‘~dignity’, although, as we shall demonstrate below, it includes a significant surplus of meanings beyond the idea of social worth that is comprised in the latter Anglo concept and its other European equivalents, such as the Ukrainian *hidnist’* or Polish *godność*. In the Islamic normative discourse *KARĀMA* is often invoked in the discussion of *QIṢĀṢ* (talion or ‘an eye for eye’ principle), which is seen as the preeminent means to protect *karāmat an-nafs al-bašariya* (*KARĀMA* of the human soul/self) from *al-i’tidā’* ‘*alā an-nafs* (‘assault on the soul/self’). As evident from such collocations of *KARĀMA* and SELF, which are also a frequent occurrence in the media political discourse, the former appears to be some essential (valuable) attribute of the latter and hence its analysis could give us some clues to a better understanding of the idea of SELF in Arabic.

2. *KARĀMA*: in search of SELF

In the Arab Spring discourse *KARĀMA* features as a component of the motto of the Egyptian January 2011 revolution, often cited by international media: ‘*ayš, ḥurriya, ‘adāla ijtimā’iya, karāma insāniya*’ – ‘bread, freedom, social justice and human dignity’. Notably, names of several events of the Arab Spring have *karāma* as

² Similar reflexive constructions occur across a number of living Semitic languages.

³ The Arabic pronouns here are cited in the Nominative case.

a key word: the Tunisian revolution of 2010, dubbed as Jasmine Revolution by the international media was in fact referred to locally as *tawrat al-karāma* – ‘revolution of dignity’, as was later also the Egyptian revolution of Jan 2011; general Khalifa Haftar’s military & political campaign of 2014 in Libya was called Operation *Karāma*. In all these contexts, *dignity* sounds as the best available English match. Translatability becomes more of an issue though, when we go to the roots and look into the classical texts, particularly, the religious ones.

Derivatives of the root \sqrt{krm} are prominent in the Islamic religious texts. The adjective *karīm* features among the Allah’s 99 epithets –the so-called *asmā’u llāhi l-ḥusnā*, ‘Allah’s most Beautiful Names’. The epithet *karīm* has become so amalgamated with the word Quran that a pious Muslim will hardly refer to his holy book as simply *Qur’ān*, but rather as *al-Qur’ān al-Karīm*. In English this phrase is most often translated as *the Holy Quran*, but occasionally also *the Noble Quran*⁴. The superlative form of the same adjective *al-akram*⁵, which is also used in reference to Allah (Qur’ān 96: 3), in the English translations is rendered as either *the most generous* or *bountiful*. The idea of *generosity* is also invoked in a more mundane current usage of the adjective *karīm*, but in contrast to the case of the Muslim holy book, it comes in collocations with head nouns expressing a sentient entity. While the now highly salient noun *karāma* is not encountered in the Quran, a Quranic verse containing another word, which the exegetes deemed to be synonymous, is often cited when reflecting on this notion: *wa li-llāhi al-‘izza wa li-rasūlihi wa li-l-mu’minīn* (Qur’ān 63: 8). Its English translations again vary from Arberry’s (1955: 254) classical translation: ‘yet *glory* belongs unto God, and unto His Messenger and the believers’ to a more recent version: ‘[a]nd to Allah belongs [all] *honor*, and to His Messenger, and to the believers’⁵. Later on, the classical 13th cent. dictionary Lisān al-‘Arab⁶ explains the meaning of *karāma* through another derivative of the root \sqrt{zz} - ‘*azāza*. The lexeme ‘*izza* also features in the text of a frequently cited hadith (prophet’s tradition): *uṭlubū al-ḥawā’ija bi-‘izzat al-anfus fa-inna al-umūra tajrī bi-maqādīri -llāh* (‘ask for [your] needs with the ‘*izza* of souls [selves], for [all] things occur according to Allah’s measurements’). Assuming that the Quranic ‘*izza* is indeed another representant of the same concept, it is here in this classical text that we encounter one the earliest collocations of *KARĀMA* with *NAFS* (‘soul, self’), which currently appears to be a staple element of any discussion on human nature and society, including the Arab Spring discourse. Characteristically, in a modern text citing the hadith, ‘*izza* is interpreted through an idiomatic phrase *mā’ al-wajh* (lit. *water of the face*), which is another way of expressing the idea of ‘honor/

⁴ al-Qur’ān al-Karīm. The Noble Qur’an. URL: <https://quran.com> [accessed 1.06.2018].

⁵ *Ibidem*.

⁶ See Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram (1955–1956).

dignity'⁷. It is notable, however, that the root $\sqrt{'zz}$ signifies an idea of 'strength', 'firmness', which is, obviously, its original meaning. Cf., for instance, the definition of the adjective 'azīz in the classical dictionary Lisān al-'Arab (13th cent.): *mumtani' lā yağlabuhu šay'* ('resistant, [the one] that nothing [can] overpower')⁸. Another interesting collocation with a derivative from the root $\sqrt{kr̄m}$, which strays even further away from the domain of immaterial or social (such as *dignity*) is *ahjār karīma* ('precious stones').

In sum, *KARĀMA* appears to be a quality attributable in equal measure to sentient (both human and divine) entities and material objects, which appears to be in line with the manner in which the notion is interpreted in the early classical dictionaries. Cf. the rendering of the adjective *karīm* in Lisān al-'Arab: *al-jāmi' li-anwā' al-ḥayr wa aš-šaraf wa al-faḍā'il* ('comprising [various] types of good/wealth and honor and virtues' – while the latter two notions clearly belong to the domain of social, the former one – *ḥayr* – straddles the boundary between the material and immaterial worlds and depending on the context may express the idea of material wealth or goodness)⁹. The lexeme *nafas* also appears to include what from a modern European cultural perspective would appear a material aspect of an individual. It reflects the image of the *soul* as a substance, which *animates* the *living* body, and is believed to leave it with the final breath (characteristically, the word *nafs* 'breath' – is also a derivative of the same root). This is why the common rendition of an 'attempt on someone's life' in Arabic is *al-i'tidā'* 'alā *an-nafs* (lit. 'assault on *nafs*'), which probably prompted some bilingual European dictionaries of Arabic to include *life* among the equivalents of *nafs*¹⁰. Hence, in this particular context, for the purposes of literary translation to the European languages *KARĀMA* would be best rendered with the help of yet another concept quite distinct from *DIGNITY* – the Eng. *sanctity of life* or Polish *świętość życia*¹¹. The cited legal formula, however, may also be augmented to include bodily harm other than murder, cf. *jarā'im al-qatl wa al-i'tidā'* 'alā *an-nafs bi-mā dūnahu* ('the crimes of killing and assault on *nafs* lesser [lit. *lower*] than that'). Hence, if interpreted within the Arab culture on its own terms, *KARĀMA* serves the purpose of presenting 'individual's corporal integrity' as a moral and religiously sanctioned value, cf.:

⁷ 'Isawī, 'A. Bi-'IzzatNafs. al-Ahrām, 2014. URL: <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/296559.aspx> (Accessed 22.04.2018).

⁸ See Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram (1955–1956).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ See, for instance, the appropriate entry in the authoritative Wehr (1976).

¹¹ Cf. Wikipedia, (no year). Sanctity of life (Świętość życia). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sanctity_of_life (Accessed 1.06.2018); interestingly, the Google search for its perfect Ukrainian equivalent *святість життя* returned results mainly from the Ukrainian Catholic sites, while for other Ukrainian sources *цінність життя* lit. 'value of life' appears to be a more common match.

[1] [...] *wa min ajl takrīm al-islām li-n-nafs al-bašariya wa šiyānat ar-rūḥ wa al-jaṣad min an yamussahā insān bi-ḡayr ḥaqq kānat šarī‘at al-qiṣāš allatī katabahā allāh ‘alā ‘ibādihi [...]*¹².

[and for ensuring *KARĀMA* (the latter two words stand for a single form, viz. verbal noun caus. from \sqrt{krm}) of the human *NAFS* and the preservation of soul and body from an unlawful infringement by a human, the divine norm (lit. ‘Sharia’) of talion was [established], which Allah prescribed upon His servants].

With such a broad variety of applicable contexts and a vast array of seemingly conflicting(mis) interpretations in the European languages, it may appear problematic to conceive of *KARĀMA* as a single concept. Nevertheless, it may, in our view, be summarized as a single semantic unity as a ‘plentitude of positive, socially appreciated and divinely granted qualities, essential for the entity, to which it is ascribed’. To the religious mind deity of course appears to be an ideal embodiment of such plentitude of positive traits, which explains why the adjective *karīm* and superlative *al-akram*¹³ are among Allah’s epithets.

Pragmatically, the concept is deployed in order to emphasize a certain cultural imperative – that the value, to which it is ascribed stands to be preserved at all costs. The salience of *KARĀMA/NAFS* collocations in our corpus highlights the latter as such value, which finds expression in such collocations as *iḥtifāz bi-karāmatinā* (‘preservation of our *KARĀMA*’) and *iḥtifāz bi-karāmat an-nafs* (‘preservation of *KARĀMA* of SELF’). When applied to the human SELF, *KARĀMA* reflects an image of an ideal person, which incorporates both physical (*corporeal integrity*, or *divinely granted immunity of the human body*), and social (*virtue, respect, honor, dignity and generosity* as a socially appreciated quality) cum socioeconomic (an idea of *ḥayā karīma* ‘dignified life’) aspects. When it comes to the *preservation* of one’s *KARĀMA*, the latter signifies the social aspect (and that is where DIGNITY fits in as a translation match), but in the context of an external threat, it is prototypically the corporal integrity that matters and it is the latter that constitutes the core of the concept. This paradoxical situation is best illustrated with the history of the Arab Spring’s Tunisian and Egyptian episodes’ native name – *tawrat al-karāma*, aptly translated as the ‘Revolution of Dignity’, which soon became an international media cliché¹³. The phrase came into wide circulation and became the name-motto of the revolution right after the self-emollient of a Tunisian youth Mohamed Bouazizi, which served as the trigger of mass protests. The death of this young street vendor, a victim of

¹² al-Manšāwī al-Wardānī (n.d.). *Al-Qiṣāš bayn aš-Šarī‘a wa al-Qānūn al-Waḍ‘ī*. [online] Daawa-info.net. Available at: <http://www.daawainfo.net/article.php?id=814> (Accessed 2.04.2018).

¹³ The international media picked up this motto-name not at once, only when the phrase gained currency in Egypt, having invented a new name – Jasmine Revolution – for the Tunisian events, probably prompted by an intention to fit it into the sequence of ‘color revolutions’; meanwhile, for the native participants it never was Jasmine but *tawrat al-karāma* (‘Revolution of ~Dignity’).

persecution at the hands of local police, was interpreted not as a common suicide, but as clear case of *al-i'tidā' 'alā an-nafs* ('assault on the soul/self') – i.e. disrespect to the *sanctity of life* – on the part of a corrupt authoritarian government, and as such – as a powerful metaphor of popular grievances.

While already sounding rather culturally idiosyncratic, the description of the Arab SELF does not appear to be complete without at least one more element.

3. Another [part of] SELF

Within what could be described as the domain of human PSYCHE, aside from SELF proper, which is expressed as *NAFS*, there appears to be another agency – *QALB* ('heart'). While *NAFS* is a socially valuable part of SELF, a social persona, whose sanctity both corporeal and spiritual stands to be preserved and respected, *QALB* represents an unruly *inner other*, which is in conflict with the proper SELF. The value concept of *KARĀMA* is normally not applicable to it: the collocations **karāma* + *qalb* do not appear to be quite felicitous¹⁴. The fact that *QALB*, although located within the human PSYCHE, is not the SELF proper is reflected by it being grammatically coded as 3rd person singular: *NAFS* + *ī* ('soul/self + my') = *nafsī* ('myself'), while *QALB* + *ī* ('heart + my') = *qalbī* ('my heart' ≠ 'myself').

These two inner agencies are best described in terms of L. Talmy's force dynamics as *self divided*, where *QALB* performs the role of Antagonist – the *desiring part*, which demonstrates a tendency to movement, while SELF proper (*NAFS*) – that of Agonist characterized with an intrinsic tendency toward rest¹⁵. Cf.:

[2] *li-kull minnā KARĀMA wa fī nafs al-waqt lahuqalb fa-ayy min-humā ahamm bi-ḥayātika qalbukaam karāmatuka? hal min al-ma'qūl an nastāgnī 'anqulūbinā li-l-iḥtīfāz bi-KARĀMA tinā fī sabīl dālika.[...] ṣaḥīḥ annahu lā budda an takūn KARĀMAT an-nafs fawq kull i'tibār wa lakinna limāḍā wulidat at-taḍḥiya idā kānat KARĀMAT an-nafs hiya al-muntaṣira ḡāliban. am hiya mujarrad kalimāt nu'ayyid maḍmūnahā wa lakinna bi-dūn al-'amal bi-hā? li-naqif laḥzat^{an} 'alā ba'ḍ al-jumal hiya mawjūda fī ḥayātīnā wa dā'iman nuraddiduhā fī mawqif mu'ayyan: ḥidā', ḥiyāna, karāhiya, kaḍīb, ḍu'f, hazīma. qālū man bā'nā bi'nāhu, illī hawāk ihwāh wa illī nasāk insāh, allaḍī lā ya 'tabiruka ribḥ^{an}lā ta'tabiruhu ḥasāra¹⁶.*

[Everyone of us has *KARĀMA* and at the same time he has a *heart* so which [one] of them (dual form – A.B.) [is] more important in your life – your *heart* or your *KARĀMA*? Is it reasonable to

¹⁴ While the latter does occur in authentic texts, its frequency according to Google search is 23,35 times less than that of *karāmat an-nafs*; a thorough analysis of the sample, which would go far beyond the scope of this piece, would probably disqualify significant portion of even these scarce results.

¹⁵ See Talmy (1968: 69).

¹⁶ Mamlakat al-'Aṣmā'. Ayyuhumā Ahamm Karāmatuka am Qalbuka 2009. URL: <http://saly.ahlamontada.net/t2500-topic> (Accessed 22.04.2018).

pass up our *hearts* in order to preserve *KARĀMA* for the sake of it? [...] True that *KARĀMA* of SELF should be above all considerations, but [self] *sacrifice* has come into being if *KARĀMA* of SELF is the winning [one] mostly. Or are those merely words, whose content we support but without acting upon them? Let us consider (*lit.* Stop over – A.B.) for a moment some phrases which exist in our lives and we always repeat them in a certain situation: *deceit, treason, hate, lie, weakness, defeat*. They say: *who sold us – sell him, who loves you – love him, who forgot you – forget him; he, who does not consider you [to be] a profit – do not consider him a loss*.

It is notable also that when the two parts of SELF divided feature together, the SELF proper is metonymically expressed as its most essential quality – *KARĀMA*.

A clear opposition between *KARĀMA* and *QALB* in the cited fragment puts the semantics of *KARĀMA* outside of what could be described as the domain of emotions, and by extension highlights the SELF proper (*NAFS*) as unemotional part of SELF divided. *QALB*, in turn, appears conceived of metaphorically as *container* of emotions. The list of notions presented as *threats* to *KARĀMA* (*deceit, treason, hate, lie, weakness, defeat*), for all their semantic variety, suggests a common denominator: all of them combine with predicates such as *ta'arraḍ (li-)* ('be subjected [to], sustain') and *'ānā (min)* (suffer [from]'). Hence, all the above concepts evoke an idea of a *morally harmful act* or *state*, whose experience may be described as a *victim*. Also the concept of *QALB* ('heart') in this context emerges as an agent of a non-controllable a social interaction potentially harmful to an individual (*deceit, treason, hate, lie* clearly imply an act by sentient entity affecting the experiencer in a negative manner; even, in certain context, *weakness* and *defeat* may also imply the presence of a similar agency). Seen from this perspective, it becomes apparent that the *preservation* of *KARĀMA* of SELF, also reflects a moral imperative of resistance to the impulses coming from the other part of self divided – *QALB*. It evokes an idea of a contrasting relationship or even *conflict* between *social persona* and *psychological (emotional) one*, expressed as *QALB*.

While the idea of emotional part of SELF expressed as *heart* is not an alien one to the European cultures, and *self divided* as described above seemingly matches the Freudian conception, it does not appear to be a cultural loan, and the frequent occurrence of *QALB* on the periphery of *QIṢĀṢ* ('talion') – a key concept of the Islamic law – points to another direction. Cf.:

[3] *inna al-'adāla al-intiqāliya yajib an tatimm 'abra qānūn wa laysahadafuhā al-intiqām bal qiṣāṣ nājiz yurīḥ qulūb ahālī aš-šuhadā' waal-mawjū 'in [...]*¹⁷.

[The transitive justice must be performed through laws and its goal is not the revenge, but full/timely talion, [which would] calm the hearts of the martyrs' kinsfolk and of [those] afflicted with pain].

¹⁷ *Ṣabāḥī: attafaq ma'a qānūn 'adāla intiqāliya lā intiqāmiya aw intiqā'iya*, al-Miṣrī al-Yawm, 5.08.2014 – <http://www.almazryalyoum.com/news/details/442821> (Accessed 22.04.2018).

[4] *kamā akkad 'alā ḍarūrat taḥqīq al-'adāla wa ittiḥād al-ijrā'āt wasann al-qawānīn al-lāzima wa as-sarī'a fī al-qīṣāṣ kay tabrud qulūbahālī aš-šuhadā' wa yataḥaqqaq al-itsqrār al-manšūd*¹⁸.

[He has also underscored the necessity to perform justice and take measures and enact the necessary and urgent laws on full/timely talion in order for the *hearts of the martyrs' kinsfolk to cool down* and for the desirable stability to be realized].

In fact, the metaphors of HEAT OR FIRE as [negative, socially harmful] FEELING and HEART AS CONTAINER of emotions appear to be as old as the Arab written tradition, as evidenced by the following Quranic verse:

id ja'ala alladīna kafarū fī qulūbihim al-ḥamiyyat^a ḥamiyyat^a al-jāhiliyyat^a fa-'anzala qillāhu sakīnatahu 'alā rasūlihi wa 'alā al-mu'minīna wa 'al zamahum kalimat^a at-taqwā [...] (Quran 48: 26).

[When the unbelievers set in their hearts fierceness, the fierceness (lit. *heat, ardor* – A.B.) of pagandom, then God sent down His tranquility upon His Messenger and the believers, and fastened to them the word of godfearing [...]]¹⁹.

This fragment provides an interesting cultural background to understanding, why the rift between the two parts of SELF now appears to be so deep, and why the positive notion of *KARĀMA* combines easily with the social part of SELF – *NAFS*, as opposed to its desiring part – *QALB*. The reason behind the antagonistic nature ascribed to the relationship between these two notions of SELF and such a clear preference given to one as opposed to the other, is to be found in a prominent theme in the Islamic apologetics that takes root in the verses of the Quran, such as the above cited one, and persists to this day – in the image of Islam as a force waging an eternal struggle against paganism, its mission being that of eradicating the sinful ways of the pagan ancestors – those who lived at the times of Jāhiliyya (rendered as *pagandom* in the translation above), which is the usual name in the Arabic sources for the period that preceded the advent of Islam.

We will conclude our exposition here with one final observation. It is notable that the idea of *self divided* has not only become an important hallmark of the modern Arab culture, which harks back to the original ideas of early Islam, but together with its attendant dilemmas it also has become a matter of conscious

¹⁸ *Muḥallil Siyāsī: al-Qīṣāṣ as-Sarī' li-Tabrud Qulūb Ahālī Šuhadā' al-'Arīš*, www.masr11.com, 25.10. 2014 – <http://goo.gl/8L8afM> (Accessed: 22.04.2018).

¹⁹ We give preference to Arberry's (1982/1955) classical translation of the Muslim holy text primarily for its relative conservatism. It should be noted, however, that none of the translations to European languages known to us is literal in the true sense, and the original Quranic metaphoric is often lost in translation with some of the modern translators even going to the extent of rendering *ḥamiyya* (heat, ardor) in this verse as *prejudice*.

reflection in the Arab culture centuries ago, as evidenced by the following poetic text by an early Medieval Arab classic Al-Farazdaq (born c. 641):

[6] *li-kull' imra^m nafsani nafs^{un} karīma*
wa uhrā yu'āšihā al-fatā 'aw yuṭī'uhā
wa nafsuka min nafsayka tašfā 'u li-n-nadā
idā qalla min ahrārihinna saft'uhā.

[Every man has two souls (*selves* – A.B.): a magnanimous soul and another one that a young man both defies and obeys but you intercede for generosity with both your souls when intercessors among noble souls are few²⁰].

The third line, however, is a bit ambiguous and may also be understood as follows: ‘and [you] yourself intercede for *nadā* (also an ambiguous notion, which in authoritative H. Wehr’s dictionary²¹ is rendered as *generosity, magnanimity* (sic!), albeit its original meaning appears to be *dew* or *moisture*, which betrays a peculiar conceptual metaphor underlying the meaning shift; and in any case *nadā* does not appear to be something one would ask from Allah, as the Stetkevych’s translation seems to imply) from your two souls’. This translation suggests a trope, a pun, based on featuring *nafs* simultaneously in its two functions – as grammaticalized element of a pronoun and a content word. And, as such, it aptly expresses the kind of mental strain that is experienced by someone, who feels that his/her soul is split in two parts.

4. Conclusions: Arabic SELF reassembled

- (1) The Arabic notion of SELF is a divided one: it comes in two parts *NAFS* and *QALB*;
- (2) The relationship between the two parts of SELF is as follows:
 - a. antagonistic, which may be described in force-dynamic terms (*QALB*– as Agonist, *NAFS* – as Antagonist), and
 - b. functionally asymmetric – *NAFS* functions as SELF proper, *QALB* – as an inner other;
- (3) It is only *NAFS* proper that is normally characterized by a highly valued quality of *KARĀMA*, which stands to be preserved at all costs, which, in turn, is a religiously sanctioned imperative;
- (4) Collocations with *KARĀMA* reveal that *NAFS* is conceived of as combining both mental (spiritual) & corporeal dimensions of an individual;

²⁰ Translation by Suzanne Stetkevych cited in Meisami (2003: 266).

²¹ See Wehr (1976).

(5) When *NAFS* is assailed unlawfully and its most essential quality – *KARĀMA* – is infringed upon, it is, however, the *HEART* (*QALB*) that is dangerously affected (*heated up*, inflaming potentially an entire community) and must be *cooled down*, which is achieved through the application of the religiously sanctioned principle of *QIṢĀS* (‘an eye for an eye’ or talion);

(6) *QIṢĀS*, effectively, transcends the rift between the two parts of *SELF* and brings them to a balance, albeit not within the boundaries of a single individual self, but within a community – it highlights the significance of *SELF* as community value.

References

- Arberry, Arthur J. 1955. *The Koran Interpreted*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Arberry, Arthur J. 1982/1955. *The Qur'an Interpreted*. Oxford: Oxford University Press.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram. 1955–1956. *Lisān al-'Arab*, 15 vols. Bayrūt: Dār Ṣādir.
- Meisami, Julie S. 2003. *Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Lyric Poetry: Orient Pearls*. Routledge.
- Talmy, Leonard. 1968. Force Dynamics in Language and Cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100.
- Wehr, Hans. 1976. *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic – English)*. 3rd edition. Edited by J. Milton Cowan. Ithaca, NY.
- Богомолов, Alexander. 2018. *Імена революції: дискурс Арабської весни*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Koncept *KARĀMA* (GODNOŚĆ) i idea jaźni w języku arabskim

Streszczenie: Analiza konceptu *KARĀMA* – podstawowego elementu każdej dyskusji w języku arabskim dotyczącej natury ludzkiej – została przeprowadzona w ramach większego badania, wykorzystującego dyskurs Arabskiej Wiosny. Zarówno w dyskursach religijnych, jak i świeckich *KARĀMA* często występuje w kolokacjach z kluczowym reprezentantem idei jaźni w języku arabskim – rzeczownikiem *nafs* (‘dusza, jaźń’). *Karāma*, którą zwykle tłumaczy się z ang. *dignity*, ukr. *hidnist'*, pol. *godność* etc., wyraża również ideę integralności cielesnej jednostki, religijnie usankcjonowanej świętości życia, a nawet gościnności i hojności, obejmując w ten sposób wszystkie rodzaje dobra/bogactwa, honoru i cnót (słownik *Lisān al-'Arab* z XIII w. n.e.). Odsłania to potoczną ideę jaźni obejmującą zarówno elementy niematerialne, jak i materialne, w porównaniu z ich odpowiednikami w językach i kulturach europejskich. Arabskie pojęcie jaźni rozumie się także jako złożone z aspektu społecznego, wyrażanego przez koncept *NAFS*, oraz aspektu wewnętrznego, wyrażanego przez *QALB* (dosł. ‘heart’) i oznaczającego nieporządkowaną, nawet rozpasaną część jaźni, źródło namiętności. *KARĀMA* występuje w kolokacjach tylko w połączeniu z tym pierwszym pojęciem. Relację między *NAFS* i *QALB*, jako dwóch przeciwstawnych części jaźni, można opisać w kategoriach dynamiki sił w ujęciu Leonarda Talmy’ego.

Słowa kluczowe: *KARĀMA*; Rewolucja Godności; stałe kulturowe; koncept; jaźń; dynamika sił

Kalina Micheva-Pejcheva

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

ORCID: 0000-0003-1018-140X

e-mail: kalina.micheva@gmail.com

The facet frame of the concept PEOPLE (НАРОД) in the Bulgarian conceptual sphere

Abstract: The chapter deals with linguistic realizations of the concept PEOPLE in the history of Bulgarian, in lexicographic sources, phraseology, traditional culture, journalism, and associative questionnaires. The data used come from old Bulgarian manuscripts of the 9th–11th c., original writings of Clement of Ohrid, Patriarch Euthymius I of Constantinople, apocrypha, new Bulgarian damaskins from the 17th c., and contemporary Bulgarian. The linguistic manifestations of the concept PEOPLE and their distribution in different cultural contexts are analyzed in relation with Mediaeval Christian ideas and the contemporary cultural situation.

Keywords: concept PEOPLE; profiles and discourses of PEOPLE; history of Bulgarian

1. The concept PEOPLE: in search of the essence

The concept PEOPLE appears essential for every national sphere of concepts. It reflects the cultural ideas of the people for the community in which they live. According to the modern scholarship, a nation is a totality of people, unified by virtue of a common language, common territory or state, common history, traditional culture and self-consciousness of national identity. Various theories propose different differential and defining features. For example, one definition says that a nation is “a community of people, which is established on a particular territory on the basis of some industrial relations, linguistic unity, community of the everyday life and culture” (Mihajlov 1996: 126).

Nowadays, in linguacultural considerations, there is much research on the semantic content and linguistic representations of the concept PEOPLE in many languages. For example, according to one research on modern English, the lexical group representing the semantic field of PEOPLE comprises 29 lexical units, with the core being formed by 7 lexemes: *people, crowd, nation, population, populace, folk, society* (Muratova, Sentsov 2011: 36–37). In the semantic structure of the concept PEOPLE in French, English and Russian cultures, the following attributes

come to the fore: ‘sharing common territory’, ‘the number of people’, ‘existence of a common literature’ and ‘common traditions’. More specific features include: ‘capacity for labour’ (for the Russians), ‘individualism’ (for the English) and ‘education’, ‘common laws’ (for the French people) (Muratova, Sentsov 2011: 38–40).

There are publications in the Bulgarian research that have been dedicated to the family/kin conceptual sphere from ethnolinguistic and linguacultural points of view (Kitanova 2013, 2014, 2015; Micheva 2015, 2016).

The study of the concept PEOPLE is related to the large international project “European worldview” (EUROJOS) under the leadership of Jerzy Bartmiński, under which much work has been done also by the scholars from the Sofia centre for ethnolinguistic research. The project aims to reconstruct the system of values in the traditions of Slavic peoples (Bartmiński 2014: 406). Its goal is to build historical and modern profiles of selected representative concepts and to reveal their contents in lexicographic works, in press/media, in proverbs and sayings, in inquiries and associative texts.

2. Parameters of the study

In the present study, we analyze the linguistic representations of the concept PEOPLE in the Bulgarian language, in order to reveal the common and specific features in its conceptual contents and their change in the historical and spiritual developments of Bulgarians.

The concept PEOPLE is represented in the first place with the lexemes *народ* ‘people’ and *народност* ‘nationality’. What is also examined here has to do with the synonymous line of words with close semantics, which form the core and the periphery. Those that belong to the core include the following: *нация* ‘nation’, *общество* ‘society’, *население* ‘population’, *граждани* ‘citizens’, *народ* ‘people’. In the periphery of this semantic nest, there are words *група* ‘group’, *множество* ‘multitude’, *тъла* ‘crowd’ etc., and, in a historical context, PEOPLE is related to *борба* ‘fight’, *героизъм* ‘heroism’, *робство* ‘slavery’, *страдание* ‘suffering’, *подвиг* ‘feat’, *война* ‘war’, and others, whereas in the spiritual context PEOPLE relates to individuals devoted to Christianity and opposing pagans.

In this work, the concept PEOPLE is set against the history of the Bulgarian language, lexicographic works, the folk spiritual culture, which is where it is expressed in proverbs, sayings, and idioms, all containing ideas about people in a cultural contexts. Examples from the Bulgarian media are presented. Associative words have been identified, significant for the Bulgarian people’s psychology, related semantically to people: it is assumed that the various associations outline the modern attitude to the notion.

3. PEOPLE as a cultural scenario and a system of aspects

The concept PEOPLE can be presented as a cultural scenario, which covers different historical paradigms and specific areas from the realm of human existence. The people are a universal public-political and cultural-historical value, and as such it is recognized in different ways in the culture of the Bulgarians: as a religious union in Christianity, as a scientific category in political sciences; as the opposites “unwise people” vs. “wise people” in traditional culture, as a human mass in public-political discourse, unified on the basis of a common language, common territory, common history and traditional culture, and as a civil consciousness, activity, mutual help etc. in the field of human relations. There are specific social and subjective-psychological interpretations of the people as well as innovative changes in thinking about the people in the modern and post-modern times.

Aspect	Essence of the aspect	Lexical units
Christian-theological	unity of the people based on the belief in the Christian God and adherence to Christian imperatives	<i>християни</i> ‘Christians’, <i>единоверци</i> ‘people of the same faith’, <i>православни</i> ‘orthodox’
Public-political	a mass of people, unified on a basis of a common language, common territory or state, common history and traditional culture	<i>народ</i> ‘people’, <i>народност</i> ‘nationality’, <i>нация</i> ‘nation’
Social	unification of people based on common interests, activities, protection of ideas	<i>гражданско общество</i> ‘civil society’, <i>свободни хора</i> ‘free people’, <i>съмишленици</i> ‘co-thinkers’, <i>съдейници</i> ‘people with close ideas’
Subjective-psychological A/ Approving B/ Disapproving	A/ people hold positive virtues, which dominate in their history B/ people are not organized, uneducated, easy for manipulation	A. <i>народ герой</i> ‘a hero people’, <i>народ борец</i> ‘a fighter people’, <i>обединен народ</i> ‘a united people’ B. <i>стадо</i> ‘herd’, <i>тъла</i> ‘crowd’, <i>прости хора</i> ‘plain people’, <i>платени избори</i> ‘paid election’
Traditionally-cultural	A/ the people are wise, they have many centuries of experience B/ the people are unwise and gullible, everyone could deceive them	A. <i>мъдри хора</i> ‘wise people’, <i>глас народен – глас Божи</i> ‘people’s voice, God’s voice’ B. <i>прост народ</i> ‘unwise people’, <i>глупави хора</i> ‘silly people’
Post-totalitarian	an opportunity democratic principles to be realized in the society, and for the people’s consciousness to arise with no ideologization	<i>свободни хора</i> ‘free people’, <i>граждани</i> ‘citizens’, <i>гражданско общество</i> ‘civil society’, <i>активни хора</i> ‘active people’

4. Historical profile of the concept PEOPLE

Within the bounds of this publication, below is a brief account of the results of a wider study on the concept PEOPLE in the history of the Bulgarian language, published in 2019.

4.1. The concept PEOPLE in classical Old Bulgarian works of the 9th–11th c.

There are several terms for ‘people’ in classical Old Bulgarian works, written or rewritten in 9th–11th centuries, according to the data from the *Old Bulgarian Dictionary* (Mirčeva 2009: 1285–1286) and of the *Old Slavic Dictionary* (Cejtlin, Večerka, Blagova 1999). The one most frequently used is the noun **ѡЗЪКЪ**. From the linguacultural point of view, the meaning ‘people’ of the noun **ѡЗЪКЪ** arises as the most essential feature of the nationality understood by Bulgarians, namely their common language.

Another linguistic realization of the concept PEOPLE in Old Bulgarian is one of the meanings of the noun **рѡДЪ**. For instance, consider Pilates’ address to Jesus, when he tries to avoid responsibility about the court and the punishment of God’s son: “Can it be that I am Jewish? Your people and archeries brought you to me” (**ѢДА ОЗЪ ЖИДОВИНЪ ЕСМЪ. рѡДЪ ТВОИ И АРХИЕРИИ ПРОЕДАШ Т МЪНЪ**, Codex Marianus, John 18.35). From the point of view of lexical semantics, in such uses kinship is the most important feature for establishing one’s nationality.

Another nomination feature is found in the lexeme **СТРАНА** with semantics ‘people, tribe’, namely: community on a certain territory. The lexeme **НАРОДЪ** in Old Bulgarian does not belong to the linguistic manifestations of PEOPLE, as it means ‘many people, multitude’.

4.2. The concept PEOPLE in the original works of medieval Bulgarian writers

First we shall examine one of the most copious and most frequently rewritten writers during the ages: Clement of Ohrid. According to the data provided by I. Hristova, in 23 speeches of Clement, there are 16 uses of **НАРОДЪ**, 23 of **рѡДЪ**, and 26 of **ѡЗЪКЪ** (Hristova 1994). In most contexts **НАРОДЪ** means ‘many people, multitude’. It is important to note that in the Appraisal speech for Lazarus being raised from the dead, the lexeme **НАРОДЪ** in the collocation **НАРОДЪ НИОДЪНИСЪ** has the semantics close to the current one. What may be drawn from all this is the conclusion that it was already in the Old Bulgarian times, specifically in Clement’s original works, that these three main expressions of the concept PEOPLE are present: **ѡЗЪКЪ**, **НАРОДЪ**, **рѡДЪ**.

Secondly, in the original works by Patriarch Euthymius of Tarnovo (Kałuźniacki 1901), it is **ѡЗЪКЪ** with the meaning ‘people’ that is mostly found. Also, instances

of *родъ* ‘tribe, people’ are also found there. However rare, *народъ* can be identified as well, in the sense of ‘tribe, people’: in the Laudatory speech for Saint Constantine and Elena, the Christian behaviour of Emperor Constantine is praised with the following words: “To all people and tribes he was giving his arm with good, to all people he was giving plenty of everything”, and the original phrase for “people and tribes” is *язъци и народи*.

4.3. The concept PEOPLE in apocryphal works

This study analyzes material from several apocryphal works. Some of them are translated from Greek, others are originals. The Revelation of Methodius Patarisky was probably translated at the end of the 9th and the beginning of the 10th c. The original appears also in the Bulgarian apocryphal chronicle, *Words for Sivila*, the prophetic apocrypha which are not literary translations from Greek. The Apocryphal Apocalypse of John the Apostle represents a non-canonic vision about the future and it was translated from Greek to Old Bulgarian at the transition from the 10th to the 11th centuries.

The lexeme *язъкъ* names most often the pagan people. It concerns also other foreign people in the phrase “languages from the north”. In the Revelation of Methodius Patarisky, the lexeme *страна* as a nomination for ‘people’ also appears. The lexeme *родъ* is another representation of the concept PEOPLE. It can name generally all the people with the collocation “all the kin”. In *Words for Sivila*, “the genus of Slavs or Bulgarians” and “the genus of Ivery” are mentioned, i.e. the Bulgarian and Georgian people are meant, respectively.

4.4. The concept PEOPLE during pre-Renaissance and Renaissance

The new Bulgarian damascenes of the 17th century constitute a new phenomenon in the development of the Bulgarian literature and language. Their language is built on the colloquial speech of that century and it reveals three main representations of the concept PEOPLE: *език* ‘language’, *род* ‘kin’, and *народ* ‘people’. For example: *оти да се не найде никои език на тоизи свят да рече – ние не чухме христовото име да се казува и заради това не сме вярвали* (Tihonravov’s damascene 38.2916); *о, роде евреиски, защо прядадохте на съмръть своего благодетеля* (Tihonravov’s damascene 35.2586); *Цар Давид тогази някога поиска да исчете народ евреиски* (Tihonravov’s damascene 11.89) (D’omina 1971). Over the years, the use of *език* ‘language’ in the sense of ‘people’ was narrowed down and the wider use of *народ* in the sense ‘community of people with one and the same language, origin, territory, and traditions’ was established.

During Renaissance the self-consciousness of the Bulgarians came into being under the conditions of a foreign political dependence and a fight for national

liberty. Exactly for this reason the phrase that was preferred by the first writers of the Bulgarian national revival, Paisius of Hilendar and Sophronius of Vratsa, namely “Bulgarian kin” (*български род*), which onomasiologically is related to blood kinship, is replaced in the works of L. Karavelov and Hr. Botev by the phrase “Bulgarian people” (*български народ*), which semantizes not only the kinship relations, but also the common history, culture and fight for independence and freedom.

4.5 The concept PEOPLE in Bulgarian lexicography (D)

In the multiple-volume *Dictionary of the Bulgarian Language* (Perniška and Krumova-Cvetkova 2000), the semantics of people (*народ*) is developed according to the requirements of modern lexicography. The data from it are compared also with the *Dictionary of Modern Bulgarian Literary Language* (Romanski 1957).

In modern literary variety of the language, the lexeme *народ* is a core representative of the concept with the main meaning of ‘sustainable community of people, mostly of one nationality, which is historically established and based on a common territory or state, unified language, a consciousness for a common belonging to a family and history, way of life, traditions etc.’

Another meaning of *народ*, reflected in the lexicographic sources and extracted from examples from contemporary literature and the literature of the Bulgarian national revival is this: ‘the main mass of the populace, opposed to the rich ones or those who rule the state’.

The original meaning of the word *народ*, as found in the Old Bulgarian classical works, is preserved also nowadays in its singular form, being, in fact, a collective noun. Its sense is that of ‘plenty of people at one place, at one space’.

With the historical development of the linguistic expressions of the concept, there appeared a related colloquial use, only in singular, a collective noun, which denotes a group of people who have some common features in common. For example: “Yes, in this people of actors, the morals are easy – noted the doctor” (Iv. Vazov) (*Да, в този актьорски народ нравите са леки – забележи докторът*, Ив. Вазов).

Another use of the lexeme *народ* in the singular is historically motivated and nowadays considered to be archaic. It denotes the whole population, all residents of a settlement, citizens, and thus citizenship as well. In the dialects, its narrowed meaning can be found: ‘multi-member family, offspring’.

4.6 The concept PEOPLE in Bulgarian lexicography: synonyms and antonyms (D)

In Bulgarian dictionaries of synonyms (Spasova 2007, Perniška 2012), the following synonyms of *народ* ‘people’ can be found:

(1) the main meaning is represented by *народ*: *нация* ‘nation’, *националност* ‘nationality’;

(2) the Old Bulgarian meaning ‘plenty of people at one place’ is expressed by *народ* (colloq.) – *наплив* ‘inrush’ – *тълканица* ‘crowd’ (colloq.) – *навалица* ‘rout’ – *множество* ‘multitude’ – *тълна* ‘crowd’ – *гъмжило* ‘throng of people’ (colloq.) – *тарапана* ‘crowd’ (indirect; colloq.) – *стълпотворение* ‘babel’ (lit.) – *мравуняк* ‘anthill’ (ind.).

(3) the meaning ‘population of a country’ is reflected in *население* ‘population’ – *народ* ‘people’ – *маси* ‘masses’ – *демос* ‘demos’ (lit.).

The first and third lines reflect two main meanings of the lexeme *народ*, which are also used as terms in political science and sociology: they are few in number and close in meaning. The second line is related to the colloquial meaning and has many and various synonyms that belong both to the colloquial and to the literary styles.

A very important peculiarity of *народ* is the absence of antonyms in the Bulgarian language.

4.7. The concept PEOPLE in Bulgarian phraseologisms (Ph)

In phraseological dictionaries, from which our data are extracted (Nicheva, Spasova-Mihajlova, Cholakova 1974, 1975), there are no phraseological units with the key word *народ* ‘people’. One phraseological unit with the collocation *народна песен* ‘folk song’ can be found: *нося се като народна песен* ‘walking like a folk song’, i.e. ‘moving very slowly’, which has no significant value for the conceptual contents of PEOPLE. For most synonyms, such as *тълна* ‘crowd’, *племя* ‘tribe’, *множество* ‘multitude’, *навалица* ‘rout’, *население* ‘population’, *българи* ‘Bulgarians’, *граждани* ‘citizens’, phraseological units have not been registered and the units with *род* ‘family/kin’ and *стадо* ‘herd’ have no connection with the concept PEOPLE.

Some of the *хора*-based (i.e., ‘people’-based) units show the stratification of the people in the traditional self-consciousness. It turns out that people are thought of in terms of three different groups: *От първа ръка хора*, which means ‘high class/elite’, *От втора ръка хора*, which means ‘lower middle class’, and *От трета ръка хора*, which means ‘poor people’. These phraseological units show the positions of, respectively, the most influential, less influential and no-influence people.

4.8. The concept PEOPLE in Bulgarian paremia (P)

In this study, paremiological data are also used, related linguistically and semantically to the concept PEOPLE. They come from the five volumes of *Dictionary of the Bulgarian Language* by Nayden Gerov (Gerov 1975–1978), from *Bulgarian Proverbs and Sayings* (Grigorov and Katsarov 1986), and the monograph by Roumyana Petrova (Petrova 2013).

In the Bulgarian conceptual sphere, the people are compared to God. According to the data from the study of paremias, the highest position in the value hierarchy

is reserved for God. Hence the identification of people and God in *Глад народен, глас Божи* (Voice of the people is the voice of God) is of extreme importance. For the idea of the people's voice to be realized, the people have to be free: *Силна войска с войвода, а пък народ със свобода* (Strong army with a leader and the people with freedom). In the folk way of life, there exists also the figure of the hero fighter for freedom: *Всяка земя по един юнак ражда* (Each land gives birth to only one hero).

In the spiritual view of life of Bulgarians, the sense of 'their' has an extremely important value. Some paremiological units interpret "one's own" people, in a narrow or broad sense, as the most important for the survival of the ego: *Род рода не храни, тежко томува, кой го няма* (Family does not take care about their own family, but this is hard for the one who has no family); *Свой своего не храни, но тежко му, който го няма* (One does not care about one's relatives, but it's hard for the one who has no relatives); *Свой своего и да не люби, длъжен е за него да се губи* (Even if someone does not love his relative, he is obliged to die for him); *Брат брата не храни, ала все го брани* (Brother does not provide for his own brother, but will always defend him); *Брат за брата не печели, ама все го жели* (Brother for his own brother does not gain (money), but he shall always feel compassionate); *Брат ми да ми е душманин, а не чужд стопанин* (Let my brother be my enemy, but not a stranger). As seen, in the first part of these expressions, the lack of help is mostly related to the material world, insofar as the latter parts in most cases are concerned with spiritual aid. Thus the paremiological material proves that in the Bulgarian traditional consciousness more importance is given to sympathy, mutual help, and protection of the human being. Yet, this is expected of the relatives, family and people.

In the Bulgarian proverbs, the awareness of the social differentiation between the people can be clearly seen. The term *прост народ* 'unwise people' names the ordinary people who work continuously, but have much fewer rights than the empowered ones and, for that reason, they could be robbed unfairly. In the paremia *Простият народ е като съдран чувал: колкото го биеш, повече пуска* (The plain people are like a worn-out sack: the more you hit it, the more it lets out), the century-old wisdom and experience of Bulgarians is expressed.

4.9. The concept PEOPLE in journalism (M)

In the official Socialist press (*Rabotnichesko delo*, a newspaper published in 1952–1989), there are lexemes and phrases with ideological connotations: *народ герой* 'a hero people', *народ творец* 'a creator people', *трудолюбив народ* 'a hard-working people', *героичен народ* 'a heroic people', *народът е верен на Партията* 'the people trust the Party'. But in non-official press and in the non-literary language there exist expressions with negative connotations: *стадо*

‘herd’, *тълна* ‘crowd’, *глунав народ* ‘silly people’, *безсловесен народ* ‘speechless people’, *покорен народ* ‘humble people’.

In post-totalitarian press (*Trud*, 2008–2020; *24 chasa*, 1990–2008), the people are thought of as a civil society, the essential peculiarities of the people are revealed in relation to the oppositions active–passive, smart–silly, conscious choice–manipulated choice, unity–disunity. In the semantic area of the concept PEOPLE, new lexical representations can be identified close to its core: *демократия* ‘democracy’, *право на избор* ‘right of choice’, *свобода* ‘freedom’, *справедливост* ‘justice’, *хуманизъм* ‘humanism’, *ненасилие* ‘lack of abuse’.

4.10. Analysis of the concept PEOPLE in associative questionnaires (A)

Thanks to the data from associative questionnaires interesting observations can be made on the concept PEOPLE in the current conceptual sphere and with respect to different respondents. Open questionnaires were conducted in May–April 2020, with one hundred subjects being interviewed.

The people are traditionally considered as a value; consider the connection between the people and their common origin, glorious past and strong state: ethnic group – 1, common past – 1, together – 1, flag – 2, family – 1, nationality – 3, proto–Bulgarians – 3, khan Asparouh – 1, Simeon the Great – 1, state – 16, we – 1, our – 1, federation – 1, tribe – 8, Bulgaria – 16, Bulgarian – 3, Bulgarians – 2, nation – 5, rulers – 1, community – 3, origin – 1, motherland – 4. As many as 75% of the associative answers belong to this group, with 32% directly relating to Bulgaria (*България*) and state/country (*държава/страна*).

There are associations that concern the oldest meaning of the lexeme *народ*: people – 4, many (people) – 1, group – 1, mass of people – 1, multitude – 1, population – 2, but they only constitute 10%. This fact shows precisely the changes in the conceptual contents of PEOPLE.

The associations show the traditional thinking about PEOPLE as being divided into the ordinary people and the powerful people, which can also be seen in paremias and phraseological units. The following associations can be found: fear, terrible-ness – 1, humility – 1, authorities – 1, National Assembly – 1, Rumén Radev (President of Bulgaria) – 1.

The people are seen as having two opposite natures: great, brave people – 1, power of the Balkans – 1, something big, something eternal – 1; and in many more examples: crowd – 1, idiots – 1, bad quality – 1, wild people – 1, rout – 1, offal – 6, cattle – 1, there are no people – 1, animals – 1, sheep – 4, deceived sheep – 1.

Such oppositions exist also in relation to the virtues that happen to be ascribed to the people: (positive) discipline – 1, power – 2, powerful – 1, belief – 1, union – 1, unity – 2, unification – 3, solidarity – 1, good – 1, security – 2, communication – 1, friendship – 1, relations – 1; (negative) lack of discipline – 1, impudence – 1,

silly – 1, idleness – 1, scorn – 1. There are also answers which present the ambivalent nature of the people: free, enslaved – 1, wicked, wise – 1.

It is obvious, then, that modern Bulgarians perceive the people in different ways: 17% of them think that the people are great and strong, positive virtues being unity and connection, though 21% determine it to be “non-people”, wild animals, silly and easily deceived, etc., with no will for common actions or to be organized.

We link these results to the disunion and the disintegration of the society during the pandemic. There are two discourses involved: of the people who observe the measures and those who reject them. In both, the people who think differently are qualified in a negative way, with the concept PEOPLE losing its value.

5. Synthetic cognitive definition of the concept PEOPLE

On the basis of the data, an attempt can be made to establish the cognitive definition of the concept PEOPLE in the Bulgarian language by summarizing all its realizations.

Hyperonyms: *общност от хора* ‘community of people’, *човешка общност* ‘people’s community’, *ценност* ‘value’ (D), *добро* ‘good’, *висша цел* ‘higher purpose’ (M).

Synonyms: *народ* ‘people’ – *нация* ‘nation’ – *националност* ‘nationality’; *население* ‘population’ – *хора* ‘people’ – *маси* ‘masses’ – *демос* ‘demos’ (literary); *тъпканица* ‘great number of inrush’ – *тъпна* ‘crowd’ – *множество* ‘multitude’ (literary) – *гъмжило* ‘human swarm’ (colloq.) – *тарапана* ‘crowd’ (indirect; colloq.) – *стълпотворение* ‘babel’ (literary) (D).

There are no antonyms.

Metaphors: there are no indirect meanings of *народ* ‘people’ in the dictionaries. Some of the synonyms of the meaning ‘plenty of people at one place’ can have only indirect application: *тъпканица* ‘crowds’. The phraseological units *от първа ръка хора* ‘high class, elite’, *от втора ръка хора* ‘lower middle class’, *от трета ръка хора* ‘poor people’ present the social stratification of the people in a metaphorical way. Also most of the associations with people, as found in publicist texts, are only indirect: *стадо* ‘flock’, *мършии* ‘offal’, *овце* ‘sheep’, *животни* ‘animals’, *сган* ‘rout’, *говедата* ‘cattle’.

Collocations: Some of them reflect the historical fight of the Bulgarian people for their independence: *народен будител* ‘leader of the Bulgarian national movement’, *народен труженик* ‘worker from the people’, *народно дело* ‘people’s act’, *народно въстание* ‘people’s riot’ (D, M). Other phrases relate to the spiritual power and creative powers of the people: *народно творчество* ‘folk art’, *народна песен* ‘folk song’, *народна музика* ‘folk music’, *народни танци* ‘folk dances’, *народна реч* ‘folk speech’, *народен дух* ‘folk spirit’ (D, Ph). The positive virtues of the people are shown with the collocations: *народ герой* ‘a hero people’, *народ*

творец ‘a creator people’, *трудолюбив народ* ‘a hardworking people’, *героичен народ* ‘a heroic people’, and the negative virtues in *глупав народ* ‘silly people’, *безсловесен народ* ‘dumb people’, *покорен народ* ‘humble people’ (M). The phrase *прост народ* ‘plain people’ is typical of paremia and reflects the empathy to the unjustified condition of those that have no power or influence.

Derivatives: a very small number of word-forming derivatives can be found for ‘people’, a few public-political terms such as *народничество* ‘a specific political movement similar to populism’, *народник* ‘a person belonging to the populist movement’, *народняшка партия* ‘Populist Party for the people’. The highest frequency must be ascribed to the adjective *народен* ‘people’s’, which is included in the structure of very stable phrases and may be substantivized.

Composites: *народополезен* ‘in favour of the people’, *народолюбив* ‘people-loving’, *народолюбие* ‘love to the people’, *народовластие* ‘power for/of the people’, *народовластник* ‘a person from the people with power’ (D, M). Such lexical creations reflect the value of the concept PEOPLE in the linguistic consciousness of Bulgarians. Love for the people, actions in favour of the people, and the power of the people appear to be essential aspects of the conceptual content of PEOPLE.

6. Features of the concept PEOPLE

The most important feature of the concept PEOPLE in the Bulgarian language appears to be its universal value in the way of life of the Bulgarians over centuries. In all studies of mediaeval and modern sources, the people exist as the most important guarantee for the existence of Bulgarians and Bulgaria. The second important peculiarity in the conceptual contents of PEOPLE is that it has got so many realizations in many different aspects.

This study on the main representations of the concept PEOPLE in medieval sources and in the modern literary language proves that in the history of the Bulgarian language the use of *език* ‘language’ in the sense of ‘people’ has been gradually narrowed and the lexeme *народ* has developed a wider use with the meaning ‘society of people with one and the same language, origin, territory, traditions’. In the old Bulgarian nominations *ѡззыкѡ* and *родѡ*, the feature ‘community of the language and origin’ can be observed. Moreover, in the modern semantic structure of PEOPLE there exist other features, too: ‘social opposition between the plain people and the rich and powerful people’, ‘professional differentiation of some groups from the people’, ‘territorial differentiation of the population’, etc.

Not last by importance is the possibility for PEOPLE to have positive and negative connotations – in the texts, associations and the dictionaries, synonyms, collocations, composite expression have been found that reflect one of the two

characteristics of the people. The oppositions that exist involve the following: people heroes – non-people, animals; strong and brave people – offal, sheep; unwise people – wise people; people's rule – obedience; love of the people – scorn, etc.

7. Summary: profiles and discourses of the concept PEOPLE

The analysis of all the elements of the synthetic cognitive characteristics makes it possible to conclude with the following profiles of the concept PEOPLE in the Bulgarian language: sacred, historical, public-political, social, traditional, modern, post-totalitarian. The most actual element in all the sources turns out to be the public-political one, that is, 'society of people, united by a common language, territory, past, culture and self-consciousness'. The Christian and the traditional ones are of lower frequency. It can be stated that there are two discourses of the concept: historical and modern ones. The sacred, traditional and public-political profiles belong to the historical discourse, as the political profile has its role in the language nowadays as well. Within the frameworks of the modern discourse, the social, subjective-psychological and post-totalitarian profiles are realized, which, apart from the texts, can also be seen in the living speech of the Bulgarians.

In the Bulgarian language and culture, the concept PEOPLE plays an important role and has a rich semantic core whose main linguistic representations have kept changing in the history of the language according to the cultural attitudes and the historical processes in the development of Bulgarians.

References

- Bartmiński, Jerzy. 2014. Sedem ključovi ponjatija na kognitivnata lingvistika. *Balgarski folklore* 4, 399–407.
- D'omina, Evgenija. 1971. *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVIIveka. Čast' II*. Sofija.
- Grigorov, Milko and Kostadin Katsarov. 1986. *Balgarski poslovitsi i pogovorki*. Sofija.
- Kalužniacki, Emil. 1901. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*. Wien.
- Kitanova, Marija. 2013. *Svoi za čuždite i čužd za svoite*. Varna.
- Kitanova, Marija. 2014. Semantičното pole «rod» v balgarskata kultura i ezik. *Dzialo* 2, 1–23.
- Kitanova, Marija. 2015. *Rod, sem'ja i dom v bolgarskoj kul'ture i jazyke*. Saarbrücken.
- Mičeva, Vanja. 2015. *Kartinata na sveta v ezika na novobalgarskite damaskini*. Sofia.
- Mičeva, Vanja. 2016. *Svet' i t'ma, svoe i čužoe v hristianskoj paradigmi*. Saarbrücken.
- Muratova, Elena and Aleksandr Sentsov. 2011. Vyraženie koncepta «narod» v anglijskoj lingvokul'jture. *Filologija* 36, *Molodojuchenj* 10 (33), v. 2.
- Petrova, Rumjana. 2013. *Balgarski paremii za prisme i pohvala*. Ruse.

Dictionaries

- Cejtlin, Ralja, Radoslav Večerka, Emilija Blagova (eds.). 1999. *Staroslavjanskij slovar'*. Moskva.
- Gerov, Najden. 1975–1978. *Rečnik na balgarski jaezik*, v. 1–5. Sofija.
- Hristova, Iskra. 1994. *Rečnik na slovata na Kliment Ohridski*. Sofija.
- Mihaylov, Stojan (ed.). 1996. *Enciklopedičen rečnik po sociologija*. Sofija.
- Mirčeva, Dora (ed.). 2009. *Starobalgarski rečnik*, v. 2. Sofija.
- Nicheva Keti, Sijka Spasova-Mihajlova, Kristalina Cholakova. 1974–1975. *Frazeologičen rečnik na balgarski jaezik*, v. 1–2. Sofija.
- Perniška, Emilija. 2012. *Sinonimen rečnik na balgarski jaezik*. Sofija.
- Perniška, Emilija, Lilija Krumova-Cvetkova (eds.). 2000. *Rečnik na balgarski jaezik*, v. 10. Sofija.
- Romanski, Stojan (ed.). 1957. *Rečnik na savremennija balgarski knizhoven ezik*. Sofija.
- Spasova, Ana. 2007. *Sinonimen rečnik na savremennija balgarski knizhoven ezik*. Sofija.

Rama pojęciowa LUDZIE/NARÓD w konceptosferze bułgarskiej

Streszczenie: W artykule omówiono językowe realizacje konceptu LUDZIE/NARÓD w historii języka bułgarskiego – na podstawie źródeł leksykograficznych, frazeologii, danych kultury tradycyjnej, tekstów publicystycznych i kwestionariuszy asocjacyjnych. Dane pochodzą ze starych bułgarskich manuskryptów z IX–XI w., pism Klemensa z Ochrydy, patriarchy Eutymiusza Tarnowskiego, apokryfów, siedemnastowiecznych damaskinów i użyć współczesnych. Językowe realizacje konceptu LUDZIE/NARÓD i ich dystrybucję w różnych kontekstach kulturowych poddano analizie w relacji do średniowiecznych idei chrześcijańskich i kultury współczesnej.

Słowa kluczowe: koncept LUDZIE/NARÓD; historia języka bułgarskiego; profile konceptu LUDZIE/NARÓD w dyskursie

Людмила Л. Федорова

Российский государственный гуманитарный университет, Москва, Россия

ORCID: 0000-0002-2284-6643

e-mail: lfvouh@yandex.ru

Языковые образы семьи в пословицах и фразеологии

Резюме: Целью статьи является рассмотрение образа семьи как универсального общечеловеческого концепта, представленного в пословицах и фразеологии разных языков. Материал для анализа был взят из лексикографических источников и из опросов носителей языка, в соответствии с методикой проекта EUROJOS. В анализ включены русский, македонский, армянский, финский, украинский, резьянский, японский и испанский языки. Пословицы и фразеология позволяют выделить стереотипы о семье. Концепт семья рассматривается в связи с родственными понятиями: дом и душа. Универсальными образами, воплощающими идею семьи, предстают дерево и птица. Основные мотивы, связанные с семьей, являются общими для разных культур – это кровное родство, брак, родители и дети. В статье рассматриваются отношения семейного сходства и сходства в паре. Обращается внимание на новые тенденции, которые обнаруживаются в выборе новых штампов в рекламных текстах и средствах массовой информации. Опрос среди российских студентов позволил оценить уровень знания традиционных пословиц и появление новых формул в языковом сознании молодежи.

Ключевые слова: проект EUROJOS; понятие семьи; пословицы; фразеология; русский язык; украинский язык; македонский язык; резьянский язык; армянский язык; испанский язык; финский язык; японский язык

Введение

В соответствии с методикой, разработанной в рамках проекта EUROJOS, ценностные концепты исследуются на основе системных лексикографических данных, результатов опросов и анализа текстов – как текстов современных СМИ, так и культурных текстов, в которых отражены сложившиеся национальные стереотипы. Концепт семьи в настоящей статье изучается с привлечением данных фольклорных текстов малых жанров – паремий и фразеологии, которые в целом можно рассматривать и как системные данные, поскольку они отражены в лексикографических источниках, и как культурные тексты,

в которых в лаконичной образной форме представлены традиционные суждения и образы.

Ценностные концепты, такие как дом, семья, здоровье, добро, справедливость, мир, являются универсальными общечеловеческими понятиями, поэтому при их изучении особый интерес заключается в выявлении особенных языковых образов, раскрывающих в целом близкое концептуальное содержание.

Задачи настоящей работы – сопоставление паремиологического и фразеологического материала на тему семьи в разных языках, выявление общих мотивов и национальной специфики образов, их отражающих. Одной из частных задач является также оценка степени сохранности русского пословичного фонда у молодежи.

Материалом послужили примеры паремий и фразеологических единиц на тему семьи русского, украинского, македонского, финского, армянского, испанского (мексиканская версия), японского языков, взятые из словарей и собраний пословиц и поговорок (АПП 1973; Даль 1957; Ужченко, Ужченко 1998; Ширилов, Димитровски 2003–2009; Laukkanen, Hakamies 1997; Котовадза дзитен on-line, 2014–2020), а также из опросов информантов, в том числе по резьянскому языку. Анкетирование среди российских студентов дало материал и о содержании их культурно-языковой компетенции, уровне знания пословиц.

Теоретические предпосылки анализа опирались на представления о стереотипных суждениях и оценках, содержащихся в устойчивых речениях различных типов. Их классификация опирается на работы Григория Л. Пермякова и Арво А. Крикманна.

В анализе материала внимание было уделено нескольким основным вопросам.

(1) Прежде всего, это вопрос о месте понятия семья в сети сопоставимых понятий: дом и душа.

(2) В следующем разделе рассматриваются универсальные языковые образы во фразеологии и паремиологии, связанные с концептом семьи, которые используются в метафорах, сравнениях, параллелизмах разных языков, – это дерево, птицы.

(3) Далее отмечаются основные мотивы в поле семьи: среди них выделяются сходство и парность, отношения между супругами, между родителями и детьми.

(4) Обозначены новые тенденции в складывании современных стереотипов: использование штампов, интернет-мемов, рекламных слоганов.

(5) Приводятся результаты эксперимента по оценке уровня знаний пословиц русскими студентами.

Теоретические предпосылки анализа

Прежде чем обратиться к концептуальному и сопоставительному анализу материала, необходимо коротко остановиться на исходных теоретических понятиях в сфере фразеологии и паремиологии, которые будут характеризовать структурные особенности исследуемого материала.

Для его классификации могут быть выделены три основных признака.

Григорий Л. Пермяков (Пермяков 1979) и Арво А. Крикманн (Крикманн 1984) различали два типа пословиц: народные афоризмы, которые формулируют общие истины и имеют буквальный смысл, и формулы, раскрывающие свое содержание в конкретной ситуации, через конкретные образы, метафоры, параллелизмы.

Народные афоризмы, или «ходячие истины», обычно формулируются в виде общих положений, которые понимаются буквально и приложимы к конкретным ситуациям. В них общее является образцом для частного, суждения имеют прямой смысл. Пример из нашего материала:

[1] *De tal padre, tal hijo* (исп.) – Каков отец, таков и сын.

Другой тип пословиц можно обозначить как собственно пословицы, они представляют собой законченные образные речения, которые требуют переинтерпретации (Баранов, Добровольский 2008: 30–39), перехода от частного случая к более общей ситуации. Конкретная ситуация „кодирует” общую (Крикманн 1984: 166).

Например, тот же смысл, что в [1], может быть выражен иносказательно:

[2] *De tal palo, tal astilla* (исп.) – Какова палка, такова и щепка.

Однако можно отметить и переходные случаи, в которых в одной устойчивой формуле сведены вместе оба типа. Это может осуществляться через сопоставление ситуаций/образов (параллелизм) или через их сравнение.

[3] *Дерево тримається корінням, а людина сім'єю* (укр.) – Дерево держится корнями, а человек семьей.

[4] *Смотри на кромку – ткань бери, смотри на мать – дочь бери* (арм.)¹.

[5] *Los hijos son como los dedos de la mano, son todos diferentes* (исп.) – Дети как пальцы на руке – все разные.

По своей сути, этот переходный тип примыкает к народным афоризмам: суждения сохраняют прямой смысл и предполагают оценку (*что лучше, как*

¹ В армянских, а также японских примерах мы даем только перевод.

должно / не должно быть); однако, как и собственно пословицы, они могут обладать образностью (включать сравнения), для них характерны приемы языковой игры, использование рифмы, выявление внутренней формы слов, неожиданные сравнения и параллелизмы, см. испанские примеры [5] и [6]:

[6] *De la familia y el sol, entre más lejos mejor* (исп.) – От семьи (как) и от солнца: чем дальше, тем лучше.

Финский пример:

[7] *Kodin siivous kun lapset ovat pieniä on kuin lumenluonti lumisateessa* (фин.) – Уборка дома, когда дети маленькие, все равно что уборка снега во время снегопада.

Другой признак, по которому проводится разделение в нашем материале, это формальная завершенность предложения. Противопоставление пословиц и поговорок как законченных и незаконченных высказываний опирается на разделение Г.Л. Пермякова (Пермяков 1979: 11–15). Собственно пословицы и народные афоризмы – законченные предложения, в них высказываются общие авторитетные мнения и сентенции. Поговорки – незаконченные формально обороты, которые встраиваются в контекст конкретной ситуации, дополняют ее; это могут быть устойчивые выражения, а также присловья, имеющие формально завершенную структуру предложения, но лишенные самостоятельности вне контекста. Например:

[8] *Ā vikrošōn tej njagha oca* (резьянский) – (Сын) ‘выструган как отец’.

[9] *Плукнат е на татко му* (макед.) – (Сын) ‘плюнутый на своего отца’ (‘весь в отца’). Ср. рус.: *Вылитый отец*.

Такие устойчивые формулы нередко оказываются на грани паремий и собственно фразеологии.

С другой стороны сюда примыкают и сценки-анекдоты, иногда сверхфразовые, также выделенные Пермяковым; пример из мексиканского материала (Федорова, Яковлева 2019):

[10] *Está bien que te cuelgues, pero no te columpies* (исп.) – Ладно, раз уж повис (сел на шею), так хоть не раскачивайся.

В этих примерах отсутствуют показатели всеобщности; они используются в дополненном виде – в приложении к конкретному человеку в конкретной ситуации.

Еще один признак, который может быть учтен при классификации материала, – это источник речений. По этому признаку выделяются в отдельный класс

так называемые крылатые выражения, цитаты и библеизмы, для них известен автор или конкретный источник. В другой класс можно выделить предложения, ставшие популярными в современной жизни, такие как рекламные клише, штампы СМИ, интернет-мемы и просто расхожие „модные” выражения; многие из них не задерживаются в языковой практике и не фиксируются в словарях.

Все эти предложения, наряду с традиционными пословицами и поговорками, составляют базу стереотипных суждений и формул, которыми владеет молодежь. Поэтому они могут рассматриваться в общем поле стереотипов о семье, которые находят отражение в топике, формулах и идиомах, по классификации Ежи Бартминьского (Бартминьский 2005: 155–157).

Семья в сети сопоставимых понятий: дом и душа

Е. Бартминьский отмечает идею о сетевых связях между важнейшими ценностными понятиями (*usieciowienie* ‘сплетение’) (Bartmiński 2016: 27). С СЕМЬЕЙ сопоставимы понятия одного уровня, с которыми устанавливаются особые отношения. Это прежде всего дом и душа.

Дом связывается с СЕМЬЕЙ метонимическими отношениями: дом выступает как локус СЕМЬИ и одновременно как основа для метафор. Душа связывается метафорически и метонимически – как содержательное наполнение дома – СЕМЬИ через образы членов семьи.

Дом – семья: лексические связи

Иногда дом и семью рассматривают и в рамках общего гиперконцепта. Для этого есть основания уже на лексическом уровне.

Лексемы со значением ‘семья’ и ‘дом’ связаны в глубокой этимологии или по внутренней форме в разных языках. Так, Олег Н. Трубачев указывает: «славянское *sěmьja* восходит к обозначению территориальной общности» (Фасмер 1971: 600). Армянское *əntanikh* ‘семья’ производно от *tun* ‘дом’, что подразумевает всех домашних (Ачарян 1971). Японское *kazoku* ‘семья’ состоит из иероглифов *ka* ‘дом, семья; жилище’ и *zoku* ‘семья, род’.

Связь ‘дома’ и ‘семьи’ отчетливо видна в испанском *casarse* ‘жениться’, по внутренней форме производного от *casa* ‘дом’.

Дом – семья в паремиях и фразеологии

В паремиях и фразеологии отражены совмещения значений. Дом в расширенном понимании подразумевает семью, его образ служит воплощением защиты, опоры, тепла, семейного благополучия:

[11] *Да му цути куќата* (макед.) – Пусть процветает его **дом** (благословение).

[12] *Kyllä routa porsaан kotiin ajaа* (фин.) – Заморозки поросенка **домой** загонят.

[13] *Sitä kuusta kuuleminen, jonka juurella asunto* (фин.) – Ту ель слушают(ся), под которой **дом** стоит.

Дом и его основные части – кров, очаг, стены, окна – выступают основной метафор для семьи и ее членов:

[14] *Отчий кров; свет в окошке* (рус.).

[15] *Свое/семејно татково огниште* (макед.) – Свой/семейный/отцов **очаг**, отчий дом.

[16] *Основа/основе огниште* (макед.) – Создает семью (букв. ‘основывает **очаг**’).

[17] *Семья без ребенка, что очаг без огня* (арм.).

[18] *Муж – наружная стена дома, жена – внутренняя* (арм.).

[19] *Дочь – стена для чужого дома* (арм.).

Кров символизирует защиту, стены – границы своего мира, очаг – семейное тепло.

СЕМЬЯ – ДУША

Связь семьи и души более сложная и опосредована домом и его обитателями. С одной стороны, дом может обладать душой: *дом с душой* (польск.) (по докладу Dorota Pazio-Wlazłowska). С другой стороны, „душой” дома-семьи мыслится хозяйка, мать, жена (одно из значений *семьи* в укр.), иногда – дети:

[20] *Плаче куќа за куќница* (макед.) – Плачет дом за хозяйкой.

[21] *Без хозяйки и дом сирота* (арм.).

[22] *Семья вместе, и душа на месте* (рус.).

По мнению исследователя русского фольклора Вардана Айрапетяна, так (пример 22) могла бы сказать скорее всего мать. «Моя душа это моя семья, родня, свои, близкие во мне, начиная с матери» (Айрапетян 2011: 40, 612743).

Душа входит и в более частные определения:

[23] *Жена – душа мужа* (арм.).

[24] *Муж – голова, жена – душа* (арм.).

[25] *Како една душа се* (макед.) – Они как одна душа.

Таким образом, семья может осознаваться в сети связей дома и души – как «границы и любовь» (фин.)

Общие мотивы – разные образы

Сопоставление фразеологического и паремиологического материала разных языков показывает, что основная масса мотивов в отношении семьи является общей, разделяемой многими этническими культурами; однако образы, воплощающие эти мотивы, могут быть разными.

Дерево как универсальный образ

Одним из универсальных комплексных образов, с помощью которого передаются, прежде всего, представления о динамическом характере семьи, кровном родстве, является образ дерева или вообще растения. Символическими смыслами наделяются как целое растение – *дерево*, его виды, – так и его части: *корни, ветви, плоды, цветы, листья, лоза, семена, пень*. Могут использоваться и образы конкретных растений. Богато развита эта символика в македонском материале (Ширилов, Димитровски 2003–2009):

[26] *Дрво без корен* – Дерево без корней.

[27] *Стои како пресечена гранка* – Стоит как отрезанная ветка (об одиноком человеке на чужбине).

[28] *Дрво со туѓи лисја* – Дерево с чужими листьями (о семье с женским потомством).

[29] *Род родила како врба грозје* – Родила (кого-то) как ива виноград (т.е. никого не родила).

[30] *Ја пресече краставицата* – Перерезал огурец (плеть; т.е. отделился от семьи).

[31] *Како два пена* – Как два пня (о старых супругах, оставшихся без детей).

[32] *Ни корен да фати ни семе да пушти* – Нет ни корней, чтобы схватиться, ни семян, чтобы посеять (об одиноком человеке: ни родни, ни детей).

Примеры из других языков:

[33] *Семья без детей что **цветок** без запаха* (арм.).

[34] *Земля без воды – мертва, человек без семьи – **пустоцвет*** (арм.).

[35] *Человек без семьи что **дерево** без плодов* (арм.).

[36] *Árbol que nace torcido se le caen los huevos / nunca sus ramas enderezan* (исп.) – У **дерева**, которое уродилось кривым, плоды падают / никогда не будет прямых ветвей. См. также [3] в украинском.

Птица как основа метафор

В «семейных» метафорах часто используются образы птиц, в том числе конкретных птиц: петуха, курицы, цыпленка, кукушки, голубей, вороны и др. С образами птиц сопоставляется человек в его семейных ролях:

- [37] *Птица* опирается на крылья, человек – на родичей (арм.).
- [38] *Како црна кукавица* (макед.) – Как черная **кукушка** (без детей).
- [39] *Живеат како гулаби (како гулаб и гулабица)* (макед.) – Живут как **голуби** (в любви) (ср. рус. *воркуют как голубки*).
- [40] *Каде се родило пилето таму си го прави седлото* (макед.) – Где **цыпленок** родился, там и делает себе гнездо.
- [41] *Цыплёнок* уже в яйце кричит / *Цыпленок* в яйце узнается, ребенок – в люльке (арм.).
- [42] *Кожна птица знайде свога Гриця* (укр.) – Каждая **птица** найдёт своего Гриця.
- [43] *Секој петел си пее на своето буниште / Два петла на едно буниште не пеат* (макед.) – Всякий **петух** поет на своей свалке / Два **петуха** на одной свалке не поют.
- [44] *Кokoшка пее на буништето* (макед.) – **Курица** поет на свалке (говорится когда в хозяйстве царит женщина).
- [45] *Вреден маж како петелот наш* (макед.) – Мужчина усерден, как наш **петух** (ирон.).
- [46] *Vinçe ghrëben nu-ku patalèn* (резьянский) – Гребешок больше, чем сам **петух** (ирон.: о мужчине, от которого много шума, но мало толку).
- [47] *Жолт му е клунот* (макед.) – Жёлт его **клюв** (о молодом человеке, ср. рус. *желторотый*).
- [48] *Из яйца вороны* вылупляется **вороненок** (арм.).
- [49] *Од сокол був и од був сокол (се раѓа)* (макед.) – От **сокола сова** и от совы сокол (рождается).
- [50] *Для вороны* свой **вороненок** и есть **райская птичка** (арм.).
- [51] *Cría cuervos y te sacaran los ojos* (исп.) – Взрасти **воронов**, они тебе глаза выключают.

Основные мотивы

Основные общие мотивы, которые отражены в пословицах, поговорках, фразеологии, соответствуют сущностному содержанию понятия семья. Это представления о динамическом характере семьи, основанном на кровной связи поколений, мотив родни, родичей (широкая семья), мотив супружества как основы семьи (ядерная семья), мотив отцов и детей, представление о функциях семьи – заботы, поддержки, тепла.

Кроме этого, в пословицах присутствуют особенные мотивы, характеризующие отношения внутри семейного сообщества. Это отношения семейного сходства – между родителями и детьми по принципу подобия копии оригиналу (или части целому), сходства между детьми как равными частями целого. А также – отношении парности, дополнительности, когда один член пары подходит другому и оба неразделимы.

Семейное сходство детей и родителей

Практически универсальный мотив семейного сходства отмечается во многих языках. Семейное сходство детей и родителей передается в пословицах разными образными параллелями. Самый известный – образ дерева и плода, причем с общей негативной окраской:

[52] *Яблоко/яблочко от яблони недалеко падает.*

Македонские примеры:

[53] *Круша под круша паѓа / Не паднал подалеку од крушата* – Груша под грушей падает / Недалеко от груши упал.

[54] *Каква лозата таква и тиквата* – Какова лоза, такова и тыква.

[55] *Каква врба таков клин* – Какова ива, таков клин.

Армянские примеры:

[56] *Плод от дерева далеко не падает.*

Ср. также [48] с образами птиц.

Испанские примеры (мексиканская версия):

[57] *De tal árbol, tal fruto* – Каково дерево, таков и плод.

[58] *Al pie de la palma cae el coyol* – Рядом с пальмой падает койоль (плод).

[59] *Hijo de maguey, tecuate* – Сын магея – маленький магей (букв. ‘бутон агавы’, магей – агава).

Ср. также:

[60] *Hijo de tigre, pintito* – Сын тигра – полосатый.

См. также пример [2].

Можно заметить, что в примерах [59] и [60] нет отрицательной коннотации, поскольку ни образы, ни структура фразы не подразумевают уничижительности.

Японские примеры:

[61] *На дынной плети не растут баклажаны.*

[62] *У лягушек дети – лягушки.*

Отличается своеобразием финский пример:

[63] *Sukuvika jos suksi ei luista* – Если лыжи не скользят, это наследственное.

И все же бывают исключения, когда «сокол рождается у совы или сова у сокола» – см. македонский пример [49].

Сходство детей в семье

Сходство детей в семье отмечается как одинаковость, неразличимость, обусловленная общим происхождением:

[64] *Се редат дечиња како гранчиња* (макед.) – Детишки выстраиваются как ветки.

[65] *Излегол/испаднал од уста вреќа* (макед.) – Выпал/вылез из того же мешка.

[66] *Siskokset kuin liskokset, veljekset kuin ilvekset* (фин.) – Сестрицы как ящерки, братья как рысята (о похожих детях).

Однако не все дети одинаковы, о чем говорит русская пословица:

[67] *В семье не без урода.*

Вардан Айрапетян отмечает, что это контаминация двух более ранних вариантов: *В роде не без урода* и *В семье не без дурака*; дурак – обычно младший, «матушкин сынок» (Айрапетян 2011: 37).

Ср. также:

[68] *Во секое жито има граор* (макед.) – Во всяком зерне есть сорняк.

[69] *La oveja negra de la familia / En cada familia hay una oveja negra* (исп.) – Черная овца в семье / В каждой семье есть черная овца.

Мотив парности и подобия

Мотив парности и подобия появляется при оценке пары влюбленных: парень и девушка должны подходить друг другу:

[70] *Се истркалало поклопчето, си го нашло грнчето / Какво грнето, таков капакот / Како грне и поклопка се* (макед.) – Крышка каталась и нашла свой горшок (говорится когда парень и девушка соответствуют друг другу) / Каков горшок, такова и крышка / Они как горшок и крышка (неразделимы).

Аналогичная пословица есть и у армян:

[71] *Каждый горшок найдет себе крышку* (АПП 1973: 55).

[72] *Лица и прилика* (макед.) – буквально не переводится; говорится о парне и девушке, которые подходят друг другу ('подходящая пара').

[73] *Илица и петлица се* (макед.) – Петля и пуговица (неразделимы).

[74] *Семен та Одарочка – гарна парочка* (укр.) – Семён и Одарочка – славная парочка.

[75] *Лучше отдать дочь замуж за своего пастуха, чем за чужого царя* (арм.).

Согласие и раздор

В отношениях между супругами тоже подчеркивается их общность, неразделимость:

[76] *Муж и жена – одна сатана* (рус.).

[77] *Муж и жена – одно тело* (арм.).

Однако отношения супругов – это не всегда согласие; пословицы и поговорки отмечают и ситуации раздора:

[78] *Муж и жена поссорились, а в тондыр бросили котла* (арм.; армянский тондыр – печь, врытая в землю, для выпекания хлеба).

[79] *Двајца дуимани на една перница спијат* (макед.) – Два врага на одной подушке спят (говорится, когда нет согласия между супругами).

Но образы подушки и постели, важные в свадебных обрядах, чаще отмечаются положительно:

[80] *Муж с женой бранится, да под одну шубу ложится* (рус.).

[81] *Состариться (умереть) вам на одной подушке!* (арм.; пожелание новобрачным).

[82] *Liwčë ti bôš si posôdilä, liwčë ti či spät* – Лучше постелешь постель, лучше будешь спать (резьянский, пожелание дочери перед свадьбой).

Отношения отцов и детей

Пословицы и поговорки об отношениях отцов и детей часто содержат наставления младшим и сказания старших:

[83] *Не учи деда да мака јажца (кајгана)* (макед.) – Не учи деда, как есть яйца (яичницу).

[84] *Кто слушается родителей, об камень не споткнется* (арм.).

[85] *Mitä isot edellä, sitä pienet perässä* (фин.) – Старшие впереди, младшие следом.

[86] *Дай задание ребенку, а сам иди с ним* (арм.).

[87] *Дочь, тебе говорю, невестка, ты знай* (арм.).

[88] *Vanhemmat perivät harmaat hiukset lapsiltaan* (фин.) – Родители наследуют седину от своих детей.

[89] *Дејтата ги јадат сливите, на старите им трпнат забите* (макед.) – Дети сливы едят, а у старших зубы сводит.

См. также испанские примеры [10] и [51].

Но есть позитивно окрашенные пословицы и поговорки, содержащие похвалу (как младших, так и старших членов семьи); особенно интересны

финские поговорки (более подробно финский материал представлен в (Fiedorowa, Pätynen 2019)):

[90] *Pojasta polvi paranee* (фин.) – Колено (поколение) сыновей лучше.

[91] *Jumala ei voi olla kaikkialla yhtä aikaa. Siksi hän loi isoäidin* (фин.) – Бог не может быть всюду. Поэтому он создал бабушек.

[92] *Ellei ois isoäitiä, ei olis muutakaan, ei kotia, kotipihaa, pihapuutakaan* (фин.) – Если бы не было у вас бабушки, не было бы ничего другого: ни дома, ни двора, ни дерева во дворе.

[93] *Kyllä isä/mummo osaa. Kyllä äiti tietää* (фин.) – Папа/бабушка всё умеет. Мама всё знает.

Во всех языках, конечно, есть пословицы о ценности детей, о любви к своему ребенку:

[94] *Rakkaalla lapsella on monta nimeä* (фин.) – У любимого дитя много имен.

[95] *Jos olisin tiennyt, että lapsenlapset ovat niin ihania, olisin hankkinut heidät ensin* (фин.) – Знал бы, что внуки такие чудесные, завел бы сначала их (а не детей).

См. также армянский пример [50].

Негативно оцениваются взрослые дети, не желающие жить отдельно от родителей; есть ряд поговорок и устойчивых сочетаний для их характеристики:

[96] *Takaisin äidin helmoihin / olla äidin helmoissa / mennä äidin ruokapatojen ääreen* (фин.) – Назад, под мамин подол / (быть) на маминой ладони / держаться у маминых горшков / кастрюль; ср. *держаться за мамину юбку* (рус.).

Новые формулы и штампы

В опросе студентов, который проводился по теме Семья в рамках проекта EUROJOS, им было предложено написать устойчивые выражения, пословицы, поговорки о семье, которые им известны. Опросы проводились среди русских, армянских, мексиканских, финских студентов. То, что предлагали студенты, не всегда было отмечено в словарных материалах. Наряду с традиционными формулами, библеизмами (*Кровь гуще воды / Кровь людская не водица*) и цитатами из классиков («*Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему*» (Л. Толстой. Анна Каренина)) студентами предлагались современные формулы, которые могут отражать складывающиеся стереотипы с переоценкой ценностей:

[97] *Perhe/suku on pahin* (фин.) – Семья/родня – наихудшее.

Ср. также испанский пример [6] *От семьи и от солнца чем дальше, тем лучше*.

Эти шуточные утверждения показывают стремление молодых к самостоятельности, личной свободе, желание самим решать свои проблемы. При этом они сосуществуют с противоположными суждениями, отражающими традиционные представления:

[98] *Perhe on paras* (фин.) – Семья – наилучшее (версия, созданная по контрасту с (97)).

[99] *La familia es primero* (исп.) – Семья – самое первое.

[100] *No hay lugar como el hogar* (исп.) – Нет места лучшего, чем родной дом (очаг).

Новые штампы в основном формирует поп-культура сегодняшнего дня; это популярные рекламные слоганы, цитаты из фильмов, песен, анекдотов, а также интернет-мемы, которые распространяются независимо от языков и границ.

У финнов популярны анекдоты о бабушках, откуда цитируют:

[101] «*Eteenpäin*» *sanoi mummo lumihangessa* (фин.) – «Вперед» сказала бабушка в сугробе (падая в сугроб).

И мексиканцы, и финны приводят пример:

[102] «*Ohana' on perhe, perhe on ketään ei jätetä yksin*» (фин.); *OHANA significa familia...* (исп.) / Охана – семья, семья – это когда никого не бросают (мем из мультфильма «Лило и Стич» (2002) студии Уолта Диснея, в котором небольшая семья принимает в качестве своего члена маленькое инопланетное существо).

Мексиканцы цитируют рекламу:

[103] *Con Coca-cola la(s) familia(s) siempre están unidas* (исп.) – С кока-колой семья всегда остается дружной.

Новые веяния отражаются и в новых интернет-мемах:

[104] *A family can be ten dads. That's it, just ten dads with no kids* – Семья может быть из десяти пап, просто 10 пап без детей (финны цитируют по-английски ролик 2014 «The Contemporary Family» <https://www.youtube.com/watch?v=-jSZO37QV4E>).

Однако для слоганов и мемов характерна недолгая популярность; они быстро забываются и сменяются другими.

Уровень знания пословиц русскими студентами

Для выяснения сохранности русского пословичного фонда у молодежи был проведен опрос среди 50 студентов 2–4 курсов Института лингвистики. Им было предложено 15 пословиц и поговорок; требовалось ответить, знают ли они их. В результате можно было оценить и уровень культурной компетенции. В списке проценты отмечают число студентов, знающих пословицу:

Таблица: Уровень знания пословиц русскими студентами

№	Пословицы и поговорки	Число студентов, знающих пословицу
1.	<i>Яблочко от яблони недалеко падает.</i>	100%
2.	<i>В семье не без урода.</i>	100%
3.	<i>Муж и жена – одна сатана.</i>	98%
4.	<i>Дал бог зайку, даст и лужайку.</i>	90%
5.	<i>От осинки не родятся апельсинки.</i>	82%
6.	<i>Седьмая вода на киселе.</i>	76%
7.	<i>У семи нянек дитя без глазу.</i>	72%
8.	<i>Жена не рукавица, за пояс не заткнешь.</i>	58%
9.	<i>Вся семья вместе, так и душа на месте.</i>	44%
10.	<i>Маленькие детки – маленькие бедки, большие детки – большие бедки.</i>	42%
11.	<i>Отец рыбац, и дети в воду смотрят.</i>	28%
12.	<i>На что и клад, коли в семье лад.</i>	24%
13.	<i>Тесть любит честь, зять любит взять, а шурин глаза шурит.</i>	20%
14.	<i>Русский человек без родни не живет.</i>	10%
15.	<i>Муж жену любит здоровую, а брат сестру – богатую.</i>	6%

Результаты показали, что первые два из предложенных примеров знают все; примерно половину знает большинство, остальные пословицы знакомы меньшей части участников опроса, причем последние две известны лишь единицам. Можно отметить, что более известны речения с негативной оценкой. Любопытно и то, что абсолютное большинство студентов знает поговорки, малоизвестные старшему поколению: *Дал бог зайку, даст и лужайку*; *От осинки не родятся апельсинки* (формула невозможного, пересекающаяся по смыслу с *Яблоко от яблони недалеко падает*).

Заключительные замечания

Образ семьи в исследованном материале разных языков обнаруживает много общего в мотивах, однако своеобразие в конкретном их выражении.

Для всех языков характерно использование образа дерева и его частей в представлении семьи, образов птиц в представлении членов семьи.

Оценки, заключенные в пословицах и поговорках, могут быть противоположны, но показывают сосуществование в языковом сознании разных стереотипов, воплощающих разные точки зрения.

Самый неожиданный факт – формула «Семья/родня – наихудшее», наиболее известная финским информантам. Формула «Родня – наихудшее» закреплена в лексикографических источниках; формула с семьей показывает перенос оценки на старшую семью. Если судить по преобладанию цитирований этой версии над противоположной («Семья – наилучшее»), можно прийти к выводу, что у финской молодежи в системе ценностей личная свобода оказывается выше родственных связей. Хотя не всегда распространенность и известность пословицы может быть отражением ценностных приоритетов; возможно, парадоксальные суждения лучше запоминаются, чем нравоучительные ходячие истины. Можно обратить внимание и на то, что и в русском опросе наиболее известными оказались пословицы с негативной окраской. И в то же время параллели с мексиканским материалом могут свидетельствовать о существовании такой тенденции среди молодежи. Для более полного представления о ценностных установках молодежи важным оказывается прямой вопрос о сущности понятий семья, дом, содержащийся в анкетах; результаты анализа анкет на русском, мексиканском и финском материале описаны в (Fiodorowa, Pazio-Wlazłowska 2015; Федорова 2019; Федорова, Яковлева 2019; Федорова, Pätynen 2019).

Для русских студентов отмечается слабое знание традиционного пословичного фонда, но закреплённость в сознании новых пословиц. *Русский человек без родни не живет* – уже не ощущается как стереотип, так же как и другие народные афоризмы о ценности родни.

В статье использованы материалы дипломных работ студентов Евгении Павловой (македонский язык), Тамары Шаноян (армянский язык), Марии Бедняковой (японский язык), Кристины Десятник (украинский язык), выполненные под руководством автора, и материалы от носителя резьянского языка – Нади Клементе. Всем им автор выражает свою благодарность. Автор выражает признательность своим коллегам, участвующим в разработке темы Семьи: Дороте Пазии-Влазловской, Ангеле Пятюнен, Светлане Яковлевой, а также мексиканским коллегам, оказавшим помощь в сборе материала.

Литература

- Айрапетян Вардан, 2011, *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы.
- Баранов Анатолий Н., Добровольский Дмитрий О., 2008, *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак.
- Бартминьский Ежи, 2005, *Языковой образ мира: Очерки по этнолингвистике*. Москва: Индрик.
- Крикманн Арво А., 1984, *Опыт объяснения механизмов пословицы*, [в:] *Паремиологические исследования*. Москва: Наука. С. 149–178.
- Пермяков Григорий Л., 1979, *Грамматика пословичной мудрости*, [в:] *Пословицы и поговорки народов Востока*. Москва: Наука. С. 7–61.
- Федорова Людмила, 2019, *Штрихи к портрету семьи в русском языковом сознании*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów – 5*. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Pazio-Wlazłowska Dorota (eds.), Lublin: Wydawnictwo UMCS. s. 85–106.
- Федорова Людмила, Яковлева Светлана, 2019, *Представления современной мексиканской молодежи о сущности семьи (по данным этнолингвистического исследования)*, [в:] *IX Кнорозовские чтения: Древние цивилизации Старого и Нового Света*. Ред. Г.Г. Ершова. Москва: РГГУ. С. 199–218.
- Федорова Людмила, Pätynen Ангела, 2019, *Семья глазами финской молодежи: по материалам анкетного исследования*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów – 6*. Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Pazio-Wlazłowska Dorota (eds.), Lublin: Wydawnictwo UMCS. s. 41–60.
- Bartmiński Jerzy, 2016, *Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe*. „Przegląd Humanistyczny”, 60 (3), s. 21–29.
- Fiodorowa Ludmiła, Pazio-Wlazłowska Dorota, 2015, *Rosyjski językowo-kulturowy obraz DOMU*, [w:] LASIS 1, Lublin: Wydawnictwo UMCS. s. 149–175.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński:
- T. 1. *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015.
 - T. 2. *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin-Opole 2018.
 - T. 3. *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016.
 - T. 4. *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin-Warszawa 2019.
 - T. 5. *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.

Словари и источники

- АПП – *Армянские пословицы и поговорки*, 1973, Составление и перевод Г.О. Карапетяна. Москва: Наука.
- Ачарян Рачья, 1971, *Этимологический словарь армянского языка*. Ереван: Издательство Ереванского университета (на армянском языке).
- Даль Владимир И., 1957, *Пословицы русского народа*. Москва: Государственное издательство художественной литературы.

- Котовадза дзитен on-line, 2014–2020, [Словарь японских пословиц онлайн] [Электронный ресурс]. URL: <https://kotowaza.jitenon.jp/kotowaza> (дата обращения: 24.05.2020).
- Ужченко В.Д., Ужченко Д.В., 1998, *Фразеологічний словник української мови*. Киев: Освіта.
- Фасмер Макс, 1971, *Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах*. Т. 3. Москва: Прогресс.
- Ширилов Ташко, Димитровски Тодор (ред.), 2003–2009, *Фразеолошки речник на македонскиот јазик*. В 3 т. Скопје.
- Laukkanen Kari, Hakamies Pekka, 1997, *Sananlaskut*, Helsinki.

The concept of FAMILY in proverbs and phraseology

Abstract: The chapter aims to highlight the concept of FAMILY as a general axiological concept in proverbs and phraseology of different languages. The data for analysis were taken from lexicographic sources and from surveys of native speakers, in accordance to the methodology of the EUROJOS project. The languages included in the analysis are Russian, Macedonian, Armenian, Finnish, and Spanish. Proverbs and phraseology allow us to highlight stereotypes concerning the family. The concept of FAMILY is considered in connection with similar concepts: HOME and SOUL. The main images that embody the idea of family are those of a tree and a bird. The main motives associated with the FAMILY are common to different cultures: consanguinity, marriage, parents, and children. The chapter discusses new trends of new idioms in advertising and mass media texts. The survey among Russian students allowed us to assess the level of knowledge of traditional proverbs and the emergence of new formulas in the linguistic view of youth.

Keywords: EUROJOS project; concept of FAMILY; proverbs and phraseology; Russian; Macedonian; Armenian; Finnish; Spanish

Natalia Długosz

Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, Poznań, Polska

ORCID: 0000-0001-5654-2018

e-mail: natrek@amu.edu.pl

СЕМЕЙСТВО (RODZINA) w systemie aksjologicznym Bułgarów (na podstawie danych systemowych)

Streszczenie: Autorka dokonuje rekonstrukcji językowego obrazu RODZINY (*СЕМЕЙСТВО*). Analizy opiera na danych systemowych, a zwłaszcza słownikowych, zaczerpniętych z różnych rejestrów leksykograficznych. Dane słownikowe uzupełniono także o pochodzące spoza rejestrów – z innych publikacji lub stworzonego na potrzeby niniejszego badania korpusu tekstów. Częściowo uwzględnia także dane tekstowe. Bada kolokacje leksemu *семеѝство* w Bułgarskim Korpusie Narodowym. Ciekawych informacji o koncepcie i sposobie jego rozumienia dostarczają dane zaczerpnięte z bułgarskiej sieci semantycznej BulNet. W podsumowaniu opisuje rezultaty badania. RODZINA (*СЕМЕЙСТВО*) w języku bułgarskim postrzegana jest przede wszystkim w aspektach: psychospołecznym – jako wspólnota (integralność rodziny); biologicznym – gdy podkreślana jest cecha pokrewieństwa, łączącego członków rodziny oraz funkcja prokreacyjna wspólnoty; fizycznym – jako wspólne miejsce zamieszkania; ekonomiczno-bytowym, który sprowadza się zwłaszcza do prowadzenia wspólnego gospodarstwa domowego; historycznym – gdy historię rodziny oraz pamięć rodową wskazuje się jako czynniki konsolidujące wspólnotę. RODZINA w języku bułgarskim jest wartościowana na jednoznacznie pozytywnie.

Słowa kluczowe: *СЕМЕЙСТВО*; bułgarski językowy obraz świata; językowe dane systemowe; koncept

Wprowadzenie

Wartości – rdzeń każdej kultury – jako przedmiot badań wydają się bardzo trudne do opisania, zwłaszcza, gdy z przyczyn obiektywnych ograniczamy pryzmat ich postrzegania do określonej dziedziny. Nie ulega jednak wątpliwości, że są zapisane w języku jako treści wyrażen do niego przynależne (por. Puzynina 2014: 7). Koncept RODZINY (bułg. *СЕМЕЙСТВО*) stanowi niewątpliwie ważną, najprawdopodobniej jedną z najważniejszych wartości dla bułgarskiej kultury narodowej. Jeśli uwzględnimy ogólne uwarunkowania historyczne jak choćby długi

czas utrzymywania się reliktyw dawnej obyczajowości czy rodowych systemów prawnych na Bałkanach, wydaje się to naturalne. Danych w tym zakresie dostarcza szereg obszernych opracowań, poświęconych tematyce kształtowania się relacji społecznych w Bułgarii ze szczególnym uwzględnieniem rodziny¹. Niewątpliwie znajomość ogólnych zależności historycznych i kulturowych może ułatwić zrozumienie językowego obrazu rodziny typowego dla współczesnej świadomości bułgarskiej. Tym niemniej w niniejszym artykule ukazuję bułgarski koncept *СЕМЕЙСТВО* wyłącznie w świetle danych językowych, w tym zwłaszcza systemowych.

Rodzina w świetle danych systemowych

Etymologia

Bułgarski słownik etymologiczny (dalej skrót: BER) zawiera informację o zapożyczeniu leksemu *семејство* do bułgarszczyzny z języka rosyjskiego – por. ros. *семејство, семейный, семья*, staroruskie *сѣмѣя* w znaczeniu ‘potomstwo, słudzy; rodzina’ i *сѣмѣинъ* ‘pracownik, sługa; członek rodziny’, oraz scs. *сѣмѣя* ‘rodzina, potomstwo’ i *сѣмѣинъ* ‘niewolnik, sługa’ (BER 6, 2002: 607). Wskazane w BER jako źródłowe wyrazy staro-cerkiewno-słowiańskie nie znajdują jednak poświadczenia w słownikach języka scs. Tam odnajdujemy jedynie leksem *сѣмѣ, сѣмене* w znaczeniach:

1. ‘ziarno, siemię’; 2. ‘wysiew, zasiew’; 3. przen. ‘potomstwo, ród; nasienie’; por. *без сѣмене* ‘bez kontaktu płciowego’; *іже не творить сѣмени* ‘który nie rodzi owoców, bezpłodny’; *сѣмѣ авраамл’е* ‘potomkowie Abrahama’ (SBR 2, 2009: 898–899);

1. ‘siemię, nasienie, sperma’; 2. przen. ‘potomstwo, ród, plemię; potomkowie’ (MRSBE 2001: 415).

W BER jako podstawowe znaczenie leksemu *семејство* wskazano: *семејство* ‘съпружеска двойка, съпрузи с децата им и родители, братя, сестри, които живеят заедно’ [‘para małżeńska, małżonkowie z dziećmi i rodzicami, braćmi i siostrami, którzy mieszkają wspólnie’]² (BER 6, 2002: 607).

¹ Do ważnych opracowań tego typu należą m.in.: Makaveeva Ljuba, 1991, *Balgarskoto semeјstvo. Etno-socialni aspekti*, Sofia; Jačkova Mirołjuba, 1997, *Semeјstvoto i podgotovkata za nego. Izsledvanija i analizi ot 90-te godini*, Sofia; Jačkova Mirołjuba, 2002, *Semeјstvoto v Balgaria meždū XX i XXI vek. Predpostavki, analizi, prognozi*, Sofia; Todorova Viktoria, 2000, *Family law in Bulgaria: legal norms and social norms*, „International journal of Law”, Policy and the family, vol. 14, nr 2, s. 148–181 i in.

² To i wszystkie kolejne tłumaczenia w tekście artykułu zostały wykonane przez autorkę artykułu.

W etymologii słowa została zatem utrwalona przede wszystkim cecha rodziny polegająca na zdolności do posiadania potomstwa, do przedłużenia rodu. Pierwotne znaczenie wyraża tym samym prokreacyjną funkcję rodziny. Pośrednio, wnioskując z zaproponowanych w *Bułgarskim słowniku etymologicznym* definicji znaczeniowych leksemu *семејство*, można dostrzec profilowanie w stronę określonego modelu rodziny (wielopokoleniowej, w której skład wchodzi małżonkowie z dziećmi, ale także ich rodzice oraz rodzeństwo), miejsca zamieszkania rodziny (dom; wspólne gospodarstwo domowe) i model hierarchii w rodzinie (rodzice : dzieci : pozostali członkowie rodziny).

Inne dane historyczne

W BER nie podano informacji na temat początku istnienia i występowania leksemu w języku bułgarskim. Sporządzony przez Najdena Gerowa *Słownik języka bułgarskiego*, rejestrujący stan z przełomu XIX i XX wieku, nie zawiera odrębnego hasła *семејство* jako jednostki języka bułgarskiego. Na oznaczenie rodziny występują w nim dwa inne leksemy: *челядь* i *домочядие*, przy czym drugi wskazany jest jedynie jako synonim pierwszego. Wyrazowi *челядь* przypisane zostały trzy podstawowe znaczenia: 1. ‘Баща и майка с дѣца-та си, кога живѣѣтъ в еднѣ кѣщѣ; домочядие; семья, семейство’ [‘ojciec i matka wraz z dziećmi, zamieszkujący we wspólnym domostwie’]; 2. ‘Всичкыты въ еднѣ задругѣ. Прадѣдо, дѣдо, баща, майка, чичеви и братя и сестры, унукуы живѣѣтъ въ еднѣ челядь’ [‘wszyscy członkowie zadругi³ – w tym miejscu autor słownika wylicza potencjalnych członków wspólnoty: pradziadek, dziadek, ojciec, matka, stryjowie, bracia, siostry, wnuki’]; 3. ‘Дѣца-та, рожбата на едно домочядие; дѣти’ [‘dzieci, potomstwo z jednego domu, z jednej rodziny’] (por. NGRBE 5, 1978: 540). Przy pierwszym ze znaczeń po definicji wskazano rosyjskie odpowiedniki wyrazu: *семья, семейство*.

Łatwo zatem zauważyć, że w wymienionych powyżej leksemach, odnotowanych w słowniku Gerowa, a odnoszących się do rodziny, także podkreśla się prokreacyjną funkcję rodziny, która stanowi wielopokoleniową wspólnotę, połączoną więzami krwi i miejscem zamieszkania. Wskazanie na pierwszym miejscu ojca jako głowy rodziny, tudzież wyszczególnienie w pierwszej kolejności męskich członków rodziny (pradziadek, dziadek) dostarcza informacji, że mamy do czynienia z patriarchalnym modelem rodziny.

³ *Zadruga* – rodzaj wspólnoty rodowej zwłaszcza u Słowian Południowych na Bałkanach, która opierała się na patriarchacie i skupiała głowę rodziny z małżonką oraz zazwyczaj synów z żonami i dziećmi. Bazowała na wspólnocie pracy i produkcji, konsumpcji oraz majątku (ziemi) (por. RBE BAN, Gruev 2008).

Nazwa w sieci relacji semantycznych

Znaczenie leksemu *семеѝство* we współczesnym języku bułgarskim uległo zawężeniu w stosunku do stanu wcześniejszego. Pierwotnie wyraz ten odnosił się do pary małżeńskiej, jej potomstwa oraz bliskich krewnych. W *Bułgarskim słowniku objaśniającym* (dalej skrót: BTR) autorstwa zespołu bułgarskich leksykografów pod kierownictwem Lubomira Andrejczyna (pierwsze wydanie z 1955 roku) *семеѝство* definiowane jest jako: *съпрузи с децата и най-близките роднини* [‘małżonkowie z dziećmi i ich najbliżsi krewni’] (BTR 1999: 877). W *Słowniku synonimów współczesnego języka bułgarskiego* (SRSBKE, pierwsze wydanie z 1980 r.) autorstwa Miłki Dimitrowej i Any Spasowej rodzina rozumiana jest na pierwszym miejscu jako 1. ‘*съпрузи без деца или с децата си*’ [‘małżonkowie z potomstwem lub bez potomstwa’], a dopiero potem ewentualnie jako 2. ‘*съпрузи с децата и родителите си, които живеят заедно*’ [‘małżonkowie, ich potomstwo oraz rodzice małżonków zamieszkujący wspólne gospodarstwo domowe’] (SRSBKE 1999: 829). Natomiast już w najnowszym elektronicznym *Słowniku języka bułgarskiego BAN* (RBE BAN: <https://ibl.bas.bg/rbe/>) *семеѝство* rozumiane jest jako: ‘*съпружеска двойка с децата ѝ или само съпружеска двойка (ако няма деца)*’ [‘para małżeńska z potomstwem lub tylko para małżeńska (jeśli nie posiada potomstwa)’].

Warto zauważyć, że we współczesnym języku bułgarskim nadal funkcjonują wyrazy *челяд* i *домочадиѝ*. Wskazywane są nawet jako synonimiczne względem leksemu *семеѝство* (por. SRSBKE 1999: 829–830). Są to jednak wyrazy stylistycznie nacechowane, a ich zakresy znaczeniowe uległy przesunięciom. I tak dialektalne *челяд*, którego definicja w znaczeniu 1. w słowniku Najdera Gerowa pokrywała się zasadniczo ze współczesnym rozumieniem rodziny (1. ‘ojciec i matka wraz z dziećmi zamieszkujący wspólne gospodarstwo domowe’) aktualnie może być rozumiane jako: 1. ‘*голямо семейство с деца, а също така техните семейства, които живеят всички заедно*’ [‘liczna/ wielodzietna rodzina, w skład której wchodzi także rodziny założone przez dzieci, które to rodziny zamieszkują wspólnie’] (SRSBKE 1999: 830); 2. ‘*семеѝство, домочадиѝ*’ [‘rodzina zamieszkująca pod wspólnym dachem’]; 3. ‘*децата в едно семейство*’ [‘dzieci w rodzinie’] (zn. 2. i 3. RBE BAN). Słowniki rejestrują także archaiczne znaczenie leksemu: 1. ‘*семеѝна задруга*’ [wspólnota rodowa]; 2. ‘*слуги, прислужници при царски или болярски двор*’ [służący, służba dworska] (por. RBE BAN).

Leksem *домочадиѝ* należy w bułgarszczyźnie do wyrazów nacechowanych, książkowych i może być rozumiany jako: 1. ‘*членове на едно семейство (по отношение на родителите си или един от родителите си), обикновено с повече деца, което живее в един дом*’ [‘rodzina (nazywana lub postrzegana z perspektywy rodziców) zazwyczaj wielodzietna; członkowie rodziny zamieszkujący we wspólnym domostwie’] (SRSBKE 1999: 830, RBE BAN); 2. ‘*семеѝство, фамилия (родители и деца)*’ [‘rodzina (rodzice wraz z dziećmi)’] (RBE BAN).

Jako synonimiczne wobec leksemu *семејство* wskazywane jest także zapożyczenie z łaciny *фамилия*. W tym znaczeniu wyraz używany jest jednak rzadko we współczesnej bułgarszczyźnie. Wysoką frekwencją w języku charakteryzuje się leksem *фамилия* w drugim ze swoich znaczeń: nazwisko (rodowe).

Ciekawych informacji na temat nazwy i sposobów jej rozumienia dostarczają dane zaczerpnięte z bułgarskiej sieci semantycznej BulNet⁴. Do konceptu СЕМЕЙСТВО odnoszą się trzy synsety, w których leksem został zdefiniowany poprzez umiejscowienie go w sieci wzajemnych relacji z innymi wyrazami. W pierwszej słowosieci СЕМЕЙСТВО zostało wplecione w relację z konceptem РОД 'ród'. Sposób postrzegania rodziny z perspektywy powiązań rodowych pozwolił na zdefiniowanie jej jako 'хора с общ родоначлник, разглеждани като общност със собствена история и особености' ['grupę ludzi wywodzącą się od wspólnego przodka, postrzeganą jako wspólnota i posiadającą własną historię oraz własne charakterystyki']. W omawianej słowosieci wyszczególniono hiperonimy – *линия* 'linia (rodowa)', *род* 'ród', *потекло* 'pochodzenie', *кръв* 'pokrewieństwo'. Wśród hiponimów na pierwszym miejscu uplasowały się leksemy: *роднини*, *сродници*, *родственици* 'krewni'. Druga synseta wskazuje na wzajemną bliską relację między konceptami СЕМЕЙСТВО i ДОМАКИНСТВО, ДОМОЧАДИЕ, КЪЩА 'dom'⁵. Poprzez odniesienie do domu rodzina definiowana jest jako 'група от хора, които живеят заедно и са обвързани от семейни взаимоотношения' ['grupa osób, które mieszkają wspólnie i które łączą relacje rodzinne']. Określeniem nadrzędnym dla wyszczególnionej słowosieci ustanowiono jednostkę społeczną (*социална единица*). W trzeciej synsecie leksem rodzina jest rozpatrywany poza wcześniejszymi relacjami i definiowany jako 'най-малка социална група, състояща се от съпрузи и евентуално техните деца' ['najmniejsza grupa społeczna, składająca się z małżonków oraz, ewentualnie, z ich dzieci']. Tutaj wskazano hiperonimy *род* 'ród', *клан* 'klan', *племе* 'plemię', wobec których jako podrzędne wymieniono określenia *съпружеска двойка/ семейна двойка* 'para małżeńska/ małżonkowie'.

⁴ Bułgarska sieć semantyczna BulNet działa w ramach sieci WordNet budowanej w ramach projektu europejskiego BalkaNet. Głównym celem projektu było stworzenie wielojęzycznej, synchronicznej sieci baz semantycznych dla języków Półwyspu Bałkańskiego (bułgarski, grecki, rumuński, serbski, turecki). Bułgarski WordNet (<https://dcl.bas.bg/bulnet/>) z początkiem 2020 r. zawierał blisko 85 000 jednostek, podzielonych na: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, przysłowki, zaimki, przyimki, spójniki, partykuły, wykrzykniki. Wyrazy ujęte w bułgarskim WordNecie są dobierane według różnych kryteriów. Przeważa jednak czynnik ilościowy, tj. najczęściej w sieci zamieszcza się wyrazy o najwyższej frekwencji w wykorzystywanym do tworzenia bazy korpusie tekstów.

⁵ Na silne asocjacyjne powiązanie konceptów RODZINA i DOM w świadomości Bułgarów wskazują dane zaczerpnięte z Bułgarskiego słownika asocjacyjnego (*Български асоциативен речник*, dalej skrót БАР), w którym leksem *дом* zajmuje pierwsze miejsce wśród wyrazów kojarzonych z rodziną (BAR 2003, hasło: *семејство*).

Z poddanych analizie danych pochodzących z sieci relacji semantycznych wyłania się zatem obraz rodziny postrzeganej głównie w aspekcie psychospołecznym jako wspólnota rodowa i podstawowa jednostka społeczna. Wyraźnie zarysowuje się także aspekt biologiczny polegający na rozumieniu rodziny jako wspólnoty cementowanej więzami krwi i mającej na celu posiadanie potomstwa (funkcja prokreacyjna rodziny). Istotny okazuje się aspekt bytowy i ekonomiczny, zgodnie z którym rodzinę łączy miejsce zamieszkania – dom; oraz wspólna praca, konsumpcja, majątek – funkcjonowanie we wspólnym gospodarstwie domowym. Nowym, niespotykanym w definicjach słownikowych aspektem postrzegania konceptu jest aspekt historyczny, wskazujący na wspólną historię i pamięć rodową jako czynniki konsolidujące rodzinę.

Derywaty i kolokacje

Gniazdo słowotwórcze leksemu *семеѝство* w *Słowniku słowotwórczym współczesnego języka bułgarskiego* (dalej skrót: SRBKE) uwzględnia tylko jeden wyraz pochodny: *семеен* ‘rodzinny’. Definicje znaczenia przymiotnika w bułgarskich źródłach leksykograficznych są tautologiczne (definiowanie poprzez rzeczownik *семеѝство*) i wskazują na bardzo ogólne relacje: 1. posiadania rodziny (‘който има семеѝство’, np. *семеен човек, семеен мъж, семейна жена* i synonimiczne *женен мъж, омъжена жена*); 2. jakiś (bliżej nieokreślony) związek z rodziną (‘който се отнася до семеѝство, свързан със семеѝство’, np. *семеѝни грижи*) (RBE BAN).

Nowe światło na sposób postrzegania rodziny w języku bułgarskim rzucają niewątpliwie dane tekstowe. Te zacerpnęłam głównie z Bułgarskiego Korpusu Narodowego (dalej skrót: BKN), a także z wybranych stron internetowych o charakterze informacyjnym (m.in. www.actualno.bg, www.news.bg, www.dnevnik.bg, www.capital.bg, www.fakti.bg, www.monitor.bg i in.). W BKN przejrzałam 3000 rekordów zawierających leksem *семеѝство*⁶. Wykonałam także pobieżną kwerendę statystyczną wskazująca na częstotliwość występowania wyrazu oraz najczęstszych (najbardziej utrwalonych) kolokacji w korpusie.

⁶ Uwzględniałam różne formy fleksyjne wyrazów, w przypadku języka bułgarskiego, ze względu na jego charakter analityczny brałam pod uwagę różne formy rodzajowe rzeczownika i przymiotnika, a także ich postaci z i bez postpozycyjnego rodzajnika określonego.

Frazy nominalne

I tak, do najbardziej utrwalonych kolokacji należą niewątpliwie frazy nominalne, w których rzeczownikowi *семејство* towarzyszy przydawka w postaci dowolnego zaimka dzierżawczego w formie pełnej (z rodzajnikiem) lub klitycznej o strukturze PRON∩N lub N∩PRON⁷: *своето/ моето/ твоето/ нашето/ вашето/ неговото/ нейното/ тяхното семејство* ‘swoja/ moja/ twoja/ nasza/ wasza/ jego/ jej/ ich rodzina’; *семејството ми/ ти/ му/ ѝ/ ни/ ви/ им* – oraz w postaci przymiotnika wskazującego na przynależność: *собствено(то) семејство* ‘własna rodzina’. Pierwszy człon we frazie w postaci pełnej formy zaimka lub przymiotnika występuje z rodzajnikiem, w tym wypadku mamy do czynienia z kwantyfikacją jednostkową.

W powyższych kolokacjach na pierwszy plan wysuwa się relacja przynależności do rodziny, bycia członkiem rodziny. A zatem rodzina postrzegana jest w aspekcie psychospołecznym jako wspólnota oraz jako środowisko konstytuujące jednostkę.

Na drugim miejscu plasuje się kolokacja *цяло(то) семејство* ‘cała rodzina’, wskazująca na integralność rodzinnej wspólnoty.

Następnie wśród połączeń wyrazowych z udziałem wyrazu kluczowego liczone są kolokacje wskazujące na liczebność wspólnoty, np.: *голямо/ малко/ огромно/ многолудно/ многобројно/ X-членно (напр. четиричленно) семејство* ‘duża/ mała/ ogromna/ wieloosobowa/ liczna/ X-osobowa (np. czteroosobowa) rodzina’, lub na liczbę potomstwa w rodzinie: *многодетно/ бездетно семејство* ‘rodzina wielodzietna/ rodzina bezdzietna’. W tych połączeniach wyrazowych dochodzi do uwypuklenia czynnika ilościowego (aspekt fizyczny rodziny).

Rodzina, poza liczebnością, bywa także oceniana ze względu na stan posiadania (zamożność), na co dowodem są liczne frazy nominalne z udziałem przymiotników: *богато/ заможено/ богаташко семејство* ‘bogata/ zamożna/ nowobogacka rodzina’ versus *бедно/ бедняшко/ обедняло/ бедстващо семејство* ‘biedna/ zubożała/ cierpiąca biedę rodzina’. Wymienione tu kolokacje wskazują na ekonomiczny lub bytowy aspekt postrzegania rodziny.

Dość często w badanym korpusie tekstów wyraz *семејство* występował w połączeniu z określeniami wskazującymi status społeczny rodziny, jej wysoki prestiż, wynikający z pochodzenia, stanu posiadania, wykonywania przez głowę rodziny zawodu cieszącego się poszanowaniem społecznym. W tej grupie poza frazami typu: *благородно/ артистократично/ буржуазно/ влиятелно/ високоуважавано семејство* ‘rodzina szlachecka/ arystokratyczna/ burżuazyjna, wpływowa/ ciesząca się poważaniem’, częste są połączenia wyrazowe, w których pierwszy element stanowi przymiotnik odrzeczownikowy o znaczeniu posesywnym, np. *императорско/ кралско/ царско/ президентско/ лекарско/*

⁷ PRON – zaimek, ∩ – konkatencja, N – rzeczownik.

чиновническо/ учителско семейство ‘rodzina imperatorska/ królewska/ carska/ prezydencka/ lekarska/ urzędnicza/ nauczycielska’.

Analiza kolokacji pozwala na wyszczególnienie licznych połączeń wyrazowych, odnoszących się do sposobu wartościowania, postrzegania rodzinnej wspólnoty najczęściej w dobrym, zdecydowanie rzadziej w złym świetle. Ta grupa połączeń wyrazowych odnosi się do psychicznego lub psychospołecznego aspektu postrzegania konceptu. Zdecydowanie przeważają w korpusie tekstów kolokacje wskazujące na pozytywne wartościowanie rodziny (blisko 600 użyć): *добро* (307)/ *щастливо* (124)/ *истинско/ хубаво/ прекрасно/ чудесно/ отлично/ идеално/ приятно/ почтено/ приятелско/ задружно семейство* ‘dobra/ szczęśliwa/ prawdziwa/ piękna/ wspaniała/ fantastyczna/ idealna/ szanowana/ przyjacielska/ towarzyska rodzina’. Wśród określeń rodziny występują także przymiotniki neutralne, typu: *нормално/ обикновено/ типично семейство* ‘normalna/ zwyczajna/ typowa rodzina’. Niewiele odnotowałam w tekstach kolokacji, które wskazywałyby na negatywną ocenę rodziny, a mianowicie ukazywałyby rodzinę, w której dochodzi do naruszenia pewnych norm lub której integralność została naruszona. Odnotowałam około 50 użyć tego typu fraz. Należą do nich: *лошо/ странно/ особено/ пернато/ проклето/ разбито/ незаконно/ разделено семейство* ‘zła/ dziwna/ szurnięta/ przekłeta/ rozbita/ nieformalna/ rozdzielona rodzina’.

Oprócz tego rodzina postrzegana jest z perspektywy przynależności do wspólnoty wyznaniowej (praktyk religijnych) oraz przynależności narodowej lub etnicznej, czego dowód stanowią liczne kolokacje leksemu *семейство* z przymiotnikami wskazującymi na te właśnie powiązania. W BKN najczęstszą frazą odnoszącą się do przynależności narodowej jest, jak się można było spodziewać, fraza *българско семейство* (33) ‘rodzina bułgarska’, za nią uplasowały się kolejno *гръцко/ турско/ ромско/ руско/ немско/ американско семейство* ‘rodzina grecka/ turecka/ romska/ rosyjska/ niemiecka/ amerykańska’. O religijnym aspekcie postrzegania rodziny w języku bułgarskim świadczą kolokacje: *християнско/ религиозно/ православно/ католическо/ мюсюлманско семейство* ‘rodzina chrześcijańska/ religijna/ prawosławna/ katolicka/ muzułmańska’. W badanym korpusie tekstów wysoką frekwencją odznaczała się zwłaszcza fraza *еврейско семейство* (42) ‘rodzina żydowska’, na tym etapie analizy trudno jest mi jednak orzec, w ilu kontekstach określenie *еврейско* odnosiło się do narodu żydowskiego, a w ilu do wyznawców judaizmu.

Ostatnim, wyraźnie zarysowującym się aspektem postrzegania rodziny, jest aspekt lokatywny. W korpusie wystąpiły trzy typy fraz, dookreślające rodzinę ze względu na miejsce zamieszkania. Są to frazy: *селско семейство* (63), *градско семейство* (4), *местно семейство* (9) ‘rodzina wiejska/ miejska/ miejscowa’.

Frazy werbalne

Korpus tekstów zawiera też utrwalone w języku frazy werbalne z leksemem *семејство*. Najwyższą frekwencją charakteryzują się frazy odnoszące się do posiadania rodziny: *има́м/няма́м семејство* ‘mieć rodzinę/ nie mieć rodziny’ oraz do procesu zakładania rodziny: *създавам семејство* ‘zakładać rodzinę, *ставаме семејство* ‘stawać się rodziną’. Inne frazy werbalne, wpisujące się w psychospołeczny aspekt postrzegania rodziny opisują ją jako środowisko wzrastania jednostki ludzkiej – *порасвам в семејство* ‘wyrosnąć w rodzinie’, *роден съм в семејство* ‘urodzić się w rodzinie’, *произхождам от семејство* ‘pochodzić z rodziny’, *заобиколен съм от (загрижено/ обичащо) семејство* ‘być otoczonym (troskliwą/ kochającą) rodziną’. Utarte i o wysokiej frekwencji są też połączenia wyrazowe wskazujące na procesy dezintegracyjne w rodzinie: *оставям семејство* ‘porzucić rodzinę’, *напускам семејство* ‘opuścić rodzinę’, *отказвам се от семејство* ‘zrezygnować z rodziny’, *жертвам семејство* ‘poświęcić rodzinę (np. dla kariery)’.

Do ustabilizowanych należą połączenia wyrazowe odnoszące się do aspektu bytowo-ekonomicznego funkcjonowania rodziny: *издържа́м семејство* ‘utrzymywać rodzinę’, *храня/ прехранвам семејство* ‘żywić rodzinę’, *управлявам семејство* ‘kierować/ zarządzać rodziną’.

Podsumowanie

Z danych leksykograficznych oraz rozpatrywanych powyżej semantycznych odniesień wynika, że koncept *СЕМЕЙСТВО* we współczesnym języku bułgarskim może być rozumiany w dwojaki sposób: (1) wąsko – jako para małżeńska z potomstwem lub bez niego; (2) szeroko: (a) jako para małżeńska z dziećmi oraz zamieszkującymi wspólne gospodarstwo domowe rodzicami małżonków; (b) jako para małżeńska z dziećmi wraz z zamieszkującymi wspólne gospodarstwo domowe rodzicami małżonków oraz rodzeństwem małżonków; (c) para małżeńska z dziećmi i jej krewni oraz powinowaci. Najbliższą rodzinę tworzą jednak małżonkowie i ich dzieci, przy czym o byciu rodziną, zgodnie z najnowszą definicją zawartą w *Słowniku języka bułgarskiego* BAN decyduje akt zawarcia małżeństwa, tj. sformalizowania związku. Cecha posiadania potomstwa nie stanowi już obligatoryjnego elementu definiens leksemu *семејство*. Tak rozumiana rodzina (tj. para małżeńska z potomstwem lub bez niego, jeśli nie posiada potomstwa) stanowi podstawową komórkę społeczną – najmniejszy rodzaj wspólnoty. Dalej o przynależności do rodziny decyduje relacja pokrewieństwa lub powinowactwa. Istotnym czynnikiem konstytuującym rodzinę jest dom jako miejsce wspólnego zamieszkania i miejsce pochodzenia. Na silną asocjatywną relację, jaka istnieje między konceptami

СЕМЕЙСТВО i *ДОМ*, zwrócono uwagę m.in. w *Bułgarskim słowniku asocjacji* (skrót: BAR). W kontekście rodziny pojęcie domu rozumiane jest zarówno w aspekcie psychospołecznym jako istniejące między członkami rodziny więzi, ale i fizykalno-bytowym jako miejsce zamieszkania oraz wspólnie prowadzone gospodarstwo domowe, co konotuje wspólnotę obowiązków, konsumpcji oraz wspólną majątkową.

Dane pochodzące z sieci semantycznych odniesień umacniają wrażenie, że rodzina w języku bułgarskim postrzegana jest przede wszystkim w aspektach: psychospołecznym jako wspólnota; biologicznym, gdy podkreślana jest cecha pokrewieństwa, łączącego członków rodziny oraz funkcja prokreacyjna wspólnoty; fizycznym jako wspólne miejsce zamieszkania; ekonomiczno-bytowym, który sprowadza się zwłaszcza do prowadzenia wspólnego gospodarstwa domowego; ale także historycznym, gdy historię rodziny oraz pamięć rodową wskazuje się jako czynniki konsolidujące wspólnotę.

Obraz bułgarskiej rodziny uzupełniają dane tekstowe. Najczęstsze kolokacje wyrazu *семејство* pokazują, że w procesie konceptualizacji pojęcia dominują kryteria psychospołeczne, zgodnie z którymi najważniejsze jest posiadanie własnej rodziny lub przynależność do rodziny jako środowiska kształtowania jednostki ludzkiej. Równie istotna okazuje się integralność rodziny. Jak wynika z danych statystycznych, leksem *семејство* najczęściej poprzedzają przymiotniki pozytywnie oceniające, a co za tym idzie, rodzina w języku bułgarskim jest wartościowa jednoznacznie pozytywnie. W danych tekstowych dostrzega się wyraźną dysproporcję między liczbą użyczeń określeń wartościujących rodzinę przychylnie, a frekwencją wyrażen wskazyjących na negatywne wartościowanie rodziny lub na zachodzące w rodzinie procesy dezintegracyjne. W sposobie postrzegania rodziny wyraźnie zaznacza się aspekt ekonomiczny i społeczny – a mianowicie o statusie społecznym rodziny decyduje stan posiadania lub rodzaj wykonywanego przez głowę rodziny zawodu. Następnie został uwypuklony aspekt fizyczny i prokreacyjna funkcja rodziny, znajdująca wyraz w liczebności wspólnoty, a zwłaszcza obecności potomstwa. Oprócz tego rodzina w języku bułgarskim bywa widziana przez pryzmat przynależności narodowej, etnicznej oraz wyznaniowej jej członków. Okazuje się, że dodatkowym kryterium postrzegania rodziny jest aspekt lokalistyczny, zgodnie z którym bułgarska rodzina może zamieszkiwać wieś lub miasto, lub z perspektywy zamieszkania może być postrzegana w kategorii swój / obcy – mam na myśli często powtarzającą się w korpusie frazę *местно семејство* ‘rodzina miejscowa’.

Literatura

- Angelova Cvetelina, 2020, *Transformacii na balgarskija model semejstvo*, http://www.abcdar.com/magazine/XVII/Dzl_2020_br17_14_Angelova_Tcvetelina_Bg_model_semeistvo.pdf (data dostępu: 3.09.2021).
- Długosz Natalia, 2021, *Bułgarski obraz rodziny w świetle danych ankietowych*, [w:] *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Beata Żywicka, Lublin–Przemyśl, s. 57–67.
- Gruev Mihail, 2008, *Kam vaprosa za sadbata na zadrugata. Ošte edno alternativno objasnenie*, <http://www.anamnesis.info/broi2/Zadruga.php> (data dostępu: 3.09.2021).
- Jačkova Miroljuba, 1997, *Semejstvoto i podgotovkata za nego. Izsledvanija i analizi ot 90-te godini*, Sofia.
- Jačkova Miroljuba, 2002, *Semejstvoto v Balcaria meždu XX i XXI vek. Predpostavki, analizi, prognozi*, Sofia.
- Makaveeva Ljuba, 1991, *Balgarskoto semejstvo. Etno-socialni aspekti*, Sofia.
- Marczak Małgorzata, 2014, *Rodovata pamet v balgarskata kultura – tradicija i savremennost*, „Acta Humana” 5, z. 1 (2014), s. 139–151.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- Puzynina Jadwiga, 2014, *Kłopoty z nazwami wartości (i wartościami)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 7–20.
- Todorova Viktoria, 2000, *Family law in Bulgaria: legal norms and social norms*, „International journal of Law”, Policy and the family, vol. 14, no 2, 148–181.

Słowniki

- BAR – *Balgarski asociativen rečnik*, red. Petia Baltova, Andreana Eftimova, Anna Lipovska, Krasimira Petrova, Sofia 2003.
- BER – *Balgarski etimologičen rečnik*, t. 6, red. Maria Račeva, Todor Todorov, Sofia 2002.
- BTR – *Balgarski talkoven rečnik*, red. Lubomir Andrejčin, Sofia 1976.
- MRSBE – *Malak rečnik na starobalgarskija ezik*, red. Diana Ivanova-Mirčeva, Angel Davidov, Veliko Tarnovo 2001.
- NGRBE – *Rečnik na balgarskija ezik*, red. Najden Gerov, cz. 2, Sofia 1975; cz. 5, Sofia 1978.
- RBE BAN – *Rečnik na balgarskija ezik na Balgarska akademija na naukite*, <https://ibl.bas.bg/rbe/> (data dostępu: 3.09.2021).
- SBR – *Starobalgarski rečnik*, t. 2, red. Diana Ivanova-Mirčeva, Sofia 2009.
- SRBKE – *Slovoobrazovaten rečnik na savremennija balgarski knižoven ezik*, red. Kornelia Ilieva, Snežina Karag’ozova, Gergana Mihajlova, Jordan Penčev, Elena Todorova, Sofia 1999.
- SRSBKE – *Sinonimen rečnik na savremenien balgarski knižoven ezik*, red. Milka Dimitrova, Anna Spasova, Sofia 1980.

Źródła elektroniczne

BKN – *Balgarski nacionalen korpus*, <http://dcl.bas.bg/bulnc/> (data dostępu: 3.09.2021).

BulNet – bułgarska sieć semantyczna w ramach sieci *WordNet*: <https://dcl.bas.bg/bulnet/> (data dostępu: 3.09.2021).

Strony internetowe: www.actualno.bg, www.news.bg, www.dnevnik.bg, www.capital.bg, www.fakti.bg, www.monitor.bg.

***СЕМЕЙСТВО* (FAMILY) in the axiological system of Bulgarians. Analysis of systemic data**

Abstract: In this chapter, the Bulgarian cultural concept of *СЕМЕЙСТВО* (FAMILY) is reconstructed on the basis of data from the language system, in particular lexicographic data, supplemented with data from other publications on language, as well as the corpus of texts compiled for this study. Collocations with the lexeme *семейство* in the Bulgarian National Corpus are also taken into account. Interesting information on the concept and its understanding can be extracted from the Bulgarian semantic network BulNet. Finally, attention is paid to the questionnaire concerned with the concept *СЕМЕЙСТВО* in Bulgarian. The concept is seen primarily in the following aspects: the psychological aspect, as a community (family integrity); the biological aspect, when the kinship uniting family members and the procreative function of the community are emphasized; the physical aspect as a common place of residence; the economic aspect, which mainly means running a common household; the historical aspect, when family history and ancestral memory consolidate the community. The family in Bulgarian receives unequivocally positive valuation.

Keywords: *СЕМЕЙСТВО* (FAMILY); Bulgarian linguistic worldview; systemic data; cultural concept

Iłona Koutny

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

ORCID: 0000-0001-7950-1470

e-mail: ikoutny@amu.edu.pl

The linguistic view of FAMILY in Hungarian

Abstract: This chapter deals with the semantic field of FAMILY and selected family members in the Hungarian language, with an attempt to show some differences between the Hungarian and Polish (sometimes also English) linguistic worldviews. On the basis of lexicographic data, corpora, the Internet, and a small-scale questionnaire, the contemporary conceptualization of the family can be reconstructed. Collocations and other multi-word expressions also provide insights into which functions and values are attached to *család* ‘family’ and *anya* ‘mother’. The imagery associated with words can be better presented in a thematic dictionary, where the entries can have related words and expressions in the same place as in the Hungarian-Polish Thematic Dictionary (2000).

Keywords: linguistic worldview; FAMILY; collocations; corpus; thematic dictionary; questionnaire

1. Introduction

The family is a crucial element of the individual’s life and a basic unit of any society. But it is a concept that has changed throughout history: the patriarchal extended family has given place to the nuclear family, with possible equal partnership during the 20th century due to political, economic and social changes. If it was broken/one-parent families that we could see after the 2nd World War, then it is rainbow families that seem to have come to the fore in the 21st century.

Political, economic and social changes are reflected in the language, in its vocabulary, phraseology and pragmatics, therefore the whole linguistic worldview is characteristic of a given period. According to definitions of the linguistic worldview (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000; Bartmiński 1990, 2006; Grzegorzczkova 1999; Bańczerowski 2008), it reflects the experience of people, their historically defined culture in all linguistic fields, from grammar to vocabulary, most prominently in phraseology.

My goal here is to trace how current Hungarian language usage mirrors thinking about family, and to show differences in the Hungarian and Polish linguistic worldviews.

The method used embraces the following:

(1) Consulting dictionaries, such as the *Hungarian Comprehensive Dictionary (Magyar Értelmező Kéziszótár: MÉK)*, *Synonyms Dictionary (Magyar szókincstár)*, *Hungarian Phraseological Dictionary (Magyar szólástár)*;

(2) Searching corpora: Hungarian National Corpus (actual version MNSZ2);

(3) Google search in the internet, and

(4) a small scale questionnaire which provided an overview for the topic as well as some hints for further research.

In the group of 38 respondents, there were 34 women and 4 men, their age varied between 23–77, which gives 3 distinctive age-groups: young (23–35 years, 10 respondents), middle age (36–50 years, 14 respondents), and elder (60–77 years, 14 respondents). The youngest generation is, then, not much represented and neither are those in their fifties.

Their residence is this: 55.3% in Budapest, 13.2% in a city, 5.3% in a village and 26.3% abroad. As to their level of education: 71,1% has higher education, including 26.1% with doctor degree and 1 student. 67.6% of the participants live in a family as a parent, 8.8% as a child and 23.5% lives alone. Therefore, in the first place, the results represent the LWV of educated women. Some comparisons can be made with Bańcerowski's (2008) research which involved mainly younger people (students).

2. The family '*család*' and related expressions

The Hungarian word *család* comes from the old Slavic *čel'adb*, and first appeared in 1113, according to the *Etymological Dictionary (Zaicz 2006)*. Originally, it meant 'houseful, servantry', then it gave place to the Latin *familia*. The Hungarian poet Vörösmarty revived it in 1831, and it is now the basic word-form for 'family'.

Here are the main meanings of *család* 'family' in MÉK:

- *Szülő(k), esetleg nagyszülők és gyermek(ek) rendszerint együttélő vérségi közössége* 'bloodline community usually living together, made up of parents, possibly grand-parents, and their children'.
- *Kiterjedt család* 'extended family'.
- *Méhcsalád* 'bee colony'.
- *Állatok és növények családja* 'family of animals and plants,' a taxonomic rank smaller than order.
- *Szócsalád* 'wordfamily'.
- *fig a népek Nagy családja figurative* '(great) family of nations'.

The nowadays often used new compound *termékcsalád* 'product family' (also Polish *rodzina produktów*) is not yet in this dictionary although it is mentioned

3 640 000 times in the internet (additionally *kozmetikumcsalád* ‘family of cosmetics’ occurs 3970 times, *porszívócsalád* ‘family of vacuum cleaners’ 1720 times etc.).

The actual meaning ‘family’ depends on the domain it is used. Only the human meaning will be investigated here. According to a sociological definition, the family is “a group of persons united by ties of marriage, blood, or adoption, constituting a single household and interacting with each other in their respective social positions, usually those of spouses, parents, children and siblings. [...] two married adults, usually a man and woman... living with their offspring [...]” (Alan John Bardnard in <https://www.britannica.com/topic/family-kinship>).

A Hungarian sociological definition (Andorka 2006): “Családnak nevezzük a szociológiában az olyan együtt élő kiscsoportot, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazás, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze”. [Eng. “Family in sociology is a small group living together, whose members are connected by relations of marriage, descent, that is bloodline (in exceptional cases relation through adoption)”. There is a distinction between nuclear family and extended family with grand-parents and other relatives.

The functions of the family have to do with providing the following:

- physical security for its members
- emotional and psychological security
- institutionalization of procreation
- socialization of children
- stability within society as a whole.

The following questions are, then, of interest for us. How important are these functions as considered by Hungarians? How are they manifested on a linguistic level? Is the historical patriarchal (male-dominated) family, where authority and earning money, support of the family are the tasks of the father, and taking care of the home and children are the tasks of the mother, relevant anymore?

According to Hofstede, Hungary has the highest masculinity (after the internet, with not all the data validated, but assumed to be educated guesses, as he declares) in comparison with some other countries:

Table: Hofstede’s dimensions of Hungary in comparison with some other countries

countries	HU	PL	CZ	RU	GB	SW
masculinity	88	64	57	36	66	5
individualism	80	60	58	39	89	71
power distance	46	68	57	93	35	31

Source: <https://exhibition.geerthofstede.com/hofstedes-globe/> (modified, accessed: 1.12.2021)

Also individuality is high in Hungary. Both indices are higher than in Poland. This could result in a more traditional family picture in Hungary. However, the current situation also enables equality between the partners, that is, sharing housework and family support. The numbers of the informal relationships, of non-married couples and also of divorces, are growing. Therefore *csonka család* ‘broken family’ is very characteristic of Hungarians – as it turns out from Bańczerowski’s research (2008) and also from the Google search and retrieval from the Hungarian National Corpus MNSZ2 (older and selected material): 52 900 and 344 occurrences, respectively.

There are new notions as *mozaikcsalád* ‘blended family, stepfamily’ (26 700, in MNSZ2 82) or *patchworkcsalád* (7650 and 5) which both reflect quite a frequent situation when a new marriage brings together members of different families. The Polish *przybrana rodzina* ‘foster family’ is also frequent (278 000, but only 9 occurrences can be found in NKJP), *rodzina patchworkowa* ‘patchwork family’ also exists, but it is used less frequently (109 000 vs. 0). In these families, there can be *lizingelt gyerek* ‘leased child’ who normally lives with the other parent.

The term *szivárványcsalád* ‘rainbow family’ has appeared only recently, mainly in public discussions. The Google search gives 32 300 results, but the MNSZ2 corpus contains only 10 occurrences. The Google search also shows occurrences in Polish (*tęczowe rodziny* – 21 900, *rodziny tęczowe* – 1730, *rodzina tęczowa* – 199, but it is not yet available in NKJP).

3. The family in the questionnaire survey

Several elements can be present in an answer to the question of what family is, the most frequent answers for family being *elsődleges, elemi, alap, legkisebb közösség/közeg (a társadalomban)* ‘basic, primary, fundamental, smallest community (in the society)’. There also appear often references to the nuclear family: parents and children (bloodline or adopted) (*szűkebb család: szülők és gyerekek (vér szerinti, örökbe fogadott vagy nevelt)*) and the extended family that embraces also ancestors and close relatives (*tágabb család: a felmenők és a közeli rokonság is benne van*). Spouses are not mentioned, but, instead, a close-knit group of people of several generations belonging together is meant (*összetartozó, több generációs embercsoport*).

Emotions play a great role for the family which is conceptualized as a community where there is love (*közösség, ahol szeretetvan / egymást szerető közösség*), community of loving parents and children, *szülők és gyermekek szeretetközössége* ‘emotional community, eternal acceptance’, *egy életre szóló kötelék, jóban, rosszban* ‘a lifelong bond through thick and thin’. The family is bound to the home, that is, it ‘belongs to somewhere’.

Several respondents mentioned security or secure background in the definition of family, the support/help it can give to its members. Responsibility and mutual respect were mentioned only once. The community of values and economics appeared more often, the idea that the family is the smallest economic unity also appeared once.

Common experiences were mentioned only twice and also common memories and common life although these could be expected more often. I cite two complex definitions. The first mentions also a possibility of the negative influence of the family.

[1] *Alapközösséget, szeretet-kötődést, közös emlékeket, közös múltat és élményeket, az emberi kapcsolatok gazdag tárházát, állandó személyiség alakulási lehetőséget/készetést, támaszt és segítséget az élet nagy kalandja során adódó nehéz helyzetekben, esetenként azonban kényszerpályákra is vezethet.*

[Basic community, link by love, common memories, past and experiences, a treasury of rich human relations, possibility/motivation for the development of the personality, support and help in the difficult situations during the great adventure of life, but sometimes it can impose pressure.]

[2] *Két (nem feltétlen különböző nemű) ember érzelmi alapon kötött (nem feltétlen hivatalos) szövetsége, amelynek keretén belül közös terveket valósítanak meg, esetleg gyerekeket nevelnek és kapcsolatot tartanak fenn egymás családjával.*

[(Not necessarily official) alliance of two persons (not necessarily of the opposite sex) bound on an emotional basis, within it they realize common plans, they may educate children, and maintain relations with each other's family.]

These definitions explicitly state that the family is not necessarily all about the alliance of a man and woman, but, instead, they emphasize loving bonds in the family and trust in each other.

Returning to different answers concerning the function of the family, as to the sociological side it turns out that the family is a primary, basic, fundamental and smallest community (sometimes added: in society). In a strict sense, it contains parents and children (sometimes added: biological and adopted). In a wider sense, it can involve (great)grandparents and other relatives. Some persons remark that the parents can have the same sex. This aspect is not present in the survey of Bańczerowski (2008).

For the psychological aspect, love is the most important value, then the security and emotional support given by the family, and also home, the sense of belonging somewhere. But one person remarks that family can also mean pressure (*kényszerpálya*).

For the economic aspect, help and support for family members is important, because the family is also an economic community.

There is only one mention of responsibility, taking care of family members, a common past, common experiences, common everyday life, mutual respect, a lifelong bond, acceptance, and also community for the education of a child (the age of the respondents can explain this last answer).

In Bańcerowski's research, security is on the first place, then love and help. Common programs are in 4th place, which in our research had a lower result. Public authorities assume many of the functions that the family used to provide, such as caring for the aged and the sick, educating the young, so they may not appear as the main functions for the respondents.

In research on the Polish family (also in newspapers) of Bielińska-Gardziel (2009), family is characterized by: kinship, physical resemblance, social bonds and care of children. The family is people's natural environment (together with the homeland, nation and the Church it is treated as a basic human community, an ideal place of human development). Such elements as resemblance and the ideal place for development were not mentioned in the answers I received. The negative side of the family, even pathologies can be identified better in newspapers, but not in the personal answers which are rather idealized.

4. The family '*család*' and its collocations

The most frequent collocations of the Hungarian word for 'family' are: *rendes* 'nice' (238 000 occurrences in the Internet and 600 in MNSZ2 – of which 520 are related to the film series "Rém rendes család") and *rendetlen* 'messy' (8280), also due to this serie, *Összetartó* 'cohesive' (6260), *széthúzó* 'discordant' (99). They express general opinions about the family.

The following opposite pairs relating to the financial situation of a family or to the historic change also occur often: *gazdag* 'rich' (75 500), *szegény* 'poor' (27 700), *jómódú* 'well-off' (24 300), *elszegényedett* 'impoverished' (1880), *feltörekvő* 'emerging' (340), *hanyatló* 'decadent' (47), *királyi* 'royal' (589 000), *nemesi* 'aristocratic' (156 000), *régi* 'old' (10 300). *Szent család* 'Holy family' (450 000 of which around 50 000 are written as a compound word, in MNSZ2 2931, and 164 as one word).

Csonka 'broken/single-parent' (56 700) and *hátrányos helyzetű* 'disadvantaged' család 'family' (5440) give a current picture about family. The epithet *négytagú* 'four member' (41 400) shows the desired norm in the society, *háromtagú* 'three member' (9380) and *sokgyermekes* 'multi-child' (5400) are less common, but still frequent, also *népes* 'large' (15 400) and the compound word *nagycsalád* 'big family' (231 000) are characteristic. *Szivárványcsalád* 'rainbow family' (32 300) shows the occurrence of a new concept.

In the questionnaire, there are more responses relating to the family – rather-ideal, expected, dominated by the emotional side: *szeretetteljes* 'loving' (22), *segítő*,

támogató ‘helpful, supportive’ (19), although this can also be financial, and some mention it as mutual help, as in *számíthatnak egymásra* ‘they can count on each other’ (6), *összetartó* ‘cohesive’ (9), also *biztonságot nyújt* ‘provides security’, *elfogadó* ‘acceptive’, *megértő* ‘empathetic’, *gondoskodó, törődő* ‘nurturing’. The negative side of the family is not present here. In Bańczerowski’s research, quarrels and lack of time for family members is also characteristic.

The community of the family is also typical, and realized in common activities, experiences and being together, but not often mentioned here. The common time and activity is even less important also in the case of friendship – as it turned out in previous research (Koutny 2021). This seems to be the result of a rushed lifestyle.

5. Activities related to the family: functions and objects

As to the functions of the family, help, support, common activities and experiences should be mentioned, and also the education of children.

According to the questionnaire, the key notion is reflected in the word for ‘common’: *közös házi munka* ‘common housekeeping’ (16), common programs as amusement (16), *kirándulás* ‘holidays’ (10), *közös étkezés* ‘common meals’ (9), to be together, conversation (10), learning, working together; also *közös ünnepek* ‘common holidays: family gathering’ (13) and *rokonlátogatás* ‘visiting the family’.

The socialization and education of children is less frequently mentioned, but still important (9), as is taking care of each other (7). What is mentioned only once is the following: common decisions, creating financial support, *létfenntartás* ‘life’s necessities/subsistence’, *hagyományok ápolása* ‘continuing of traditions’.

Negativity of a dysfunctional family as *erőszak* ‘violence’ and frustration are also given once each.

Housing, garden, car, goods and souvenirs could be expected. According to the questionnaire, the things relating to the family were not always understood, but there are some things mentioned several times: house, flat, home, real estate, furniture, garden, holiday house (25), family photos, *emléktárgyak* ‘souvenirs’ (7), car (4), books (3), jewelry, heirlooms (2). *Hagyaték, öröklés* ‘heritage’ (2), *családi sír* ‘family tomb’ (2) also occurred.

6. Collocations of *család* derivatives

From the word *család*, four adjectives can be made:

1. *családi* ‘familial’ (relating to family), such as: ~ *állapot* ‘state: marital status’, ~ *név* ‘family name’, ~ *vonás* ‘family trait’, ~ *hátter* ‘family background’, ~ *élet* ‘family life’, ~ *ház*

‘(detached) house’, ~ *otthon, fészek, tűzhely* ‘familial home/hearth’, ~ *kör* ‘family circle’, ~ *légkör* ‘family atmosphere’,

~ *ügy* ‘family affair’, ~ *viszonyok* ‘family relations’, ~ *összejövetel* ‘family gathering’, ~ *titok* ‘skeleton in the cupboard’, ~ *vita/perpatvar/viszály* ‘quarrel in the family’, ~ *ellentétek* ‘conflicts in the family’.

~ *vagyon* ‘family goods’, ~ *adózás* ‘family taxation’, ~ *kedvezmény* ‘family discount’, ~ *adókedvezmény* ‘tax reduction for family’, ~ *pótlék* ‘family allowance’, ~ *vállalkozás* ‘family business’, ~ *emlék, ereklye* ‘family souvenir/heirloom’, ~ *címer* ‘family crest’,

~ *orvos* ‘general practitioner’, ~ *film* ‘family film’, ~ *nyaralás* ‘family vacation’.

The word *család* is more often used than its Polish counterpart (*családi állapot*: ‘stan cywilny’, ‘marital status’, *családi név*: ‘nazwisko’, ‘family name’).

2. *családos* ‘familial’ (having family, children, for family), ~ *ember/férfi* ‘family man’, ~ *játékok* ‘family games’, ~ *parkoló(hely)* ‘parking (place) for families’. The opposite is *család-talan* ‘without a family’.

3. *családiás* ‘familiar, homely’: ~ *légkör* ‘intimate atmosphere, home ambience’, ~ *környezet* ‘family environment/settings’, ~ *étterem* ‘family restaurant’, ~ *ellátás* ‘home care’.

4. *családiasság* ‘familiarity’.

There are a lot of compound words in Hungarian, therefore they can also be found for the semantic field FAMILY: *családpolitika* ‘family policy’, *családtervezés* ‘family planning’, *családkutatás* ‘family research’, *családfa* ‘genealogical tree’, *családlátogatás* ‘visit to a family’, *családszeretet* ‘love of family’, *családszerető* ‘family loving’, *családfenntartó* ‘breadwinner’, *családtag* ‘family member’, *családnév* ‘family name’ to list some important elements.

Family can also appear as the last element of the word, as in: *uralkodócsalád* ‘dynasty’, *munkáscsalád* ‘worker family’, *szócsalád* ‘word family’, *nyelvcsalád* ‘language family’.

What the respondents gave for *családi* includes the following: *kupaktanács* ‘f. meeting/discussion’, *szokások* ‘f. customs’, *munkamegosztás* ‘f. organization of labor’, *kötélék* ‘f. bonds/ties’, *album* ‘family album’, *rendezvény/esemény* ‘f. event’, *idill* ‘f. idyll’, *együttlét* ‘being together’, *döntés* ‘f. decision’, *beszélgetés* ‘f. conversation’, *szleng* ‘f. slang’, *probléma* ‘f. problem’ and the compound words: ~*barát* ‘family friendly’, ~*centrikus* ‘family centered’, ~*segítő (szolgálat)* ‘family services/care’, ~*anya* ‘mother (of family), matron’, ~*apa* ‘father, family man’, ~*jog* ‘family law’. These words complete the picture of the family, the associations of the family with discussions, customs, bonds, events, decisions are all important.

7. Phrasemes, proverbs

Frequent collocations and phrasemes with the word ‘family’ relate to familyrelations, someone’s origin, similarity and solidarity in the family:

a család alapítója ‘founder of the family/person starting a family’, *családöt alapít* ‘start a family’,

a család utolsó sarja ‘the last offspring of the family’,

jó családból származik ‘comes from a good family’,

benősül vmilyen családba ‘marry into a family’,

a család szétesik ‘the family breaks up, disintegrates’,

a család szégyene ‘black sheep of the family’,

szégyent hoz a családra ‘bring shame on the family’,

vmi a családban marad ‘sg stays in the family’,

a legjobb családban is előfordul/megesik vmi ‘it can happen even in the best offamilies’.

The everyday proverbs can relate to the bad side of the family:

A család csak a fényképen mutat jól ‘The family only looks good in pictures’.

Család ellen nincs orvosság ‘There is no cure for family’.

These phrasemes were mentioned also in the questionnaire. Some others come from the answers which mainly emphasize the togetherness and some negative aspects of the family:

kilóg a családból ‘he is out of the family’,

családi indíttatású büntett ‘family-motivated crime’,

A család véd- és dacsözöetség. ‘The family is a defensive alliance’.

A család mindenek előtt ‘family first of all’,

A család jog ott kezdődik, ahol a család végződik. ‘The family law begins where the family ends.’

Nem esik messze az alma a fájától. ‘The apple doesn’t fall far from the tree’.

Ki milyen családhoz tartozik, olyanhoz igazodik. ‘You adjust to the family you belong to’.

apja fia. anyja lánya, anyjára/apjára ütött. ‘like father, like son’, ‘her mother’s daughter’.

Nézd meg az anyját, vedd el a lányát! ‘Like mother, like daughter’.

Ahány ház, annyi szokás. ‘Different countries, different customs’.

a családi tűzhely melege ‘family hearth’.

8. The family in the *Hungarian-Polish Thematic Dictionary*

The previous data prove that *család* is a productive word on morphological and phraseological levels. This should be presented also in the dictionaries. The linguistic image of the world as it is reflected in words can be better presented in a thematic dictionary (than in an alphabetical one) where the entries can include

related words in the same place, as in the *Hungarian-Polish Thematic Dictionary* (Koutny et al. 2000). For the entries there are (in the case of family):

- nominal expressions, types, such as: *nagycsalád* ‘wielodzietna rodzina: big family’, *csonka család* ‘rodzina niepełna: one-parent/broken family’;
- ◆ verbal expressions such as *családot alapít* ‘założyć rodzinę: to start a family’, *családot eltart* ‘utrzymywać rodzinę: support a family’;
- adjectival expressions such as *gyermektelen* ‘bezdzietna: childless’ and
- ✦ associated expressions such as *családfő* ‘głowa rodziny: head of a family’, *családfa* ‘drzewo genealogiczne: genealogical/family tree’.

In the chapter *Családtagok, rokonság – Członkowie rodziny, pokrewieństwo* ‘Family member, relatives’, the main entries are, to give English labels: family, couple, parent(s), children, siblings, grand-parents, relatives, cousin, origin, orphan, single. Here is the compact structure of the entry *family*.

CSALÁD rodzina ‘family’

- szűk család rodzina nuklearna ‘nuclear family’
kiterjedt család rodzina wielopokoleniowa ‘large/big family’
csonka ~rodzina niepełna ‘single-parent family’
- ◆ ~ot alapít założyć rodzinę ‘to start a family’
~alapítás założenie rodziny ‘starting a family’
~ot eltart / fenntart utrzym(yw)ać rodzinę ‘to support a family’
családfenntartó żywiciel (rodziny) ‘breadwinner’
ez a legjobb ~ban is előfordul to się zdarza w najlepszej rodzinie ‘it happens even in the best of families’
- nagy liczna ‘large’
sokgyerekes wielodzietna ‘with several children’
négytagú czteroosobowa ‘four member family’
gyermektelen bezdzietna ‘childless’
- ✦ családfa drzewo genealogiczne ‘family/genealogical tree’
családfő głowa rodziny ‘head of a/the family’
családtag członek rodziny ‘family member’
családi kör krąg rodzinny ‘family circle’
családi élet życie rodzinne ‘family life’
családi tűzhely ognisko domowe ‘the homefire(s)’
a család szégyene wrodek ‘black sheep’
családi költségvetés budżet rodzinny ‘family budget’
a Kowalski család rodzina Kowalskich ‘the Kowalski family’
Kowalskiék Kowalscy ‘the Kowalskis’

Mother and father appear under their hypernym *szülők* ‘parents’. Beside the types, there appear also some synonyms, pet names, also common activities of parents such as educating, raising children, claiming, punishing and praising, spoiling.

SZÜLŐ(K) rodzic(e) ‘parent(s)’

- (édes)anya, *biz* mama, anyu(ka) matka, *biz* mama, mamusia ‘mother, *fam* mom, mama’
gyerekét egyedül nevelő anya samotna matka, matka samotnie wychowująca dziecko
‘single mother’
leányanya panna z dzieckiem, niezamężna matka ‘single mother, unmarried mother’
mostohaanya macocha ‘stepmother’
(édes)apa, *biz* papa, apu(ka) ojciec, *biz* tata, tatuś ‘father, *fam* dad, daddy’
családapa ojciec rodziny ‘the father of the family’
vasárnapi apa niedzielny ojciec ‘Sunday father’
mostohaapa ojczym ‘stepfather’
nevelő~k przybrani r., r. zastępczy ‘foster parents’
nevelőanya przybrana matka ‘foster mother’
nevelőapa przybrany ojciec ‘foster father’
örökbe fogad vkit adoptować, przysposobić kogoś ‘to adopt sb’
örökbefogadás adopcja, przysposobienie ‘adoption’
- ◆ gondoskodik vkiről, törődik vkivel, ellát vkit opiekować się kimś, troszczyć się, dbać
o kogoś ‘to take care of sb’
gyereket (fel)nevel / eltart wychow(yw)ać / utrzymywać dziecko ‘to raise/rear a child’
gyereknevelés wychowanie dziecka ‘child rearing’
megkímél vkit vmitől oszczędzać komuś czegoś, (*munkától*) wyręczać kogoś w czymś
‘to save sb the trouble of something’
fél vkit obawiać się o kogoś ‘be afraid for sb’
rászól a gyerekre zwracać uwagę dziecku ‘to rebuke a child’
meg/össze|szid, megdorgál vkit zwymyślać, zbesztać, skarcić kogoś ‘to lecture sb’
(meg)büntet, megfenyít (u)karać / zganić dziecko ‘to punish a child’
megver vkit (z)bić kogoś, sprawić komuś lanie ‘to hit, spank sb’
megpofoz vkit, pofont ad / leken vkinek spoliczkować kogoś, uderzyć w twarz ‘to slap sb’
a fenekére ver dać klapsa ‘to spank (a child)’
elfenekel dać w pupę / w tyłek / *vulg* w dupę ‘to spank sb's bottom’
rosszul bánik vkivel traktować kogoś źle, źle obchodzić się z kimś, (*nagyon*) maltretować
kogoś ‘to abuse sb’
(meg)követel vmit vkitől wymagać czegoś od kogoś ‘to demand something from sb’
magas követelményeket támaszt mieć duże oczekiwania ‘to have high expectations’
ráhagy mindent a gyerekre pozwalać dziecku na wszystko ‘to let/allow a child do anything’
elkényezteteti a gyereket rozpuszczać / rozpieszczać dziecko ‘to pamper/spoil a child’
a tenyerén hord vkit nosić kogoś na rękach ‘to carry a child in one's arms’
(meg)dicsér vkit (po)chwalić kogoś ‘to praise sb’
- szigorú srogi, surowy, ostry ‘strict’
engedékeny, elnéző pobłażliwy ‘permissive’
- ✦ anyós teściowa ‘mother-in-law’
após teść ‘father-in-law’
meny synowa ‘daughter-in-law’
vő, vkinek a veje zięć ‘son-in-law’

The now prepared *Polish-Hungarian Thematic Dictionary* will enable even a more complex image of the important notions.

9. Additional remarks on the family and family members

Some domains in Hungarian where family, mother, father, siblings are profiled, differ from Polish.

family members:

parents = mother + father

children → siblings = brothers + sisters, *rodzeństwo* = *brat* + *siostra*

brat: *báty* ‘older brother’ and *öcs* ‘younger brother’

siostra: *nővér* ‘older sister’ and *húg* ‘younger sister’

The naming of female and male siblings is realized, first, according to the age in Hungarian, and, second, according to the sex in Polish and other Indo-European languages. The Hungarian *testvér* ‘sibling’ without sex distinction is more often used than the Polish *rodzeństwo* which can cause problems in translation.

Anya ‘mother’ is understood basically in the biological aspect, that is with the function of birth of children, their breast-feeding, and in psychological terms, that is nurturing, empathy, love (for a holistic picture of *MOTHER*, see Bartmiński (2008), whereas here only some aspects will be presented). The Hungarian use of mother is broader than the Polish one – which is shown by the the following examples:

anyanyelv – język ojczysty ‘mother tongue’ (the Polish expression comes from a patriarchal society, as also *ojczyzna*)

anyakönyv – księga metrykalna ‘mother book: (birth) registry’

anyakönyvez – rejestrować ‘to register’,

anyakönyvi hivatal – urząd stanu cywilnego ‘registry office’,

anyakönyvvezető – urzędnik stanu cywilnego ‘registrar’

születési/ házassági/ halotti anyakönyvi kivonat – metryka urodzenia/ślubu/zgonu ‘birth/marriage/ death certificate’

anyajegy – pieprzyk ‘birthmark’

anyaföld – ziemia ojczysta ‘mother earth’

anyaország – kraj macierzysty ‘motherland, homeland’

anyavállalat – przedsiębiorstwo macierzyste ‘parent company/enterprise’

anyacsavar – nakrętka ‘mother screw: nut’ (technical term)

anyamenet – gwint wewnętrzny ‘internal thread’

anyahajó – lotniskowiec ‘mother ship’.

These examples manifest the use of the ‘mother’ terms in the role of origin, acceptance. This is present also in (*anyaszent*)*egyház* – kościół ‘Holy Mother Church’. The church is female in several languages (Germ: *die Kirche*, Fr: *l’Eglise*, Ital: *Chiesa*, Span: *Iglesia*, Russ: *cerkov*, Lat: *ecclesia*), but not in Polish.

Several words can be derivated from *anya*: *anyai* ‘maternal’, *anyaság* ‘maternity’, *anyás* ‘mother loving’, *anyáskodik vkivel/vkifelett* ‘to parent/mother someone’.

Some proverbs with *anya* show its basic role, therefore the insults with this word are serious:

Nézd meg az anyját, vedd el a lányát! ‘Przypatrz się matce, a ożeń się z córką’, ‘Look at the mother before marrying the daughter’.

Minden anyának szép a maga gyereke ‘every child is beautiful to its mother’,

Magyar anya szülte ‘he/she was born of a Hungarian mother: is brave, courageous’,

Az anyja hasában sem volt jobb dolga ‘he hasn’t had a better time than in his mother’s belly’,

Az anyja sem ismerne rá ‘even his own mother couldn’t recognise him’,

Az anyja! ‘His/her mother!/: surprise’

Az anyád mindenit/keservét! ‘Cholera jasna!Son of a bitch!’

Elküld vkit az anyjába ‘wysłać kogoś w p**. Mother f**k!’

Hungarian mother does not have the same mythic role as *matka Polka* does (see also Bartmiński 2008). Looking for different roles of mother and father, let us see the collocations with *szeretet* ‘love’ and *tekintély* ‘authority’ in the internet and MNSZ2: *anyai szeretet*: 314 000 and 332 – *apai szeretet*: 39 000 and 132, *anyai tekintély*: 446 and 8 – *apai tekintély*: 2280 and 26. This shows that fathers still have more decisive role in the family than mothers do.

10. Conclusions

According to my investigations, the concept FAMILY is conceptualized in Hungarian:

(1) as a basic, fundamental community (mainly two people with children: nuclear family);

(2) as a place where love, cohesion, empathy and belonging together are very important;

(3) as giving security, support;

(4) with common activities: recreation, holidays, meals, working, learning;

(5) with common things: house, holiday home, goods, car, souvenirs, photos;

(6) where some problems can also appear: quarrels, conflicts, black sheep.

The procreation and educational functions seem to be backgrounded. So is the financial aspect which does occur in the responses, with common housekeeping being mentioned, so the picture of the modern family appears to have suffer from the problems of broken and blended family ties. In the definitions, the gender of the partners is not mentioned.

The directly requested collocations and idiomatic turns give a more detailed picture. The family as a basic unit where everything can happen (‘it can happen

even in the best of families’), it can help in troublesome cases, as “this stays in the family”, but it is not always harmonious (‘the family only looks good in pictures’). Familial atmosphere and heritage are also important. The expressions: *family discount*, *family allowances*, *parking places for family* emphasize the treatment of the family as a whole on the societal level.

Bañcerowski (2008) summarizes the functions of the family on the basis of the answers he obtained in his study as (1) educating, (2) care giving, (3) social-cultural, (4) economic and (5) biological. His survey also pointed out the negative features for the typical Hungarian family, such as haste, lack of time to take care of others, quarrels, money orientation, alcoholism.

The sense of belonging together presents the use of family in wide sense: for animals, languages and products, among other usage.

The word *mother* is more often used in Hungarian than in Polish to express origin or acceptance, also in technical sense. The Hungarian mother is not as focused on as the Polish mother is.

The *Hungarian-Polish Thematic Dictionary* presents the main words in their natural context, reflecting the relations with other concepts (collocations), therefore the linguistic worldview can be better contrasted in the two languages, which can also be seen in the case of family-related expressions.

References

- Andorka, Rudolf. 2006. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest.
- Anusiewicz, Janusz, Anna Dąbrowska, and Michael Fleischer. 2000. Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej. *Język a kultura* 13: 11–44.
- Bañcerowski, Janusz. 2008. *A világ nyelvi képe*. Budapest.
- Bartmiński, Jerzy. 1990. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In Jerzy Bartmiński (ed.) *Językowy obraz świata*, 109–127. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy. 1998. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu ‘matki’. *Język a kultura* 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne, Anusiewicz Janusz, Bartmiński Jerzy (ed.), 63–83. Wrocław.
- Bartmiński, Jerzy. 2006. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy. 2008. Polski stereotyp matki. *Postscriptum Polonistyczne* 1(1): 33–53.
- Bielińska-Gardziel, Iwona. 2009. Rodzina i jej profile we współczesnej polszczyźnie. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 21: 121–138.
- Grzegorzczak, Renata. 1999. *Pojęcie językowego obrazu świata*. In Jerzy Bartmiński (ed.) *Językowy obraz świata*, 39–46. Lublin.
- Hofstede, Geert and Jan Gert <https://geerthofstede.com/landing-page/>; <https://exhibition.geerthofstede.com/hofstedes-globe/> (data dostępu: 1.09.2021).
- Koutny, Ilona. 2021. A barát nyelvi képe a magyarban. In: Péter Pátrovics (ed.) *Arcana linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Bañcerowski Janusz tiszteletére*, 249–256. Budapest.

Dictionaries, corpora

- Bárdosi, Vilmos. 2003. *Magyar szólástár*. Budapest.
- Kis, Gábor. 2003. *Magyar szókincstár*. Budapest.
- Koutny, Ilona, Jolanta Jarmołowicz, Csilla Gizińska, and Emilia Fórizs. 2000. *Węgiersko-polski słownik tematyczny. Magyar-lengyel tematikus szótár*. Poznań.
- MÉK – *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest 2003.
- MNSZ – *Magyar Nemzeti Szövegtár*, <http://corpus.nytd.hu/mnsz/> MNSZ2: <http://clara.nytd.hu/mnsz2-dev/>
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*.
- Zaicz, Gábor. 2006. *Etimológiai szótár*. Budapest.

Językowy obraz RODZINY w języku węgierskim

Streszczenie: Artykuł dotyczy pola semantycznego RODZINY i wybranych leksemów z zakresu członków rodziny w języku węgierskim. Autorka podejmuje próbę wykazania różnicy między węgierskim i polskim JOS-em (w niektórych przypadkach również angielskim). Wyszukiwania w słownikach, korpusach i Internecie oraz przeprowadzona ankieta wskazują kierunek, w jakim rodzina jest konceptualizowana współcześnie. Kolokacje i związki frazeologiczne obrazują, z jakimi funkcjami i wartościami są związane leksemy *család* ‘family’ i *anya* ‘mother’. Językowy obraz lepiej może być przedstawiony w słowniku tematycznym, gdzie hasła oraz związane z nimi inne słowa i wyrażenia znajdują się w tym samym artykule słownikowym, jak na przykład w *Węgiersko-polskim słowniku tematycznym* (Koutny et al. 2000).

Słowa kluczowe: językowy obraz świata; RODZINA; frazeologia; wyszukiwania w korpusach; słownik tematyczny; ankieta

Irena Vaňková

Charles University, Prague, Czech Republic

ORCID:0000-0002-1809-6974

e-mail: irena.vankova@ff.cuni.cz

Artistic texts in ethnolinguistic research: The concept of MOTHER in Czech poetry and song lyrics

Abstract: The study shows the possibilities of reconstructing the existentially essential positions of a stereotype based on narratives present in artistic texts. As models of real situations and experiences, they capture, in the form of connotations, the existential aspects of the linguistic worldview, i.e., virtually, the stereotype. This study specifically deals with the Czech stereotype of the mother. In its reconstruction, it is confirmed that motherhood belongs to the canon of the highest values and is often subjected to idealization or even sacralization. The core content of the stereotype, confirmed on the basis of linguistic and folklore data, are supplemented with other connotations, existentially essential, although perhaps peripheral to the system, based on the study of poems and song lyrics (especially from the 20th c.). Those usually present an adult, aging son in relation to his elderly or deceased mother. The son, who functions as the major profiling conceptualizer, reminisces about his childhood spent with his mother in his family home or reflects on her unconditional love, manifested in small, everyday service into old age. Frequently, the poems and lyrics deal with the passage of time, the aging of the mother or her death, both feared and real. Facing his mother's death, the conceptualizer is also aware of his own mortality, his commitment to his mother, and the fact that he is reliving his mother's fate in his life. In the poetic discourse on the mother, there is also a reference to the physiological aspect of motherhood (the prenatal experience of being "in the mother", the physical emergence of a person from the mother's womb, the emergence of that person's identity), but primarily, the focus is on the social position and role of the mother, and the mystery of maternal love as a unique relationship.

Keywords: literary texts; existentiality; ethnolinguistics; stereotype; MOTHER; Czech poetry; Czech popular songs

The mother is the first world of the child and the last world of the adult.
(Carl Gustav Jung)

1. Introduction: existentialism in the linguistic world-view and artistic texts

The reconstruction of the linguistic worldview is also the reconstruction of human experience within a certain cultural framework, says Przemysław Łozowski (2014). Indeed, when studying the semantic structures of a particular language, a certain reservoir of shared experiential structures, the so-called existentials, simultaneously emerges before us (with reference to Martin Heidegger and Medard Boss, cf. Čálek 2005: 38). Also, according to Dorota Filar (2014), we can understand the whole language as “a narrative representing the shared creation of a certain linguistic-cultural community and expressing the existential problems of a person and his/her judgments about the world”. However, one understands and experiences the world individually, one always perceives it simultaneously within a certain cultural and linguistic framework¹; moreover, there are some common denominators of the essential experience seen as a general human experience. Heidegger (the author of the term *existential* as it is used here) speaks explicitly of only some of these; Boss identifies about thirty of them for the needs of existential psychotherapy (*daseinsanalysis*), e.g. corporeality, spatiality, temporality, mortality, freedom, speech, fellow-being, etc. (cf. Čálek 2005). Other shared human experiences, such as “having a mother” or “being a mother”, emerge then from their specific concretizations and configurations.

The mother is linked to the origin and individual physical emergence of man and his early need for protection and for the psychological and social anchorage. She represents the source of concrete, unconditional love and care from birth (and even before), and her image – as we shall see below – accompanies a person until death. The fundamental role of the maternal being in human life and, simultaneously, in the collective psyche and culture is examined in detail by, for example, Jungian archetype theory (and not only by it)². It is also approved of by the image of the

¹ Different cultural conceptualizations within different communities are associated, for example, with notions of family, marriage, etc. (cf. Sharifian 2011) – and, of course, with the stereotype of mother and motherhood.

² The mother is also, among other things, a major religious and devotional theme; maternal deities have been worshipped since time immemorial and there is a rich symbolism associated with motherhood (especially related to primogeniture, security, and loving care). In Christian culture, the ideal mother is the Virgin Mary, worshipped in the form of the mother receiving the child-to-be, the mother pregnant, the mother giving birth, the mother of the young child (Madonna), then the mother of the adult son, and finally, the son of the deceased (Pieta). However

mother (and the mother-child relationship) in language, including the way in which mother and motherhood are spoken and written about in the texts of that language. Niebrzegowska-Bartmińska (2020: 409) includes the concept of *MOTHER* among the concepts representing the canon of the highest, universally accepted values. However, even such concepts-stereotypes (including the stereotype of the mother) also have their cultural specificities, which can be revealed by ethnolinguistic research.

Artistic texts play a special role in this respect. They represent models of the lived world (cf. Lotman 1970) and, in relation to linguistic and cultural conceptualisations, they fix the experience of a particular community with an emphasis on what is experienced as essential. Artistic texts also provide significant information about the values and value frames – however ambiguously, contradictorily, polemically, or in the form of questions or negations³. They do so, of course, through language. Into it – as into a large, collectively produced narrative – are projected “small narratives” and narrative positions of meaning (Filar 2014) that shape the structure of the examined concept and connect it into “small stories” (Turner 2005) with other concepts.

The concept reconstruction methodology applied in EUROJOS research considers not only linguistic (dictionary) data but also data obtained in questionnaire surveys, and textual data. Of these, however, it mainly exposes those coming from the national corpora, pointing to a large extent of sharing various meaning characteristics, which can be revealed mainly on the basis of frequent linguistic collocations (Niebrzegowska-Bartmińska 2014). On the other hand, artistic texts – as statements more or less individualized – provide material that is in many ways specific, not easy to grasp, and difficult to quantify. However, since they represent a reflection of real and potential situations, scenarios, including inner states as well as some individual but – *mutatis mutandis* – also collectively shared experience, they can specifically illuminate other positions of the stereotype than the data mentioned above. Usually, although artistic texts confirm previously identified stereotypical features, they can also significantly modify or supplement them. Above all, however, they have the potential to show them in a more complex way than can be done at the level of simple linguistic collocations – in their embeddedness in narrative structures and in the form of stories in which certain situations are shown to be existentially essential and, despite their apparent diversity, in many ways shared and repeated.

different, these are always existentially important positions of motherhood (joyful and/or painful) and happen to be thematized so in art as well.

³ Also, values are certainly fixed and canonized through them, and whether spontaneously or deliberately, e.g. with an educational view, they are also transmitted.

2. The concept of *MOTHER* in Czech: background, assumptions, examples

The concept or stereotype of the mother has been reconstructed many times (and not only in Slavic linguistics), either based on “strong” linguistic data, or on the traditional folklore or even on the contemporary social discourse (Bartmiński 2016; Bielińska-Gardziel 2009; Christou 2020, etc.), and it has received attention in many aspects. According to Goddard and Wierzbicka (2014), the very concept of woman is constituted on the basis of her potency to be (physically) a mother, i.e. of the disposition in her body to bear and give birth to a child. The conflation of motherhood and womanhood is also understood as quite fundamental in the Czech linguistic worldview. According to Christou (2020), the mother (in an indissoluble unity with the wife) is the central position of the traditional stereotype of woman, and even the peripheral positions of the stereotype (the girl-virgin, *dívka – panna*, and the old woman, *bába*) are defined in relation to motherhood: the former is only preparing for it physically and socially, the latter has already passed this central stage of her womanhood.

In the basic dictionary definitions, the *genus proximum* noun *woman* is chosen as the *genus proximum* for the interpretation of the lexeme *mother*; the relation to the child is the differentiating feature, cf. *woman having a child, woman in relation to her child* (SSJČ – *Dictionary of the Czech Language*)⁴. However, this general definition, limited only to the features that are just sufficient in the necessary extent (but non-specific regarding the nature of the “relationship to the child”), does not include the richness of the meaning positions associated with the stereotype or image of the mother – it does not mention even the basic ones. George Lakoff enumerates five metonymic mother-associated models which ideally form a unity: the mother is (along with the father) the donor of genetic material; the person who carried the child in her body and gave birth to it; the one who cares for and raises it; she is also the wife of the child’s father; and she is the child’s genealogically closest female ancestor (Lakoff 2006: 84). In a critical response to these models –mutually incommensurable, Anna Wierzbicka defines the mother, using her specific universal meta-language in the unity (and causality) of biological and psychosocial aspects: the child was once part of the mother’s body, and she wants, therefore, to do good things for it and protect it from bad things (Wierzbicka 1999: 34).

Jerzy Bartmiński (2016), on the basis of linguistic, textual and empirical data, demonstrates a number of connotative positions forming the stereotype of the mother, arranging them into “facets” or aspects (he reserves the term *profile* for

⁴ According to the older PSJČ (*The Handbook Dictionary of the Czech Language*), the basic definition is a *woman who has given birth to a child, a parent* (similarly, a father is characterized in the PSJČ definition primarily as a *man who has produced offspring*), i.e. with priority given to biological aspects.

the perspective of the profiling subject), and showing that in the Polish worldview, the value aspect of the mother raising her child is accentuated: according to the proverb, the mother is not the one who gave birth to the child, but the one who raised it. This is similar in the Czech context, although the stepmother *macecha* (the person who did not give birth to the child but is the father's wife and raises the child) is traditionally associated with an extremely negative stereotype (cf. Christou 2020: 93). One's (own) mother, on the other hand, is associated in traditional culture with one of the most positive stereotypes of all: an unconditionally loving person (who is loved by the child), caring, protective, kind, and a role model and authority figure for the child (ibid., p. 112). Bartmiński distinguishes a double position of the stereotype, i.e. the image of the (Polish) 'real' (ideal) mother, and the image of the 'typical' mother⁵. Even in general Czech (and Czech poetry) this idealization clearly prevails, as it shows the image of the mother "as she should be". (We will point out the exceptions below). In research from 1990 and 2000, whose respondents were Polish students (Bartmiński ed., 2006: 175), the most frequently mentioned associations connected with the mother were love for the child, its protection, care for it; followed by dedication, understanding, tenderness, willingness to help, education for a good life, and the fact that she is a role model for the child to follow. The characteristics of the "typical" and "real" mother mostly overlapped; for the typical one, being overworked was also present (Bartmiński 2016).

To complement the above-mentioned studies, we try to uncover the image of the mother in more recent Czech poetry and song lyrics⁶. We concentrate on its profiling and on the main points of its semantic structure, as well as on the cognitively, culturally, and existentially important positions of its formation and functioning, which can take the form of stories⁷.

⁵ At the same time, however, he points out that thinking in stereotypes has a certain mythical element, i.e. that the image of how things should be merges with the image of how they really are (Bartmiński 2016). This is certainly true here.

⁶ The selection of texts referred to in this paper is reduced due to the scope of the study. On the nature of the material under study, cf. below. A somewhat different picture would probably emerge if we examined (older and contemporary) prose; there, in general, the function of imagery is much more comprehensively applied. We would then probably arrive at some insights into the changes in the image of the contemporary family and, with it, the stereotype of the mother. The latter would probably have the character of a real, typical image rather than an idealized one (e.g. depiction of non-standard or atypical behavior of the mother, even with negative features – see 4.8.). The research should then also take into account, for example, the characters' communication with each other as depicted in the text (i.e. how the mother speaks, how we speak to and about the mother).

⁷ Semantic links to other axiologically significant stereotypes of Czech culture, which are metonymically (or metonymically-metaphorically) connected with the mother should also be taken into account: especially the country, home, homeland, and mother tongue. For a closer look at the image of the mother tongue in Czech (and in Czech poetry) cf. Vaňková 2007 (there, the

While studying a stereotype on the basis of poetic texts, we became more aware of the opposition of the “convention vs. creation” as the two poles that Lublin scholars discuss in their reflections on the linguistic worldview (and meaning)⁸. Here, too, we proceed from the fact that even the most creative expression is somehow related to “convention” (or to the systemic anchoring of meaning) and that the study of creative texts can have specific benefits for the study of meaning structures.

The poem *Matka* (“Mother”) by Vladimír Holan, a poet of a tragic tone, questions, and painful existential doubts, can be interpreted in this way. However, the image of the mother in his work represents an unquestionable value, often cathartic; here, the mother is the *only certainty* (Justl 1969). The strong, system-anchored connotations upon which the core stereotype of the mother is built (*maternal love* → mother LOVES HER CHILD) are narrativized in Holan’s work, embedded in broader experiential-cultural contexts, and at the same time presented in everyday situations:

[1] *Viděl jsi někdy svou starou matku / ve chvíli, kdy ti odestýlá postel, / zastrkuje, napíná, urovnává a hladí prostěradlo, / aby tam nebyla ani jedinká tlačící vráska? / Její dech, pohyb její ruky i dlaně / je tak láskyplný, / že jako minulý hasí dosud požár v Persepoli / a jako přítomný utišil už nějakou budoucí bouři / na čínském nebo jiném dosud neznámém moři [...].*

[Have you ever seen your old mother / at the moment when she is making your bed for you, / making in, stretching, smoothing and caressing the bedsheet, / lest a single pinching crease be there? / Her breath, the motion of her hand and her palm / are so caring / that, gone by, they quench the fire in Persepolis, / and, present, they already calmed a certain future storm / on a Chinese or some other, not-yet-known sea [...].] (HV)

The “small narrative” (Filar 2014), the story of how an old mother makes the bed for her adult son (from whose perspective the situation is viewed), grows into a monumentalization of motherhood as a mystery connecting times, continents or even some *unknown seas* in small acts of service. The detailed description of the mother’s acts (as she *tucks, stretches, straightens and caresses the sheet*) represents a “visible” reference to the “invisible”, or a rendering of the existential that reveals (after Heidegger) her being. The lovingness of the mother’s movements and the notions of her breath, hands, and palms correspond to the basic semantic characteristics of the stereotype of the mother (MOTHER LOVES HER CHILD), giving it measure and concretizing it impressively. In everyday actions, the phenomena of something “small” and “big” are mystically intertwined: the mother’s attentive

links to the respective positions of the mother stereotype are also presented). For the connection of the mother with the stereotype of home, cf. Vaňková 2012.

⁸ Cf. Pajdzińska, Tokarski 2010 or with an emphasis on the narrative nature of meaning (and the linguistic image of the world as a whole) Filar 2014, Tokarski 2014, etc. (see above).

movements while making the bed in this perspective contribute to the balance of the world as they can calm a storm or extinguish a fire⁹.

In Holan's work, the mother is a *great myth-making symbol* and *connects life and fate into a meaningful unity* (Kožmín 2005: 107). In his poetic composition *Noc s Hamletem* (*A Night with Hamlet*), the mother is the subject of a separate extended passage, again monumentalizing the unspectacular patience that has the caliber of eternity¹⁰. The 'Christmas narrative' (typically linked to the preparation of festive meals)¹¹ again recalls the mother's aged hands, *hands of the Order of the Minims*. The whole passage culminates with the image of these tirelessly working hands as a symbol of the mother's care and unconditional love for her son (*even if he were a murderer*), cf. [2].

[2] *Ale ne, byla tu zase maminka a náhle řekla: / Vánoce! – i když to vlastně říkala po celý rok... / A když už přišel onen zázrak, stále se ještě omlouvala / říkajíc: Zrovna dneska se mi to nepovedlo, / polévka je hořká žlučí, ryby jsou cítit bahnem, závin je kornatý, vždyť, hochu, / já už vlastně neumím vařit... / A předešla tě, nalévajíc víno, / a tehdy poprvé sis všiml jejích rukou, / že zestárly, že jsou vrásčité a žilnaté, / ty ruce pokorné, ty ruce z řádu minimů, / ty ruce lehounké, jako by pokušení křídel bylo v nich, / ale ty ruce věrné všemu vezdejšímu, co jako polštář třeba natrástí / pod hlavou syna, i kdyby to byl vrah.*

[But no, *mama* was here again and suddenly said: / Christmas! – even though she'd been saying it for the whole year... / And when that miracle came to pass, she was still apologizing, / saying: Today, of all days, it didn't turn out right, / the soup is bitter with bile, the fish smells like mud, / the strudel is / crusty, you see, my boy, / I really can't cook any more... / And she was there ahead of you, pouring the wine, / and then for the first time you noticed her hands / that they'd aged, that they were wrinkled and veined, / those hands, humble and meek, hands of the Order of Minims, / the hands so feathery they / seemed to hold the temptation of wings, / but the hands loyal to all daily things, / which like a pillow need to be fluffed up / under a son's head, even if he were a murderer [...].] (HV)

As mentioned above, the figure of the mother in the Czech worldview is usually associated with a very positive, idealised or even sacralised image. Christou (2020) demonstrates this through linguistic and folkloric data, but often points

⁹ On the strength and intensity of maternal love in Holan, cf.: *Ale to, / co rozechvívá matku / roztřískalo by koráby na moři...* [But that / which makes a mother quiver / would shatter argosies at sea...] (*Noc s Hamletem* / *A Night with Hamlet*).

¹⁰ Cf. also: *Matka! [...] Ta její trpělivost, to její zas a zase, / které by mohlo oddalovat věčnost, / kdyby tou věčností už nebylo...* [Mother! That patience of hers, that again and once more of hers / which could have kept postponing eternity / if it were not that eternity already [...].] (HV).

¹¹ Christmas is the biggest Czech holiday, a holiday of family, gift-giving and rituals, a holiday experienced very emotionally even if merely recalled. Mum – saying *Christmas* all year round – is intrinsically linked to its mystery. As in the piece *Návrat* / *Homecoming* /, *Noc s Hamletem* / *A Night with Hamlet* / shows that she is the one who (physically) creates the Christmas ritual every year.

to some canonised works of Czech literature in which the image of the mother is exposed. She recalls in particular Erben's *Kytice / The Bouquet* (1853), which was based on Czech or Slavic legends and myths. If we think about the image of the mother in Czech culture, this work, which is truly canonical and still alive today, should be mentioned in one of the first places. The mystical relationships between mothers and daughters, motherhood severely tested, marked by guilt or curses (or a punishment for the mother's failure to live up to her role), but also (as is known from folk epics, too) the stories of deceased mothers who love their children beyond the grave and return to them from the beyond (e.g. in the form of plants), represent something like a national myth of the mother. Christou also recalls other texts that resonate in the Czech stereotype of the mother, such as Jan Neruda's cycle *Matičce / To Mother* or other poems dedicated to the mother and often linking the mother with the homeland and the nation¹².

Here, however, we leave the 19th century authors more or less aside¹³ and concentrate on more recent poetry. The core of our corpus consists of 20th century Czech poetry and popular song lyrics from the second half of the 20th century. Only exceptionally, with an intention to illustrate some of the less represented positions of the mother stereotype, texts from the 21st century were also considered (cf. UE, FJ poems and NJ songs)¹⁴.

Both poetry and lyrics of popular songs represent communications from the sphere of artistic texts (Hoffmannová 2016: 396). Poetry is located at the centre of this sphere, song lyrics rather at its periphery (ibid.: 405; Vaňková 2020). This is because they represent multimodal communications due to their interconnection with the musical component (not to mention the exposed role of the performer-singer, etc.) and have other specificities in relation to poetry. Poems and song lyrics are characterized by the dominance of the aesthetic function, emotional impact, the exercise of

¹² There is no space here to dwell on the metaphorical extension associated with homeland, nation, or country as mother, so common in 19th and 20th century poetry. From the literary canon, let us recall in this respect at least the poem *Země mluví / The Country Speaks* by Viktor Dyk, which is characterized by its form from the perspective of the country, the homeland as mother, and which ends with the well-known verses: *Opustíš-li mne, nezahynu. / Opustíš-li mne, zahyneš.* [If you leave me, I will not perish. / If you leave me, you will perish.] (DV).

¹³ However, here we should at least briefly recall an early patriotic poem by Božena Němcová, *Ženám českým / To Czech Women*, reflecting emotionally and from the perspective of a woman-mother the essential role of mothers in the upbringing of the new generation of Czechs: *Dítě! – toto jméno sladké / ženě nebem daný dar, / matky, nejdražší, co máme, / dejme vlasti v její zdar.* [Child! – this sweet name / to a woman a heaven-given gift, / mothers, the dearest thing we have, / let us give to our homeland for its prosperity.] (NB).

¹⁴ Due to the limited scope of the study, we have left out poems and songs intended for children. They would have brought a different, but also essential, perspective to our investigation. The conceptualiser, the profiling subject, is usually a (small) child in relation to his mother (cf. appendices B and C).

the author's individuality, and openness to different interpretations. It is important for us that they often bring and linguistically represent an original reflection and conceptualization of reality (cf. Vaňková 2005, 2020), often referring to existential questions and values. Popular songs are usually intended for a more popular audience than poetry is (often considered to be an exclusive kind), their lyrics are – of course, not always – less original, simpler in terms of linguistic representation, more explicit, and close to common speech. Often, we also find common phrases or clichés in them, which – in some positions – moves them “from the textual to the linguistic” (cf. Vaňková 2020). However, this does not apply to all cases: the same or similar (and more or less shared) conceptualizations can occur in poetry and song lyrics.

As a comparison with Holan's verses mentioned above [1], [2], we can show an excerpt from Jiřina Fikejzová's song text *Máma / Mom* [3]. It is also (at least partially) expressed from the perspective of an adult son, in the 2nd person sg. (*když zapomínáš, vzpomíná; tvoje máma* [when you keep forgetting, she remembers; your mom]). It, too, represents the glorification of unconditional maternal love, support and trust in her son (*even if he were a murderer* – to speak with Holan – and *even if the world had written him off*, in the words of this song), of trying to protect her child from all danger.

[3] *Ten magický kruh bezpečí / kam nesmí, co ti nesevědí / A kdyby svět tě odepsal / Je někdo, kdo ti věří dál / Je s tebou tvá máma.*

[That magic circle of safety / Where nothing harmful is allowed to come / And if the world writes you off / There's someone who still believes in you / Your mum's with you.] (FiJ)

The simple style of the song lyrics (often using formulation and conceptualization clichés) is represented by the popular song *Šálek šípkového čaje / A Cup of Rosehip Tea*, cf. the second verse and the chorus with a phraseological expression in the last verse [4], [5]; the lyrical “I” belongs to the adult son, who recalls repeated visits to his mother and her gradual ageing.

[4] *Koukám, jak jí vlasy šednou, / jak jí zvolna vrásek přibývá / snad se aspoň na chvíličku / zastaví ta léta pádivá.*

[I watch her hair turning grey, / as her wrinkles slowly increase / perhaps for a short moment / the running years will stop.] (PV)

[5] *V šálku čaj šípkový pro mě má / a když dvakrát zamíchám / zeptá se mě jestli pospíchám. / V šálku čaj šípkový, já to vím / zase na stůl postaví, / ať se za rok sejdem ve zdraví.*

[She has rosehip tea in a cup for me / and if I stir twice / she will ask me if I'm in a hurry. / A cup of rosehip tea, I know / she'll put it on the table again / so we can meet again next year in good health.] (PV)

As is (and will be) evident, a similar narrative – associated with the visit of the adult son to his mother (a situation of sitting with the mother at the table, in which a fear of the signs of her advancing age are evoked) – can be found in other

examined texts, e.g. in the Holan's verses cited above [2]. Significantly, in poetry, a similar situation is portrayed more subtly – for example, in contrast to the most common metonymies of ageing (greying hair, growing wrinkles [4]), the attention is drawn to the transformation of the mother's hands or her helplessness in her usual activities (*vždyť, hochu, / já už vlastně neumím vařit* [after all, boy, / I can't actually cook anymore [2]).

The reflection of the mother's ageing, together with the fear for her life – to use this example – can therefore be represented in many variations, evocations of different situations and positions of this process, which includes changes in physical appearance, behaviour, in different generalities or specificities. In the shared image of the mother, however, these texts undeniably confirm a certain (narratively realized) connotation associated with the mother that we would not easily find elsewhere.

3. The concept of *MOTHER*: triple profiling and its lexical representation in Czech and Czech texts

In the light of the data obtained from the artistic texts – which, as noted, extend and alter the initial structure of meanings building the mother stereotype based on the linguistic data – we arrived at threefold profiling of the mother stereotype (see Appendices A, B, C)¹⁵.

3.1 The physical profile and the social profile: the mystery of birth and the mystery of maternal love

In accordance with Bartmiński (2016), Christou (2020), and, more or less, also with Lakoff (2006: 84) and Wierzbicka (1999: 34), a dual basic aspect of motherhood can be distinguished in the reconstructed mother stereotype in the artistic texts examined here. On the one hand, the physical and biologically-determined aspect reveals that the child is part of the mother's body for a certain period of time, that it receives her genetic equipment – blood, that the mother carries it in her body, gives birth to it and feeds it with breast milk; on the other hand, the social, or the socio-psychological, aspect relates to the mother's role and her endless love

¹⁵ In the current understanding of the Lublin School, the term *profile* is used in a narrower sense than it is here. The narrower meaning of the term only takes into account the perspective of the profiling subject, and our first “bodily-social profiling” (as opposed to the second and third, cf. Figure B and C) does not correspond to this definition (cf. Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 263). For the sake of the coherence of our interpretation, however, we stick to the term *profile* here as well.

for her child. The main positions of the physical-social profiling (sub-profiles) are shown in Appendix A.

The biological and social aspects are, of course, closely linked to each other. In the naive picture of the world to which Wierzbicka refers in her definition of the mother, the mother's unconditional love stems from the fact that the child was once part of her. (The instinctive position of motherhood is also evoked)¹⁶. In the mythicizing position, activated very often in artistic texts, the child's bodily stay in the mother and its birth, which occurs by leaving the mother's body, is considered a miracle – and the mother's blood, circulating in the body of the adult son, is reflected in a similarly mystical way as something that establishes the child's psychophysical identity. In the chart (Appendix A), we refer to this whole set of biological facts (common blood, pregnancy, childbirth, mother's milk as first nutrition) simplistically as the 'mystery of birth'. Although the biological origin of the child from the mother and their physical and character similarity is also reflected in phraseology¹⁷, in poetry, the genetic similarity can even grow into the identity of the life destiny, i.e. the fateful union of child and mother.

3.2 Mother's perspective vs. child's perspective (son – daughter)

In the second profiling (closely linked to the third profiling), the perspective of the profiling subject is distinguished: either the mother in relation to the child or the child in relation to the mother. At the same time, what is also taken into account is whether it is a son or a daughter (Appendix B)¹⁸.

In the linguistic and folklore data, the centre of the stereotype of the mother is understood to be a young woman in relation to a small, dependent child¹⁹. In contrast, in poetry and song lyrics (at least in our core corpus), the focus is predominantly on the aging and/or old mother, sometimes already deceased, from the perspective of the adult son – usually also an aging, reminiscing or reflecting

¹⁶ Cf. a part of the mother's speech from Karel Čapek's drama *Matka / The Mother: Vždyť vy jste kusy mého těla* [You are pieces of my body, indeed], says the mother looking at her sons, whom she is gradually losing in the war].

¹⁷ There, however, the mother and daughter (*like mother, like daughter*) and the son and father (*like father, like son*) are connected in terms of similarity. Cf. also the figurative proverb «*The apple does not fall far from the tree*», used in the chorus of the song «*Já a můj syn*» / «*Me and my son*» (IF).

¹⁸ In language and folklore, the mother-son relationship is mentioned less frequently than the mother-daughter relationship (Christou 2020).

¹⁹ Rather marginally, the motive of an old mother or a mother of an adult child is used in the language. In Czech and Moravian folklore, there is a wedding mother, usually marrying off a daughter, then the mother of a killed soldier, or a young man going off to military service, and finally, an old mother suffering from poverty and ingratitude in the family of the adult son – the householder.

man. If we consider the gender proportion of poets and lyricists in the twentieth century, it is probably not surprising that the lyrical subject, the “I” (possibly in various modifications), is much more often a man than a woman in the poems and songs about the mother that we had access to. It does not mean that we did not find poems written from the perspective of the woman-mother, but these are rather exceptional²⁰.

The perspective of the woman-mother is more frequent in song lyrics. The feminine ones, i.e. those interpreted by the singer, can also render a maternal theme, such as the song with the lyrics by FI *Já a můj syn / Me and My Son*, which focuses on the happy experience of motherhood in the relationship between a young woman and her young son, experiencing a period of play and exploring the world. The same singer, Marta Kubišová, is also the interpreter of a more serious song *Mamá* (with lyrics by KE), whose theme is both a reflection on the unique, intimate relationship with her mother – and in doing so, a recollection of a mother who has already died – and a reiteration of the mother – daughter relationship, as her own daughter is brought to the stage with the same girlish questions she herself once addressed to her mother:

[6] *Přijdou zklamání/ kdo se ubrání/ vyhlídky snad má/ ta, co se teď ptá: / Mamá / skončí panenky v ráji / a s kým si tam hrají / Mamá / a kdy přijde ten princ pro mne k nám?*

[Disappointments will come / who can resist/ she perhaps has future prospects / she who is now asking: / Mama / will the dolls end up in paradise / and who are they playing with there / Mama / and when will the prince come to us for me?] (IF)

3.3 Profiling by age of mother and stage of motherhood (or age and life stage of the offspring)

Thirdly, we focus on profiling by the age of the mother, or the stage of motherhood, and the age (life stage) of her child. (This profile is linked to profile B.) We can distinguish here (a) the mother-to-be and her child not yet born, but still expected [7], [8]; (b) the young mother in relation to the young or immature child; (c) the ageing mother and the old mother, in relation to the adult child; (d) the deceased mother in a recollection or reflection of the ageing offspring (who confronts her legacy with her life). Examples will be given below.

²⁰ Cf. for example a poem written from the perspective of a woman – a reflecting mother (from a collection published in 2021). Motherhood also appears here as the ultimate, existential value of life: *Byl jsi to nejlepší / co mi život dal / Kromě dětí ovšem / Milovala jsem tě / zevšech nejvíc / Kromě dětí ovšem / Byl jsi to nejtěžší / co mne potkalo / Kromě dětí ovšem / Kromě dětí* [You were the best / that life gave me / Except for the children, of course / I loved you / most of all / Except for the children, of course / You were the hardest / that ever happened to me / Except for the children, of course / Except for the children] (UE).

As far as the lexical representation of the concept of *MOTHER* in Czech (also in the texts studied) is concerned, three terms are typical: *matka* ‘mother’ (basic, official, possibly stylistically superior, but in spoken informal communication it has a rather negative effect), *máma* (informal, confidential designation and address of the mother) and the diminutive *maminka* (with a positive accent, often used in communication between children or adults and children)²¹. In the interpreted poetry and song lyrics, the choice of one of the terms *matka* or *máma*²² is significant for the expression of the author’s specific attitude towards the person of the mother, but also for the time of the text’s creation, its poetics, and manifested relationship to the world. In relation to the texts examined and mentioned below, we can say that the expression *matka* is chosen by the symbolist Otokar Březina in his poem from the turn of the 19th and 20th centuries and usually (not always) by the poet of the tragedy of human destiny, Vladimír Holan, half a century later. For Holan, the image of the mother is a great myth²³, and when he uses the term *maminka*, he is signaling that the mystery associated with motherhood is rooted in the ordinariness and simplicity of the mother’s concrete acts, in her connection with home and childhood, and in the emotional, affectionate relationship of the son who addresses her as *maminka*. The same is true of Jan Skácel (SkJ) or Jaroslav Seifert (SeJ) – where the term *maminka* is also the title of his well-known collection – and it also appears in the title of Jan Čarek’s collection of poems about his mother (ČJ). *Máma* as an intimate, informal address and reference appears more in song lyrics, often stylizing common speech²⁴.

²¹ In common family and friendship communication (in reference to the mother and in addressing her), other hypocoristics are also frequent today – *mamka*, *mamča* or *mamina*. As a salutation, the vocative term *mami* is common. In informal communication, the expression *matka* (nebo *máti*) has a somewhat negative or at least distant effect. Archaic are nowadays the diminutives *matička*, or *matinka*, which are encountered, in 19th century literature.

²² Besides these, we have noticed a specific term *mamá* in the title and the exposed slogan of the EK song (with a length in the second syllable), which evokes the French address for mother (used in certain social circles, especially in the 19th century). Its use is due to the needs of the musical component of the song (it requires a length in the second syllable), but at the same time, it evokes at least an intimate relationship (a non-vocalic two-syllable simplified form of address, which, moreover, seems somewhat exotic compared to the address *mama*).

²³ Cf. also the title of the collection *Matka / Mother*, summarising Holan’s poems with this theme (HV).

²⁴ The second of the parental pair, the father, is much less frequently thematised in the texts studied; cf. the similar results of a corpus-based probe into contemporary spoken Czech (Vondráček 2010) on the significantly lower frequency of expressions referring to the father compared to the mother.

4. Significant positions associated with the concept of MOTHER in poetry and song lyrics

Next, we concentrate on those quantitatively and qualitatively expressed characteristics (or the connotations that are recruited from them) that are more expressive, more specific or that somehow enrich the mother's image in comparison to the common language image. We are aware of the fact that these are textual connotations, possibly weaker in the overall view of the system, perhaps marginal in a certain perspective. However, they definitely have an important place in terms of a more complex linguistic image of the mother, especially with an emphasis on its existentially essential aspects. As it is evident, they often intertwine and point to each other. Considering the richness of the stereotype of the mother and the number of textual connotations (or narratives) that shape this stereotype (and which has been confirmed by the material), we can only accentuate the most significant ones.

4.1 *In the mother*: reflection on the prenatal life and the birth. The physical bond with the mother

A special form of reflection is represented by the perspective of a yet unborn son, stylized in the poetic cycle *V mamince / In Mum* by Jiří Orten. It combines the biological position of the mother stereotype with the "mystery of birth" element. The child, still hidden in the safety of his mother's body, is born into this world, leaves it and experiences – as it believes – death²⁵. its crying is an expression of the pain and of not being able to return to the blissful unity with his mother, to *his mother's inner embrace*.

[7] *Tenkrát, / cizí ruka měkce zařukala na mamincino břicho, / myslil si hošíček, že zemře. / Bylo to tak prosté, zemřít / v matčině vnitřním náručí. / Ale tu náhle pocítil nesmírný tlak, / který jej stiskl a poháněl kupředu, / do neznáma, do světa, do malé věčnosti. / Byl bleďý. / A potom otevřel oči a otevřel ústa a nadýchl se / a uviděl svou smrt, / smrt plnou světla a děsivých tváří. / Dal se do pláče. // Byl to jeho první pláč na tomto světě, / neboť před tím nikdy neplakal. / Křičel a nařikal. / Chtěl zpátky. / Chtěl se vrátit. / Chtěl nazpět za přesladkou vůní. // To, čemu se později naučil říkat život, / byla jeho smrt, smrt, jež prý končí smrtí, / ale on nevěřil, že zemře, / když nyní nezemřel.*

²⁵ Cf. also below: *Překrásný hrobe mamincina těla, / pod zemí oči jak tě uvidět, / jak vstoupit do tebe, jak proměnit se zcela / a jak se zase vrátit zpět / a mluvit o tom všem, co v sobě tají / hučení krve tvé, té řeky podzemní?* [Beautiful tomb of the mother's body, / under the earth of eyes how to see you, / how to enter you, how to change oneself completely / and how to come back again / and talk about all that is hidden within / the hum of your blood, that underground river?] (OJ). The confrontation with death is also associated with the mother figure in other aspects (see further on in 4.5).

[That time, / a stranger's hand softly knocked on his mother's belly, / the little boy thought he was going to die. / It was so simple to die in his mother's inner embrace. / But then he suddenly felt a tremendous pressure pressing down and propelling him forward into the unknown, into the world, into a small eternity. / He was pale. / And then he opened his eyes and opened his mouth and breathed / and saw his death, / a death full of light and terrible faces. / He burst into tears. / It was his first cry in this world, for he had never cried before. / He screamed and wailed. / He wanted to go back. / He wanted to go back. / He wanted to go back to the very sweet smell. // What he later learned to call life was his death, the death that supposedly ends in death, but he didn't believe he would die when he hadn't died that time.] (OJ)

The mystery associated with the memory of the stay in the mother's womb/body (in the secrecy and safety of the *nourishing darkness and maternal water*, see below in HF)²⁶ is also linked to the experience of a physical connection with the mother in general – perhaps already dead and almost forgotten (*jak mrtvá matka do krve se vkrádá / matka na niž já skoro zapomněl* [how the dead mother creeps into the blood / the mother I have almost forgotten] (HF), whose traces are, nevertheless, forever present in her son (in his *blood*), cf. František Halas's poem with the telling title *Před návratem / Before the Return*. As the excerpt [8] shows, the desire to return to the time before birth, seen in relation to death (and also to the long-dead mother), comes definitely to the fore.

[8] *Té živné tmy a vody matečné / v níž skryt jsem byl už není / a dávno odpoután od šňůry pupečné / tak vzdálen narození.*

[That nourishing darkness and maternal water / in which I was hidden it is no more there / and long since untied from the umbilical cord / so far from birth.] (HF)

4.2 And like yours, my way is sad: repeating my mother's life story

The close physical bond with the mother is also connected with sharing the same fate (destiny), as we can see in the famous poem by the symbolist Otakar Březina [9]. In the first stanza, he refers to his mother in the third person – with reference to her sad, painful, sensually and emotionally unfulfilled pilgrimage through life; the last stanza alters this message, addressing his mother and describing his life journey in the perspective of “I – you” with the same images and words. The stanzas of the poem symbolically represent the son's physical connection with his deceased mother: she seems to *kiss her son's lips with the bitter taste of life*, his mother's blood flows in his veins, and her sadness and mystical faith are imprinted on his soul. From the interconnection of the physical, the mental and the spiritual, there grows the same life destiny of the mother and the son.

²⁶ Also in Vítězslav Nezval's composition *Historie šesti prázdných domů / The History of Six Empty Houses* (NV), the poetic “I” refers to his mother's body as if it was his first house (room, sublet etc.). Here, too, bliss and longing for return are associated with it.

[9] *Šla žitím matka má jak kajícnice smutná, / den její neměl vůně, barev, květů, jasu: / plod žití suchý jen, jenž jako popel chutná, / bez osvěžení trhala ze stromu času. [...] Tvé mrtvé krve vychladlé jsem bledým květem, / jenž vláhou zraků tvých se rozpučel a vzrůstal: / chuť trpkou života svým vlíbalas mi retem / a твоjím dědictvím mi v duši smutek zůstal. [...] V mých žilách zahřívá se teplo tvého těla, / tvých zraků tmavý lesk se do mých očí přelil, žeh víry mystický, jímž duše tvá se chvěla, / v mé duši v oheň žihavý a krvavý se vtělil. / A jako tvoje kdys i moje cesta smutná: / bez vůně den je můj, / bez barev, květů, jasu; / plod žití jen, jenž jako popel chutná, / tvým stínem ovíván se stromu trhám času.*

[My mother walked through life like a penitent mourner, / her day had no fragrance, no colour, no flowers, no brightness: / the fruit of life, dry as ashes, / without refreshment, she picked from the tree of time. [...] I am the pale flower of your dead blood, / which with the moisture of your eyes budded and grew: / The bitter taste of the life you have kissed on my lips with your lips / And as your heritage I have sorrow remaining in my soul. [...] The warmth of your body gets warm in my veins, / the dark shine of your eyes has poured into my eyes, / the mystic fire of faith, with which your soul trembled, / has become incarnate in my soul in a fire hot and bloody. / And like yours, my way is sad: / without fragrance is my day, / without colours, flowers, brightness; / the fruit of life only, which tastes like ashes, / cooled down by your shadow I pick fruit from the tree of time.] (BO)

4.3 *The mirror in a golden oval frame:* mother's environment, activities and objects

In an ethnolinguistic entry on the mother in Polish folklore, Jadwiga Jagiełło states that the mother is represented as an actor performing an activity in a certain place and using certain objects (Jagiełło 1980). These aspects (action, activity, place, 'props') also appear as parts of typical scenarios in the poetry and song lyrics from our collection, especially the episodic ones, evoking memories of childhood as well as the current life of the ageing mother.

The mother typically takes care of the children and the family, performs household chores (washing clothes, washing dishes or the floor, sewing, cooking) and her environment is most often in our material a country house or a simple city apartment. For example, in Jaroslav Seifert's collection *Maminka / Mum*, a pavilion house in a Prague suburb (SeJ). Jan Čarek sees his mother in a country cottage, doing hard manual work, with cattle or in the field. So does Jan Skácel (SkJ), the mother can also bake the bread (ČJ). His mother is stoking the stove, preparing breakfast, making the bed, or making dough for a Christmas cake before the holidays (HV, SeJ). What is essential is that, she creates a loving home through her tireless work – and this is also brought back in the recollection of his childhood, often evoked by the most ordinary things from a long-gone household. The coffee grinder, the roller, the poker or the shovel – again, especially in Jaroslav Seifert's work – appear here as emblems of long-gone times and scenes. A ring from his mother, wedding photographs or a fan from a ball have – as a testimony

to his mother's youth – the rarity of relics. A kitchen clock or mirror that mum used has accompanied the family's life for many decades, and its function is also a reminder of the passage of time and transience. In the recollection, the mirror is initially associated with the image of a young, cheerful and beautiful mother, but later it becomes blind and it cracks, and also the mother grows old, grey, and she no longer enjoys looking at herself. In the last stanza, the lyrical "I" finds himself in an empty apartment without his mother, whom the mirror reminds him of, and he must conclude this:

[10] *A rozhlížím se zmateně / zrcadlo visí na stěně. / Pro slzy nevidím na ně.*

[And I am looking around in confusion / the mirror is hanging on the wall. / Through tears, I can't see it.] (SeJ)

In the aforementioned collection of Seifert's poems, we can find a number of such metonymies, connecting simple household objects with memories, the passage of time, and the fear from transience (even directly from his mother's death).

In poetry and song lyrics, the mother is generally – through the appropriate settings and props associated with the home – the centre of childhood memories, but also the actress in scenes from her son's adulthood, in which she – now ageing or old – welcomes him as the most precious guest in her household (cf. [2], [5], and in less sentimental tone also [11]).

4.4 *When Mum invites us for doughnuts: mother and food preparation*

Among the scenes involving the mother in the role of a woman taking care of the household and the home, those related to the preparation of meals and food in general are dominant²⁷. The mother provides the child's nutrition from birth, and the mother's milk also figures in the phrases and is related to the physical gift of life and the mystery of motherhood. The mother provides and prepares food for the child for many years, and many experiences and memories, usually pleasant, are associated with this. Meals bring the family together around the table, food accompanies weekdays and holidays (e.g. the already mentioned Christmas), and social bonds are strengthened when food is eaten. The prototypical mother loves to cook and is happy to serve meals even to her adult children – and the prepared meal is a manifestation of her love (in accordance with the Czech proverb «*Love passes through the stomach*»). This is also how the sons in Pavel Šrut's song lyrics *Můj brácha ing/My Brother, Ing* (ŠP) understand and accept it. The mother's spontaneous joy at the presence of her

²⁷ Even in casual conversation, the quality of a dish is rated highly with the characteristic "it's like mom's".

adult children²⁸ is reflected here from the position of the son, who, together with his brother, *sings odes to doughnuts*. The informal text of a rock song with elements of common Czech language seems very authentic (and anti-sentimental compared to other texts with similar themes) in its imagery and overall diction.

[11] *Můj brácha inženýr a přítel dobrý knihy / jakživo nepřečet ani půl sonetu. / Zato když maminka nás pozve na koblihy / vymyslí celou báseň z peří a z konfetů. // A je to vlastně jak má být / a oba o tom víme. / U dveří setřásli jsme prach, / pějeme ódy na koblihy. / Jindy chválíme kotletu / a když se rozcházíme / napíšeme do návštěvní knihy / každé svou půlku sonetu.*

[My brother, an engineer and a friend of a good book/ has never read half a sonnet. / But-when my mom invites us over for doughnuts, he makes up a whole poem out of feathers and confetti. // And that's just the way it should be, and we both know it. / We shook the dust off at the door, we sing odes to doughnuts. / Other times we praise the chop and when we part / we write half a sonnet each / into the guest book.] (ŠP)

4.5 *When the mother dies, life loses its speech...*: the mother's death

In the previous texts, we have already encountered several times the existentially essential theme of the mother's death, connected with the perspective of the adult, ageing and old son (more often than the daughter). To come to terms with the death of the mother means to a large extent to come to terms with death in general, including one's own, and to accept the transience as the principle of everything that is earthly.

[12] *Na konci všech lásek / z pohřbu maminčina / ponese si každý / vlastní smrti kvásek // Znovu budou péci doma chléb / tolik krásných věcí / nebude.*

[At the end of all loves / from the mum's funeral / everyone will carry / the sourdough of his own death // They will bake bread at home again / so many beautiful things / will not be there anymore.] (SkJ)

Skáce's quatrain addressing the "absent" mother recalls, in the context of her departure, a long-gone childhood desire to "kill the death", and thus, it links the memory of the childhood perspective with the adult recognition of its impossibility, and again, it evokes the notion of transience.

[13] *maminko nejsi je to dávno / a my jsme malou chvíli zbyli / udělali jsme toho málo / a ani smrt jsme nezabili.*

²⁸ Cf. the traditional image of a mother as a mother hen hiding her children under her wings, and then the comparison to a cheerful young girl with a badge on her T-shirt: *A máma kolem pokvokává, / jako by snesla zlatý vajíčko. / Pod křídla zástěry nás poschovává/ jak holka který z nebe spadla / I Love You (I Love You) / Placka na tričko.* [And the mother clucks around, / as if she had laid a golden egg. / She hides us under the wings of her apron / like a girl to whom the badge fell from the sky / I Love You (I Love You) / the badge on her T-shirt.] (ŠP).

[mum, you're not anymore, it's been a long time/ and we remained here for just a short moment/ we've done only little / and we haven't even killed the death.] (SkJ)

With reference to Holan's already mentioned poems about the mother as "the only certainty", it is necessary to recall again his lyric-epic composition *Návrat / Homecoming*. Its lyrical hero returns to his homeland, walks through a cemetery, remembers those buried there, and looks for – but cannot find – his mother's grave.

[14] *Co je to zvěčnit? Hledat matku? / Ano, vždyť hledat – už to je budoucnost! / Však hledat hrob své matky mezi tolika / cizími a poznanými hroby a nenáleží jej / a neumět si představit už ani její tvář – / znamená chápat prostotu, až když nám puká srdce, / pojednou pouhé, samo a už bez osudu!*

[What does it mean to immortalize? To look for one's mother? / Yes, to look for – that is already the future! / Although to look for the grave of one's mother, among so many/ unknown and recognized graves, and not to find it / and not be capable of imagining even her face, / means to be able to / comprehend humbleness only after our heart has burst – / all at once naked, alone and already devoid of fate!] (HV)

But the mother – and this could bring the effect of catharsis – is associated in Holan's work not only with death but also with resurrection. In the poem of the same name, he develops a narrative based on the metaphor of home as paradise (and paradise as home). Resurrection, it says, will not be heralded by the terrifying clamour of trumpets and bugles; it will take the form of waking up at home with one's mother²⁹.

[15] *To potom zůstaneme ještě chvíli ležet [...] / První, kdo vstane/ bude maminka [...]. Uslýšíme ji, / Jak tichounce rozdělavá oheň/ jak tichounce staví na plotnu vodu / a útulně bere z almárky kávový mlýnek. / Budeme zase doma [...].*

[We then stay lying down for a while [...] / The first person who gets up / will be mother [...]. We'll hear her/ quietly kindling the fire, / quietly putting the kettle on the stove / and placidly taking out the coffee-grinder from the cupboard. / We'll be home again [...].] (HV)

4.6 *And so I try, Mama*: mother as a corrective

The centre of Jaromír Nohavica's (NJ) lyrics is the narrative verbalized in the title and in the slogan as *Mama put a key around my neck*. Entrusting an older child with the key to the flat marks a significant step towards independence and is an act of trust given to him by the parents. The child is recognized as mature enough to

²⁹ It has already been pointed out that the various connotative positions are intertwined; here, we can also see the mother amidst the scenery and props of a simple home, as an actor in typical activities – keeping the fire, handling the coffee grinder, preparing breakfast, as discussed in 4.3 and 4.4, etc.).

take responsibility for himself and the home and the key hanging around his neck is proof of this. Here, however, the act of providing the key is accompanied by signals indicating that the mother's departure is a departure for eternity.

[16] *Máma mi na krk dala klíč / A pak mě pohladila/ Budu teď chlapče pár let pryč / Ale jako bych tu byla.*

[Mum put the key around my neck / And then she stroked me / I'll be gone now, boy, for a few years / But it's as if I was here.] (NJ)

He is accompanied by his mother's caring advice (exposed very often in the mother stereotype). This is typical advice or admonition concerning health, good behaviour and moral values: wear a hat, clean your shoes, treat people decently. Such advice is usually unpopular ('unsolicited') with children (and adults) and creates a real rather than idealised stereotype of the mother. Here, however, they suddenly appear in a new light. Through her advice, the mother figure is portrayed as unconditionally loving (and beloved) and affirmed as a corrective to her son's future life.

[17] *A když poletí bláto / neboj se a stůj / nezapomeň na to, / že jsi můj. [...] Máma mi na krk dala klíč / A přešla přes trať / Budu teď chlapče pár let pryč / Tak se tu neztrat' // A tak se snažím / Nejde to samo / A tak se snažím / Mámo.*

[And when the mud comes flying / Don't be afraid and stand still / Don't forget / You are mine [...] / My mom put a key around my neck / And she crossed the track / I'll be gone now, boy, for a few years/ So don't get lost here / And so I'm trying / It's not easy though / So I'm trying / Mom.] (NJ)

4.7 *She is the only one in the whole world:* The uniqueness and pricelessness of a mother

The mother is the first and closest person to the child. Although the child (at least in the perspective of the texts under scrutiny) experiences and reciprocates her love (see above), he often forgets his mother in adulthood. Her loving relationship, all-forgiving love and sacrifices are taken for granted or are not fully acknowledged. The fact that the child is much more important to the mother than – often – the mother is to the child is concretized narratively both in song lyrics and (usually more subtly) in poetry. There, too, the notion of an unpayable debt to the mother and the need to be grateful are depicted (a number of texts have already been recalled above in other contexts which illustrate this connotation)³⁰.

³⁰ The need for gratitude and thanks is often treated sentimentally and with the help of numerous clichés. There are countless popular songs expressing gratitude to one's mother (e.g. on the occasion of Mother's Day) in the public space, often beyond kitsch. Some of them can

4.8 A run away when she gives me live advice: the Idealized Mother and the Real Mother

Regarding the two modifications of the stereotype considered by Bartmiński (cf. above), the dominant one in poetry and song lyrics of our corpus is the stereotype of the mother based on the idealisation of motherhood. However, in the poetry of the last two decades (which, nevertheless, did not form the core of our corpus), we can observe a partial retreat from the idealized, “celebratory” stereotype, or, at least, its complementation by a second, perhaps – in some sense – more authentic position. In fact, the authors also bring to the fore the distinctive features of the real mother as we conceptualise them through real experience, and they do not shy away from the negative ones. The mother can then appear (as is also the case in contemporary prose) as a person with whom the adult child has complicated relations and whose old age is accompanied by, for example, domineering, abusive, stubborn or manipulative tendencies towards caring offspring, giving unsolicited advice, and by general negativity. The attempt to understand (with a mixture of love and anger) the difficult old age that ends the mother’s familiar life story, and to come to terms with one’s own ageing (and one’s own children’s future relationship to it) is the content of a cycle of small episodic poems written in free verse by Jan Frolík (FrJ). It is a realistic portrayal of a “mother at eighty-five” (as the title reads) with a reflection on his own relationship to her (and to himself).

[18] *I když jsem u ní v domě, / tak před ní utíkám. / Utíkám, / když jí nesu nákup. / Když jí zastřihuji vlasy. / Utíkám, / když mi uděluje / rady do života, / když nadává / na hrozný svět tam venku. / A koutkem oka / vidím při tom v dálce / syna a dceru, / jak se připravují / k útěku přede mnou.*

[Even when I am in her house, / I run away from her. / I run away when I bring her groceries. / When I cut her hair. / I run away/ when she gives me life advice/ when she bitches/ about the terrible world out there. / And out of the corner of my eye/ I can see my son and daughter in the distance/ getting ready to run/ away from me.] (FrJ)

5. Conclusion

The study has shown the possibilities of reconstructing the existentially essential positions of the stereotype on the basis of narratives applied in artistic texts. As models of real situations and experiences, they capture the existential aspects of the linguistic image of the world in the form of (narratively conceived) connotations.

be found on a CD with the apt title *Díky za všechno, mámo má / Thanks for Everything, Mom* (Supraphon 2017), whose character is already captured by the cover with a pink flower heart. We will deal with the forms of clichés in these texts on another occasion.

The reconstruction of the Czech stereotype of the mother also confirms that motherhood belongs to the canon of the highest values and is usually subjected to idealization or even sacralisation. In addition to the main meaning nuances of the stereotype, confirmed earlier by linguistic and folklore data, other connotations – existentially essential, although perhaps peripheral in terms of the linguistic system – were formulated on the basis of the study of selected poems and song lyrics (especially from the 20th century). The adult, ageing man-son in relation to his old or already deceased mother prevails as the profiling subject in the examined texts. He recalls his childhood spent with his mother in his original home and/or remembers her unconditional love, manifested in small, daily acts of service into old age. The passage of time, the ageing of the mother or her death, both feared and real, is often thematised. In the face of it, the lyrical “I” is also aware of his own mortality, his commitment to his mother’s legacy and the fact that he repeats his mother’s fate with his own life. In the poetic discourse on the mother, there is also a reference to the physical aspect of motherhood (the reconstruction of the prenatal experience of being “in the mother”, the physical emergence of the human being, his identity), but the texts focusing on the social position prevail, accentuating the maternal role and the mystery of maternal love as a unique life relationship.

References

- Bartmiński, Jerzy. 2016. Polský stereotyp matky. In Irena Vaňková (ed.) *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*, 115–131. Praha.
- Bartmiński, Jerzy (ed.). 2016. *Język – Wartości – Polityka*. Lublin.
- Bielińska-Gardziel, Iwona. 2009. *Stereotyp RODZINY we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa.
- Čálek, Oldřich. 2004. *Skupinová daseinsanalýza. Možnost být sebou*. Praha.
- Filar, Dorota. 2014. Teoria narracyjności w semantyce: „wielkie” i „małe” narracje językowe a językowy obraz świata. In Agata Piasecka, Ilja Blumental (eds.) *W kręgu zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*, 35–46. Łódź.
- Goddard, Cliff – Wierzbicka, Anna. 2014. Men, Women, and Children. The semantics of basic social categories. In *Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures*, 22–54. Oxford.
- Hoffmannová, Jana. 2016. Sféra literární komunikace. In Jana Hoffmannová, Jiří Homoláč, Eliška Chvalovská, Lucie Jílková, Petr Kaderka, Petr Mareš, and Kamila Mrázková (eds.) *Stylistika mluvené a psané češtiny*, 396–463. Praha.
- Christou, Anna. 2020. *Žena v českém tradičním obrazu světa*. Praha.
- Jagiello, Jadwiga. 1980. Matka. In *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, 159–199. Wrocław.
- Justl, Vladimír. 1969. Jediná jistota. Doslov. In Vladimír Holan *Matka*, 45–47. Praha.
- Kožmín, Zdeněk. 2005. *Interpretace básní*. Brno.
- Lakoff, George. 2006. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha.

- Lotman, Jurij M. 1970. *Struktura chudožestvennogo teksta*. Moskva.
- Łozowski, Przemysław. 2014. W poszukiwaniu ontologicznego statusu JOS-u: językowy obraz świata czy językowy obraz kultury i doświadczenia? In Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, and Joanna Szadura (eds.) *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 3, 9–20. Lublin.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. 2014. Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. In Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, and Joanna Szadura (eds.) *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 3, 71–102. Lublin.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. 2020. *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin.
- Pajdzińska, Anna – Tokarski Ryszard. 2010. Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost* 71 (4): 288–297.
- Sharifian, Farzad. 2011. *Cultural Conceptualizations and Language*. Amsterdam.
- Tokarski, Ryszard. 2007. *Konotace – prototypy – otevřené definice*. In Lucie Saicová Římalová (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*, 13–25. Praha.
- Turner, Mark. 2005. *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno.
- Vaňková, Irena. 2005. Kognitivní lingvistika, řeč a poezie. Předběžné poznámky. *Česká literatura* 53 (5): 609–636.
- Vaňková, Irena. 2005/2006. V čekárně Boha a po letech u maminky. Nad několika básněmi Vladimíra Holana. *Český jazyk a literatura* 56 (2): 61–66.
- Vaňková, Irena. 2007. „Řeči, v níž vzpomínám...”. Mateřský jazyk v českém obrazu světa. In Petr Mareš, Irena Vaňková (eds.) *Jazyky, rozumění, porozumění. Sborník k životnímu jubileu Aleny Macurové*, 186–199. Praha.
- Vaňková, Irena. 2012. DŮM i DOMOV v češskoj jazykovej kartine mira. In Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, and Iwona Bielińska-Gardziel (eds.) *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, 47–68. Lublin.
- Vaňková, Irena. 2020. „Ta černá kára se můj život nazývá”. Ke konceptualizaci života v českých písňových textech. In Lucie Jílková, Kamila Mrázková, and Helena Özörencik (eds.) *Jak je důležité mítí styl: Pocta Janě Hoffmanové*, 288–309. Praha.
- Vondráček, Miloslav. 2010. Označování rodičů v českojazyčném prostředí. In Světlá Čmejrková, Eva Havlová, and Jana Hoffmannová (eds.) *Užívání a prožívání jazyka*, 141–146. Praha.
- Wierzbicka, Anna. 1999. *Język, umysł, kultura*. Warszawa.

Sources

- Čapek, Karel. 1938. Matka. In: *Hry*. Praha 1956.
- Díky za všechno, mámo má*. CD. Praha 2017.
- PSJČ: *Průruční slovník jazyka českého*. I – IX. Praha 1935–1957.
Available on-line: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*. I – IV. Praha 1958–1971.
Available on-line: <https://ssjc.ujc.cas.cz/>.

Poetry³¹

- BO: Březina, Otokar. B. Moje matka. (Tajemné dálky, 1895.) In: *Básnické spisy*. Praha 1975, 11.
- ČJ: Čarek Jan. *Maminka*. Praha 1948.
- DV: Dyk, Viktor. B. Země mluví. (Okno, 1921). In: VD: *Anarchist*. Praha 2009, 88.
- EKJ: Erben, Karel Jaromír. *Kytice* (1853). In: *Kytice – České pohádky*. Praha 2003.
- FrJ: Frolík, Jan. Cyklus Matka v pětaosmdesáti. In: *Útěcha z ornitologie*. Praha 2012, 82–88.
- HF: Halas, František. B. Před návratem. (Tvář, 1931) In: *Dílo*. Praha 1978, 142.
- HV: Holan, Vladimír. B. Matka (Na postupu, 1964), Noc s Hamletem (úryvek – 1964), Návrat (úryvek – Příběhy, 1963), Zmrtvýchvstání (úryvek – Bolest, 1965). In: *Matka*, Praha 1969. (Výbor veršů o matce), 15, 35, 19, 31.
- Translations into English: Josef, Toman. Mother (Yet There is Music), A Night with Hamlet, Homecoming (Narrative Poems), Resurrection (Dolour).
- English Translations available online: <http://joseftomas.com/preklady-poezie>
- NB: Němcová, Božena. B. Ženám českým (1843). In: *Tisíc let české poezie II*. Praha 1974, 88.
- NJ: Neruda, Jan. C. cyklus Matičce. Knihy veršů (1868). In: *Knihy básní*. Praha 1998, 171–176.
- NV: Nezval, Vítězslav. B. Historie šesti prázdných domů. (Pět prstů, 1932). In: *Básně I*. Brno 2011, 366.
- OJ: Orten, Jiří. Cyklus V mamince. Sb. Cesta k mrazu, 1940. In: *Dílo J. Ortena. Poezie*. Praha 75–81.
- SeJ: Seifert, Jaroslav. B. *Maminčino zrátko*. In: *Maminka*. Praha 1954, 67.
- SkJ: Skácel, Jan. B. Ukolébavka (Dávné proso, 1981) a b. 48 (Oříšky pro černého papouška, 1983) In: *Básně II*, Brno 1996, 162, 24.
- UE: Uldmannová, Emilie. Miláčku. In: *Naboso*, Plzeň 2021, 16.

Song lyrics³²

- FiJ: Fikejzová, Jiřina. Máma (1983)
- Song: <https://www.youtube.com/watch?v=xiDMsEe7q4g>
- Vocals: Marie Rottrová. Music: Charles Aznavour, original lyrics: Robert Henri Gall (La mamma)
- Lyrics: <https://www.hlasite.cz/text-pisne/marierottrova/118542-mama/>
- FI: Fischer, Ivo. Já a můj syn (1966)
- Song: <https://www.youtube.com/watch?v=3FT31sOqZhM>
- Vocals: Marta Kubišová. Music: Jiří Baur.
- Lyrics: <https://textypisni.youradio.cz/marta-kubisova/marta-kubisova-singly-1/ja-a-muj-syn>

³¹ Through abbreviations (author's initials) we refer either to entire collections (or other works), or to individual poems: in this case, we add the title of the collection with the original date of publication and the source from which the text is taken (with pagination).

³² The abbreviation is followed by the name of the author of the lyrics, and the title of the song, with the year of the first recording in brackets. The first link points to the recording of the whole song on the YouTube channel. This is followed by the name of the performer and the author of the music (or the original foreign language lyrics). The last entry is a link to the full lyrics in Czech.

KE: Krečmar, Eduard. Mamá (1969)

Song: <https://www.youtube.com/watch?v=VXvBnFFBU2Q>

Vocals: Marta Kubišová. Music and original lyrics: Sonny Bono (*When My Dollies Have Babies*)

Lyrics: <https://pisnicky-akordy.cz/marta-kubisova/mama>

NJ: Nohavica, Jaromír. Máma mi na krk dala klíč (2020)

Song: <https://www.youtube.com/watch?v=TJmNfVFMO-E>

Vocals, music: Jaromír Nohavica

Lyrics: http://www.nohavica.cz/cz/tvorba/texty/mama_mi_na_krk.htm

PV: Pošťulka, Vladimír. Šálek šípkového čaje (1973)

Song: https://www.youtube.com/watch?v=Cu2o_3w02J4

Vocals: Aleš Ulm. Music: Milan Drobný

Lyrics: <https://textypisni.youradio.cz/ales-ulm/nezarazeno/salek-sipkoveho-caje>

ŠP: Šrut, Pavel. Můj brácha ing. (1987)

Song: <https://www.youtube.com/watch?v=BevCcoALTUk>

Vocals: Michal Prokop. Music:

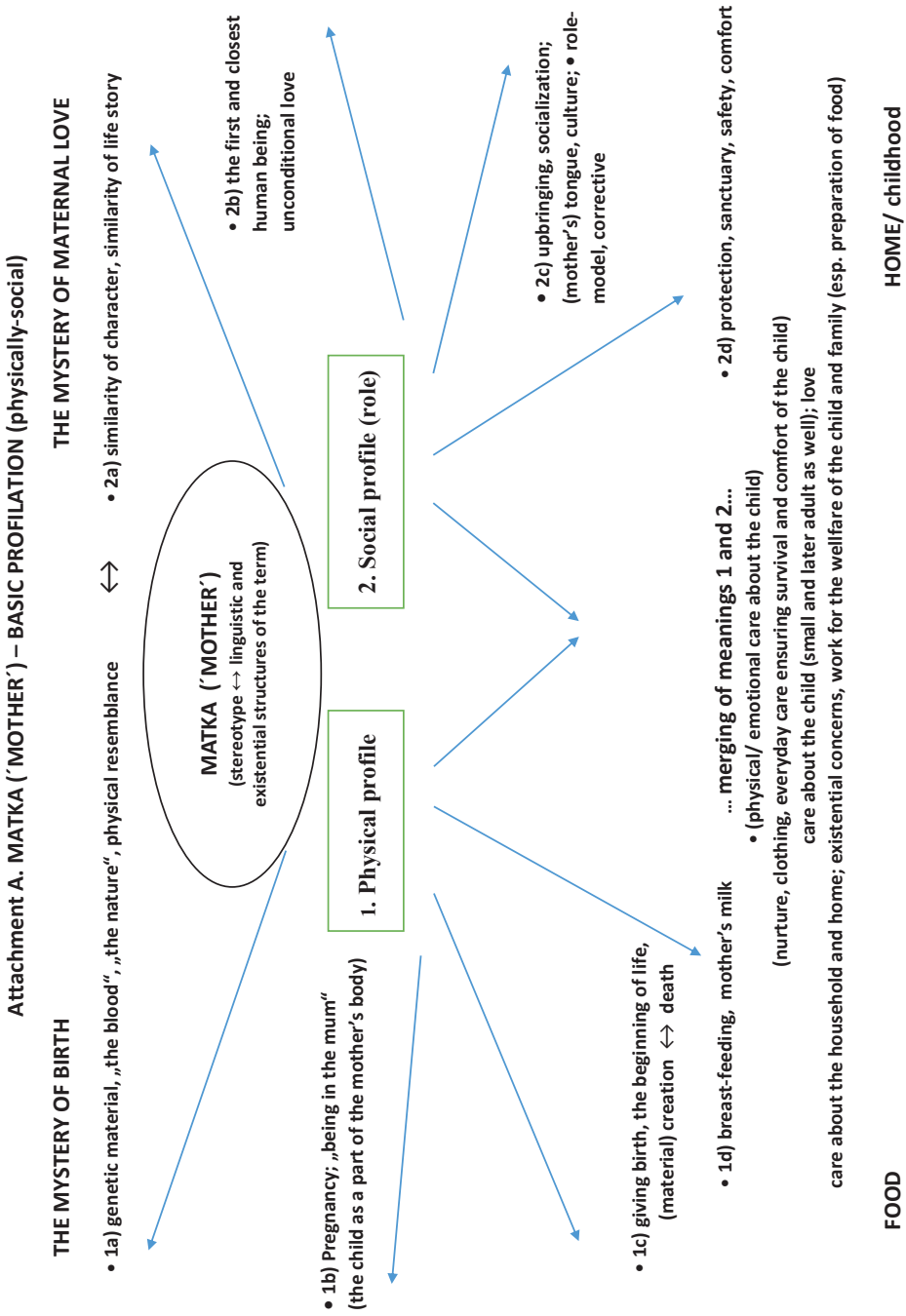
Lyrics: <https://www.midisoubory.cz/index.php?AKCE=DETAIL&ID=33323033370400>

Teksty artystyczne w badaniach etnolingwistycznych.

MATKA w czeskiej poezji i tekstach piosenek

Streszczenie: Autorka ukazuje możliwości rekonstrukcji stereotypu MATKI w oparciu o narracje obecne w tekstach artystycznych. Przeprowadzona analiza tekstów wierszy i popularnych czeskich piosenek potwierdza, że w stereotypie matki macierzyństwo należy do kanonu wartości najwyższych i często podlega idealizacji, a nawet sakralizacji. Matka jest charakteryzowana z punktu widzenia dorosłego, starzejącego się mężczyzny – syna, wspominającego swoje dzieciństwo spędzone z matką w rodzinnym domu lub zastanawiającego się nad jej bezwarunkową miłością, przejawiającą się w drobnych, codziennych czynnościach. Tematem badanych tekstów bywa często upływ czasu, starzenie się matki, czy jej śmierć. W obliczu śmierci matki podmiot zdaje sobie sprawę z własnej śmiertelności. W poetyckim dyskursie o matce pojawia się również odniesienie do fizycznej pozycji macierzyństwa (rekonstrukcja prenatalnego doświadczenia bycia „w matce”, fizyczne wyłanianie się człowieka, jego tożsamości). Jednak w tekstach dominuje społeczny obraz matki, ze szczególnym uwzględnieniem jej roli macierzyńskiej i tajemnicy miłości macierzyńskiej jako wyjątkowej relacji życiowej.

Słowa kluczowe: teksty literackie; egzystencjalność; etnolingwistyka; stereotyp; MATKA; czeska poezja; czeskie popularne piosenki

Attachment B. MATKA ('MOTHER'): PROFILATION BASED ON THE PERSPECTIVE OF THE PROFILING SUBJECT

- 1) Mother in relationship to the child, the perspective of the mother („mother loves the child“)
 - 2) Child in relationship to the mother, the perspective of the child („child loves the mother“)
- + relationship mother ↔ daughter // mother ↔ son

Attachment C. PROFILATION BASED ON THE AGE OF THE MOTHER/ ON THE AGE OF THE CHILD

- 1) Expectant mother ↔ unborn child
- 2) Young mother ↔ little child
- 3) Ageing and old mother ↔ adult – ageing child
- 4) Deceased mother ↔ a) orphan (little child) b) adult child: son, daughter (mother's death – the child's own death)

Monika Grzeszczak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0002-4549-3721

e-mail: monika.grzeszczak@op.pl

DEMOKRACJA i jej miejsce w hierarchii polskich wartości

Streszczenie: Artykuł traktuje o miejscu *DEMOKRACJI* w hierarchii polskich wartości w świetle badań socjologów, pedagogów i językoznawców. W hierarchicznych zestawieniach *DEMOKRACJA* plasuje się w pierwszej i trzeciej dziesiątce ważnych dla Polaków słów. W hierarchii polskich wartości zrekonstruowanej na podstawie dwudziestu opracowań *DEMOKRACJA* zajmuje wysoką pozycję aksjologiczną na równi ze *ZDROWIEM* i (*WSPÓŁ*)*ODPOWIEDZIALNOŚCIĄ*. Pojęcie *DEMOKRACJI* widnieje na liście haseł politycznych i społeczno-politycznych przygotowanej w 1985 roku na użytek „polskiego słownika aksjologicznego” (PSA). W przedsięwziętym w 1990 roku badaniu ankietowym ASA („ankieta słownika aksjologicznego”) *DEMOKRACJA* jest nie tylko jedną ze 100 eksplorowanych nazw wartości, lecz także jedną z kluczowych wartości wskazywaną w kontekście czternastu innych haseł.

Słowa kluczowe: *DEMOKRACJA*; wartość; hierarchie wartości

Wprowadzenie

DEMOKRACJA należy do kluczowych dla naszej współczesności pojęć społeczno-politycznych. Przyczyniły się do tego znamienne wydarzenia związane z upadkiem systemu państw komunistycznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Demokracja stała się symbolem, sztandarem, pod którym zmieniono ustroje polityczne państw. Demokrację – uważa się zarazem za cel przemian ustrojowych. Na demokrację powołują się dzisiaj wszystkie siły polityczne różniące się przecież istotnie w swych programach lub ideologiach, a co najmniej w swej kulturze politycznej (Jamróz 1995: 3).

Demokracja to jedno ze „słów-kluczy charakteryzujących okres transformacji, mających wysoką rangę w tekstach oficjalnych” (Sękowska 2007: 47), to też – niewątpliwie – jedno z „pojęć podstawowych” języka polityki (Ulicka 2007: 88) – silnie dyskursywnie nacechowanych – oraz jedna z kluczowych „nazw wartości” (JWP 2006). Zaznacza się, że: „Demokracja należy w Polsce do wartości

uznawanych i uroczystych, choć jej funkcjonowanie i konsekwencje w życiu codziennym często są odczuwane negatywnie”¹ (Jasińska-Kania 2012: 333).

Artykuł traktuje o miejscu *DEMOKRACJI* w hierarchii polskich wartości w świetle badań socjologów, pedagogów i językoznawców. Zakłada się przy tym, że wartości tworzą „układ jakiś elementów”, hierarchicznie uporządkowanych według ich „ważności” – „od najwyższych do najniższych” (SWO 2002) – „usieciowionych”, wzajemnie ze sobą powiązanych, w którym występują zarówno elementy równorzędne / „równowartościowe”, „równe” i jednakowo ważne w tym układzie, jak i nierównorzędne / „różnowartościowe”, z których jedno dominują nad drugimi. Jest to układ złożony, wieloelementowy i wielopoziomowy.

Pytanie o polski kanon wartości, o to, jaki zespół wartości jest ważny dla społeczeństwa polskiego i jak są one zhierarchizowane, stało się przedmiotem rozprawy pt. *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?* (Bartmiński, Grzeszczak 2014)². W niniejszym artykule stawiam pytanie o miejsce, rangę i znaczenie *DEMOKRACJI* w tym kanonie.

Pojęcie wartości

DEMOKRACJA to jedno z „wielkich słów”, jedna z „nazw sztandarowych idei” (Bartmiński 2006: 16) oraz – ogólnie rzecz ujmując – jedna z „nazw wartości” (Bartmiński 2006: 28). Promotorka badań nad „językiem wartości” w Polsce – Jadwiga Puzynina – wskazała, że przymiotnik *wart(y)* (z niem. *wert*) oraz utworzony od niego rzeczownik *wartość* pojawiły się w polszczyźnie wtedy, gdy ich odpowiedniki w językach zachodnioeuropejskich miały obok znaczenia ekonomicznego, wartości pieniężnej czy wymiennej, również znaczenie aksjologiczne ‘tego, że coś jest dobre’. Jako pierwszy leksem *wartość* zarejestrował osiemnastowieczny *Nowy Dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski* (1779) Michała Abrahama Troca. Dziewiętnastowieczny sześciotomowy *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (1807–1814) odnotował znaczenie ‘cena, godność czegoś’. W II połowie XIX wieku wyraz *wartość* stał się „jednym ze słów-kluczy we wszelkich tekstach dotyczących egzystencji człowieka, jego etosu, poznania, odczuć i ocen”. Słowo to zadomowiło się mocno w polszczyźnie, „stało

¹ Potwierdzają to sondaże CBOS. Badanie dotyczące oceny polskiej demokracji prowadzone jest przez CBOS regularnie od 2003 roku. Dominuje w nim stwierdzenie, że większość Polaków nie jest zadowolona ze sposobu, w jaki funkcjonuje demokracja w Polsce. Obserwując kształtowanie się zadowolenia z demokracji, można stwierdzić, że jest ono dość zmienne i zależne od oceny ogólnej sytuacji w kraju. Większość badanych zgadza się natomiast ze stwierdzeniem, że demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów.

² Wersja niemiecka artykułu ukazała się dwa lata wcześniej. Zob. Bartmiński, Grzeszczak (2012).

się w naszej kulturze uogólnieniem tego wszystkiego, co człowiek uważa za dobre, do czego dąży, czym się w życiu kieruje” (Puzynina 1993: 9–10). Według językoznawczynie wartości „zawsze dotyczą najogólniej pojętych cech, stanów i zachowań jakichś przedmiotów (w tym oczywiście ludzi)” (Puzynina [1989] 1991: 135). Wartość „zakłada zawsze osobę wartościującą i cechę, stan lub czynność jakiegoś przedmiotu, które są wartościowane”. W takim ujęciu ujawnia się charakterystyczna dla wartości relacja podmiotowo-przedmiotowa (Puzynina 1997: 275).

W opinii zasłużonego pedagoga zajmującego się wartościami w aspekcie antropologicznym – Janusza Gajdy – „potocznie pojęcie wartości jest utożsamiane z tym, co cenne, odpowiadające wysokim wymaganiom, godne pożądania, stanowiące cel dążeń ludzkich” (Gajda 1997: 11).

Jeden z najwybitniejszych polskich socjologów, prekursor zastosowania metody ankietowej w socjologii polskiej – Stefan Nowak – próbował z kolei określić, „co jest dla ludzi bardziej, a co mniej ważne – jakie przedmioty, sfery życia czy obszary rzeczywistości ich otaczającej koncentrują na sobie ich uwagę, wyzwalają emocje, oceny, wytwarzają poczucie identyfikacji czy zaangażowania” (Nowak [1979] 2011: 261).

Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że wartością jest wszystko to, co jest „dobre”, „cenne” i „ważne” dla jednostki i/ lub społeczeństwa.

Nie sposób mówić o wartościach bez uwzględnienia podejścia filozoficznego – w tym zwłaszcza fenomenologicznego. *Powszechna encyklopedia filozofii* (PEF) jako podstawowe znaczenie wartości podaje: ‘coś, co budzi oceniające uznanie człowieka’ (Krąpiec 2008: 704). Rozróżnienia między wartościami jako „jakościami idealnymi” rozumianymi jako „idee” lub „ideały” oraz dobrami, tj. przedmiotami (rzeczami) posiadającymi wartość, w których realizują się i ukonkretniają wartości idealne, dokonał Max Scheler ([1913–1916] 1966: 43). Filozofowie inspirowani myślą Schelera – Roman Ingarden, Władysław Tatarkiewicz, Karol Wojtyła, Józef Tischner, Władysław Stróżewski i inni – „zwrócili uwagę na to, że do istoty wartości należy szczególnie, jej tylko właściwy moment, który w języku polskim najtrafniej oddaje słowo roszczenie. Wartość domaga się realizacji; tego, kto ją poznał «zobowiązuje» do jej urzeczywistnienia” (Stróżewski 1981: 90). W ujęciu Nicolai Hartmanna, wartości: „Są dane człowiekowi w specjalnym «wyczuciu wartości» (‘Wertgefühl’). Same z siebie są tak «bezsilne», że nie mogą stać się czymś realnym. Dopiero człowiek może je urzeczywistnić” (za: Kijowski 1974: 1419). Wartości domagają się wcielenia w życie, „stają przed nami jako coś nam zadanego, coś działającego na nas, coś, co nas do czegoś zobowiązuje” (Tischner, Kłoczowski i in. [1984] 2001: 21). Józef Tischner podkreślał, że wartości są „czymś dla osoby ludzkiej i ze względu na osobę, są sposobami uznawania człowieka, sposobami jego obrony, sposobami jego ocalenia. [...] Człowiek służy wartościom – realizując je, wartości «służą» człowiekowi – ocalając go” (Tischner, Kłoczowski i in. [1984] 2001: 54–55). Wartości nie powinny

być narzucane przemocą, bowiem właściwie je pojmuje i docenia tylko człowiek wolny. „W naszym myśleniu o wartościach – pisał filozof – jest znamienny motyw – motyw wolności. Nikt nie musi widzieć wartości. Nikt nie musi uznać ich aż do końca. [...] Wartość zdaje się mówić do mnie: «jeśli chcesz, możesz mnie wybrać» [...]. Podmiotem doświadczania wartości jest człowiek wolny” (Tischner [1982] 1993: 43).

Hierarchie wartości w aspekcie teoretycznym

Jeśli idzie o hierarchizowanie wartości, ustalanie ich „drabiny”, stosowane są – ogólnie rzecz ujmując – kryteria jakościowe – z jednej strony – oraz kryteria ilościowe sięgające po badania ankietowe i statystykę – z drugiej (Bartmiński, Grzeszczak 2014: 24).

Pierwszą próbę uporządkowania / hierarchizacji wartości rozumianych jako „idee” stanowiła Platowska triada *prawdy, dobra i piękna* (Brzozowski 2005: 262; por. Brzozowski 2003: 45). Zgodnie z przyjętym założeniem, wartości współwystępujące w tej „najwyższej triadzie wartości” pozostają względem siebie równe.

Do współczesnego myślenia o wartościach wszedł na trwałe podział oraz uporządkowanie wartości w pewnej hierarchii dokonany przez Maxa Schelera (1874–1928). Hierarchia „wartości obiektywnych” tegoż filozofa – istniejących niezależnie od różnych kręgów kulturowych – uważana jest powszechnie za klasyczną. Przy ustalaniu hierarchii wartości przyjął Scheler kryterium antropologiczno-personalistyczne, wedle którego wartości są ściśle związane z osobą ludzką. To ona znajduje się na szczycie Szelerowskiej drabiny wartości. W dziele *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik [Formalizm w etyce i materialna etyka wartości]* Scheler wyróżnił cztery klasy wartości zwanych „modalnościami”, „jednostkami modalnymi” czy „jakościami” tworzących uporządkowany układ hierarchiczny. Na najniższym szczeblu drabiny aksjologicznej umiejscowił wartości hedonistyczne / przyjemnościowe („tego, co przyjemne i tego, co nieprzyjemne”) związane z czuciem zmysłowym („delektowaniem i doznawaniem przykrości”). Ponad nimi usytuował „wartości czucia witalnego” / życia („tego, co szlachetne” i „tego, co pospolite”: *zdrowia i choroby, „starzenia się i śmierci”*). Na wyższym szczeblu uplasował wartości duchowe, co do których „istnieje jasna oczywistość «powinności» ofiarowania dla nich wartości życia”. Należą do nich wartości estetyczne („tego, co piękne i tego, co brzydkie”), „wartości porządku prawnego” („tego, co słuszne” i „tego, co niesłuszne”), wartości poznawcze („wartości czystego poznania prawdy”). Ostatnią modalnością „ostro odgranieczoną” od pozostałych, stojącą najwyżej, jest modalność „tego, co święte, i tego, co nieświęte” (Scheler [1913] 1975: 161–168).

Nicolai Hartmann (1882–1950), proponując hierarchię wartości, również nawiązał do Schelera. W dziele pt. *Ästhetik [Estetyka]* (1953) podał „usystematyzowaną

hierarchię wartości od najniższych do najwyższych”³ (Jopek 1995: 56). Najniżej w hierarchii umiejscowił „wartości dóbr”, które „są zawsze dobrami dla kogoś lub czegoś”, istnieją „niezależnie od świadomości oraz stopnia ich rozpoznania w dobrach”, „są w realnym stosunku do podmiotu, bez względu na jego świadomość”. Wartości te „są klasą specyficzną, która może ontycznie fundować wszystkie wartości, począwszy od wartości hedonicznych, aż po najwyższe wartości osobowe” (Jopek 1995: 57). Wyżej w hierarchii uplasował filozof wartości hedoniczne, a w kolejności wartości witalne, które są „ontologicznym warunkiem dla realizacji wartości wyższych” (Jopek 1995: 59). Wartości moralne, estetyczne i poznawcze tworzą układy równoległe. Hartmann nie ujął w swojej hierarchii wartości religijnych, „ponieważ istnienie ich zakłada istnienie istoty boskiej, które nazywa irrealnym” (Jopek 1995: 57).

Podobną do Schelerowskiej klasyfikację wartości wprowadził Roman Ingarden (1893–1970). W swojej podstawowej pracy z zakresu aksjologii ogólnej pt. *Czego nie wiemy o wartościach* (1966) wyróżnił – w kolejności od najniższych do najwyższych – wartości witalne, z którymi blisko „spokrewnione” są wartości użytecznościowe (użytkarne i przyjemnościowe). Następnie wskazał na wartości kulturowe, do których zaliczył wartości poznawcze, estetyczne i socjalne (obyczajowe). Najwyżej umiejscowił wartości moralne (w węższym znaczeniu), które przysługują ludziom lub ich czynom. Zgodnie ze stanowiskiem Ingardena: „W obrębie tych poszczególnych dziedzin wartości rozróżnia się wiele odmian wartości, przeciwstawiając je sobie i usiłując podać ich bliższe określenia, a wreszcie i poszczególne wartości występujące w indywidualnych przypadkach” (Ingarden 1966: 85).

Od Schelera wywodzi się też hierarchizacja wartości Józefa Tischnera (1931–2000). W Tischnerowskiej hierarchii wartości najniżej znajdują się wartości hedonistyczne („przyjemne – nieprzyjemne”, np. *wygoda – niewygoda*), wyżej plasują się wartości witalne, czyli takie, których nosicielem jest życie (*zdrowie – choroba*), a – jeszcze wyżej – wartości duchowe z triadą *prawdy, dobra i piękna*, których nosicielem jest „persona”, czyli osoba ludzka będąca „bytem dla siebie”. W opozycji do wskazanej triady stoją *błąd / fałsz, zło i brzydota*. *Dobro* dotyczy całego szeregu szczegółowych etycznych wartości duchowych, takich jak m.in. *sprawiedliwość, szlachetność, męstwo, życzliwość, heroizm*. *Prawdę* traktuje filozof jako wartość przewodnią, która umożliwi rozpoznanie sytuacji i działania etyczne (Tischner, Kłoczowski i in. [1984] 2001: 35–36). Najwyżej umiejscowił Tischner „wartości święte”. Wśród nich wyróżnił „wartości absolutnie święte”, „cenne przez się”, „wieczne” (*Bóg*) oraz „wartości po ludzku święte”, takie jak *ludzkość, naród, Ojczyzna, historia*, którym człowiek „poddaje siebie, stara się im służyć, orientować na nie swoje nadzieje” (Tischner, Kłoczowski i in. [1984] 2001: 42).

³ Dla porównania podaję też w zestawieniu tabelarycznym hierarchię z roku 1949. Zob. Hartmann ([1949] 1974).

Siedmiostopniowy układ wartości stanowiący rozwinięcie propozycji Maxa Schelera przedstawiła „promotorka problematyki aksjologicznej w lingwistyce” – Jadwiga Puzynina. Zaczynając od najniżej umieszczonych klas wartości, wyróżniła: wartości odczuciowe, w tym hedonistyczne, dla których „centrum pojęciowym” jest *poczucie własnego szczęścia, przyjemność* – z jednej strony – oraz *nieszczęście, ból* – z drugiej. Nieco wyżej znalazły się wartości witalne (*własne życie – śmierć*), następnie obyczajowe (*zgodność z obyczajem – brak przystosowania do panującego obyczaju*), moralne (*dobro drugiego człowieka, też grupy ludzi, aż po całą ludzkość – krzywda innego człowieka*), estetyczne (*piękno – brzydota*) i poznawcze (*prawda – niewiedza, błąd*). Na szczycie hierarchii wartości umieszczone zostały wartości transcendentne (*dobro transcendentne, świętość – zło transcendentne*) (Puzynina 1992: 40–41). Całe kategorie wartości, jak i poszczególne wartości, układają się w tym ujęciu w hierarchie różne u różnych ludzi i zmienne w czasie nawet u tej samej jednostki.

Omówione syntetycznie hierarchie wartości można ująć tabelarycznie (zob. Tabela 1).

Z zestawienia tabelarycznego można wyciągnąć – oczywisty – wniosek ogólny, iż wartości obejmują wszystkie sfery życia człowieka: (od)czuciową / zmysłową, witalną, poznawczą, estetyczną, moralną, obyczajową i transcendentną. Są to w istocie wartości ogólnoludzkie i ponadczasowe.

DEMOKRACJA i „wartości demokratyczne” w systemie polskich wartości

System wartości społeczeństwa polskiego stał się przedmiotem szeroko zakrojonych badań socjologicznych. Badania te zebrał i zaprezentował w swoim referacie, wygłoszonym na posiedzeniu Komitetu PAN *Polska 2000* w styczniu 1979 r., znany socjolog – Stefan Nowak. Na wstępie skonstatował: „w Polsce, jak wszędzie zresztą, najważniejszym przedmiotem [tj. wartością – M.G.] dla każdego człowieka jest on sam” (Nowak [1979] 2011: 261). W myśl tego stwierdzenia to *człowiek* stoi na szczycie każdej hierarchii wartości. Inne „ważne przedmioty” w systemach wartości Polaków, inne „aspekty i obszary rzeczywistości społecznej, które są uznawane za ważne i skupiają na sobie szczególnie intensywne sądy wartościujące naszego narodu” (Nowak [1979] 2011: 261) to – w porządku rangowym – *rodzina i przyjaciele*. W sferze spraw związanych z rodziną pierwszą pozycję zajęły *zdrowie i ekonomiczne warunki życia*. „Te ostatnie są postrzegane nierzadko w kategoriach negatywnych” (Nowak [1979] 2011: 262) – zauważył socjolog. W kontekście spraw związanych z rodziną – jako centralne wartości – pojawiły się ponadto *wykształcenie dzieci* oraz „działalność zawodowa” / *praca*, „która z konieczności skupia na sobie mnóstwo cennej uwagi ludzi” (Nowak [1979] 2011: 263). W dalszej części swojego referatu Nowak zaznaczył: „Gdy zaczniemy szukać następnego poziomu grupowych identyfikacji, stwierdzimy – ku

Tabela 1. Jakościowe hierarchie wartości.

Hierarchie wartości				
w ujęciu Maxa Schelera (1913)	w ujęciu Nicolai Hartmanna (1949) oraz (1953)	w ujęciu Romana Ingardena (1966)	w ujęciu Józefa Tischnera (1984)	w ujęciu Jadwigi Puzyniny (1992)
1. wartości religijne („to, co święte i nieświęte”)	Brak.	1. wartości moralne (np. <i>dobro</i> – <i>zło</i> , <i>odwaga</i> – <i>ichórzostwo</i> , <i>przebaczenie</i> – <i>mściwość</i> , <i>odpowiedzialność</i> , <i>sprawiedliwość</i> , <i>szlachetność</i> , <i>ofiarność</i>)	1. wartości Sacrum / „wartości święte”: a. „wartości absolutnie święte” (<i>Bóg</i>) b. „wartości po ludzku święte” (np. <i>ludzkość</i> , <i>historia</i>)	1. wartości transcendentne/ metafizyczne/ sakralne (<i>dobro transcendentne</i> , <i>świętość</i> – <i>zło transcendentne</i>)
2. wartości duchowe: a. wartości estetyczne (<i>piękno</i> – <i>brzydota</i>) b. wartości prawne / „wartości porządku prawnego” (<i>prawość</i> – <i>bezprawie</i>) c. wartości poznawcze (<i>poznawanie</i> – <i>prawdy</i>)	2. wartości moralne (<i>dobroć</i> , <i>szlachetność</i> , <i>pełnia</i> i <i>czystość</i> jako „cztery podstawowe wartości moralne”)	2. wartości kulturowe: a. wartości poznawcze (<i>prawdy</i> i <i>falszu</i>) b. wartości estetyczne (<i>piękno</i> – <i>szeptota</i> , też <i>wdzięk</i> , <i>wzniosłość</i> , „ <i>ładność</i> ”) c. wartości socjalne (obyczajowe)	2. wartości duchowe (z Platonską triadą <i>prawdy</i> , <i>dobra</i> i <i>piękna</i> oraz z przewodnią/ szczególną wartością <i>prawdy</i> ; też: <i>sprawiedliwość</i> , <i>wolność</i>); [obejmują wartości estetyczne – <i>piękno</i> i etyczne – <i>dobro</i>]	2. wartości poznawcze (<i>prawda</i> – <i>niewiedza</i> , <i>błąd</i>) 3. wartości estetyczne (<i>piękno</i> – <i>brzydota</i>) 4. wartości moralne (<i>dobro drugiego człowieka</i> – <i>krzywda innego człowieka</i>) 5. wartości obyczajowe (<i>zgodność z obyczajem</i> – <i>brak przystosowania do panującego obyczaju</i>)

Hierarchie wartości				
w ujęciu Maxa Schelera (1913)	w ujęciu Nicolai Hartmanna (1949) oraz (1953)	w ujęciu Romana Ingardena (1966)	w ujęciu Józefa Tischnera (1984)	w ujęciu Jadwigi Puzyrny (1992)
3. wartości witalne („wartości czucia witalnego”) / życia (poczucie zdrowia lub choroby; moc – słabość; zalety i wady; siła ducha i słabość charakteru; podłość i szlachetność)	3. wartości witalne (różnicują się według poziomu, szczebla rozwoju, siły życia)	3. wartości witalne, z którymi związane są wartości użytecznościowe (utilitarne) i przyjemnościowe	3. wartości witalne, czyli takie, których nośnikiem jest „życie” (zdrowie – choroba)	6. wartości witalne (własne życie – śmierć)
4. wartości hedonistyczne (hedonistyczne) / przyjemnościowe / zmysłowe (przyjemność – ból [też różnego rodzaju dobra o charakterze utilitarnym])	5. wartości hedonistyczne (to, co przyjemne)	3. wartości hedonistyczne (to, co przyjemne)	4. wartości hedonistyczne („przyjemne – nieprzyjemne”, np. wygoda – niewygoda)	7. wartości odczuciowe, w tym hedonistyczne, dla których „centrum pojęciowym” jest <i>poczucie własnego szczęścia, przyjemność – nieszczęście, ból</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Scheler ([1913] 1975); Hartmann ([1949] 1974); Hartmann (1953) za Iopek (1995) i Makota (2008/2009); Ingarden (1966); Tischner, Kłoczowski ([1984/2001]; Puzyrny (1992).

naszemu zdziwieniu – że ludzie postrzegają «naród polski» jako następną najważniejszą dla nich grupę” (Nowak [1979] 2011: 265). I dodał:

[...] właśnie naród, jego aktualna sytuacja i jego historia jest czymś, co jest ważnym przedmiotem w odczuciach i przekonaniach ludzkich. Wydaje się także, że jesteśmy bardziej myślący, a może tylko «czujący historycznie» niż wiele narodów. Nasza przeszłość narodowa jest czymś wciąż obecnym wśród nas ze wszystkimi dobrymi i złymi zdarzeniami, które miały miejsce w naszej historii (Nowak [1979] 2011: 266).

Wskazanym wartościom autotelicznym (takim jak *człowiek, rodzina, przyjaciele, naród*) towarzyszą – w kolejności – wartości egalitarne, a następnie demokratyczne. Te ostatnie:

W porządku hierarchicznym wartości występują [...] jedynie po takich wartościach jak «równość szans życiowych» i «dobre warunki życia dla każdego», ale poprzedzają w tej hierarchii [...] postulaty «umiarkowanej równości dochodów». Wśród tych wartości demokratycznych na pierwszych miejscach lokują się «wolność słowa» i «wpływ wszystkich obywateli na sposób rządzenia państwem». Towarzyszy temu zarazem negatywna postawa wobec «ograniczania wolności politycznych w imię ważnych celów społecznych» i niechęć do «scenzuralizowanego systemu władzy decydującego o wszystkich problemach społeczeństwa» (Nowak [1979] 2011: 271–272).

Tabela 2. System wartości społeczeństwa polskiego w ujęciu Stefana Nowaka ([1979]/ 2011).

Wartości autoteliczne
1. człowiek
2. rodzina (zdrowie, ekonomiczne warunki życia, wykształcenie dzieci, praca)
3. przyjaciele
4. naród polski
Wartości egalitarne (idea równości, „postulat równości szans życiowych“)
Wartości demokratyczne (wolność słowa, wpływ wszystkich obywateli na sposób rządzenia państwem)
Wartości moralne ⁴
Wartości związane z religią i Kościołem

Źródło: opracowanie własne na podstawie Nowak ([1979] / 2011).

Również pedagodzy badali wartości w kontekście społecznym oraz podejmowali próby ich uporządkowania pod względem rangi. Szeroko zakrojone badania ankietowe przeprowadził w drugim kwartale 1999 roku Kazimierz Denek. Łącznie zbadał N = 1872 osoby – głównie młodzież szkolną i akademicką (uczniów szkół podstawowych, średnich, studentów oraz nauczycieli). W badaniach „właściwych“ uwzględnił 30 wartości, które były najczęściej wymieniane w ankiecie. Spośród tych

⁴ „[...] sfera wartości moralnych reguluje jedynie stosunki między ludźmi jako osobami – nie obejmując – poza zawodami o wysokim etosie – sposobu pełnienia ról zawodowych” (Nowak [1979] 2011: 274).

wartości respondenci mieli wybrać piętnaście, które „apelują o swą realizację i godne są urzeczywistnienia”, a następnie uszeregować je według stopnia imperatywności, przydzielając im rangi od 15 do 1 punktu (Denek 1999: 70). Tabela 3. przedstawia wartości najbardziej cenione przez młodzież polską do 25 roku życia uporządkowane według stopnia imperatywności (Denek 1999: 85).

Głównym celem badania Andrzeja Ryka było z kolei „poznanie i porównanie systemu wartości [preferowanych – M.G.] oraz perspektyw życiowych młodzieży polskiej i włoskiej”, w tym m.in. określenie stosunku tejsze młodzieży do katalogu podanych wartości oraz ustalenie ich hierarchii⁵ (Ryk 2004: 70). Badanie przeprowadzone zostało w 2000 roku wśród młodzieży polskiej (N = 925 osób) w wieku 15–29 lat (ze szkół ponadpodstawowych i uczelni wyższych). W kategorii wartości deklarowanych określanych jako „bardzo ważne” znalazło się 16 wartości, które w kolejności rangowej prezentuje tabela 3.

Badania ankietowe Michaela Fleischera z roku 1993 i 1999/2000 miały nieco inny charakter. Składały się z następujących etapów: (a) ustalenie listy „ważnych słów pozytywnie lub negatywnie wartościowanych” (Fleischer 2003: 106), (b) ustalenie rangi „wybranych słów” (Fleischer 2003: 117–118), (c) dokonanie „semantyzacji” słów i wyprowadzenie ich profili semantycznych. W drugim etapie badania udział wzięło N = 150 respondentów (Fleischer 2003: 109). Gradację polskich wartości w ujęciu teoz badacza prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Hierarchie polskich wartości uwzględniające hasło demokracja.

Wartość rangowa	Denek (1999)	Fleischer (2003)	Ryk (2004)
1.	miłość	miłość	rodzina
2.	Bóg	rodzina	miłość
3.	rodzina	dom	przyjaźń
4.	zdrowie	wolność	przyjemne wykorzystanie wolnego czasu
5.	życie	przyjaźń	wolność i demokracja
6.	przyjaźń	Bóg	samorealizacja
7.	prawda	dziecko	osiągnięcie sukcesu i kariera osobista
8.	praca	uczciwość	praca
9.	wolność	słońce	życie wygodne i dostatnie
10.	mądrość	prawda	solidarność międzyludzka
11.	dobro	sprawiedliwość	równość społeczna
12.	pieniądz	wierność	uprawianie sportu
13.	wiedza	tolerancja	nauka i zainteresowania kulturalne
14.	godność	kultura	zaangażowanie religijne
15.	ojczyzna	honor	zaangażowanie społeczne
16.	odpowiedzialność	papież	zaangażowanie polityczne
17.	wiara	patriotyzm	

⁵ Młodzieży postawione zostało pytanie: „Poniższe wartości są dla Ciebie: bardzo ważne, dosyć ważne, trochę ważne, nic nie ważne, nie wiem” (Ryk 2004: 79).

Wartość rangowa	Denek (1999)	Fleischer (2003)	Ryk (2004)
18.	radość	wiara	
19.	tolerancja	ojczyzna	
20.	kariera	praca	
21.	seks	tradycja	
22.	piękno	naród	
23.	patriotyzm	pieniądze	
24.	zadowolenie	demokracja	
25.	zaradność	państwo	
26.	demokracja	kościół	
27.	talent	pluralizm	
28.	bohaterstwo	ideologia	
29.	władza	policja	
30.	solidarność	prawica	
31.		lewica	
32.		polityka	
33.		komunizm	
34.		egoizm	
35.		nietolerancja	
36.		bezrobocie	
37.		totalitaryzm	
38.		chamstwo	
39.		wojna	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Denek (1999), Fleischer (2003), Ryk (2004).

W powyższym hierarchicznym zestawieniu wartości *DEMOKRACJA* uplasowała się na pozycji nr 5 – razem z *wolnością* (Ryk 2004) – oraz w trzeciej dziesiątce w dwóch pozostałych opracowaniach. W porządku rangowym polskich symboli kolektywnych – rozumianych jako „jednostki funkcjonalne, wykazujące silne pozytywne lub negatywne nacechowanie oraz – równocześnie – znaczenie kulturowe” (Fleischer 2003: 107–108) – *DEMOKRACJA* zajęła dwudziestą czwartą pozycję (Fleischer 2003: 117). W badaniach Kazimierza Denka (1999) przypisane jej zostało dwudzieste szóste miejsce.

W przedstawionym powyżej hierarchicznym uporządkowaniu znalazły się też – na co warto zwrócić uwagę – podstawowe „wartości polityczne” związane z *DEMOKRACJĄ*, takie jak: *wolność*, *równość społeczna* i *sprawiedliwość*, które można rozpatrywać zarówno w aspekcie indywidualnym (jednostkowym), jak i społecznym; też *uczciwość*, *solidarność* i *odpowiedzialność* (Ulicka 2007: 88), a ponadto *pluralizm* i (*nie*) *tolerancja*. Pojawiły się też słowa z zakresu języka polityki „określające samo badane zjawisko”, takie jak: *polityka*, *państwo*, *władza* (Ulicka 2007: 87), też *zaangażowanie polityczne*, również te nazywające orientacje ideologiczne: *lewica* – *prawica*.

Analiza semantyczna pojęcia *DEMOKRACJA* dowiodła, że istnieje sieć relacji pomiędzy *DEMOKRACJĄ* a niektórymi wartościami, które prezentuje tabela 3. I tak – w aspekcie politycznym – *DEMOKRACJA* zestawiana jest w opozycji m.in. do takich form

rządów, jak *totalitaryzm* (zwłaszcza *komunizm*), a podmiotem władzy zwierzchniej jest w niej *naród*. W aspekcie społecznym *DEMOKRACJA* gwarantuje liczne swobody i prawa polityczne, a mianowicie *wolność* (w tym różne jej wymiary), *równość* i *sprawiedliwość*. O jej istocie stanowi też m.in. poszanowanie *godności* człowieka oraz *pluralizm* i *tolerancja*. *DEMOKRACJA* kojarzona jest też z negatywnymi zjawiskami w sferze społecznej, m.in. z *bezrobociem* – zjawiskiem braku *pracy* zarobkowej (por. Grzeszczak 2015: 102–104).

Zestawienie dwudziestu opracowań – raportów z badań językoznawców, socjologów i pedagogów⁶ – zarówno tych, w których została odnotowana *DEMOKRACJA*, jak i tych, w których to hasło się nie pojawiło – sytuuje analizowane pojęcie wśród takich ważnych słów, jak m.in.: *rodzina*, *praca*, *wolność*, *sprawiedliwość*, *tolerancja*, *patriotyzm*, *ojczyzna*, *honor*, *władza*. W hierarchii polskich wartości, zrekonstruowanej na podstawie tychże sondaży, *DEMOKRACJA* zajęła wysoką pozycję aksjologiczną na równi ze *zdrowiem* i *(współ)odpowiedzialnością* (Bartmiński, Grzeszczak 2012: 12; Bartmiński, Grzeszczak 2014: 34).

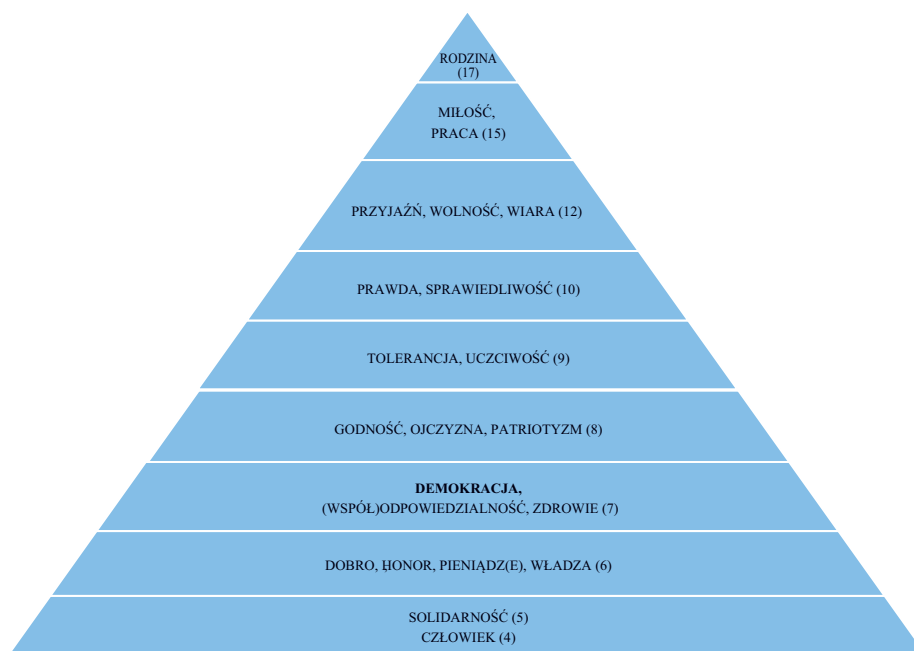

Diagram 1. Hierarchiczne zestawienie polskich wartości sporządzone w oparciu o dwadzieścia prac. Źródło: opracowanie własne na podstawie Bartmiński, Grzeszczak (2012: 12); Bartmiński, Grzeszczak (2014: 34).

⁶ Pełny wykaz wszystkich opracowań w kolejności chronologicznej zawiera publikacja: Bartmiński, Grzeszczak (2014: 33).

W przedstawionej piramidzie polskich wartości widnieją podstawowe wartości ogólnoludzkie, takie jak: *człowiek i jego godność, prawda, dobro, wolność, miłość*. Bazując na Schelerowskiej hierarchii wartości, należy zauważyć, że znalazły się w niej wartości ze wszystkich czterech poziomów, a mianowicie – w porządku od najniższych do najwyższych – wartości użytecznościowe (materialne): *pieniądz(e)*, witalne (biologiczne): *zdrowie*, poznawcze: *prawda* i religijne: *wiara*. Pokazną grupę stanowią wartości moralne / etyczne, których Scheler nie wyodrębnił w swojej typologii wartości i które są „niewidoczne” w jego klasyfikacji (zob. tabela 1).

Nie oznacza to jednak – jak zauważył Stefan Konstańczak – w żadnym przypadku, iż pomija on je w swoim systemie aksjologicznym. Wartości moralne w ujęciu Schelera są nierozdzielnie związane z podmiotem, osobą ludzką. Aby zyskać miano osoby, musimy posiadać szczególną umiejętność wchodzenia w relacje z innymi osobami (Konstańczak 2007: 43–44).

W myśl zacytowanej wypowiedzi człowiek staje się osobą nie z racji swej obecności w sensie fizycznym, lecz – tylko i wyłącznie – w relacji z drugim człowiekiem. Wśród wartości moralnych znalazły się w przedstawionym powyżej diagramie *dobro, honor, godność, uczciwość*. Obecne są w nim również etyczne wartości wspólnotowe, takie jak *sprawiedliwość i (współ)odpowiedzialność*. Z kolei *miłość*, która uplasowała się na drugiej pozycji, była w ujęciu Schelera „podstawowym przeżyciem aksjologicznym, skierowanym na wartości”. „Człowiek Schelera to [...] przede wszystkim *ens amans* (istota kochająca), a dopiero później *ens cogitas* (istota myśląca) i *ens volens* (istota kierująca się wolą)” (Wędzińska 2013: 37). Mocno zakorzeniona w polskiej „lingwokulturze” *wolność* (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2019) była również jedną z podstawowych kategorii aksjologicznych analizowanych przez Schelera w odniesieniu do jednostki (Prusik 2012).

W piramidzie polskich wartości (zob. diagram 1) silnie eksponowaną pozycję zajmują wartości społeczne, które tworzą następującą „drabinę” wartości (od najwyższych do najniższych): *rodzina, praca, przyjaźń, tolerancja, ojczyzna, patriotyzm, władza i solidarność*. W zarysowanym katalogu wartości wysoka pozycja przypadła też *DEMOKRACJI*, jako wartości społeczno-politycznej.

DEMOKRACJA w świetle PSA⁷ oraz badań ankietowych ASA⁸

DEMOKRACJA znalazła się na liście przygotowanej w roku 1985 na użytek PSA w grupie kluczowych „dla ówczesnej polskiej rzeczywistości” haseł politycznych i społeczno-politycznych, takich jak m.in.: *wolność, niepodległość, naród, ojczyzna,*

⁷ PSA = „polski słownik aksjologiczny”.

⁸ ASA = „ankieta słownika aksjologicznego”.

patriotyzm. Chodziło przy tym „o znalezienie «minimum aksjologicznego», o ustalenie, co jest najważniejszą wartością dla obecnie żyjącego pokolenia Polaków” (Bartmiński, Grzeszczak 2014: 28). Na pytanie otwarte, „jakie hasła powinny się znaleźć w słowniku, który miałby zawrzeć nazwy wartości animujących różne działania społeczne i kulturowe Polaków w ostatnich dwu wiekach” odpowiedziało 12 wybitnych humanistów. Wymienili oni łącznie 305 słów „jako pożądane hasła takiego słownika”, spośród których 80 wyrazów powtórzyło się co najmniej dwa razy. Najczęściej wymienione hasła w tym katalogu wartości zestawia tabela 4.

Tabela 4. Nazwy wartości wymieniane najczęściej przez wybitnych humanistów w odpowiedzi na pytanie: *Jakie hasła winny się znaleźć w [...] słowniku [aksjologicznym]?*
Pytanie zawarte zostało w liście prof. Jerzego Bartmińskiego z sierpnia 1985 r.

zło (6x)
demokracja , naród, ojczyzna, prawda, wolność (5x)
cnota, godność, męstwo, nienawiść, niepodległość, niewola, sprawiedliwość, wiara, wierność, wróg (4x)
bogactwo, braterstwo, dobro, fałsz, internacjonalizm, kłamstwo, kosmopolityzm, miłość, nauka, odwaga, osoba ludzka, patriotyzm, piękno, postęp, przemoc, reakcja, rewolucja, rodzina, socjalizm, solidarność, tradycja, wiedza, władza, wspólnota, zdrada, zemsta (3x)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mazurkiewicz (1991: 258–259).

W roku 1990 grupa lubelskich etnolingwistów przeprowadziła badania ankietowe ASA dotyczące rozumienia „wybranych umownie” stu pojęć „z najważniejszych grup tematycznych pola wartości”. „Celem tych badań było zebranie metodą eksperymentalną (ankietową) nowych, aktualnych danych do analizy semantycznej, traktowanej w duchu kognitywizmu” (Bartmiński, Grzeszczak 2014: 30). *DEMOKRACJA* stała się jednym ze 100 analizowanych pojęć (zob. tom JWP 2006). Ponadto – co warte podkreślenia – respondenci wskazywali na pojęcie *DEMOKRACJI* w kontekście czternastu haseł, w odniesieniu do:

(a) nazw „działań, stanów i postaw, wartości i celów”, takich jak: *wolność, niepodległość, równość, pokój*, a także *ludowość, samorządność, socjalizm, kapitalizm, komunizm*;

(b) nazw „instytucji [...] służących realizowaniu określonych celów i wartości”, takich jak *państwo i władza*;

(c) nazw „miejsc, które bierzemy pod uwagę, lokalizując nas samych na mentalnej mapie”, takich jak: *kraj, Polska, Zachód*.

Statystycznie rzecz ujmując, *DEMOKRACJA* uplasowała się w eksplikacjach badanych haseł w przedziale od szóstego do dwudziestego czwartego miejsca pod względem częstotliwości wskazań. Jej średnia pozycja rangowa w takim zestawieniu to 12.

Podsumowanie

W artykule wykazano, że DEMOKRACJA, choć nie zajmuje najwyższej pozycji w hierarchii polskich wartości, jest jedną z kluczowych wartości deklarowanych i uznawanych, uobecniających się w tym systemie. Za wartość przyjęło się uważać – dokonując pewnego uogólnienia – to, co jest „dobre”, „cenne” i „ważne” w życiu jednostki i/ lub społeczeństwa.

W hierarchii wartości Stefana Nowaka ([1979] 2011) wartości demokratyczne znalazły się tuż za wartościami autotelicznymi – głównie społecznymi, takimi jak *rodzina, przyjaciele, naród* – i egalitarnymi. Podobnie w zestawieniu Andrzeja Ryka (2004), *rodzina, przyjaźń*, a także *miłość i przyjemne wykorzystanie wolnego czasu* uplasowały się wyżej niż *wolność* i *demokracja*. W hierarchii wartości Kazimierza Denka (1999) DEMOKRACJA usytuowała się za wartościami religijnymi / transcendentnymi (*Bóg, wiara*), moralnymi (*miłość, dobro, godność, odpowiedzialność*), estetycznymi (*piękno*), poznawczymi (*prawda, mądrość, wiedza*), witalnymi (*zdrowie, życie*), hedonistycznymi (*radość, zadowolenie, seks*) i utylitarnymi / materialnymi (*pieniądz*). Wyższe pozycje rangowe zajęły też wartości prestiżowe (*kariera*) i pragmatyczne (*zaradność*) oraz liczne wartości społeczne (*rodzina, przyjaźń, praca, wolność, ojczyzna, tolerancja, patriotyzm*). W hierarchicznym uporządkowaniu wartości Michaela Fleischer (2003) DEMOKRACJĘ poprzedziły – jak w przypadku badania Kazimierza Denka (1999) – wartości religijne / transcendentne (*Bóg, wiara*), moralne (*miłość, uczciwość, wierność, honor*), poznawcze (*prawda*) i utylitarne / materialne (*pieniądze*). Ponadto wyższe pozycje rangowe uzyskały takie wartości, jak: *słońce, kultura, papież, tradycja*. Również w tym zestawieniu wyższe miejsca niż DEMOKRACJA zajęły liczne wartości społeczne, takie jak: *rodzina, dom, wolność, przyjaźń, dziecko, sprawiedliwość, tolerancja, patriotyzm, ojczyzna, praca, naród*.

DEMOKRACJA odnotowana została w hierarchicznym zestawieniu polskich wartości sporządzonym na podstawie dwudziestu sondaży (zob. diagram 1). Czołowe miejsce w tym zestawieniu – pod względem rangi i liczebności – zajęły wartości społeczne (*rodzina, praca, przyjaźń, wolność, sprawiedliwość, tolerancja, ojczyzna, patriotyzm*), a po nich moralne (*miłość, uczciwość, godność*), religijne (*wiara*) i poznawcze (*prawda*).

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 2006, *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] JWP, s. 8–35.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2012, *Zur Nützlichkeit des Kanonbegriffs für die Arbeit am Wörterbuch der west- und osteuropäischen Werte – wie kann man den (nationalen, europäischen) Kanon der Werterekonstruieren?*, [w:] *Kultureller und sprachlicher Wandel von Wertebegriffen in Europa. Interdisziplinäre Perspektiven*, Rosemarie Lühr, Natalia Mull, Jörg Oberthür, Hartmut Rosa (Hrsg.), Frankfurt am Main, s. 1–22.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 21–44.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2019, *WOLNOŚĆ w polskiej lingwo-kulturze*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 181–244.
- Brzozowski Piotr, 2003, *Problemy hierarchizacji wartości w filozofii i psychologii*, [w:] JwKW, s. 43–58.
- Brzozowski Piotr, 2005, *Uniwersalna hierarchia wartości – fakt czy fikcja?*, „Przegląd Psychologiczny” 48, nr 3, s. 261–276.
- Denek Kazimierz, 1999, *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Toruń.
- Fleischer Michael, 2003, *Stabilność polskiej symboliki kolektywnej*, [w:] JwKW, s. 107–143.
- Gajda Janusz, 1997, *Wartości w życiu człowieka – prawda, miłość, samotność*, Lublin.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*, Lublin.
- Hartmann Nicolai, [1949] 1974, *Najważniejsze problemy etyki*, „Znak” XXVI, s. 1422–1454.
- Hartmann Nicolai, 1953, *Ästhetik*, Berlin.
- Ingarden Roman, 1966, *Czego nie wiemy o wartościach*, [w:] tegoż: *Przeżycie, dzieło, wartość*, Kraków, s. 83–127.
- Jamróż Adam, 1995, *Demokracja*, Białystok.
- Jasińska-Kania Aleksandra, 2012, *Zmiany wartości Polaków a procesy transformacji, europeizacji i globalizacji*, [w:] *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, red. Aleksandra Jasińska-Kania, Warszawa, s. 318–341.
- Jopek Stanisław (SJ), 1995, *Świat wartości w filozofii Nicolai Hartmanna*, „Przegląd Filozoficzny” IV, nr 2, s. 53–72.
- JwKW – *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2003.
- JWP – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- Kijowski Ryszard, 1974, *Nicolai Hartmann 1882–1950*, „Znak” 245 (11), s. 1409–1421.
- Konstańczak Stefan, 2007, *Problemy aksjologiczne w filozofii Maks Schelera*, „Śląskie Studia Filozoficzne” 6, s. 39–48.
- Krąpiec Mieczysław A., 2008, *Wartość*, [w:] PEF, t. 9, s. 704–708.
- LaP – *Lingwistyka a polityka. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa 2007.
- Makota Janina, 2008/2009, *Filozofia wartości według Nicolai Hartmanna*, „Estetyka i Krytyka” 15/16 (2/2008–1/2009), s. 88–106, <https://pjaesthetics.uj.edu.pl/documents/>

- 138618288/139022117/eik_15-16_6.pdf/3149356c-ca11-4487-a8f1-43a15d5d5051 (data dostępu: 5.06.2021).
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1991, *Stan prac nad słownikiem aksjologicznym*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. Jadwiga Puzynina, Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 257–264.
- Nowak Stefan, [1979] 2011, *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne” 1 (200), s. 261–278, <https://journals.pan.pl/Content/90615/mainfile.pdf> (data dostępu: 5.06.2021).
- PEF – *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 1–10, red. nauk. Andrzej Maryniarczyk, kom. nauk. Mieczysław Krąpiec, Lublin 2000–2009.
- Prusik Waldemar, 2012, *Maxa Schelera pojęcie wolności osobowej*, „Kultura i wartości” 1, s. 18–31, <http://kulturaiwartosci.umcs.lublin.pl/wp-content/uploads/2011/11/Waldemar-Prusik-Maxa-Schelera-poj%04%99cie-wolno%05%9Bci-osobowej3.pdf> (data dostępu: 5.06.2021).
- Puzynina Jadwiga, [1989] 1991, *Jak pracować nad językiem wartości?*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. Jerzy Bartmiński, Jadwiga Puzynina, Wrocław, s. 129–137.
- Puzynina Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- Puzynina Jadwiga, 1993, *O znaczeniu wartości*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 9–21.
- Puzynina Jadwiga, 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin.
- Ryk Andrzej, 2004, *Pokolenie zmiany. Studium porównawcze wartości i perspektyw życiowych młodzieży włoskiej i polskiej*, Kraków.
- Scheler Max, [1913–1916] 1966, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*, 5. durchgesehene Auflage, Bern–München.
- Scheler Max, [1913] 1975, *Aprioryczne powiązania o charakterze starszeństwa między modalnościami wartości*, [w:] Adam Węgrzycki, *Scheler*, (Myśli i ludzie), Warszawa, s. 161–168 [fragment książki *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik...* (1913), s. 122–126].
- Sękowska Elżbieta, 2007, *Metodologiczne problemy opisu słownictwa społeczno-politycznego w polszczyźnie XX i XXI wieku*, [w:] LaP, s. 45–53.
- Stróżewski Władysław, 1981, *Istnienie i wartość*, Kraków.
- SWO – *Słownik wyrazów obcych*, red. Elżbieta Sobol, Warszawa 2002.
- Tischner Józef, [1982] 1993, *Myślenie według wartości*, Kraków.
- Tischner Józef, Kłoczowski Jan A., [1984] 2001, *Wobec wartości*, wyd. 4, Poznań.
- Ulicka Grażyna, 2007, *Tendencje w rozwoju języka polityki*, [w:] LaP, s. 84–115.
- Wędzińska Magdalena, 2013, *Człowiek na drodze do wartości. Myśl etyczna Maxa Schelera – implikacje pedagogiczne*, „Przegląd Pedagogiczny” 1, s. 31–43.

DEMOCRACY and its place in the hierarchy of Polish values

Abstract: The chapter discusses the place of DEMOCRACY in the hierarchy of Polish values in the light of sociological, pedagogical, and linguistic research. In various rankings, DEMOCRACY comes in between the first ten and the first thirty most important ideas for Poles. The hierarchy of Polish values that has been reconstructed on the basis of twenty studies, DEMOCRACY takes a high axiological position on a par with HEALTH and (JOINED) RESPONSIBILITY. DEMOCRACY occurs on the list of political and social-political ideas that were prepared in 1985 for inclusion in the “Polish Axiological Dictionary” (PAD). In the questionnaire conducted in 1990, DEMOCRACY was one of the hundred value terms being explored: it is one of the key values to be indicated in the context of the other fourteen concepts.

Keywords: DEMOCRACY; values; hierarchies of values

Petar Sotirov

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0003-4082-4592

e-mail: petar.sotirov@umcs.pl

Gergana Padareva-Ilieva

South-West University „Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria

ORCID: 0000-0002-5734-298X

e-mail: gerypadareva@swu.bg

Pojęcie DEMOKRACJI w bułgarskiej tradycji leksykograficznej

Streszczenie: Badania prezentowane w tekście są częścią i kontynuacją dokonanych już analiz nad językowym obrazem pojęcia DEMOKRACJI w języku bułgarskim. Ich celem jest ujawnienie rozwoju treści badanego pojęcia w świetle danych systemowych. Jako źródła materiałowe wykorzystano najważniejsze bułgarskie opracowania leksykograficzne. Badania pokazały, że w historii leksykografii bułgarskiej po raz pierwszy leksemy nazywające pojęcie DEMOKRACJI pojawiły się w słownikach wyrazów obcych z drugiej połowy XIX wieku. Badania diachroniczne potwierdziły, że pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim miało eksponenty w postaci kilku leksemów, których używanie uwarunkowane było czynnikami pozajęzykowymi. Ostatecznie w języku bułgarskim utrwalił się leksem *демократия*. Analiza definicji słownikowych w źródłach z różnego okresu świadczy o stopniowym wzbogaceniu się treści pojęcia, która obecnie bazuje na zespole cech odnoszących się do kilku podstawowych aspektów, takich jak: aspekt polityczny, społeczny i aksjologiczny.

Słowa kluczowe: pojęcie; DEMOKRACJA; Bułgaria; leksykografia; definicja kognitywna

Niniejsze rozważania są częścią i kontynuacją dokonanych już badań nad językowym obrazem pojęcia DEMOKRACJI w języku bułgarskim. Do chwili obecnej zostały opublikowane dwa artykuły prezentujące bułgarski językowy obraz DEMOKRACJI w świetle danych ankietowych i tekstowych (Sotirov, Padareva 2019a,b). Ten tekst poświęcony jest obrazowi badanego pojęcia w świetle danych systemowych, zaś celem jest ujawnienie lekсыkalnych wykładników pojęcia DEMOKRACJI i ich semantycznego rozwoju, w tym pokazanie zestawu cech, wykreowanego na podstawie danych słownikowych.

Podstawę materiałową stanowią najważniejsze opracowania leksykograficzne, które ukazały się na przestrzeni czasu. Badania pokazały, że w historii leksykografii bułgarskiej po raz pierwszy leksemy prezentujące pojęcie DEMOKRACJI pojawiły się w słownikach wyrazów obcych, które sporządzono w drugiej połowie XIX wieku. Leksemy te można było spotkać także w innych źródłach z tego okresu, np. w podręcznikach szkolnych i w tekstach przekładowych, które w czasie, kiedy Bułgaria była pozbawiona państwowości (pozostawała w obrębie Imperium Osmańskiego), pełniły również rolę słowników, gdyż w nich podawano definicje różnych pojęć lub implikowano ich treść. Z tego względu również i takie teksty były brane pod uwagę w analizach.

Przegląd bułgarskich wydawnictw leksykograficznych w aspekcie diachronicznym upewnia, że pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim wyrażane jest (lub było wyrażane) kilkoma leksemami: (1) zapożyczeniem *demokracija* (również w postaci *demokratija* i *dimokratija*) < gr. *δημοκρατία* oraz rodzimymi wyrazami (2) *narodovlastie*, (3) *narodoupravlenie* i (4) *narodod'ržavie*, które są kalkami greckiego wyrazu. Na przestrzeni czasu wymienione wyrazy i ich fonetyczne warianty wchodziły w swoistą konkurencję, a przewaga którejś z form nad innymi w dużej mierze zależała od czynników pozajęzykowych, np. od poglądów językowych użytkownika, mody językowej, polityki językowej, wpływu określonych języków ościennych i in.

Formy *demokratija*, *dimokratija* i *demokracija* weszły w obieg niemal równolegle, przy tym w formie *demokracija* widoczny jest wpływ języka rumuńskiego (rum. *democrație*) (RBE BAN online) lub francuskiego (fr. *democratie*) (RČDBE 1982: 229). Współcześnie, w odróżnieniu od innych słowiańskich języków bałkańskich (np. serbskiego, chorwackiego, macedońskiego) oraz od języka rosyjskiego, w języku bułgarskim dominujący jest leksem *demokracija*. Rodzime wyrazy zaś zaistniały w różnych okresach i okolicznościach i każdy z nich miał specyficzny los.

W pierwszych bułgarskich słownikach, które pochodzą z drugiej połowy XIX w., informacja na temat pojęcia DEMOKRACJI nie jest bogata. W historii bułgarskiej leksykografii po raz pierwszy leksem wyrażający to pojęcie spotyka się w *Krótkim słowniku wyrazów obcych, które się znajdują w języku bułgarskim* (*Kratkij rečnik za čuždestrannite reči, koito sâ nahoždat v b'lgarskij ezik*) autorstwa Todora Hrulewa (KRČR Hrul 1863). Tutaj widnieje leksem w postaci *демократия*, któremu towarzyszy informacja, że pochodzi on z języka greckiego, a jego znaczenie przetłumaczono za pomocą rodzimego wyrazu *narodoupravlenie* [*ludowładztwo / rządy ludu*] (tamże: 8). W jednym z późniejszych i pełniejszych słowników wyrazów obcych – autorstwa Todora Kodzowa, definicja słownikowa tego samego leksemu jest w bardziej rozbudowanej formie: ‘такова управление на една държава, в което заема участие всеки от народа’ [‘takie zarządzanie pewnym państwem, w którym bierze udział każdy z narodu’] (RČD Kodž 1890: 92). Jak widać, już na początku leksykografii bułgarskiej leksem *демократия* ujęty został w swoim podstawowym znaczeniu, wskazującym na pojęcie nadrzędne i na podmiot władzy,

czyli na dwie zasadnicze cechy pojęcia DEMOKRACJI: (1) formę rządów, (2) podmiot sprawowania władzy, którym jest lud / naród.

Ponieważ w języku bułgarskim słowo *narod* znaczy zarówno *naród*, jak i *lud*, z powyższych definicji słownikowych nie wynika jednoznacznie, w jakim znaczeniu został użyty – jako ogół narodu lub jego część, np. w znaczeniu ‘najniższa warstwa, lud’. Raczej jako ‘rządy ludu’ leksem *demokracija* rozumiany jest w tekście dydaktycznym z tego samego okresu pt. *Kratka vseobšta istoriâ* (*Krótką historia powszechna*) autorstwa Georgi Joszewa, który jest poświęcony historii starożytnej Sparty:

[1] *И така Шпартта вместо монархия станала аристократия и димократия*

[I tak, Sparta zamiast monarchią, stała się arystokracją i demokracją]. (Jošev 1861: 61).

Na podstawie wiedzy na temat historii społeczeństw starożytnych i istoty pojęcia DEMOS, można twierdzić, że użyty w tym fragmencie leksem *dimokratija* implikuje niższe warstwy społeczne jako podmiot władzy, czyli ‘lud’¹.

Podnoszonej kwestii nie rozstrzygają inne teksty z tego okresu, na przykład te, które są tłumaczone z innych języków i mają charakter podręcznikowy. Jednak ujawniają one dodatkowe cechy badanego pojęcia. W jednym z tych tekstów pt. *Učenija za decata* (*Nauka dla dzieci*) Antona Nikopita widnieje fragment na temat głównych władców i istniejących w Europie form rządów, por.:

[2] *Кои са главните владетели на Европа? Един църковен Папа, чиято столица е Рим, трима Императори, дванадесет крале. [...] Една Аристократия, Швейцарската. – Две демократии (републики), Французската и Белгийската.*

[Kto jest głównym władcą Europy? Jeden kościelny Papież, którego stolicą jest Rzym, trzech cesarzy, dwunastu królów. [...] Jedna arystokracja, szwajcarska. – Dwie demokracje (republiki), francuzka i belgijska.] (Nikipot 1850: 273).

Fragment ten potwierdza cechę (1) ‘forma sprawowania władzy’, ale ujawnia również niektóre kohiponimy DEMOKRACJI, w stosunku do których znajduje się w opozycji: *władza papieska*, *władza cesarska*, *władza królewska*, *arystokracja*, co potwierdza cechę (2), czyli fakt, że demokracja rozumiana jest jako forma rządów ludu/narodu, w odróżnieniu od rządów jednostki lub wąskiej grupy ludzi. Istotne w tym fragmencie jest (3) utożsamianie demokracji z republiką, która łączy demokrację z cechami takimi, jak: wybieralność, kadencyjność, reprezentacyjność organów władzy².

¹ Por. definicję w *Wielkim słowniku języka polskiego*: *lud* ‘ogół chłopów i robotników i innych ludzi pracujących fizycznie, niezbyt zamożnych i słabo wykształconych’ (WSJP online).

² Zob. definicję leksemu *република* w języku bułgarskim: 1. ‘forma rządów, przy której wyższe organy władzy państwowej wybierane są przez naród lub przez organ reprezentacyjny na określony okres’. 2. ‘państwo o takiej formie rządów’. 3. ‘część Związku Radzieckiego

Zespolenie *demokracja – republika* można zauważyć również w innym tekście dydaktycznym – *Zemleopisanie za detsa (Geografia dla dzieci)* Joakima Grujewa:

[3] У просвещените народи има два различни образа за (у)правление: 1) монархическо (у)правление. [...] 2) републиканско правление. [...] И в тези два образа за управление може да владее аристократия или демократия.

[Oświecone narody mają dwa różne obrazy rządu: 1) rząd monarchiczny. [...] 2) rząd republikański. [...] I w tych dwóch formach rządów może panować arystokracja lub demokracja.] (Gruev 1871: 47–48).

Można zauważyć, że teksty XIX wieczne, pełniące funkcję parasłonikową, już sygnalizują charakterystyczną dla bułgarskiego dyskursu politycznego z okresu komunistycznego ostrą opozycję pojęć DEMOKRACJA i MONARCHIA.

W dalszym rozwoju treści pojęcia DEMOKRACJA opozycja ta będzie trwale eksponowana w bułgarskiej leksykografii, przy czym obserwowana będzie również specjalizacja pewnych leksemów do wyrażania tego znaczenia, np. leksemem *narodovlastie*³. Z tego powodu można uznać za bułgarską specyfikę i za charakterystyczną cechę bułgarskiego rozumienia demokracji stawianie jej w (4) opozycji do monarchii⁴.

W innym z XIX wiecznych tekstów pt. *Kratko zemleopisanie (Krótka geografia)* Georgi Ikonow wyłania się kolejna i bardzo ciekawa cecha pojęcia DEMOKRACJI odnosząca się do sposobu sprawowania władzy (5) samodzielnie, czyli bez cudzej pomocy, bez wsparcia lub ingerencji (np. ze strony monarchy), por.:

[4] Някои места се управляват само от един цар и се наричат царства; [...] а пък някои се управляват самички и се наричат димократии (народодържавия).

[Niekóre miejsca rządzone są tylko przez jednego króla i nazywane są królestwami; [...] inne zaś rządzą się same i nazywają się demokracjami (ludodzierzawie).] (Ikonow 1856).

w okresie 1922–1991 r.’ (RBE BAN online). Z dzisiejszego punktu widzenia jednak wiadomo, że republikańska forma rządów niekoniecznie zakłada istnienie demokracji.

³ W najnowszych wydawnictwach leksykograficznych formie *narodovlastie* towarzyszy kwalifikator *książkowe*, jej znaczenie odsyła do leksemu *demokracija*, podano wyjaśnienie, że używany jest w opozycji do monarchii (RBE BAN online).

⁴ Stan ten wiąże się ze specyficznymi historycznymi uwarunkowaniami, dokładniej – z kreowaniem podczas rządów komunistycznych w Bułgarii (1944–1989) negatywnego nastawienia wobec monarchii i obarczaniem jej winą za kilka „katastrof narodowych” oraz ze stawianiem jej w opozycji do „prawdziwej” demokracji, nazywanej *demokracją ludową* (w opozycji do *demokracji burżuazyjnej*). Przejawem tego jest powstały na gruncie bułgarskim termin *monarcho-faszyzm*.

Leksemy z pola semantycznego pojęcia DEMOKRACJA nie zostały uwzględnione w pierwszych słownikach języka bułgarskiego z końca XIX i z początku XX wieku, np. w słowniku Aleksandra Djuwernua (RBE Djuv 1885–1889) i Najdena Gerowa (RBE Ger 1895–1904), które bazują wyłącznie na mowie ludowej.

Leksykalne wyznaczniki DEMOKRACJI pojawiły się ponownie w *Słowniku języka bułgarskiego (T'lkoven rečnik na b'lgarskiâ ezik)* Stefana Mladenowa (TRBE Mlad)⁵. Opracowanie to nie dodaje nowych cech badanego pojęcia, ale jest istotne z punktu widzenia hierarchii jego leksykalnych wyznaczników oraz z powodu faktu, że daje początek podejściu ideologicznemu przy definiowaniu leksemów z pola pojęcia DEMOKRACJA. W nim leksem *demokracija* umieszczono w ramach hasła *demokrat* – bez wyjaśnienia i z odsyłaczem do leksemu *narodovlastie* (TRBE Mlad I 1951: 522). Z kolei znaczenie tego leksemu zdefiniowano jako ‘управление, при което властта е в ръцете на народа; прот. самодържавие, монархия’ [‘takie rządy, przy których władza jest w rękach narodu / ludu; opoz. samodzierżawie, monarchia’] (TRBE Mlad II: 521).

Lansowanie rodzimego wyrazu w miejsce zapożyczenia można tłumaczyć dobrze znanymi w Bułgarii purystycznymi poglądami Stefana Mladenowa, a podkreślenie opozycji demokracji do monarchii podtrzymuje ideologiczne podejście do leksemów z pola pojęcia DEMOKRACJA. Takie stanowisko, w sposób wyrazisty, eksponowane jest również w późniejszych słownikach języka bułgarskiego⁶.

W słownikach z okresu socjalizmu w definicji demokracji akcentowano jej wymiar polityczny i społeczny, a podejście ideologiczne odczytać można przede wszystkim w zestawieniach i w kolokacjach leksemu *demokracija*. Najbardziej rozbudowana jest definicja leksemu w wielotomowym *Słowniku języka bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk (Rečnik na b'lgarskiâ ezik)* (RBE BAN 1977–2015). W nim uwzględniono cztery znaczenia (trzy podstawowe i jedno dodatkowe (zawężone) do pierwszego), które eksplikują już w zaistniałych poprzednich źródłach cechy pojęcia, jednocześnie je dookreślają i dodają nowe komponenty, por.:

демокрация 1. Форма на политическа организация на обществото, която се основава на признаването на еднакво право на всички граждани да участват в управлението на държавата; народовластие. // Ед. и мн. ч. Държава с такава форма на управление (западните демокрации). 2. Демократичен ред, демократично устройство на обществото или

⁵ Prace nad tym słownikiem zainicjowano w latach międzywojennych, ale jego tom 1. (A-K) ukazał się już w latach powojennych, natomiast tom 2. nie został wydany. Dostęp do rękopisu niewydanego tomu autorzy uzyskali dzięki uprzejmości prof. dr Diany Blagojewej – kierownik Sekcji Leksykologii i Leksykografii Instytutu Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk.

⁶ Ślady przedstawionego tutaj rozumienia *narodovlastie* pozostały w obecnej semantyce słowa – we współczesnych bułgarskich wydawnictwach leksykograficznych formie tej towarzyszy kwalifikator *książkowe*, znaczenie zaś odsyła do leksemu *demokracija*, a załączone wyjaśnienie informuje, że leksem używany jest w opozycji do monarchii (RBE BAN online).

на отделен колектив, при което всички членове са равни и могат свободно да участват в решаването на общите въпроси и проблеми; демократизъм. 3. Събир. Рядко. Народните маси, демократично настроените слоеве на обществото, привържениците на демократичната форма на управление.

[demokracja 1. Forma politycznej organizacji społeczeństwa, która polega na przyznawaniu jednakowego prawa wszystkim obywatelom uczestniczenia w zarządzaniu państwem; ludowładztwo. Państwo o takiej formie rządów (demokracje zachodnie). 2. Demokratyczny porządek, demokratyczny ustrój społeczeństwa lub odrębnego kolektywu, przy którym wszyscy członkowie są równi i mogą swobodnie brać udział w rozwiązywaniu wspólnych kwestii i problemów; demokratyzm. 3. Zbiór. *Rzadkie*. Masy ludowe, demokratycznie nastawione warstwy społeczne, zwolennicy (stronnicy) demokratycznej formy rządów.] (RBE BAN III 1981: 709).

Można zauważyć, że w podanej definicji ujawniają się nowe pojęcia nadrzędne: pierwsze z nich to: (6) ustrój polityczny z jego najważniejszymi cechami, (7) prawa obywatelskie, (8) równość przy ich sprawowaniu i ich (9) powszechność, oraz kolejne – (10) demokracją może być nazywane konkretne państwo, które spełnia wymienione już warunki. Demokracją jest, według definicji, również (11) forma organizacji każdej ludzkiej wspólnoty (innej niż państwo), przy tym obok cechy ‘równe prawa’ pojawia się cecha (12) wolność przy korzystaniu z praw jako składnik treści pojęcia DEMOKRACJI. W ramach trzeciego znaczenia leksemu *demokracija* pojawia się jeszcze jedno pojęcie nadrzędne: (13) część społeczeństwa, ludzi, którzy (14) uznają (wyznają, przestrzegają) zasad demokracji.

Podobna jest definicja leksemu *demokracija* w innym wydawnictwie leksyko-graficznym Bułgarskiej Akademii Nauk – w *Słowniku wyrazów obcych (Речник на чуждите думи в българския език)* (RČDBE) – z tego samego okresu. Pewna różnica zauważalna jest w ramach pierwszego znaczenia, według którego demokrację określono jako formę rządów (vs. ustrój polityczny), a jako podmiot władzy uznano naród, por.:

демократия полит. 1. Форма на държавно управление, при която властта принадлежи на народа; народовластие. 2. Начин на организация на даден колектив, при която се осигурява участието на всички членове в колектива. 3. Привържениците на демократично управление на една страна. 4. Държава с демократично управление.

[demokracja polit. 1. Forma zarządzania państwem, w której władza przynależy narodowi; narodo/ludowładztwo. 2. Sposób organizacji danego kolektywu, który zapewnia udział wszystkim członków kolektywu. 3. Zwolennicy (stronnicy) demokratycznego zarządzania pewnym państwem. 4. Państwo o demokratycznych rządach.] (RČDBE 1982: 229).

W tych słownikach definicje leksemu *demokracija* i innych leksemów z pola DEMOKRACJI nie różnią się od współczesnych, ale towarzyszący im materiał ilustracyjny (cytaty, przykłady, zestawienia, kolokacje) pokazuje specyficzne (mocno zideologizowane) rozumienie tego pojęcia. Ogólnie, materiał ten ujawnia specyficzne cechy pojęcia, o których będzie mowa w dalszej części.

Definicje leksemu *demokracija* w bułgarskich opracowaniach leksykograficznych z najnowszego okresu (po 1989 r.) nie wnoszą nowych cech do listy już ujawnionych. Podstawowa różnica polega na nieobecności aspektu ideologicznego, jednak aspekt aksjologiczny (choćby wyrażony niejawnie), czyli postrzeganie demokracji jako dobra społecznego, da się odczytać w wyrazach nazywających pojęcia takie, jak: RÓWNOŚĆ, PRAWA OBYWATELSKIE i in. Na przykład definicja w słowniku pt. *S'vremenen rečnik na b'lgarskija ezik (Współczesny słownik języka bułgarskiego)* pod redakcją Stojana Burowa (SRBE Bur) akcentuje dwa znaczenia: pierwsze z nich obejmuje wspomniane już cechy (6) i (7), drugie zaś – (11) ustrój wspólnoty innej niż państwo, por.:

демократия 1. Форма на обществено-политическа организация, която се основава на равни права на гражданите в управлението; народовластие. 2. Демократичен принцип на устройството на колектив или общество.

[demokracja 1. Forma społeczno-politycznej organizacji, która polega na równych prawach obywateli w rządzeniu; narodo/ludowładztwo. 2. Demokratyczna zasada ustroju kolektywu lub społeczeństwa.] (SRBE Bur 2003: 146).

Словник języка булгарского (B'lgarski t'lkoven) autorstwa Wasilki Radewej (BTR Rad) w definicji leksemu *demokracija* również uwzględnia cechy (7) poszanowanie praw obywatelskich, (8) równość przy ich sprawowaniu oraz (9) powszechność praw:

демократия 1. Организация на обществото, основана на зачитане правата на всички граждани да участват в управлението. 2. Демократичен ред в общество с равноправие на всички негови членове.

[demokracja 1. Organizacja społeczeństwa, oparta na przyznawaniu praw wszystkim obywatelom uczestniczenia w rządzeniu. 2. Demokratyczny porządek w społeczeństwie z równouprawnieniem wszystkich jego członków.] (BTR Rad 2012: 127).

Ogląd definicji słownikowych leksemów odnoszących się do pojęcia DEMOKRACJI w języku bułgarskim pokazuje, że leksem jest w nich rozumiany jako:

(1) forma rządów (w słownikach: *образ за управление, управление, форма на управление, форма на д'ржавно управление*), przy której podmiotem władzy jest naród: ogół narodu (RČD Kodž; RBE BAN online), niekiedy jego część, np. określona klasa (*буржуазна демократия*) lub klasa robocza (*народна демократия*) (RČDBE);

(2) forma ustroju politycznego państwa / społeczeństwa (od połowy XX w.), w której naród jest źródłem władzy i obowiązuje zasada wolności i równości przy udziale w sprawowaniu władzy (TRBE Mlad; RČDBE; RBE BAN 1981; SRBE Bur);

(3) stan, porządku, sposób organizacji, zasada ustroju grupy innej niż państwo, w której obowiązuje zasada równości i szacunku wobec każdego z członków

(TRBE Mład; BTR Rad), zapewnia się udział każdego w zarządzaniu i w rozwiązywaniu problemów kolektywu (RČDBE; RBE BAN 1982);

(4) państwo o rządach demokratycznych (RČDB; RBE BAN 1981; RBE BAN online);

(5) część społeczeństwa (grupa społeczna, masy ludowe) obejmująca demokratycznie nastawione warstwy społeczne, czyli zwolenników rządów demokratycznych (RČDBE; RBE BAN 1981).

Materiał językowy, który towarzyszy definicjom (cytaty, zestawienia, kolokacje) potwierdza większość z wymienionych cech, jednocześnie poszerza ich liczbę. Na przykład załączone do definicji z okresu socjalistycznego przykłady świadczą, że demokracja (15) może podlegać ocenie pod względem jakości, czyli istnieje demokracja lepsza i gorsza (np. *съветската власт като най-съвършената форма на демокрация* [władza sowiecka jako najdoskonalsza forma demokracji]; *социалистическа демокрация – висш тип демокрация* [demokracja socjalistyczna – wyższym typem demokracji] (RBE BAN 1981), *буржоазната демокрация – прикритие на господството на експлоататорските класи* [demokracja burżuazyjna – przykrywką dla dominacji klas wyzyskujących] (RČDBE).

Zestawienia typu: *francuzskaja demokracija* [demokracja francuska], *belgijskaja demokracija* [demokracja belgijska] (Nikopit 1850), *anglijska demokracija* [demokracja angielska], *zapadni demokracii* [demokracje zachodnie], *atinska demokracija* [demokracja ateńska] (RBE BAN 1981; RČDBE) i in. pokazują potencjalny związek z (16) konkretnym obszarem geograficznym. Inne określenia i zestawienia, np. *anglijskata demokracija i nejnijat klasov harakter* [demokracja angielska i jej charakter klasowy], *burżuazna demokracija* [demokracja burżuazyjna], *narodnata demokracija – edna ot formite na diktaturata na proletariata* [demokracja ludowa – jedną z form dyktatury proletariatu] (RBE BAN 1981) ujawniają związek z (17) określoną klasą. Nareszcie, zestawienie *voenna demokracija* [demokracja wojenna] wskazuje na możliwe powiązanie z konkretną (18) grupą zawodową jako podmiotem władzy. Stałą obecność w nowszych słownikach bułgarskich ma zestawienie *v'trešnopartijna demokracija* [demokracja wewnątrzpartyjna] (np. TRBE Mład; RBE BAN online). Utrwała ono cechę (11) – forma organizacji każdej ludzkiej wspólnoty innej niż państwo (np. partii, kolektywu pracy i in.).

Inne leksemy w języku bułgarskim, które eksplikują pojęcia podrzędne FORMY RZĄDÓW, więc są kohiponimami DEMOKRACJI, są: *avtokracija* [autokracja], *despotiz'm* [despotyzm], *diarhija* [diarchia], *diktatura* [dyktatura] i in. Utrwalają one, razem z omówionymi już leksemami *aristokratia* [arystokracja] i *monarhija* [monarchia] informację dotyczącą (2) podmiotu władzy przy rządach demokratycznych: jest to bardzo szeroka grupa społeczna, nie zaś jedna osoba lub wąska grupa ludzi. Połączenie *parlamentarna demokracija* [demokracja parlamentarna] wskazuje na (19) parlament jako miejsce podejmowania decyzji dotyczących rządzenia, a zestawienia *prjaka demokracija* [demokracja bezpośrednia] i *predstavitelna demokracija*

[demokracja reprezentacyjna] – na (20) sposób sprawowania władzy (bezpośrednio lub poprzez swoich przedstawicieli).

Synonimami leksemu *demokracija* w języku bułgarskim są: *liberalnost* [liberalność], która ujawnia powiązanie pojęcia DEMOKRACJI z (21) manifestacją wolności w zachowaniu, naruszającą ogólnie przyjęte normy i moralność; oraz *svobodomislje* [wolnomyślność], która informuje o związkach DEMOKRACJI z wolnością i niezależnością, a także z (22) postępowością, progresywnością, nawet z (23) ateizmem⁷ (BSR Nan 1987: 121).

Jeśli chodzi o wyrazy derywowane od *demokraciji*, są to: rzecz. *demokrat* [demokrata], *demokratiz'm* [demokratyzm], *demokratizirane* [demokratyzowanie], *demokratičnost* [demokratyczność]; przym. *demokratičen* [demokratyczny], *demokratičeski* [demokratyczny, demokratycznie]; czas. *demokratiziram* [zdemokratyzować]. Utrwalają one niektóre z cech definicyjnych badanego pojęcia, na przykład znaczenia *demokrat* [demokrata], potwierdzają cechy (1) forma rządów, (7) prawa, (12) swobody, (11) forma organizacji grupy innej niż państwo oraz rozumienie narodu jako części mieszkańców państwa, jako podstawowej masy ludności w przeciwieństwie do bogatych lub rządzących, por.:

демократ м. 1. Полит. Привърженик на демократична форма на управление, защитник на правата и свободите на народа. 2. Полит. Член или привърженик на партия, която се нарича демократическа. 3. Разг. Човек, който е близък на народа, който не се възгордява и не страни от обикновените хора.

[demokrata 1. Zwolennik demokratycznej formy rządów, obrońca praw i swobód narodu. 2. Członek partii, która nazywa się demokratyczna. 3. Pot. Człowiek, który jest bliski ludziom, który nie jest dumny i nie stroni od zwykłych ludzi.] (RBE BAN online).

Wymienione cechy ukryte są również w znaczeniach leksemu *demokratičen* [demokratyczny]:

*демократичен, -чна, -чно, мн. -чни, прил. 1. Който е свързан с демокрацията или се основава на демокрацията, който е в подкрепа на демокрацията (в 1 и 2 знач.). 2. Който защита правата на другите, който действа според нормите на демокрацията. 3. Който е близък на народа, който не се възгордява и не страни от обикновените хора; **народен**. 4. Рядко. За литература, изкуство и под. – който е свързан със съдбата на народа, който отразява живота на народа и служи на народа.*

[demokratyczny 1. Który jest związany z demokracją lub oparty na demokracji, który jest za demokracją (w 1. i 2. znaczeniu). 2. Który szanuje prawa innych, działa zgodnie z normami demokracji. 3. Który jest blisko ludzi, który nie jest dumny i nie stroni od zwykłych ludzi. 4. *rzadko* Do literatury, sztuki itp. – który jest związany z losem ludu, odzwierciedla życie ludu i służy ludowi.]

⁷ Zob. znaczenie leksemu *svobodomislešt* w RBE BAN online (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/свободомислещ>).

Reasumując zaczerpnięte z bułgarskich opracowań leksykograficznych dane pozwalają na odtworzenie językowego obrazu pojęcia DEMOKRACJI, który prezentuje się zespołem powiązanych między sobą i uporządkowanych hierarchicznie cech definicyjnych. Według tych danych DEMOKRACJA jest:

(1) formą rządów / (6) ustrojem politycznym, w którym (2) podmiotem sprawującym władzę jest naród, rozumiany jako (2.1) ogół mieszkańców danego kraju lub (2.2) jego część, zazwyczaj podstawowa masa ludności w przeciwieństwie do bogatych lub rządzących (*lud*); podmiotem władzy może być także (17) określona klasa (*demokracja burżuazyjna, demokracja ludowa*) lub (18) określona grupa zawodowa (*wojenna demokracja*); utożsamiana dawniej z (3) republiką; (4) występuje w opozycji do monarchii; (5) zakłada samodzielne sprawowanie władzy (bez cudzej pomocy, bez wsparcia lub ingerencji), zapewnia (7) prawo do współrządzenia państwem; (8) równość przy korzystaniu z tego prawa przy (9) powszechności praw (*prawa dla wszystkich obywateli*) i (12) wolności przy korzystaniu z praw; (15) może podlegać ocenie pod względem: (15.1) jakości (*lepsza – gorsza demokracja, wyższa-niższa forma demokracji*) lub pod względem (15.2) prawdziwości (*demokracja jako przykrywka*); (16) może być powiązana z konkretnym obszarem geograficznym; (19) zakłada obecność parlamentu jako miejsca podejmowania decyzji dotyczących rządzenia; (20) obejmuje dwa podstawowe sposoby sprawowania władzy – (20.1) bezpośrednio lub (20.2) poprzez przedstawicieli; (21) kojarzy się z liberalnością (czyli z wolnością w zachowaniu, naruszającą ogólnie przyjęte normy i moralność) oraz (bardzo rzadko) z (22) ateizmem; (10) konkretnym państwem, które posiada cechy demokracji; (11) formą organizacji innej niż państwo grupy ludzi, która zapewnia (7), (8) równe prawa i (12) wolność przy rządzeniu grupą; (13) częścią społeczeństwa, obejmującą ludzi, którzy (14.1) uznają (wyznają, przestrzegają) zasady demokracji, czyli popierają rządy demokratyczne, (14.2) bronią praw i swobód innych, natomiast (14.3), naród (lud) jest obiektem ich twórczości.

Literatura

- Gruev Joakim, 1871, *Zemleopisanie za detsa*, Plovdiv.
 Jošev Georgi, 1861, *Kratka vseobšta istorija*, Belgrad.
 Ikonow Georgi, 1856, *Kratko zemleopisanie*, Bukurešt.
 Nikopit Anton, 1850, *Učeniâ za decata. Sočineni pervo po grečeski ot Konstantina Vardalaha, a prevel po bolgarski Antonij Nikopit. Period pervij*, Carigrad.
 Sotirov Petar, Padareva-Ilieva Gergana, 2019a, *Pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim (uwagi wstępne)*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 235–244.

Sotirov Petar, Padareva-Ilieva Gergana, 2019b, *Ezikovata kartina na ponjatieto demokracija v b'lgarskija ezik*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjosphery*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 235–249.

Słowniki

BSR Nan – Nanov Ljuben, Ani Nanova, *B'lgarski sinonimen rečnik*, Sofia 1987.

BTR Rad – Radeva Vasilka, *B'lgarski t'lkoven rečnik*, София 2012.

KRČR Hrul – Hrulev Todor, *Kratkij rečnik za čuždestannite reči, koito sâ nahoždat v b'lgarskij ezik*, Braila 1863.

RBE BAN – *Rečnik na b'lgarskija ezik*, red. K. Čolakova, Sofia 1977–2015.

RBE BAN online – *Rečnik na b'lgarskija ezik*, <https://ibl.bas.bg/rbe/> (data dostępu: 31.10.2021).

RBE Ger – Gerov Najden, *Rečnik na b'lgarskija ezik z t'lkovanie na rečite na b'lgarski i na ruski*; (Teodor Pančev, Dop'lnenie 1908), Plovdiv 1895–1904.

RBE Djuv – Djuvernua Aleksandr, *Slovar' bolgarskogo jazyka po pamjatnikam narodnoj slovestnosti i proizvedenijm novejšej pečati*, Moskva 1885–1889.

RČD Kodž – Kodžov Todor, *Rečnik, kojto s'd'rža 4000 čuždi dumi, koito se upotrebjavat v b'lgarskija ezik*. Č. I, Veliko T'rnovo 1890.

RČDBE – Filipova-Bajrova Marija, *Rečnik na čuždite dumi v b'lgarskija ezik*, Sofia 1982.

SRBE Bur – *S'remenen t'lkoven rečnik na b'lgarskija ezik*, red. S. Burov, Veliko T'rnovo 2001.

TRBE Mlad – Mladenov Stefan, *B'lgarski t'lkoven rečnik (na s'remenija naroden i knižoven ezik)*, Sofia, t. I 1947, t. II 1951.

The concept of DEMOCRACY in Bulgarian lexicographic tradition

Abstract: This study is part of research on the concept of DEMOCRACY in Bulgarian. Its purpose is to reveal the development of the concept in the light of systemic data. The sources are the major dictionaries of Bulgarian that have appeared over time. The research has shown that the lexemes for the concept of DEMOCRACY first appeared in dictionaries of foreign words in the second half of the 19th c. Diachronic research shows that the concept of DEMOCRACY in Bulgarian was expressed by several lexemes, and the preferences for using them were conditioned by extra-linguistic factors. Eventually, the lexeme *demokratiya* became established in Bulgarian. The analysis of dictionary definitions in sources from various periods shows a gradual enrichment of the concept, which now embraces a set of features relating to its political, social, and axiological aspects.

Keywords: concept; cultural concept; DEMOCRACY; Bulgaria; lexicography; cognitive definition

Alena Rudenka

Instytut Slawistyki PAN, Warszawa, Polska

ORCID: 0000-0002-1165-3299

e-mail: alena@rudenka.com

Recent changes in the profiling of the stereotype of DEMOCRACY in Belarus

Abstract: The purpose of this chapter is to present the results of research on the stereotype of DEMOCRACY in the linguistic worldview of the inhabitants of Belarus. The study was conducted on the data from the Belarusian and Russian languages, spoken in Belarus, in two stages: 2018–2019 and 2020–2021. Lexical data, results of questionnaires, and analyses of texts are included. Dictionaries note that the history of the lexeme *дэмакратыя* in Belarusian began in the 20th century. For textual data, material from printed and Internet sources of various genres was used. In the corpus data, the stereotype of DEMOCRACY in the media is most interesting. At the same time, the data of the Belarusian and Russian-speaking mass media are the same, i.e. the mentality of the inhabitants of Belarus does not depend on their language, but on other factors. As a result, it was concluded that the stereotype DEMOCRACY has now a new profile.

Keywords: DEMOCRACY; stereotype; linguistic worldview; profile, Belarusian; Russian

1. Introduction

The purpose of this article is to present the results of all my studies on the stereotype of DEMOCRACY based on the data of the Belarusian and Russian languages, as used in Belarus.

The choice of the language of research material is not trivial in the case of a bi- or multilingual society, the linguistic worldview of which is being investigated. The Belarusian language in Belarus is actively spoken by 1,5% of the townspeople (as a rule, it is not a mother tongue in the literary version) and a significant part of the rural population (dialect speech + “trasyanka” in different proportions). It is obvious that the examination of any stereotype as a fragment of the linguistic worldview of Belarusians cannot be carried out only on the material of the Belarusian language because the results will unavoidably be incomplete.

During my work on the DEMOCRACY stereotype, significant social changes took place in Belarus: the relatively calm period of 2018–2019 was followed by the

COVID pandemic, the 2020 elections, then mass protests echoed with mass repressions, mass emigration, fear and anticipation of changes in 2021. The text of the article indicates to which period it is that specific data refer.

The stereotype of DEMOCRACY is considered here to be in accordance with the standards of the EUROJOS project that was begun 20 years ago by the Lublin Ethnolinguistic School. A stereotype (corresponding to the notion of a concept) within the framework of the Lublin School is understood as “an idea of an object that has been formed within the framework of a certain collective experience and determines what this object is, how it looks, how it acts, how it is perceived by a person, etc.; at the same time, it is a representation embodied in language, accessible through language and belonging to the collective knowledge of the world” (Bartmiński 2005: 68).

Within the EUROJOS project, two articles on democracy have been published (see Rudenka 2019a,c), with the third having been submitted to print. These articles prove the connection between democracy and freedom in the linguistic worldview of Belarusians.

The stereotype of FREEDOM in the linguistic worldview of Belarusians was described earlier – many publications are devoted to this topic (see, for example, Rudenka 2014: 75–118); the result is presented in one of the volumes of the *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – LASiS 4 (Axiological Lexicon of the Slavs and their Neighbours)*, for which see Rudenka 2019b.

The above and other studies on the stereotypes of FREEDOM and DEMOCRACY, carried out according to the project “Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów”, which is being continued, provides an extensive bibliography on the issue. Let us add here only the book by K. Wóycicki, published in December 2020, *W pogoni za wolnością* (Wóycicki 2020). Obviously, the literature on democracy is also inexhaustible, let us name only the Grzeszczak monograph (Grzeszczak 2015), where the stereotype of DEMOCRACY in Polish and German publicist discourse is consistently and carefully analyzed in accordance with the methodology of Polish cognitive ethnolinguistics.

One other concept that is important for this contribution and has been developed by Lublin Ethnolinguistic School is that of profiling. Profiling is a subjective conceptualization embracing different and various points of view on an object or phenomenon: “[...] the cognitive structure may vary. Profiling is the possibility for different categorization of the subject, including it in different classes” (Bartmiński 2005: 51).

There are two official languages in Belarus: Belarusian and Russian, and the definitions of Belarusian *demakratyja* and Russian *djemokratija* are similar. Both amount to: 1. ‘a form of political organization of society, based on the recognition of the people as a source of power, on their right to participate in solving state affairs and endowing citizens with a wide range of rights and freedoms’; 2. ‘the principle of organizing collective activity, which ensures the active, equal participation in it of all members of the collective’ (Kuznecov 2014).

In Russian, the word *djemokratija* is first recorded in *Slovar' jazyka Pushkina* (2000: 633–634). In the Belarusian language, the lexeme *demakratyja* and derivatives of the same root appeared at the turn of the 19th–20th centuries under the influence of the Russian language and cannot be found in earlier sources. The lexeme is recorded in *Slownik movy "Nashaj Nivy"* (1906–1915), the first Belarusian newspaper, which was printed both in Cyrillic and Latin (*Slownik movy "Nashaj Nivy"* 2007: 8).

2. DEMOCRACY: Research Stage 1

At the first stage of my work on the stereotype of DEMOCRACY (2018–2019), a survey was carried out. The questionnaire was offered to informants in the Belarusian language, the answers were received in Belarusian and Russian languages as well as in “trasyanka”. The responses were processed from: 1. residents of Belarus who answered in Belarusian, but for whom the first and main language is Russian (the majority of respondents – 70 questionnaires), 2. residents of Belarus who knew Belarusian, but preferred to answer in Russian (40 questionnaires).

Survey: DEMOCRACY

1. What words can you use instead of the word *democracy*?
2. What words are opposite to *democracy*?
3. What words are connected with *democracy*, as for you?
4. What is democracy? Write 3 attributes to the word *democracy*.
Democracy is (what?) ...
5. Write 3 nouns to the attribute *democratic*.
Democratic (who?) ... Democratic (what?) ...
6. *In Freesland there is democracy, but ...*
Write the second part of the sentence.
7. What expressions with the word *democracy* do you know?
For example, *Western democracy*, etc.
8. What expressions with the word *democratic* do you know?
For example, *democratic country*, *democratic senator*, etc.
9. Write a short essay which begins with the words: *in my opinion, democracy is ...; as for me, the essence of democracy is ...; I think, democracy is ...*.
Please, answer the questions in your essay: What does the word *democracy* mean? What is your position on *real democracy*?

The results were poor. What should be noted in the first place is the similarity of the answers to the items concerning Bel. *svaboda* and *demakratyja*. As to the synonyms and antonyms, definitions are very similar for the stereotypes of both freedom and democracy: synonyms – *svaboda*, *dabrabyt*, *pravychalaveka*, *ZShA*; antonyms – *fashyizm*, *dyktatura*, *Rasija*.

Generally, the DEMOCRACY questionnaires are characterized by a high degree of standardization, which, in my opinion, is due to the bookish nature of the concept.

Another questionnaire was conducted to attract informants for whom Belarusian is the primary, or “household” language. This proved to be challenging as Belarus is nominally bilingual with an unbalanced bilingualism and the prevalence of the Russian language. I looked for such informants on the Internet. An open letter was written and posted on Facebook to Belarusian-speaking residents of Belarus with a request to answer the points of the questionnaire attached above.

The purpose of this appeal was to find out whether the DEMOCRACY concept of those for whom Belarusian is the first and main language differs from the concept of other informants. Due to the form of the survey and the specificity of the linguistic stratification of the Belarusian society, the informants were mainly educated university graduates in the arts and social sciences, such as journalists, human rights activists, sociologists (20 questionnaires).

In their answers, the most striking is the idea of the majority, which is closely connected with the idea of democracy, the limitation and change of authorities as necessary attributes of democracy and its inextricable connection with freedom. Democracy is steadily associated with responsibility, law and order. The same feature is inherent in the Belarusian stereotype of FREEDOM, which stands in contrast with, for example, how freedom is understood by Russian-speaking Russians, for whom freedom is not associated with responsibility and order. In addition, the mention of the West as a stronghold and symbol of democracy is quite indicative. What the Belarusians associate with the West is cozy life, guarantees and security.

Democracy should be fair and representative: a very important aspect for the Belarusian stereotype of democracy is the elective nature of power. A number of components of the stereotype of democracy are repeated, such as its closest connection with freedom or Western, European localization. The idea of freedom and fair elections for Belarusian-speaking informants is directly related to restrictions that arise through responsibility, law-abidingness and, in some cases, loyalty, which is very typical for Belarusians.

The responses to the but-test demonstrate the complete pessimism of the informants, regarding democracy, for example: *U Frysljandyi demakratyja, ale... dlja nas jana ųjaųljaecca daljokaj i nedasjazhnaj* (‘Democracy is in Friesland, but... for us it seems distant and unattainable’).

Belarusian-speaking Belarusians are characterized by the belief that a democratic society and national identity are inseparable from the preservation and development of the national language. This is a specific component of the stereotype of democracy of this particular part of the Belarusian society. The ethnic function of the Belarusian language is intuitively understood by other residents of Belarus, too; that is why, according to the latest population census of 2009, 4.8 million of

7.9 million Belarusians named Belarusian as their native language, of which 2.1 million speak it at home, whereas 5.6 million people speak Russian at home (the data after the official site of the National Statistical Committee of the Republic of Belarus). However, only those Belarusians for whom the Belarusian language is their “household” language consider national identity impossible without an actively used and supported national language.

The texts of the Belarusian-language newspapers “Zvjazda” (a state-owned daily) and “Nasha Niva” (an opposition-run weekly) were taken as corpus data for modeling a stereotype of DEMOCRACY, using the methodology of the Lublin Ethnolinguistic School. According to the contexts in “Zvjazda”, there may be too much or too little democracy; every country has the right to a democracy of its own. That is, there are democracies not only worst and best, but also diverse varieties in-between these two extremes. In particular, the uniqueness of the Belarusian democracy is that it is actively connected with the theme of war. *If only there was no war* is a Belarusian slogan, the electoral base and a reason for the authorities to speculate.

The idea of democracy with its own face correlates poorly with the definition of democracy: a form of state-political structure of the society, in which the people are the source of power and participate in public affairs, combined with a wide range of civil rights and freedoms. The erosion of the concept of democracy is characteristic for its understanding not only by the Belarusian press, but it can also be found in, for example, very frequent expressions *democracy of Britain*, *democracy of Norway*, which are actually oxymorons, since both Great Britain and Norway are kingdoms. The concept of democracy has changed and become broader now, and it is understood as the realization of human rights, as a package of social freedoms. This is also why the survey characteristics of the concepts FREEDOM and DEMOCRACY are so close to each other.

One of the essays states this: “I think that true democracy is human rights and freedoms. This is the only condition for democracy that should not change. The form of government or the political system does not matter here”.

Let me comment now on the interpretation of democracy in the Belarusian opposition press. The very word *demakratyja* is used in the conventional sense, and no more often than in the official press.

The analysis of the contexts of “Nasha Niva”, an independent Belarusian-language newspaper, makes it possible to determine the topics of articles in which the noun *demakratyja* is found. Most often, “Nasha Niva” quotes and comments on Alexander Lukashenko's statements about democracy. This is significant in itself: when discussing democracy, an independent newspaper chooses the opponent's words as a starting point.

Here are the repeated topics in the articles of “Nasha Niva”, where there are derivatives of the root *demakrat-*:

(1) Democracy is a dangerous thing for different reasons. Firstly, because of political hyper-loyalty and sheer fear, and, secondly, because of a certain aggressiveness of the propagandists of democratic ideas.

(2) Elections are a test and proof of a democratic society: “Democracy in Belarus began with the 1994 elections. It ended with them” (“Nasha Niva”; 2 July, 2015).

(3) In addition to the above, the ironic types of democracy are marked there: *demokratyja pa-rechycku* ‘democracy in Rechitsa’; *demakratyja pa-slavacku* ‘democracy in Slovak’; *demakratyja pa-belarusku* ‘democracy in Belarus’; *demakratyja majoj mamy* ‘my mom’s democracy’.

Except the newspapers mentioned, I also studied the texts of fiction presented in the parallel Russian-Belarusian corpus www.ruscorpora.ru. According to the corpus data, the most frequent distribution of Bel. *demakratyja* are *maladaja demakratyja* ‘young democracy’, *poŭnaja demakratyja* ‘full democracy’, *pachatki demakratyji* ‘the beginnings of democracy’, *nijakaj demakratyji* ‘no democracy’, *saveckaja demakratyja* ‘Soviet democracy’, *partyjnaja demakratyja* ‘party democracy’.

In contexts like *saveckaja demakratyja* ‘Soviet democracy’, *partyjnaja demakratyja* ‘party democracy’, a different meaning of the lexeme is realized – ‘the type of organization of a labor or social group, which ensures the active, equal participation in it of all members of the collective’.

Partyjnaja demakratyja ‘party democracy’ is opposed to *gnilaja demakratyja* ‘rotten democracy’. A lot of expressions in the fiction of this corpus was created during the Soviet era, for example, *razvesci demakratyju* ‘to behave too democratically’ is extremely common. In these phrases, democracy has negative connotations: this axiological component was actively used in the speech of the party officials.

Based on the results of the first stage of the study (2018–2019), the following conclusions were drawn.

Different sources (informants, press, literary texts) confirm the closest possible connection between democracy and freedom in the minds of the majority of Belarusians. Likewise, the DEMOCRACY stereotype is linked to the idea of fair and legal elections. At the same time, democracy, like freedom, is steadily associated with responsibility, law and order.

Democracy must serve as a mechanism for protecting the rights of citizens and, at the same time, must itself be protected. The implementation of these imperatives in Belarus, according to the survey and the independent press, is not always assessed as satisfactory, which causes a pessimistic attitude towards it.

Many informants consider talking about democracy meaningless and useless; they are indifferent to it, as well as to other pathetic words. Moreover, in a number of cases, democracy has a negative connotation, being equated to idle talk or anarchy. This attitude to the concept of DEMOCRACY is also typical of the power discourse.

Those Belarusians for whom Belarusian is the main and “household” language have a different attitude to democracy. The interpretation of democracy by the

Belarusian-speaking Belarusians is as follows. According to the survey and analysis of the contexts in the independent Belarusian-language newspaper “Nasha Niva”, the citizens of this sector of the society justify its reputation as an advanced component of social life. They are focused on Western, European democracy and interpret it as a mechanism to control government and power structures. For them, democracy, ethnic identity and progress are closely connected with the development of the national language.

The main conclusion of the study was that the concept of democracy is similar among the Russian-speaking and Belarusian-speaking informants. This conclusion coincides with the results of my previous study of the Belarusian stereotype FREEDOM (Rudenka 2019b), using data from other East Slavic languages (Rudenka 2014: 75–118). The ethnic identity of Belarusians does not depend on the language as Belarusians are one people with a single mentality, of course, taking into account group, professional, age, gender and other factors.

The second result of the study is that for many Belarusians, democracy is an alien, more precisely, an empty concept. It is defined, but not experienced, its definitions and contexts are stereotyped, dead. Democracy sometimes carries a negative connotation (this characteristic is common with Russians), and sometimes reflects Western ideals. It is almost the same as freedom, but more officious, “like in the newspapers”. This is due to the fact that *demakratyja* is a bookish word, so the idea it nominates does not say anything to Belarusians, unlike *svaboda*, *volja* ‘freedom’. Democracy has largely a marginal value in the linguistic worldview of Belarusians.

3. DEMOCRACY: Research Stage 2

On August 9, 2020, the presidential elections were held in Belarus, which resulted in large-scale protests for more than six months, and then mass arrests. It is obvious that since that time the interpretation of democracy by Belarusians has changed. What exactly has changed and what does the language data say about the changes? Let us turn to publicist discourse.

First of all, the very structure of media has radically changed. Television – a state monopoly and the main source of official news content – has significantly reduced its positions. The interest in print media, both official and oppositional, has declined (even before the August events) – at best, they are read on the Internet. News is learned from Internet sources: news portals (in Russian – “Dozhd” ‘rain’, in Belarusian – BelSat), YouTube and Telegram channels, which are especially active in Belarus. Internet media, as a rule, represent the position of opponents of the current government in Belarus; state-owned media also use the Internet, but this resource is secondary for them.

The usage, social roles and perception of the Belarusian and Russian languages in Belarus have also changed.

In the political life of the country, a Belarusian-speaking city dweller is often equated with an oppositionist. Until 2020, the protest movement had largely consisted of people (the so-called “old opposition”), for whom freedom and democracy could not be conceived without a struggle for the dominant role of the Belarusian language. The 2020 events removed the language issue from the agenda – and this led to unexpected social and linguistic consequences. Firstly, the social platform of the movement itself has become much broader, and, secondly, the Belarusian language has become much more in demand. The intuitive understanding of people that language is an important, if not mandatory, sign of a nation, led to a spontaneous desire to speak this language, to use it in defending their democratic rights and freedoms, to testify with it the emerging national and civil unity.

Has the representation of democracy in pro-government newspapers changed and how has it changed?

In the official Belarusian press Bel. *demakratyja* / Rus. *djemokratija* in the majority of cases appear either in the context of criticism of the Western lifestyle, or in response to accusations of insufficient democracy. Nothing has changed in this: the use of this word in the official press is a discussion with an (in)visible opponent, defending one’s innocence.

There may be too much democracy in the official Belarusian press, as well as freedom, hence their ironic understanding. The ridicule of democratic values and, at the same time, the persistent reiteration that our democracy is the most democratic in the world is the constant motive of the official press.

According to earlier materials from the state media, the threat to Belarusian democracy lies outside the country, and now this idea is repeated many times.

In 2020, in the Belarusian opposition press the use of derivatives of the root Bel. *demakrat-* / Rus. *djemokrat-* has not thematically changed. In particular, Bel. *demakratyja* is used, as a rule, in the generally accepted meaning of ‘democracy’. The independent Belarusian-language newspaper “Nasha Niva” is oriented towards Western, European democracy and interprets it as a mechanism to hold back the authorities. For it, democracy, ethnic identity and progress were and are inextricably connected with the development of the national language.

Another thing has radically changed – the usage of lexemes with both roots Bel. *svobod-* / Rus. *svobod-* and Bel. *demakrat-* / Rus. *djemokrat-*. The frequency of such words in the same newspapers that were analyzed earlier has grown significantly now, even in the official ones. For example, the Internet archive of mostly Russian “Sovjetskaja Belorussija” ‘Soviet Belarus’ (its Internet version is “Belarus’ segodnja” ‘Belarus today’) has existed since 2001. Over this period, the derivatives of the root *svobod-* are found in it 3000 times, of which from August 1, 2020 to March 1, 2021 – 940 times, and for the rest of the time – about a thousand times in 10 years.

Here is the use of words with a root *svobod-* in “Belarus’ segodnja” in the first nine years of the archive’s existence: 2001–175 cases; 2002–254; 2003–247; 2004–212; 2005–187; 2006–163; 2007–146; 2008–225; 2009–306. The same situation we may see in the usage of words with the root *djemokrat-*: a total of 2,400 cases since 2001, and from August 1, 2020 to March 1, 2021–600 contexts.

In addition, after August 2020, the attitude towards democracy has changed, and this is clearly demonstrated by the protest Internet media broadcast via Telegram, Instagram and YouTube. In the minds of Belarusians, the stereotype of DEMOCRACY is connected, as before – but much more personally, much more emotionally – with the idea of fair and legal elections. At the same time, democracy, like freedom, is inseparable from responsibility and law. This understanding of democracy, expressed mainly by Belarusian-speaking intellectuals until 2020, has become widespread, regardless of the language. The protest media is spreading a mature attitude towards democracy.

A negative and ironic perception of democracy is absolutely uncharacteristic for protest mass media of the new type; on the contrary, the style is the most respectful. The high ideal and values of democracy, its daily manifestations (and violations) are actively discussed in detail. A completely new aspect in the understanding of democracy for Belarus is the constant work of everyone on the observance of democratic norms, on the realization of their rights and freedoms, and this new aspect was introduced and developed by the protest media.

Traditional Belarusian values, i.e. respect for order and “no-scandal attitude” (as one of the manifestations of the notorious Belarusian *pamjarkoŭnasc’* (roughly ‘prudence’) are drawn into a new context and developed by it. And the main ethno-forming Belarusian characteristics *pamjarkoŭnasc’* (‘prudence’) and *tutejšasc’* (‘locality’) fit perfectly into this context by the protest media. Telegram channels teach how to persistently strive for democracy and legality in the smallest daily affairs, educate about the structure and mechanisms of power, constantly report news about political prisoners and violations of the law and the principles of democracy.

Thus, just in this segment of the publicist discourse in Belarus a new profile of the DEMOCRACY stereotype is being born.

4. Concluding remarks

In conclusion, the following should be said. The study of the DEMOCRACY stereotype in the linguistic worldview of Belarusians according to the Belarusian and Russian-language media in-between the second half of 2020 and the first third of 2021 shows significant changes, namely the formation of a new profile, which is expressed primarily in the protest Internet media.

The profiles of the DEMOCRACY stereotype in the linguistic worldview of Belarusians are as follows.

1. The view of a “simple/naive” Belarusian: skeptical and ironic attitude to the concept of DEMOCRACY, perceiving it as alien, unnecessary, foreign (in both Belarusian and Russian language material) – this profile is also broadcast by the official media.

2. The view of an educated Russian-speaking Belarusian: democracy is understood in accordance with the dictionary definition, that is, it is the power of the people, which is realized, first of all, in free and fair elections, and also implies control over the authorities, legality, responsibility.

3. The view of an educated Belarusian-speaking Belarusian: democracy is interpreted in the same way as in (2), but it also includes the mandatory prevalence of the national language.

4. A new emerging profile: respect for the concept of democracy, for its ideals and values; responsibility, legality; tireless control over the compliance with democratic standards, the implementation of the rights and freedoms (mainly Russian-language and also Belarusian-language material).

All the listed profiles of democracy are present in the Belarusian society and are expressed in texts in the languages of the country. The degree of their presence is different and constantly changing. The 4th profile is predominantly expressed by channels of Telegram messenger. In Belarus 70% of Telegram users are in Minsk, and only 30% of them live in other places. However, this emerging profile of the DEMOCRACY stereotype indicates a change of Belarusians’ linguistic worldview.

Since 2021, protest moods and hopes in Belarus have been replaced with silence and expectation of changes. Arrests, suppression of dissent and closing of almost all opposition media have changed the attitude towards democracy – the balance between the above-mentioned profiles has become different. These changes are still difficult to assess: publicist discourse reflects only the point of view of the current government, polls and questionnaires are possible only with special permission. Obviously, this is a new stage in the development of the concept in question. Constant monitoring is needed, and research should be continued.

References

- Bartmiński, Jerzy. 2005. *Jazykovej obraz mira: ocherki po jetnolingvistike*. Moskva.
- Grzeszczak, Monika. 2015. *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*. Lublin.
- Rudenka, Alena M. 2014. *Etnolingvistika bez granic: vvedenie v lingvisticheskuju antropologiju*. Minsk.

- Rudenka, Alena M. 2019a. Demokratija po-belorusski. In Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska and Dorota Pazio-Wlazłowska (eds.) *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, vol. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*, 219–234. Lublin.
- Rudenka, Alena M. 2019b. Koncept «svoboda» po danych belorusskiego języka. In Maciej Abramowicz and Jerzy Bartmiński (eds.) *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, vol. 4. *WOLNOŚĆ*, 369–392. Lublin–Warszawa.
- Rudenka, Alena M. 2019c. Stereotyp «demokratija» po danych belorusskiego i amerykańskiego angielskiego języków (predvaritel'nye rezul'taty). In Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska and Dorota Pazio-Wlazłowska *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, vol. 5 *Koncepty i ich profilowanie*, 223–234. Lublin.
- Wóycicki, Kazimierz. 2020. *W pogoni za wolnością. Białoruska rewolucja*. Warszawa.

Dictionaries

- Krapiva, Kandrat (ed.). 1978. *Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj movy*, vol. 2 (G–K). Minsk.
- Kuznecov, Sergej A. (ed.). 2014. *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka*. Sankt–Peterburg.
- Lemcjuhova, Valjancina P. (ed.). 2007. *Słownikmowy «Nashaj Nivy» (1906–1915)*, vol. 2 (D–N). Minsk. [URL: <https://www.belstat.gov.by/en/>]
- Vinogradov, Viktor V. (ed.). 2000. *Slovar' jazyka Pushkina*, vol. 1. Moskva.

Najnowsze zmiany w profilowaniu konceptu DEMOKRACJA na Białorusi

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań nad stereotypem DEMOKRACJA w językowym obrazie świata mieszkańców Białorusi. Badanie przeprowadzono na materiale języków białoruskiego i rosyjskiego w Białorusi w dwóch etapach: 2018–2019 i 2020–2021. Analizie poddano dane słownikowe, dane z kwestionariusza i teksty. Słowniki zauważają, że historia używania leksemu *дэмакратыя* w języku białoruskim jest krótka – od początku XX wieku. Do analizy danych tekstowych wykorzystano materiały z drukowanych i internetowych źródeł zróżnicowanych gatunkowo. Wśród danych korpusowych stereotyp DEMOKRACJA jest najbardziej wyraziście reprezentowany w mediach. Jednocześnie wnioski z danych białoruskojęzycznych i rosyjskojęzycznych środków masowego przekazu są takie same, tzn. mentalność mieszkańców Białorusi nie podlega zróżnicowaniu językowemu. W wyniku przeprowadzonej analizy autorka dochodzi do wniosku, że stereotyp DEMOKRACJA nabrał nowego profilu w białoruskiej przestrzeni informacyjnej.

Słowa kluczowe: DEMOKRACJA; stereotyp; językowy obraz świata; język białoruski; język rosyjski.

Aleksander Kacprzak

Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, Polska

ORCID: 0000-0002-2961-8221

e-mail: aleksander.kacprzak@amu.edu.pl

Andrzej Szubert

Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, Polska

ORCID: 0000-0003-3969-9034

e-mail: szubert@amu.edu.pl

Duńska DEMOKRACJA w świetle danych systemowych

Streszczenie: Artykuł przynosi analizę konceptu DEMOKRACJA w języku duńskim w oparciu o najbardziej utrwalone wyrażenia językowe występujące w słownikach i w korpusie. W wyniku badania udało się ustalić podstawowe fasety, na których opiera się to pojęcie: demokracja to nie tylko forma rządzenia, ale także podstawa funkcjonowania społeczeństwa, wartość oraz pewien model ekonomiczny. Jeśli chodzi o specyfikę duńskiego pojmowania DEMOKRACJI, warto zwrócić uwagę na koncepcję demokracji lokalnej oraz na czynny udział wszystkich obywateli w życiu państwa. DEMOKRACJA to dla Duńczyków jedna z podstawowych wartości, nieodłącznie związana z takimi pojęciami jak WOLNOŚĆ, RÓWNOŚĆ czy POKÓJ, ale również DOBROBYT. Tak rozumianą DEMOKRACJĘ należy według Duńczyków szerzyć oraz bronić jej przez siłami, które mogłyby doprowadzić do jej osłabienia.

Słowa kluczowe: demokracja; koncept DEMOKRACJA w języku duńskim; etnolingwistyka; duński obraz świata; język duński; język wartości

Wprowadzenie

DEMOKRACJA to w Danii pojęcie kluczowe i duża część duńskiej tożsamości. Dla Duńczyków demokracja stanowi nie tylko jedyny możliwy fundament dla funkcjonowania państwa, ale także wartość, na której opiera całe duńskie społeczeństwo. Często jest także powodem do dumy ze względu na swoje długie tradycje oraz cechy charakterystyczne, które obejmują koncepcję demokracji lokalnej oraz aktywny udział wszystkich członków społeczeństwa. Duński koncept DEMOKRACJA jest też wart uwagi z językowego punktu widzenia, jako że reprezentowany jest przez dwa leksemy – *demokrati* oraz *folkestyre* – niosące ze sobą różne konotacje i mające

niewo inny zakres znaczeniowy. W świetle wyżej wymienionych faktów, analiza tego pojęcia z perspektywy języka duńskiego powinna stanowić interesujący materiał dla porównań z innymi językami europejskimi, między innymi słowiańskimi, gdzie rozumienie, czym jest demokracja, może okazać się odmienne. W niniejszym artykule przedstawiamy, co o duńskiej demokracji mówią nam dane systemowe.

Materiał i metoda

Kluczowe dla naszej analizy jest przekonanie, że w języku odzwierciedlane są wartości i sposoby konceptualizacji otaczającego świata charakterystyczne dla danej kultury. Swą analizę obrazu DEMOKRACJI w języku duńskim opieramy na definicji Jerzego Bartmińskiego, który językowy obraz świata definiuje jako:

[...] zawartą w języku, zwerbalizowaną interpretacją rzeczywistości dającą się ująć w postaci sądów o świecie. Mogą być to sądy „utrwalone”, czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, w kliszowanych tekstach (np. w przysłowiaach), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów (Bartmiński 2006:12).

Za podstawę materiałową dla niniejszego badania posłużyły nam dane systemowe czerpane z duńskich słowników oraz z korpusu języka duńskiego. Pierwszy ze słowników, *Den Danske Ordbog* (w skrócie DDO), to zdecydowanie najbardziej obszerny i aktualny słownik języka duńskiego, który jest dostępny również w wersji online aktualizowanej na bieżąco. Dostarcza on nie tylko informacji o definicjach wybranych wyrazów, ale także daje badaczowi wgląd w ich etymologię, wyrazy bliskoznaczne, derywaty i złożenia, a także najbardziej utrwalone kolokacje. Drugi z wykorzystanych przez nas słowników, *Den Danske Begrebsordbog* (w skrócie DDB), to słownik wyrazów bliskoznacznych tworzony z perspektywy onomazjologicznej, który pozwala na przeglądanie całych pól leksykalno-semantycznych skupionych pod określonymi pojęciami. Użyty przez nas internetowy korpus języka duńskiego, czyli *KorpusDK*, obejmuje zróżnicowane gatunkowo teksty z lat około 1990 i 2000.

Historia kształtowania się pojęcia

Jak już wspomnieliśmy, DEMOKRACJA to w Danii pojęcie kluczowe. Za początek demokracji w Danii uznaje się rok 1849, gdy to uchwalona została Konstytucja Czerwcową, która ograniczyła władzę króla oraz powołała do życia dwuizbowy parlament (Winding 1967: 226–227). Jednak był to dopiero symboliczny początek rozwoju i ekspansji pojęcia DEMOKRACJA, które z czasem zakorzeniło się nadzwyczaj

głęboko w duńskiej mentalności i przybrało obecny kształt. Przede wszystkim należy zauważyć, że konstytucja z 1849 r. dawała prawo głosu mniej niż połowie dorosłych Duńczyków (kobiety i służba nie mieli prawa głosu) (Bro, Ebbe 1987: 242). Kolejnym ważniejszym wyzwaniem okazał się brak kulturowego fundamentu dla rozwoju demokracji w Danii – chłopci, którzy stanowili zdecydowaną większość społeczeństwa, nie mieli żadnego wykształcenia – wciąż panował analfabetyzm (Bro, Ebbe 1987: 240). Temu wyzwaniu postanowił stawić czoła jeden z ojców duńskiej demokracji N.F.S. Grundtvig. Jego główną ideę – uniwersytety ludowe (*folkehøjskoler*) – zaczęto wprowadzać w życie już w połowie lat 40. XIX w. Głównym celem tych szkół było szerzenie edukacji na duńskiej wsi oraz stworzenie poczucia tożsamości narodowej u szerokich rzesz społeczeństwa (Winding 1967: 242–243). Jeszcze ważniejszym czynnikiem dla kształtowania się duńskiego pojęcia demokracji były metody stosowane w uniwersytetach ludowych – uczono przede wszystkim za pomocą „żywego słowa” oraz starano się zainspirować uczniów do dyskusji. Duńskie uniwersytety ludowe stanowiły więc podwalinę pod budowę demokratycznego społeczeństwa i ruchów, które miały się pojawić w końcu XIX wieku – partii reprezentującej interesy duńskiej wsi (*Venstre*) oraz ruchu spółdzielczego (Winding 1967: 244). Decydującym wydarzeniem dla kierunku rozwoju, który przybrało duńskie społeczeństwo, była jednak klęska w wojnie z Prusami i wiążące się z tym straty terytorialne oraz upokorzenie. Dania stała się wtedy ostatecznie małym krajem, co z kolei wiązało się z ukształtowaniem się homogenicznego społeczeństwa, które składało się w głównej mierze z Duńczyków (Christiansen 1992: 153). Duńczycy postanowili wtedy zacieśnić więzy społeczne i poświęcić się umacnianiu swego państwa od wewnątrz, w myśl maksymy sformułowanej w 1865 przez Enrico Dalgasa: *Hvad udad tabes, det maa indad vindes!* [Co traci się na zewnątrz, należy zdobyć wewnątrz] (tamże: 155). Kolejne lata przyniosły rozwój duńskiego pojęcia demokracji zarówno w obszarze politycznym (kształtowanie się parlamentaryzmu, prawo głosu dla kobiet w 1915), społecznym (ruchy spółdzielcze, inne ruchy społeczne) oraz ekonomicznym (związki zawodowe, ustawodawstwo socjalne). W latach 30. XX w. pojęcie demokracji było już głęboko zakorzenione w duńskiej mentalności. Według Henrika S. Nissena tym, co zjednoczyło Duńczyków w obliczu zagrożenia ze strony nazistowskich Niemiec, był właśnie ich demokratyczny styl życia i wartości, które leżały u jego podstaw (Nissen 1992: 274), a walka przeciw okupantowi przebiegała przede wszystkim na linii demokracja – dyktatura (tamże). Tożsamość narodowa była równoznaczna demokracji, co znalazło swe odzwierciedlenie także w manifeście ruchu oporu, który za najważniejszy cel walki uznał przywrócenie demokracji w Danii (tamże: 275). Demokracja była także wartością niepodważalną w obliczu nowych wyzwań, przed którymi Dania stanęła w latach powojennych, co widoczne było m.in. w debatach dotyczących dołączenia do Wspólnoty Europejskiej. Kraj podzielił się wtedy na dwa obozy, lecz, co znamienne, oba uznawały demokrację za wartość absolutną i różniły się jedynie koncepcją jej rozwoju – obóz „za”

opowiadał się za demokracją reprezentatywną, natomiast obóz narodowo-sceptyczny trwał przy koncepcji „bliskiej demokracji” opierającej się na niewielkim dystansie między wyborcami a politykami, co było uważane za cechę szczególną duńskiej demokracji (tamże: 279).

Cecha ta do dziś przejawia się w wielu aspektach duńskiego życia politycznego i społecznego. Ważne dla zrozumienia duńskiego konceptu DEMOKRACJA jest pojęcie DEMOKRACJI UCZESTNICZĄCEJ (*deltagelsesdemokrati*), której głównym założeniem jest zaangażowanie obywateli w proces podejmowania decyzji oraz stanowiące kalkę z języka greckiego pojęcie *folkestyre* ‘władza ludu’, które podkreśla wpływ duńskiego narodu na politykę kraju (Nissen 1992: 288). Znaczna część decyzji podejmowana jest też na szczeblu regionalnym, gdzie przeciętny obywatel ma stosunkowo duży wpływ na kształt prowadzonej polityki. Zaangażowanie obywateli przejawia się także w tworzeniu ruchów oddolnych (Fisher-Nielsen 1990: 94–95) oraz stowarzyszeń działających na rzecz jednej sprawy. Od lat 90. postępuje jednak w Danii proces oddalania się politycznej elity od zwykłych obywateli, czego skutkiem jest niechęć Duńczyków do politycznych elit (*politikerlede* ‘zmęczenie politykami’). Jednak mimo tego DEMOKRACJA jest wciąż bardzo ważną częścią duńskiej tożsamości narodowej i przeniknęła życie duńskiego społeczeństwa znacznie głębiej niż tylko na płaszczyźnie politycznej. Oddaje to opublikowany w 2016 r. przez duńskie ministerstwo kultury kanon wartości Duńczyków, o którego kształcie decydować mieli sami obywatele (<https://www.danmarkskanon.dk/>). Wśród 10 najważniejszych wartości dla Duńczyków znalazło się 7 pojęć powiązanych z pojęciem DEMOKRACJI: *foreningsliv og frivillighed* ‘stowarzyszenia i dobrowolna praca na rzecz społeczeństwa’, *frihed* ‘wolność’, *frisind* ‘liberalne podejście i tolerancja’, *kønsligestilling* ‘równość płci’, *lighed for loven* ‘równość wobec prawa’, *tillid* ‘zaufanie’ oraz *velfærdssamfundet* ‘państwo dobrobytu’. W świetle powyższych danych można skonstatować, że kluczowymi wartościami, którym hołdują Duńczycy, i na których zbudowana jest duńska demokracja, są równość oraz wolność. Równość przejawia się zarówno w aspekcie politycznym (równość wobec prawa), społecznym (głos każdego obywatela liczy się tak samo, każdy ma wpływ na budowanie państwa) oraz ekonomicznym, gdzie powiązana jest z państwem dobrobytu i dążeniem do sprawiedliwego podziału dóbr. Wolność znajduje przede wszystkim odzwierciedlenie w stylu życia Duńczyków, m.in. w wyzwoleniu, tolerancji dla mniejszości seksualnych oraz nacisku kładzionym na wolność wypowiedzi.

Definicje leksykalne

Koncept DEMOKRACJA ma w języku dwa wykładniki leksykalne: *demokrati* oraz *folkestyre*. Pierwszy z nich, jak informuje słownik DDO, wywodzi swe korzenie z greki i greckiego wyrazu *demokratia*, będącego złożeniem *demos* (lud) i *kratos*

(władza). Dla wyrazu *demokrati* w słowniku podane są 3 związane z sobą sensy – w pierwszym rozumieniu demokracja to ‘ustrój polityczny, w którym decyzje podejmowane są na podstawie głosów większości obywateli, ale przy poszanowaniu praw mniejszości’, w drugim to ‘kraj, którego organizacja opiera się na demokratycznych pryncypach’, natomiast w trzecim ‘forma zarządzania, w ramach której członkowie organizacji czy stowarzyszeń mają wpływ na podejmowane decyzje’:

1. *styreform hvor den voksne del af befolkningen øver politisk indflydelse gennem folkeafstemninger eller valg af repræsentanter til politiske forsamlinger, mens mindretalsrettigheder sikres gennem bl.a. ytrings- og forsamlingsfrihed.*

[forma rządów, w ramach której wszyscy obywatele mają wpływ na politykę poprzez referenda lub wybory reprezentantów do politycznych zgromadzeń przy równoczesnym zapewnieniu praw mniejszości m.in. przez wolność słowa i zgromadzeń.]

1.a *land hvis forfatning og politiske liv bygger på demokratiske principper.*

[kraj, w którym konstytucja oraz życie polityczne zbudowane są na demokratycznych zasadach.]

1.b *styreform hvor man søger at give de implicerede parter i en organisation, en forening, et fællesskab el.lign. indflydelse på de beslutninger der træffes.*

[forma rządów, w ramach której członkowie organizacji, stowarzyszeń, wspólnot itp. mają wpływ na podejmowane decyzje.]

Leksem *folkestyre* jest kalką językową powstałą w wyniku przetłumaczenia obu członów złożenia *demokrati*. *Folke* – odpowiada więc *demos*, natomiast *styre* – *kratos*. Wyraz *folk* jest jednak w języku duńskim polisemiczny, ponieważ oznacza zarówno ‘lud’ jak i ‘naród’, dlatego *folkestyre* należy rozumieć nie tylko jako ‘władzę ludu’, ale także ‘władzę narodu’. Po raz pierwszy napotykaemy tu więc świadectwo tego, że w mentalności Duńczyków idea demokracji powiązana jest z funkcjonowaniem państwa narodowego, w którym to naród jest suwerenem w swojej ojczyźnie. Aspekt ludowy, związany z drugim ze znaczeń wyrazu *folk*, ma także wpływ na tę szczególną koncepcję duńskiej demokracji i przejawia się w dążeniu do możliwie najmniejszego dystansu pomiędzy elitami rządzącymi a ludem. Powyższe rozważania są odzwierciedlone w definicji podanej przez DDO, która od definicji pierwszego z sensów wyrazu *demokrati* różni się głównie użyciem słowa *folk* zamiast wyrażenia *den voksne del af befolkningen* ‘dorosła część społeczeństwa’:

1. *politisk styreform hvor folket har indflydelse på de politiske beslutninger i kraft af personer som det har valgt til at repræsentere sig.*

[forma rządów politycznych, w ramach których lud ma wpływ na decyzje polityczne w postaci wybranych reprezentantów.]

Należy również zauważyć, że *DEMOKRATI* jest pojęciem szerszym, gdyż może oznaczać zarówno kraj, który zbudowany jest na demokratycznych zasadach, jak

i wszystkie formy zarządzania, które przewidują wpływ większości na podejmowane decyzje. Leksem *folkestyre* odnosi się natomiast przede wszystkim do jednego typu demokracji, czyli demokracji duńskiej. Oprócz tego, definicja wyrazu *demokrati* wskazuje na jeszcze jeden ważny aspekt dla całego konceptu – demokracja jest ściśle związana z pryncypiami i wartościami, na których wyrosła. Poszukiwanie tychże wartości będzie więc jednym z kluczowych zadań dla pełnego opisu konceptu.

Wyrazy bliskoznaczne

Dla każdego z wyróżnionych w definicji sensów leksemu *demokrati* DDB podaje jedną grupę pojęć bliskoznacznych. Pierwsza grupa zorganizowana jest wokół hiperonimów *ideologia* i *forma rządzenia* i składa się w dużej mierze z wyrazów oznaczających różne koncepcje ustroju państwa. Wiele z nich jest bardziej szczegółowymi określeniami, które łączy główna idea demokracji, czyli przyjęcie, że obywatele mają prawo wpływać na politykę swojego kraju, czy to bezpośrednio, czy poprzez wybranych w wyborach reprezentantów. Najczęściej są to pojęcia związane z różnymi koncepcjami podziału władzy w państwie: *flerpartisystem* / *flerpartistyre* ‘system wielopartyjny’, *hjemmestyre* ‘rząd lokalny’, *parlamentarisme* ‘parlamentaryzm’, *folkestyre* ‘rządy ludu’, *pluralisme* ‘pluralizm’, *polycentri* / *polycentrisme* ‘policentryzm’, *centralisme* ‘centralizm’, *decentralisme* ‘decentralizm’, *regionalisme* ‘regionalizm’, *unionisme* ‘unionizm’. Demokracja nie wyklucza także monarchii (*monarki*, *kongedømme*), czego najlepszym przykładem może być właśnie Dania.

Druga grupa pojęć bliskoznacznych wyróżnionych dla pierwszego sensu leksemu *demokrati* wskazuje na to, że różne formy rządzenia i organizacji państwa powiązane są także określonymi koncepcjami systemu finansowego. Z duńskim konceptem DEMOKRACJA łączyć można przede wszystkim dwa pierwsze wyrażenia należące do tej grupy – *den skandinaviske model* ‘model skandynawski’, *velfærdsdemokrati* ‘demokracja dobrobytu’. Model skandynawski opiera się w dużej mierze na przekonaniu, że między obywatelami nie powinny istnieć zbyt duże różnice w zarobkach i komforcie życia oraz że państwo, w zamian za wysokie podatki, powinno oferować swoim obywatelom szeroki zakres świadczeń zapewniających im wysoki standard życia i bezpieczeństwo. Powinno się więc dążyć do wyrównywania szans i jak największej równości między obywatelami. Pozostałe z wymienionych wyrażen (*monopolkapitalsime* ‘kapitalizm monopolistyczny’, *afrikansk socialisme* ‘socjalizm afrykański’) traktować należy raczej jako alternatywy dla idei leżących u podstaw duńskiego konceptu DEMOKRACJI. Z duńskim pojmowaniem demokracji definitywnie wykluczają się natomiast wyrażenia opatrzone w słowniku uwagą „pejoratywne”, które służą do opisanie systemów sprzecznych

z głównymi ideami demokracji bądź będącymi jej aberracjami. Negatywne konotacje wyrazu *meritokrati* ‘merytokracja’ wiążą się z przekonaniem, że żadna, nawet intelektualnie predestynowana grupa społeczna, nie powinna uzurpować sobie prawa do decydowania za innych. *Embedsmandsstyre*, *embedsmandsvælde* ‘rządy urzędników’ wskazują natomiast na jedno z zagrożeń, na które narażona jest demokracja, czyli przerost aparatu państwowego i rozwodnienie idei o wspólnym podejmowaniu decyzji przez społeczeństwo. Najbardziej negatywne emocje budzą jednak wyrazy *totalitært system* ‘system totalitarny’ oraz *etpartisystem* ‘system jednopartyjny’, które są bezpośrednim zanegowaniem demokracji i wiążą się nie tylko z pozbawieniem społeczeństwa możliwości wpływania na decyzje, lecz także z niesprawiedliwością i represją. Obecność złożenia z wyrazem *samfund* (*samfundsmodel* ‘model społeczeństwa’, *samfundstype* ‘typ społeczeństwa’, *samfundsform* ‘forma społeczeństwa’, *samfundssystem* ‘system społeczny’, *samfundsorden / samfundsstruktur / samfundsindretning* ‘struktura społeczna’) oznacza przede wszystkim, że demokracja nie jest jedynie sposobem organizacji procesu decydowania w państwie, ale ma także wpływ na stosunki społeczne i życie obywateli.

Druga grupa wyrazów bliskoznacznych wiąże się z drugim z wyróżnionych w definicji sensów leksemu *demokrati* i skoncentrowana jest wokół konceptów PAŃSTWO i NARÓD. Wyrażenia z tej grupy dotyczą przede wszystkim różnych modeli organizacji państwa i wchodzących w jego skład części (*forbundsstat / føderation* ‘federacja’, *forbundsrepublik* ‘republika federalna’, *enhedsstat* ‘państwo unitarne’, *bystat* ‘państwo-miasto’). Państwa dzielone są także ze względu na model rządzenia, wyróżniona zostaje przede wszystkim opozycja republika – monarchia (*republik* ‘republika’, *kongedømme / monarki* ‘monarchia’, *kongerige* ‘królestwo’, *dronningerige* ‘królestwo rządzone przez królową’). Wyrażenie *demokratisk nation* ‘demokratyczny naród’ oddaje natomiast przekonanie, że narody także mogą dzielić się na demokratyczne i niedemokratyczne, przede wszystkim w odniesieniu do wartości, na których opiera się naród oraz modelu organizacji państwa, o którym naród decyduje.

Ostatnia grupa wyrazów bliskoznacznych została przyporządkowana trzeciemu z sensów zawartych w definicji i skupia się przede wszystkim na poszczególnych formach reprezentacji demokratycznej (*folkerepresentation* ‘reprezentacja ludowa / narodowa’, *parlamentarisk demokrati* ‘demokracja parlamentarna’, *direkte demokrati* ‘demokracja bezpośrednia’, *repræsentativt demokrati* ‘demokracja reprezentatywna’, *indirekte demokrati* ‘demokracja pośrednia’). Wiele wyrażań związanych jest z procesami i zasadami, na których zbudowany jest ustrój demokratyczny. Wymienione zostają m.in. powszechne prawo wyborcze (*almindelig valget* ‘powszechne prawo wyborcze’), demokratyczny proces podejmowania decyzji (*den demokratiske proces* ‘proces demokratyczny’, *demokratisk beslutningsproces* ‘demokratyczny proces podejmowania decyzji’) oraz charakterystyczna dla duńskiej demokracji koncepcja, w której obywatele wykazują duże zaangażowanie i mają znaczny wpływ na podejmowanie decyzji na szczeblu lokalnym

(*nærdemokrati* ‘bliska demokracja’). Szczególną rolę w demokratycznym ustroju odgrywa otwartość / przejrzystość (*åbenhed* ‘otwartość’) przy podejmowaniu decyzji. Powiązana z tym konceptem jest także idea wyrównywania szans różnych grup społecznych i dążenie do zniwelowania nierówności (*paritet* ‘parytet’).

Dla leksemu *folkestyre Den Danske Begrebsordbog* podaje tylko jedną grupę wyrazów bliskoznacznych, która jest identyczna z pierwszą z grup omawianych powyżej.

Złożenia i derywaty

Na samym początku warto zauważyć, że *DEMOKRACJA* jest w języku duńskim traktowana jako wartość, co odzwierciedla się już w najbardziej podstawowych derywatach, takich jak *demokrat* ‘demokrata’ czy *demokratisk* ‘demokratyczny’, które z reguły mają pozytywny wydźwięk i mogą być stosowane jako pochwała bądź legitymizacja czyichś działań. Jako jedna z ważniejszych wartości w duńskim społeczeństwie demokracja jest też czymś, do czego się dąży i na rzecz czego się działa (*prodemokratisk* ‘prodemokratyczny’, *demokratibevægelse* ‘ruch na rzecz demokracji’). W kontekście derywatów *demokratisere* ‘demokratyzować’ oraz *demokratisering* ‘demokratyzacja’ warto zauważyć, że działanie na rzecz demokracji może być odwewnętrzne lub na rzecz innych narodów. W złożeniu *demokratiseringsproces* ‘proces demokratyzacji’ po raz pierwszy napotykaemy natomiast trop, który powtórzy się przy omawianiu najbardziej utrwalonych połączeń wyrazowych, czyli przekonanie, że do demokracji dochodzi się stopniowo i że wymaga ona długiej tradycji, by dobrze funkcjonować.

W obecnych w słowniku DDO złożeniach i derywatach odcisnięte jest jednak także przekonanie, że nie każda demokracja jest sobie równa i że nie zawsze funkcjonuje ona w sposób optymalny. Jak widać w jednym z sensów rzeczownika *demokratisme* ‘demokratyzm’, w którym wyraz ten ma jednoznacznie pejoratywny wydźwięk, *demokracja* jako forma rządów oparta na rządach większości jest podatna na aberracje, takie jak trudność w podejmowaniu decyzji i może być nachalnie narzucana. Co jeszcze ważniejsze, istnieje wiele systemów, które pod demokrację chcą się podszywać, bądź które nie spełniają warunków, stanowiących o istocie „prawdziwej” demokracji (*demokratur* ‘demokratura’, *skindemokrati* ‘niby-demokracja’, *pseudodemokrati* ‘pseudodemokracja’). Po raz pierwszy mamy więc tu wyraźnie do czynienia z rozgraniczeniem między demokracją „prawdziwą” a innymi jej formami. Mocno w języku duńskim odcisnięte jest też przekonanie, że istnieją siły, które demokracji zagrażają – mogą być to jednostki bądź całe organizacje działające na jej szkodę, mogą to być również decyzje czy warunki istniejące w pewnych sferach społeczeństwa (*antidemokratisk* ‘antydemokratyczny’, *udemokratisk* ‘niedemokratyczny’, *antidemokrat* ‘antydemokrata’).

W wielu złożeniach odzwierciedlają się cechy szczególne duńskiej demokracji, to co duńską demokrację charakteryzuje i wyróżnia na tle innych państw. Jest to przede wszystkim koncepcja bliskiej demokracji (*lokaldemokrati* ‘demokracja lokalna’, *nærdemokrati* ‘bliska demokracja’), w której dystans między społeczeństwem a decydentami jest bardzo niewielki. Drugim kluczowym czynnikiem jest aktywny udział Duńczyków w rządzeniu państwem, co odzwierciedla się zarówno w języku, jak i w życiu codziennym, gdzie większość mieszkańców tego kraju jest aktywnymi członkami jednego bądź kilku stowarzyszeń i gdzie udział w wyborach centralnych sięga 85%. W tym kontekście warto wspomnieć, że jeszcze kilka dekad temu w Danii istniała tradycja członkostwa w partiach politycznych, które w tym 5 milionowym kraju potrafiły liczyć około 200 tysięcy członków¹. Jednak współcześnie wiele z wyżej wspomnianych aspektów duńskiej demokracji dynamicznie się zmienia wraz ze zmianami w stylu prowadzenia polityki, gdzie kierownictwo partii jest znacznie bardziej oddalone od szeregowych członków. Na poziomie lokalnym Dania może być jednak wciąż stawiana jako przykład aktywności i zaangażowania całego społeczeństwa, co oprócz wspomnianych już wyżej leksemów *lokaldemokrati* ‘demokracja lokalna’ i *nærdemokrati* ‘bliska demokracja’ odzwierciedlone jest w także w złożeniach odnoszących się do różnych form demokracji w mniejszych wspólnotach: *elevdemokrati* ‘demokracja uczniowska’, *beboerdemokrati* ‘demokracja mieszkańców’, *virksomhedsdemokrati* ‘demokracja w przedsiębiorstwie’ oraz *medlemsdemokrati* ‘demokracja członkowska’.

Na koniec należy zauważyć, że w świetle złożzeń *velfærdsdemokrati* ‘demokracja dobrobytu’ oraz *velfærdsdemokratisk* ‘zgodny z koncepcją demokracji dobrobytu’ uchwycić możemy połączenie konceptu DEMOKRACJA z ideą państwa dobrobytu, która również jest głęboko zakorzeniona w mentalności Duńczyków i może być uznana za jeden z filarów duńskiego państwa.

Połączenia wyrazów

To, czego ślady znaleźliśmy już w zarejestrowanych przez słownik derywatach i złożeniach, potwierdza się w połączeniach wyrazowych z korpusu. Tutaj najwyraźniej odzwierciedla się to, co sygnalizowaliśmy wcześniej, czyli przekonanie użytkowników języka duńskiego, że istnieje zbiór cech stanowiący o esencji całego konceptu (*demokratiets sande væsen / salt* ‘prawdziwa natura demokracji / sól demokracji’) oraz tendencja do przeciwstawiania „prawdziwej” demokracji ustrojom, które nie wykazują tychże cech. Utrwalona została przede wszystkim cała grupa wyrażen odnoszących się do demokracji prawdziwej, idealnej czy

¹ Dane pochodzą z oficjalnej strony duńskiego parlamentu: <https://www.ft.dk/-/media/sites/ft/pdf/partier/om-politiske-partier/tal-og-fakta-om-partier/partiernes-medlemstal-fra-1960.ashx>.

stereotypowej, jak *eksemplarisk demokrati* ‘przykładowa demokracja’, *fuldt demokrati* ‘pełna demokracja’, *normalt demokrati* ‘normalna demokracja’, bądź *reelt / sandt / ægte demokrati*, które to trzy przymiotniki w kontekście demokracji odpowiadają polskiemu przymiotnikowi prawdziwy. Widoczna jest także druga strona wspomnianej opozycji, na przykład w wyrażeniach *så kaldt demokrati* ‘tak zwana demokracja’ oraz *formelt demokrati* ‘formalna demokracja’.

Jaka powinna być więc „prawdziwa” demokracja? Na pewno musi być głęboko zakorzeniona – w świetle danych korpusowych widoczne jest przekonanie, że z wiekiem demokracja krzepnie i funkcjonuje lepiej, stąd rozróżnienie na nowe i stare demokracje (*unge demokratier, nyt demokrati* vs. *gamle demokratier, veletableret / veludviklet demokrati* ‘młode / nowe demokracje vs. stare / ugruntowane / dobrze rozwinięte demokracje’), stąd także profilowanie procesu dochodzenia do bardziej dojrzałych form demokracji (*indføre / opbygge / udvikle / udvide demokrati* ‘wprowadzać / budować / rozwijać / rozszerzać demokrację’). Należy także nadmienić, że mimo przekonania o wyższości tzw. starych demokracji, Duńczycy dostrzegają także wyraźnie, że ustrój demokratyczny musi być stale aktualizowany, by nadążyć za rozwojem świata i społeczeństwa (*moderne demokrati* ‘nowoczesna demokracja’). W przykładach zawartych w korpusie odcisnięte jest również przekonanie, że demokracja to nie tylko forma rządów, ale przede wszystkim stan umysłu całego społeczeństwa, to pewne pryncypia, wartości i tradycje (*demokratiske værdier / sindelag / principper / traditioner* ‘demokratyczne wartości / nastawienie / pryncypia / tradycje’). W połączeniach wyrazowych ze spójnikiem *og* ‘i’ widać wyraźnie, że koncept DEMOKRACJA łączy się w języku duńskim z innymi kluczowymi wartościami, takimi jak POKÓJ (*fred og demokrati* ‘pokój i demokracja’), WOLNOŚĆ (*frihed og demokrati* ‘wolność i demokracja’), RÓWNOŚĆ (*frihed, lighed og demokrati* ‘wolność, równość i demokracja’), PRAWA CZŁOWIEKA (*menneskerettigheder og demokrati* ‘prawa człowieka i demokracja’), ponownie widoczne jest także połączenie demokracji z dobrobytem ekonomicznym (*velfærd og demokrati* ‘dobrobyt i demokracja’, *markedsøkonomi og demokrati* ‘gospodarka rynkowa i demokracja’). Dopiero gdy społeczeństwo przyjmie do siebie te demokratyczne pryncypia (*acceptere / anerkende / respektere demokrati* ‘akceptować / uznawać / szanować demokrację’) czy, innymi słowy, demokratyczne reguły gry (*demokratiske spilleregler* ‘demokratyczne reguły gry’), państwo będzie funkcjonować, jak należy.

Z najbardziej utrwalonych połączeń wyrazowych znajdujących się w korpusie można wywnioskować, że o demokrację należy też walczyć i jej bronić (*bevare / forsvare / frygte for demokrati* ‘utrzymać / bronić / bać się o demokrację’). Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że istnieje wiele sił, które próbują ją atakować i osłabić (*afskaffe / angribe / ophæve / true / svække, undergrave / underminere demokratiet* ‘znieść / atakować / grozić / osłabiać / podkopywać demokrację’). Równie głęboko odcisnięte w mentalności Duńczyków jest przekonanie, że jako

coś wartościowego można i należy demokrację szerzyć, zarówno wewnątrz własnego społeczeństwa jak i, być może przede wszystkim, na całym świecie. Rzeczą naturalną jest więc propagowanie i uczenie demokracji (*fremme / træne / undervise i demokrati* ‘propagować / trenować / nauczać demokracji’). W tym kontekście należy zauważyć, że w pozytywnym wartościowaniu wyrażań, takich jak *vestligt demokrati* ‘zachodnia demokracja’ czy *vestlige demokratier* ‘zachodnie demokracje’ odciska się asocjacja Zachód = prawdziwa demokracja. Duńczycy wierzą głęboko, że zachodnioeuropejskie demokracje, a szczególnie demokracja duńska mogą służyć za przykład dla innych narodów dopiero wkraczających na tę ścieżkę.

Na koniec analizy danych korpusowych warto również spojrzeć na wyrażenia z leksemem *folkestyre*, czyli drugim leksykalnym eksponentem konceptu. W korpusie są one znacznie mniej zróżnicowane niż w przypadku leksemu *demokrati* i podzielić można je na dwie, ewentualnie trzy grupy. Około 70% wystąpień stanowią połączenia z przymiotnikiem *dansk* ‘duński’, co wskazuje na to, że leksemem *folkestyre* odnosi się głównie do demokracji duńskiej. Okazuje się także, że *folkestyre* profiluje to, co Duńczycy uważają za demokrację prawdziwą, czy innymi słowy to, co w demokracji jest dla nich najważniejsze (*reelt / sandt folkestyre* ‘prawdziwa demokracja’). Oprócz tego ujawniony został tu jeszcze jeden bardzo ważny aspekt duńskiego pojęcia DEMOKRACJI i jeden z fundamentów, na którym opiera się duńskie społeczeństwo, czyli współpraca (*samarbejdende folkestyre* ‘współpracująca demokracja’).

Podsumowanie

Przeprowadzone badanie danych systemowych pozwoliło na zarysowanie wstępnego obrazu duńskiego konceptu DEMOKRACJA oraz ujawnienie kilku szczególnych jego cech. W świetle powyższej analizy duńska DEMOKRACJA to niewątpliwie forma rządów, uznawana za jedyną właściwą, ale także fundament duńskiego społeczeństwa i jedna z podstawowych wartości, nieodłącznie związana z pojęciami takimi jak RÓWNOŚĆ, WOLNOŚĆ czy POKÓJ. W kontekście porównań z innymi językami warto zwrócić uwagę na fakt, że Duńczycy swoją demokrację uważają jako dobrze rozwiniętą i godną tego, by szerzyć ją na całym świecie. Niewątpliwie istnieją ku temu dobre powody, co również utrwalone zostało w najbardziej spetryfikowanych wyrażeniach językowych zarejestrowanych przez słowniki oraz korpus. Przede wszystkim warto tu zwrócić uwagę na koncepcję demokracji lokalnej i zaangażowanie wszystkich obywateli w życie państwa oraz gotowość do współpracy, zarówno na szczeblu lokalnym, jak i krajowym. Ciekawa w kontekście duńskiego konceptu DEMOKRACJI jest także tendencja do wiązania go z określonym modelem ekonomicznym, czyli ideą państwa dobrobytu, co również znalazło swoje odzwierciedlenie w przeanalizowanym przez nas materiale językowym. Następnym

krokiem w celu uchwycenia pełnej specyfiki pojęcia będzie przeprowadzenie badania ankietowego i tekstowego, które powinny uzupełnić i wypełnić zarysowany w niniejszym artykule obraz DEMOKRACJI w języku duńskim.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bro Henning, Reich Ebbe, 1987, *Danmarks historie, politik og kultur; en introduktion for udlændinge*, Kopenhaga.
- Christiansen Niels Finn, 1992, *Folkets danskhed 1864–1920*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 153–190.
- Nissen Henrik S., 1992, *Nationalstaten og folket 1920–1990*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, Kopenhaga, s. 257–282.
- Winding Kjeld, 1967, *Danmarks historie*, Kopenhaga.

Słowniki i korpusy

- Den Danske Begrebsordbog* (DDB) – Nimb Sanni, Trap-Jensen Lars, Lorentzen Henrik, Theilgaard Liisa, Troelsgaard Thomas, *Den Danske Begrebsordbog*, Kopenhaga 2015.
- Den Danske Ordbog* (DDO): <https://ordnet.dk/ddo>.
- KorpusDK*: <https://ordnet.dk/korpusdk>.

Danish DEMOCRACY in the light of system data

Abstract: The present study analyzes the concept of DEMOCRACY in Danish based on the most linguistically entrenched expressions registered by dictionaries and the corpus of the Danish language. It is possible to distinguish the most notable facets of the concept: DEMOCRACY is a form of government but also one of the foundations of the Danish society, a value, as well as an economic model. With regard to the most unique characteristics of the Danish notion of DEMOCRACY, the conception of LOCAL DEMOCRACY and the active participation of all citizens are particularly prominent. For Danes, DEMOCRACY also represents one of the most fundamental values, inherently tied with other concepts such as FREEDOM, EQUALITY, PEACE, or even WELFARE. Understood in such terms, DEMOCRACY is something that one should share with other nations and protect against forces that could undermine it.

Keywords: DEMOCRACY; Danish; ethnolinguistics; Danish worldview; the language of values

Iliana Genew-Puhalewa

Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska

ORCID: 0000-0002-1780-166X

e-mail: i.genew-puhalewa@uw.edu.pl

SOLIDARNOŚĆ w sieci wartości nowogreckich

Streszczenie: Autorka podejmuje temat wzajemnych powiązań pojęć aksjologicznych na przykładzie SOLIDARNOŚCI w świetle danych języka nowogreckiego – obszar do tej pory nie penetrowany. Punktem wyjścia dla rozważań są tezy postawione przez wiodących polskich etnolingwistów, zgodnie z którymi pojęcia aksjologiczne są silnie „usieciowione”, łączone w bloki, jedno ewokuje kolejne. Badania wykazały trwałe powiązanie ‘solidarności’ w języku i kulturze nowogreckiej z aksjologiczną zasadą ‘bycia człowiekiem’, z wartością pracy i współpracy, z czynną postawą przeciwstawianą „pustym słowom”, z pomocą materialną, z ideą jedności (w tym jedności narodowej) oraz z cnotą szczerości, wskazujące na uniwersalne, ale i etnospecyficzne rozumienie SOLIDARNOŚCI przez Greków.

Słowa kluczowe: SOLIDARNOŚĆ; język nowogrecki; pojęcia aksjologiczne; usieciwienie wartości

Solidarność, solidarité, solidarity, Solidaritat itd. – to hasła i s wa dawnej i obecnej Europy, które można usłyszeć z ust uczestników dyskusji publicznych i rozmaitych akcji na rzecz „słusznych” kauz; trafiają one na sztandary i banery niesione podczas rozmaitych protestów oraz na mury europejskich miast. Dostrzegamy je w poszczególnych wersjach językowych Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, jak podkreślają Jerzy Bartmiński (2014: 19) oraz Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (2020: 38) w inspirujących dla etnolingwistów pracach na temat polskiej SOLIDARNOŚCI. Często znajdują się w zasięgu uwagi socjologów, kulturoznawców oraz lingwistów (w tym etnolingwistów) – SOLIDARNOŚĆ, pojmowana jako „doniosły społecznie” i „w żny ze względów kulturowych” koncept aksjologiczny, została wytypowana przez międzynarodowe grono etnolingwistów do opracowania w ramach projektu badawczego EUROJOS „Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym”¹. Zaplanowano w nim miejsce m.in. dla nowogreckiej perspektywy oglądu SOLIDARNOŚCI.

¹ O projekcie badawczym EUROJOS zob. <https://ispan.waw.pl/default/badania/eurojos/> (data dostępu: 20.08.2021).

W języku greckim internacjonalizmowi *solidarność* odpowiada wyraz *αλληλεγγύη* [alilengíi], który, podobnie, jest nośny znaczeniowo i silnie obecny w greckiej przestrzeni publicznej – wizualnej i akustycznej. Dla porządku: *αλληλεγγύη* należy przyjąć za bazową nazwę wartości interesującej nas wartości w języku nowogreckim i zatem za podstawowy współcześnie wykładnik leksykalny konceptu SOLIDARNOŚĆ, którego grecki obraz językowo-kulturowy jest przedmiotem niniejszych rozważań. Ich jawna wierność teoretyczno-metodologicznym założeniom etnolingwistyki i lingwistyki aksjologicznej opiera się na postulatach, stawianych wielokrotnie w literaturze: (1) język jest źródłem wiedzy o wartościach; (2) fundamentem językowego obrazu świata są wartości; (3) pojęcia aksjologiczne są „usieciowione” (powiązane relacjami wzajemnej zależności). Ponadto przestrzegane są zasady programu badawczego EUROJOS i *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 2015–2018) w odniesieniu do wykorzystanej bazy materiałowej, która obejmuje dane: (1) systemowo-językowe, (2) wywołane (ankietowe), (3) tekstowe². Uzyskane dane ankietowe uznano za niereprezentatywne ilościowo, chociaż potwierdziły one cząstkowe wnioski, poczynione na podstawie danych tekstowych, nieco starszych. Empiryczny materiał do analizy wzbogacono danymi „przyjęzycznymi” z bezpośrednich obserwacji szerszego kontekstu różnych form protestu oraz agitacji ulicznej w Atenach na początku czerwca 2021 roku.

Zgodnie z utrwaloną w etnolingwistyce techniką opisu językowego obrazu pojęć, na początku analizy greckiej SOLIDARNOŚCI (*ALILENGII*) celowe jest zwrócenie uwagi na dane etymologiczne: źródła wskazują na książkowe pochodzenie wyrazu *αλληλεγγύη*, gdyż powstał pod koniec XIX wieku jako kalka semantyczna francuskiego *solidarité*, na fali ogólnoeuropejskiego rozprzestrzenienia się rodziny wyrazów, opartych na francuskim przymiotniku *solidaire* i *solidarité* (LKNE; LNEG; Puzynina 1992: 233–234). To złożenie dwóch elementów: *αλλήλ-* + *εγγύη*:

[1] *αλλήλ-* [alil-] ‘wzajemny’³;

εγγύη [engíi] < ἐν + γυῖον < *praindoeurop.* **gew-* [ręka]: 1. *αυτό που δίνεις στο χέρι άλλου, το ενέχυρο, η ασφάλεια, η βεβαίωση*, 2. *ο αρραβώνας γιού ή θυγατέρας από την πλευρά του πατέρα*

[1. to, co dajemy komuś do ręki, poręczenie, zabezpieczenie, gwarancja; 2. zaręczyny syna lub córki z perspektywy ojca] (LKNE)⁴.

Już na tym etapie można zauważyć, że wewnętrzna forma nazwy ujawnia zaksjologizowane wyobrażenie o ‘solidarności’ jako o ‘czymś wartościowym’, przekazywanym przez członków wspólnoty z ręki do ręki.

² Zob. wprowadzenie Jerzego Bartmińskiego do tomów LASiS (2015–2018) i cytowaną tam literaturę.

³ Por. starogrecki refleksywny zaimek *ἀλλήλων* ‘jeden drugiego, wzajemnie, między sobą’.

⁴ Tłumaczenie przytaczanych w artykule kontekstów moje – I.G.P.

Choć sam wyraz *αλληλεγγύη* jest stosunkowo nowy w najstarszym żywym języku Europy, jakim jest grecki, jego użytkownikom znany był od dawna kompleks postaw i czynów, określanych później przez antropologów, etnologów i socjologów właśnie jako „solidarność” (*αλληλεγγύη*). Widać na tej płaszczyźnie zbieżność z losami ‘solidarności’ w polskiej kulturze ludowej, o której pisali J. Bartmiński i S. Niebrzegowska-Bartmińska we wspomnianych wyżej opracowaniach (Bartmiński 2014: 173 i nast.; Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 385 i nast.). Można przypuszczać, że złożona, wielowarstwowa treść konceptu determinuje jego trwałe powiązanie z innymi pojęciami, które tworzą grecki kanon wartości, o których będzie mowa dalej.

Przywiązanie Greków do własnego dziedzictwa – zarówno antycznego, jak i chrześcijańskiego – jest tematem wielokrotnie poruszonym w literaturze i dyskusjach publicznych, lokalnie i globalnie. Ów aspekt greckiego patriotyzmu i tradycjonalizmu jawi się wręcz jako brzemię dla tych greckich uczonych i twórców, którzy „zdali sobie sprawę z nadludzkiego poziomu doskonałości słowa czy sztuki starożytnych” (Dimou 2016: 29) lub dla tych, którzy definiują greckość poprzez chrześcijaństwo i jego źródła. W pracach poświęconych wartościom (w różnych paradygmatach: filozoficznym, socjologicznym, teologicznym, literackim i in.) wspomniane przywiązanie manifestuje się w obligatoryjnym uwzględnieniu starożytnych filozofów oraz Nowego Testamentu – z reguły z cytatami w wersji oryginalnej (tzn. nieunowocześnionej nowogreckiej). Omawiane tu pojęcie ‘solidarności’ autorzy „podręcznikowo” łączą z przykazaniem Jezusa Chrystusa *Αγαπάτε ἀλλήλους* [abyście się wzajemnie miłowali]⁵ i odpowiednio z wartością *αγάπη* ‘miłość braterska’, którą uznaje się za „warunek konieczny do rozwinięcia się solidarności”, por.:

[2] *Βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της αλληλεγγύης είναι η αγάπη προς το συνάνθρωπο. Στη βάση αυτή στηρίχτηκε η χριστιανική ηθική, καθώς και νεότερες φιλοσοφικές θεωρίες, οι οποίες τόνισαν την ομοιβαία εξάρτηση των ατόμων μιας κοινωνίας, κάτω από το πνεύμα της δικαιοσύνης και της αδερφοσύνης.*

[Podstawowym warunkiem rozwoju solidarności jest miłość do bliźnich. Na tym opierała się etyka chrześcijańska oraz nowsze teorie filozoficzne, które podkreślały współzależność jednostek społeczeństwa w duchu sprawiedliwości i braterstwa.] (Διαμαντόπουλος 1984: 44).

W pracach greckich socjologów obok utartego, obiegowego, ogólnie przyjętego i w tym sensie relewantnego dla badań nad językowo-kulturowym obrazie świata podejścia do kwestii wartości można spotkać odmienny ogład, często charakterystyczny dla pewnych grup społecznych (mniej lub bardziej licznych),

⁵ „ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους” (J 13, 34–35, Biblia Tysiąclecia: <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=352> (data dostępu: 20.09.2021)).

który wskazuje na przesunięcia w sferze aksjologicznej i prezentuje ją jako pole, reagujące dynamicznie na rzeczywistość pozajęzykową. Przykład: odnosząc się do kwestii relatywności wartości, do ich wzajemnych powiązań i do ich jawności, socjolog Wika Gizeli rozważa nt. *αλληλεγγύη* tak:

[3] *Επίσημα, λ.χ., η Παιδεία, αυτός ο βασικός όπως είδαμε φορέας κοινωνικοποίησης του ατόμου, διακηρύσσει την αξία της αλληλεγγύης, της συντροφικότητας, της ανάπτυξης δεσμών φιλίας. Κι όμως πριν καλά αφήσουν τα θρανία οι μαθητές οδηγούνται από τον ίδιο φορέα στο παιχνίδι του διαγωνισμού και του ανταγωνισμού, για να μπουν οριστικά στις ατέρμονες, σκληρές, ανταγωνιστικές διαδικασίες της εποχής μας, όπου η ίδια κοινωνία σιωπικά τους οδηγεί.*

[Oficjalnie, na przykład, Edukacja, ta podstawowa, jak widzieliśmy, instytucja socjalizacji jednostki, głosi wartość solidarności, towarzyskości, budowania więzi przyjaźni. Jednak, zanim dobrze opuszczą ławki, uczniowie są kierowani przez tę samą instytucję do zabawy w rywalizację i współzawodnictwo, aby definitywnie weszli do niekończących się, trudnych procesów konkurencji naszych czasów, do których to samo społeczeństwo po cichu ich prowadzi.] (Γκιζελή, 1987: 81).

W innym miejscu te same prace Wika Gizeli ukazują „pieniądz” jako istotną wartość dla współczesnego społeczeństwa, sytuując ją na osi konkretności – abstrakcji (Γκιζελή, 1987: 81). Unaocznienie wysokiego statusu dóbr materialnych w aksjologicznej sferze Greków obiektywizuje obraz ‘solidarności’, która często jest pojmowana właśnie w kategoriach pomocy materialnej. Znajduje to potwierdzenie w danych ankietowych oraz w nazewnictwie różnych programów Unii Europejskiej, czyli globalnie; por. np.: *Ταμείο Αλληλεγγύης της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (TAEE)/ *Fundusz Solidarności Unii Europejskiej* (FSUE)/ *The European Union Solidarity Fund* (EUSF).

Techniką, proponowaną przez etnolingwistów do badań nad usieciowieniem wartości oraz ich łączenia się w bloki, jest uwzględnienie „ciągów definicyjnych” opisywanych jednostek, ponieważ definiensami kluczowych pojęć aksjologicznych są najczęściej inne, powiązane z nimi wartości, należące do jądra aksjologicznego danej kultury (Bartmiński, Chlebda 2013; Bartmiński, Grzeszczak 2014). Jest to podejście, zastosowane także w niniejszym opracowaniu, które stanowi ponadto etap konstruowania definicji kognitywnej *ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*.

W definicjach (słownikowych, encyklopedycznych, a także w ankietach) *αλληλεγγύη* kategoryzowana jest na różne sposoby: *αξία* ‘wartość’, *ηθική αντίληψη* ‘pogląd etyczny’, *ηθικό καθήκον* ‘obowiązek moralny’, *χρέος* ‘dług’, *συμπεριφορά* ‘postępowanie’, *συναίσθηση ατόμων* ‘świadomość (grupy ludzi)’, *σχέση ατόμων* ‘związek (grypy ludzi)’ (LKNE, LNEG).

Na priorytetowe wskazanie zasługuje wyobrażenie o solidarności w kategoriach etycznych na poziomie bazowym, wyartykułowane m.in. przez etnografa Dimitriosą Loukatosa, który w ‘solidarności z bliźnimi’ rozpoznaje „natchnienie” dla pierwszej „etyki” człowieka (w domyśle także przodka Greka), por.:

[4] *Μπορεί να υποστηρίξει κανείς, ότι η πρώτη «ηθική» του ανθρώπου δεν εμπνεόταν τόσο από την ατομική του συνείδηση ή τη σχέση του με το Θεό, όσο από την αλληλεγγύη προς τους συνανθρώπους του.*

[Można twierdzić, że pierwsza „etyka” człowieka była inspirowana nie tyle jego indywidualną świadomością, czy relacją z Bogiem, co solidarnością z bliźnimi.] (Λουκάτος 1978: 253).

Jest to solidarność z życiem, przeciwko wrogim człowiekowi siłom natury, solidarność w walce ze śmiercią, która w języku ludowym określa się najczęściej jako *ανθρωπιά* ‘bycie człowiekiem, człowieczeństwo’.

[5] *Μιά πρωτόγονη αλλά και πρωτοπολιτιστική αλληλεγγύη άμυνας από τις υπεράνθρωπες και υπερκόσμιες δυνάμεις και τους φόβους, ένωσε πάντα τους ανθρώπους, αν όχι συνειδητά και οργανωμένα, τουλάχιστο με το ένστικτο των κοινών αντιδράσεων και ενεργειών, για την αντιμετώπιση τους. [...] ο άνθρωπος ανακάλυψε και την κοινωνία των συνανθρώπων του, όπου οργάνωσε κοινές τελετές μαγείας και μαντικής, κοινούς τρόπους λατρείας των αγαθών ή κακόβουλων δαιμόνων, της επίσης κοινής δοξασίας του. Και το σπουδαιότερα είναι, ότι ανάπτυξε μιά εξαίρετη αμυντική αλληλεγγύη για την αντιμετώπιση του πρώτιστου εχθρού του, του θάτου, που τον οδήγησε, εκτός από τις φιλοσοφικές δοξασίες και τους αλληλέγγυους θρίνους, στα θετικά μέτρα των θεραπευτικών επινοήσεων, με τα φάρμακα και τα βότανα της λαϊκής ιατρικής, που αποτελούν ωραίο κεφάλαιο στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνικής φροντίδας.*

[Pierwotna, ale też pra-kulturowa solidarność polegająca na obronie przed nadludzkimi i nadprzyrodzonymi siłami i lękami zawsze jednoczyła ludzi, jeśli nie świadomie i w sposób zorganizowany, to przynajmniej zgodnie z instynktem wspólnych reakcji i działań, aby sobie z nimi poradzić. [...] człowiek odkrył także społeczność swoich bliźnich, gdzie organizował wspólne obrzędy magii i wróżbiarstwa, wspólny kult dobrych lub złych demonów, wspólnych obrzędów. Co najważniejsze, wypracował wyjątkową solidarność obronną w obliczu swego głównego wroga, śmierci, która doprowadziła go nie tylko do przekonań filozoficznych i solidarnościowej żałoby, także do pozytywnych wynalazków terapeutycznych i ziołolecznictw medycyny ludowej, które są pięknym rozdziałem w historii ludzkiej opieki społecznej.] (Λουκάτος 1978: 252–253).

Zauważalna jest zbieżność myśli Dimitriosa Loukatosa z poglądem Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego, sformułowanym w pracy z 1976 r. *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1. *Organizacja grupy pierwotnej* i przytaczanym przez Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską do argumentowania tezy o kluczowej roli, jaką pełni koncept SOLIDARNOŚĆ Z ŻYCIEM w etosie chłopskim (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 393).

W zacytowanym wyżej kontekście zwraca uwagę kluczowy, można by rzec, wyraz *συνάνθρωπος* (*συν-άνθρωπος* < ‘współ’ + ‘człowiek’) ‘bliźni’, który jest charakterystyczny dla dyskursu religijnego (chrześcijańskiego) i reprezentuje liczną grupę środków systemowych, trwale związanych z greckim pojęciem ‘solidarności’. Są to wyrazy złożone z pierwszym składnikiem *συν-* (warianty *συμ-*, *συγ-*, *συλ-*, *συρ-*) o znaczeniu ogólnym ‘współ’, ‘wspólny’ ‘wspólna cecha dla więcej niż jednej rzeczy lub osób’. *Συν-* ma rodowód starożytny, jak i większość

derywatów z jego udziałem: w klasycznej grece oznacza ‘razem, wspólnie, jednocześnie; współludział, zgodność’. Do środków leksykalnych z *συν-*, które pojawiają się w kontekście SOLIDARNOŚCI w różnym charakterze: jako synonimy, kohiponimy, elementy kolekcji z udziałem *αλληλεγγύη*; jako określenia właściwości, czynów i stanów, jako przeżycia lub skutki czynów, jako subiekty lub obiekty, można wskazać poniższe (oraz ich pochodnie): *συμπαράσταση* ‘wsparcie’, *συνεργασία* ‘współpraca’, *σύνπραξη* ‘współdziałanie’, *συνενοχή* ‘współludział’; *συνάνθρωπος* ‘bliźni’, *συνάδελφος* ‘współpracownik’, *σύντροφος* ‘towarzysz’, *συναίτερος* ‘wspólnik’, *συμπολίτης* ‘współobywatel’, *συγκάτοικος* ‘współlokator’; *συμπάσχω* ‘współczuć’, *συμμερίζομαι* ‘dzielić się’, *συνεργάζομαι* ‘współpracować’; *συντεχνία* ‘stowarzyszenie’; *συμβίωση* ‘koegzystencja’, *σύλλογος* ‘związek’. Przytoczone wyrazy tworzą grupę nie tylko na podstawie kryterium formalnego, lecz przede wszystkim znaczeniowego – łączy je na płaszczyźnie semantycznej idea wspólnotowości, która jest trzonem wartości społecznych. Jednocząc problematykę aksjologiczną z socjologiczną i językową, w swojej monografii *Γλώσσα ως αξία* [Język jako wartość] (1994), grecki lingwista Jorgos Babiniotis opowiada się w sprawie SOLIDARNOŚCI jako wartości, w formie swoistego „*credo*” w następujący, nieprzypadkowy w swojej wymowie i formie, sposób:

[6] *Πιστεύω στα χέρια που σφίγγουν ζεστά το ένα το άλλο. Πιστεύω στην αλήθεια του διαλόγου. Πιστεύω στα σύνθετα του συν-: στη συν-άντηση, στη συν-ομιλία, στη συν-ζήτηση, στη συν-φωνία, στη συν-χώρηση, στη συν-αδέλφωση των ανθρώπων.*

[Wierzę w dłonie, które ciepło ściskają jedna drugą. Wierzę w prawdę dialogu. Wierzę w wyrazy pochodnie od *συν-* ‘współ-’: w ‘spotkanie’, ‘rozmowę’, ‘dyskusję’, ‘zgodę’, ‘przebaczenie’, ‘braterstwo’ ludzi.] (Μπαμπινιώτης 1994: 133).

Interesujące, że najczęściej przytaczanymi w źródłach leksykograficznych oraz w tekstach synonimami *αλληλεγγύη* są *συμπαράσταση* ‘wsparcie’ i *συνεργασία* ‘współpraca’. W nawiązaniu do tego wart odnotowania jest znany skądinąd przypadek wyspy trędowatych Spinalonga, która ubiega się obecnie o status zabytku światowego dziedzictwa kultury UNESCO – na wyspie znajdowało się jedno z ostatnich w Europie leprozorium, tzn. miejsce zesłań chorych na trąd. W opinii greckich instytucji, przygotowujących wnioski o wpisanie wyspy na Listę Światowego Dziedzictwa, Spinalonga jest „symbolem cierpienia”, ale i „przykładem ludzkiej solidarności”⁶. W znanej książce Themosa Kornarosa *Σπιναλόγκα. Ad vitam* pomyślanej jako „dziennik trędowatego” i napisanej w języku ludowym, nie użyto ani razu wyrazu *αλληλεγγύη*, co symptomatyczne. Relacje wzajemnego wsparcia pomiędzy trędowatymi w obliczu nieszczęścia, czyli solidarność w sferze

⁶ Zob. <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2564> (data dostępu: 15.06.2021).

biologicznego przetrwania, określane są właśnie jako *συνεργασία* ‘współpraca’ (Κορνάρος 1956: 49 i nast.).

Ogląd usieciowienia SOLIDARNOŚCI w greckiej aksjosferze prowadzi w tym punkcie do wartości pracy lub – na wyższym poziomie abstrakcji – do pozytywnego postrzegania czynnej postawy i konkretnych działań w słusznej, tzn. dobrej sprawie. O tym świadczą relacje synonimiczne *αλληλεγγύη* z *συνεργασία* ‘wspólne działanie’, *βοήθεια* ‘pomoc’, *στήριξη* ‘wsparcie’, bezpośrednie wypowiedzi, zawierające „potoczne definicje”, a także konteksty prezentujące opozycje ‘czyny/działania’ – ‘bezczyność’, ‘słowa, niepoparte czynami’, por.:

[7] *Η αλληλεγγύη του κόσμου σκάει κατά κύματα. Ορμητική και με πάθος. «Δεν ξέρω τι μπορώ να κάνω. Αλλά θέλω να το κάνω. Θέλω να βοηθήσω όπως και όπου μπορώ», μας λέει η 17χρονη Κατερίνα.*

[Solidarność (zwykłych) ludzi napływa falami. Impulsywnie i z zapałem. „Nie wiem co mogę zrobić. Ale chcę to zrobić. Chcę pomóc, jak tylko mogę”, mówi nam 17-letnia Katerina.] (https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/158859_allileggyi-loyloydi-poy-anthizei-mesa-apofloges-kai-stahtes, data dostępu: 12.06.2021).

[8] *Πρόκειται για τις συγκινητικές εκδηλώσεις αλληλεγγύης από τους απλούς ανθρώπους. Έσπευσαν να βοηθήσουν με όποιο τρόπο μπορούσε ο καθένας (τρόφιμα, είδη πρώτης ανάγκης, αίμα, εθελοντική εργασία στις περιοχές που επλήγησαν). Ο ανθρωπισμός με όλη τη σημασία της λέξης. Αυθεντικός, ειλικρινής, αυθόρμητος. Οχι για τα μάτια του κόσμου. Οχι φιλανθρωπία για δημόσιες σχέσεις, όπως κάνουν ορισμένοι μεγαλόσχημοι για να τους παίζουν τα κανάλια. Οχι υποκριτική ελεημοσύνη...*

[To są wzruszające przejawy solidarności zwykłych ludzi. Pospieszili z pomocą w każdy możliwy sposób (żywność, artykuły pierwszej potrzeby, krew, wolontariat na terenach dotkniętych żywiołem). Humanizm w każdym tego słowa znaczeniu. Autentyczny, szczery, spontaniczny. Nie na pokaz. Nie jest to organizacja charytatywna na rzecz public relations, jak robią to niektórzy ważniacy, żeby się pokazać w telewizji. Żadnej obłudnej jałmużny...] (https://www.nonews-news.com/2018/07/blog-post_4957.html?m=0, data dostępu: 10.06.2021)⁷.

Łączenie solidarności z działaniami w sferze społecznej najlepiej uwidacznia się w dyskursach politycznych (w tym szczególnie związkowców) – w Grecji przede wszystkim lewicowym i anarchistycznym. SOLIDARNOŚĆ utożsamiana jest tu z walką, sprzeciwem, protestem, przy czym obrazuje ją zaciśnięta pięść, por. *Βοηθάμε και στηρίζουμε ο ένας τον άλλον, σαν μια γροθιά...* [Pomagamy sobie i wspieramy się wzajemnie, jak pięść...] (dane ankietowe, czerwiec 2021). Godna

⁷ Liczne akty solidarności oraz publikacje im poświęcone przyniosły tragiczne pożary w Grecji latem 2021, po przygotowaniu niniejszego tekstu do druku. Potwierdziły one sformułowane wcześniej tezy, co do kluczowej roli ‘działań’ w pojmowaniu SOLIDARNOŚCI. Zob. wpisy fejsbukowej społeczności *Αλληλεγγύη στους πυρόπληκτους του 2021* [Solidarność z ofiarami pożarów 2021]: <https://www.facebook.com/groups/570205927694622> (data dostępu: 30.08.2021).

odnotowania jest przy okazji preferencja w tych kontekstach dla wyrażania subiektywności w pierwszej osobie liczby mnogiej (ΜΥ), jak i częsta emfaza z udziałem operatora kwantyfikacji kolektywnej (*wszyscy*).

Jak wiadomo, do zrywu aktów solidarności społeczeństwa, nie tylko greckiego, dochodzi z reguły w sytuacjach klęski, czy ogólnie po jakieś tragedii. Solidarność wówczas staje się tematem codziennym i zarazem doniosłym, por.:

[9] *Η σύντροφός μου μοιράζει τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης στους πυρόπληκτους. Είναι τόσοι πολλοί οι νέοι. Είναι συγκλονιστικό. Αφού όταν χρειάζεται δείχνουμε ότι μπορούμε να λειτουργήσουμε συλλογικά και με αλληλεγγύη. Γιατί να συμβαίνει αυτό μόνο όταν φτάνουμε στο αμύην, μόνο μετά από μια τραγωδία; Θα μπορούσε να είναι αλλιώς.*

[Moja partnerka rozdaje ofiarom pożaru żywność i rzeczy pierwszej potrzeby. Jest tak wielu młodych ludzi. To wzruszające. W końcu, kiedy trzeba, pokazujemy, że potrafimy działać wspólnie i solidarnie. Dlaczego dzieje się tak tylko wtedy, gdy docieramy do ostateczności, dopiero po tragedii? Mogłoby być inaczej.] (https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/158859_allileggyi-loyloydi-poy-anthizei-mesa-apo-floges-kai-stahtes, data dostępu: 23.06.2021).

Szczególną wartość działań określanych jako *αλληλεγγύη* – manifestowanych czy praktykowanych – widziano np. w postawach i aktach solidarności, spowodowanych w ostatnim czasie kryzysem migracyjnym, związanym z ludzką tragedią, który wywołał nie tylko *συμπόνια* ‘współczucie’, ale przede wszystkim *ενέργειες* ‘działania’. Badania socjologiczne w związku z kryzysem ujawniły wymowne fakty: zdecydowana większość respondentów ankiety socjologicznej jest dumna z greckiej historii i dziedzictwa, ma silne poczucie tożsamości narodowej, postrzegając jako jej składnik właśnie *αλληλεγγύη* ‘solidarność’:

[10] *Την έρευνα διεξήγαγε η εταιρεία ερευνών Ipsos για λογαριασμό της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης «More in Common». Πραγματοποιήθηκαν τηλεφωνικές συνεντεύξεις σε δείγμα 2.000 ενηλίκων ηλικίας 18 ως 64 ετών και συζητήσεις με πληθυσμιακές ομάδες κοινού και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2018. Σύμφωνα με την έρευνα, τέσσερις στους πέντε Έλληνες δηλώνουν υπερήφανοι για την ελληνική ιστορία και ταυτότητα, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο από ότι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που ερευνήθηκαν (σ.σ. προηγήθηκαν έρευνες στη Γερμανία, την Ιταλία, τη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες). Ωστόσο, η ισχυρή αίσθηση εθνικής ταυτότητας δεν μεταφράζεται σε αντιμεταναστευτικά συναισθήματα, αλλά αντίθετα οι Έλληνες θεωρούν ότι η συμπόνια και η αλληλεγγύη είναι μέρη της ταυτότητάς τους.*

[Badanie zostało przeprowadzone przez firmę badawczą Ipsos na zlecenie organizacji non-profit „More in Common”. Wywiady telefoniczne zostały przeprowadzone na próbie 2000 osób dorosłych w wieku od 18 do 64 lat oraz rozmowy z grupami ludności i zostały zakończone w październiku 2018 roku. Według badania czterech na pięciu Greków twierdzi, że jest dumnych z greckiej historii i tożsamości, co jest wskaźnikiem znacznie wyższym niż w innych badanych krajach europejskich (poprzednie badania na ten temat były prowadzone w Niemczech, Włoszech, Francji i Holandii). Jednak silne poczucie tożsamości narodowej nie przekłada się na nastroje antyimigranckie, bowiem Grecy uważają współczucie i solidarność za część swojej tożsamości.] (<https://www.sofokleousin.gr/allileggyoi-apananti-stous-prosphyges-oi-ellines-alla-anisixoun-gi>, data dostępu: 26.06.2021).

Związek dumy narodowej z poczuciem tożsamości i solidarnością w praktyce społecznej i językowej objawia się w często spotykanej kolekcji leksykalnej *ενότητα και αλληλεγγύη* „jedność i solidarność”, charakterystycznej przede wszystkim dla dyskursów ideologicznych. SOLIDARNOŚĆ w tym ujęciu kojarzona jest z bliskością, zespoleniem, byciem spokrewnionym, integrowaniem się i identyfikacją ze społecznością. Utrwała ten związek kolejna grupa środków systemowych greckiego, świadcząca o głębokim zakorzenieniu tego konceptu aksjologicznego w języku i kulturze. To composita z elementem *ομο-* (podobnie, o starożytnym rodowodzie < *όμο-*), które często nazywają osoby, które łączy coś wspólnego i które bywają podmiotami lub odbiorcami rozmaitych aktów solidarności: *ομογενής* ‘rodak’, *ομοεθνής* ‘rodak’, *ομόγλωσσος* ‘mówiący w tym samym języku’, *ομόγνωμος* ‘kto jest tego samego zdania’, *ομότεχνος* ‘kto ma taki sam fach’, *ομόδοξος* ‘kto jest tego samego wyznania’, *ομόψυχος* ‘zgodny z nami’, *ομοήθης* ‘kto ma takie same obyczaje’. Przeważnie są to stereotypowe określenia „rodaków”, albo szerzej tzw. „swoich”, wartościowanych pozytywnie właśnie jako takich. Argumentują to twierdzenie m.in. dociekania aksjologiczne greckiego filozofa Ewangelosa P. Papanoutsosa w książce *Πρακτική φιλοσοφία* [Filozofia praktyczna] (1974), w części poświęconej rozrywce, tzn. *Ψυχαγωγία*, pojmowanej jako wartość nie tylko dla jednostki, ale przede wszystkim dla ogółu. Solidarność realizuje się w tym wypadku w sferze psychiki, przy czym może mieć jako bodziec przeżycia negatywne, powodujące współczucie, ale i pozytywne, por.:

[11] *Το συμπόσιον – τυπικά ελληνικός τρόπος γνήσιας ψυχαγωγίας... ένας όμιλος φίλων συγκεκριμένα το βράδυ γύρω από το τραπέζι έναν φιλόξενο οικοδεσπότη... και συζητεί «φλέγοντα» θέματα... Ο «διάλογος» με την ανταλλαγή των σκέψεων... δημιουργή την «καλή συντροφιά», όπου καθένας από τους συνδετημένους αναζητώντας και βρίσκοντας τον «άλλο» που θα τον συμπληρώνει – όχι όπως ο συναίτερος στο επαγγελμα ή το άλλο φύλο στον έρωτα, αλλά όπως ο ομοεθνής, ο ομόγλωσσος, ο ομόσπουδος, ο φίλος, που νιώθει κι αυτός τη ίδια ανάγκη: να βγει από τη μοναξιά... δεν είναι πια μόνος, απεναντίας έχει το αίσθημα ότι απλώθηκε και ενώθηκε με τους ομοίους του.*

[Sympozjon – typowo grecki sposób na prawdziwą rozrywkę... grupa przyjaciół zbiera się wieczorem wokół stołu gościnnego gospodarza... i omawia „gorące” tematy... „Dialog” z wymianą myśli... tworzy „dobre towarzystwo”, w którym każdy z uczestników szukając i znajdując „drugiego”, który go uzupełni – nie tak jak współnik w zawodzie czy partner miłosny, ale jak rodak, użytkownik tego samego języka, ktoś o takim samym wykształceniu, przyjaciel, który odczuwa taką samą potrzebę: wyrwać się z samotności... nie jest już sam, wręcz przeciwnie – ma wrażenie, że rozplynął się i zjednoczył z podobnymi do siebie.] (E.Π. Παπανούτσος, *Πρακτική φιλοσοφία*, 1974).

A więc to, co ‘tożsame’, ‘identyczne z naszym’, gwarantujące bliskość i jednoczenie się z członkami wspólnoty, sytuuje się na tej samej osi aksjologicznej, jak i pojęcie SOLIDARNOŚCI (*Αλληλεγγύη*), w zdecydowanie pozytywnej strefie świata wartości.

W przywołanym kontekście w szeregu określeń z *όμο-* (*ομοεθνής* ‘rodak’, *ομόγλωσσος* ‘mówiący w tym samym języku’, *ομόσπουδος* ‘o takim samym wykształceniu’), uwagi wymaga określenie *ομόγλωσσος*. Może ono być nienacechowane, może jednak być nośnikiem wartościowania, gdy pojmowane jest w kategoriach „pobratymstwa” lub nawet „pokrewieństwa” na podstawie mowy (języka). Znajduje w nim potwierdzenie teza Edwarda Sapira, który widzi we wspólnocie mowy „symbol solidarności społecznej ludzi mówiących danym językiem: „kto mówi tak, jak my, jest jednym z nas (Sapir 1978: 45, cyt. za Niebrzegowska-Bartmińska 2021: 18). Język grecki jest dla Greków wartością bezdyskusyjną i bezwzględną, pozostającą w uświadomionej przez ogół wzajemnej relacji z szeroko pojętą kulturą (*Παιδεία*), która wpajana jest przez edukację (*Μάθηση*)⁸. W edukacji, z kolei, rozpoznaje się silny czynnik socjalizacji jednostki, a w konsekwencji – solidaryzacji członków wspólnoty.

W jednym szeregu z ‘językiem’ na aksjologicznej osi SOLIDARNOŚCI sytuują się również pojęcia ‘ojczyzna’, ‘naród/nacja’ i także ‘wiara/wyznanie’, co często manifestuje się w dyskursie nacjonalistycznym, prawicowym, który jest nie do zignorowania we współczesnej Grecji. Por. kolekcje z udziałem *αλληλεγγύη*:

[12] *Το Εθνικιστικό Κίνημα θα εκφράσει ένα μεγάλο Κίνημα που θέλει, ταυτοχρόνως, Πατρίδα, Ελευθερία, Αλληλεγγύη. Πατρίδα ενός έθνους, όπως ορίζεται στο «όμαιμον, ομόθρησκο, ομόγλωσσο, ομότροπο». Ελευθερία, όπως κατοχυρώνεται στις εθνοσυνελεύσεις της Εθνεγερσίας. Αλληλεγγύη, που πηγάζει από την κοινοτική μας κληρονομιά και τις χριστιανικές διδαχές. Γιατί αυτές οι αξίες για εμάς τους εθνικιστές δεν είναι αφηρημένες διακηρύξεις, μεταφρασμένες από τις αστικές επαναστάσεις της Γαλλίας και της Αμερικής, ξενόφερτες για την ιστορία, το ήθος και τον πολιτισμό του Ελληνισμού.*

[Ruch Nacjonalistyczny będzie wyrazem wielkiego Ruchu, który pragnie jednocześnie Ojczyzny, Wolności, Solidarności. Ojczyzna narodu, jak określono w postulatcie „jednej krwi, jednej wiary”, ‘jednej mowy’, ‘jednego obyczaju’”. Wolność gwarantowana w zgromadzeniach Ruchu Narodowego. Solidarność, która wyrasta z dziedzictwa naszej wspólnoty i nauk chrześcijaństwa. Ponieważ te wartości dla nas nacjonalistów nie są abstrakcyjnymi deklaracjami, przełożonymi z burżuazyjnych rewolucji Francji i Ameryki, obcymi dla historii, etosu i kultury Greków.] (Internet)⁹.

Dociekania nad greckim wyobrażeniem SOLIDARNOŚCI i jego powiązań z innymi wartościami można zakończyć, wracając do struktury formalnej bazowego leksemu *αλληλεγγύη* i w szczególności do pierwszego elementu struktury słowotwórczej: *αλληλ-*. Językoznawcy wskazują na jego istotny wzrost produktywności w dobie nowogreckiej, pod koniec XIX wieku, dzięki publicystom (St. Koumanoudis, za:

⁸ Ewangelos P. Papanoutsos należy do uczonych, którzy uważają termin *παιδεία* za najbardziej adekwatny grecki odpowiednik dla internacjonalizmu *kultura*.

⁹ Swoisty manifest ruchu nacjonalistów został usunięty z Internetu. Ostatnio odwiedzany w czerwcu 2021.

Babiniotis 1998). Jorgos Babiniotis w LNEG wymienia około 50 derywatów z elementem *αλληλ-*, zwracając uwagę na fakt, że często są to kalki wyrazów z języków zachodnich, w których *αλληλ-* występuje w miejscu *inter-*. Z tego zbioru do ciągu definicyjnego *αλληλεγγύη* należą m.in. *αλληλοβοήθεια* ‘wzajemna pomoc’, *αλληλεξάρτηση* ‘wzajemna zależność’, *αλληλενίσχυση* ‘wzajemne wsparcie’, *αλληλοσεβασμός* ‘wzajemny szacunek’. Semantyka ‘wzajemności’ *αλληλ-* nie ma charakteru wartościującego (por. np. *αλληλοσκοτώνονται* ‘zabijają jeden drugiego’), ale nawiązuje do ważnego greckiego konceptu WSPÓLNOTY, którego głównym wykładnikiem leksykalnym jest przymiotnik *κοινός* ‘wspólny’. Od niego pochodzą nazwy innych bez wątpienia ważnych dla Greków wartości: *κοινό* ‘społeczność’, *κοινωνία* ‘społeczeństwo’, *κοινωνικό σύνολο* ‘zbiorowość społeczna’, *κοινωνική αλληλεγγύη* ‘solidarność społeczna’.

Pokora badaczka języka tak wyjątkowego, jakim jest grecki, nawet przy umownym ograniczeniu eksploracji do wersji ogólnonarodowej w dobie nowoczesnej, wymaga na końcu wyznania, że podjęcie zagadnienia niosło ryzyko pominięcia faktów, potraktowania ich powierzchownie lub zbyt subiektywnie. Świadomość ta jednak nie zniechęciła piszącej te słowa do refleksji, której celem w dalszej kolejności jest pełna rekonstrukcja treści greckiej SOLIDARNOŚCI.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, s. 69–95. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/et.2013.25.69>.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 21–44. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/et.2014.26.21>
- Dimou Nikos, 2016, *Nieszczęście bycia Grekiem*, tłum. Przemysław Kordos, Warszawa.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński:
 - T. 1. *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015.
 - T. 2. *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole 2018.
 - T. 3. *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016.
 - T. 4. *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa 2019.
 - T. 5. *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- LKNE – *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (Λεξικό Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2002.
Online: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html (data dostępu: 5.09.2021).
- LNEG – *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Αθήνα 1998.
- Puzynina Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Warszawa.

Γκιζελή Βίκα Δ., 1987, *Δέκα μαθήματα κοινωνιολογίας*, Αθήνα.

Διαμαντόπουλος Δημήτριος Π., 1984, *Λεξικό βασικών εννοιών*, Αθήνα.

Λουκάτος Δημήτριος Σ., 1978, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα.

Μπαμπινιώτης Γιώργιος, 1994, *Γλώσσα ως αξία*, Αθήνα.

SOLIDARITY in the network of Modern Greek values

Abstract: The chapter examines the connections between axiological concepts on the basis of the concept so far unexplored: SOLIDARITY in Modern Greek. The discussion is grounded in the ideas of Polish ethnolinguistics, which views axiological concepts as “networked”, merged into blocks, where one concept evokes another. This study of Modern Greek reveals the universal, but also the ethno-specific aspects of SOLIDARITY as viewed by the Greek people: a permanent connection of solidarity with the axiological principle of ‘humanness’, the idea of ‘brotherly love’, the value of work and cooperation, an active attitude opposed to “empty words”, financial help, the idea of unity (including national unity), the virtue of sincerity.

Keywords: SOLIDARITY; Modern Greek; axiological concepts; networking of values

Beata Żywicka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce, Polska

ORCID: 0000-0001-9453-9733

e-mail: beata_zywicka@o2.pl

*Sprawiedliwość się rodzi, gdy się jej szuka**. O *SPRAWIEDLIWOŚCI* w polskim dyskursie publicznym po roku 1989

Streszczenie: Celem artykułu jest pokazanie, jaki obraz *SPRAWIEDLIWOŚCI* został wykreowany we współczesnych polskich tekstach prasowych kształtujących opinię publiczną. Choć w dyskursie publicznym *SPRAWIEDLIWOŚĆ* generalnie jest pojmowana w czterech kategoriach: społecznej, politycznej, prawnej i etycznej, to z badanego korpusu tekstów prasowych wynika, że najczęściej mówi się o sprawiedliwości w odniesieniu do płaszczyzny społecznej i moralnej. Można odnaleźć regularnie poświadczane połączenia *sprawiedliwość społeczna* oraz *sprawiedliwość wybiórcza, swoista*, a nawet *prawdziwa*. W dość licznych kontekstach prasowych sprawiedliwość występuje jako jeden z elementów składowych w nazwach urzędów, instytucji zajmujących się ściganiem przestępstw, sądzeniem i wymierzaniem kar, np. *Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości*, *Ministerstwo Sprawiedliwości*, *resort sprawiedliwości*, *wymiar sprawiedliwości*, czy też w nazwie ugrupowania politycznego *Prawo i Sprawiedliwość*. Ponadto polskie teksty prasowe poświadczają ścisły związek *SPRAWIEDLIWOŚCI* z innymi wartościami społecznymi, etycznymi i chrześcijańskimi, takimi jak: *RÓWNOŚĆ*, *PRAWOŚĆ*, *UCZCIWOŚĆ*, *MIŁOŚĆ* i *MIŁOSIĘDZIE*.

Słowa kluczowe: *SPRAWIEDLIWOŚĆ*; wartości; dyskurs publiczny

Wprowadzenie

Sprawiedliwość to jedna z najważniejszych wartości zajmująca obecnie szczególne miejsce w naszym polskim życiu publicznym. Współcześnie jest wymieniana wśród takich ważnych słów, jak: *zdrowie, praca, wolność, tolerancja, patriotyzm,*

* Pod takim tytułem została opublikowana rozmowa Mateusza Jałoszewskiego z Teresą Romer w „Wysokich Obcasach” w 2014 roku: [...] *Ale jeśli głębiej się zastanowimy nad powodem stanu, w którym znalazł się dany człowiek, jeśli zadamy sobie pytanie, dlaczego go zwolnili? Dlaczego on postąpił niewłaściwie? To odpowiedź nie jest prosta. I wtedy rodzi się sprawiedliwość. Bo ona się rodzi, gdy się jej szuka.*

ojczyzna, godność, demokracja, (współ)odpowiedzialność, dobro, a także *władza i pieniądze* (Bartmiński, Grzeszczak 2014: 21–44). Jest nierozzerwalnie związana z człowiekiem, normalizuje współistnienie między ludźmi i dlatego od wieków stanowi centralną wartość zarówno społeczną, moralną, etyczną, jak i religijną (Świst 2016: 429). W dyskursie publicznym¹, w starożytnych, jak i nowożytnych dyskusjach filozoficznych² oraz lingwistycznych³ często bywa podawana jako przykład tzw. pojęcia nieostrego, „rozmytego”, trudnego do opisu, „rzekomo niedefiniowalnego”,

¹ Przyjmuję rozumienie dyskursu publicznego za Markiem Czyżewskim, który zalicza do niego wszelkie przekazy dostępne publicznie: dyskursy instytucjonalne, prowadzone przez instytucje pełniące usługi publiczne (urzędy, szkoły, sądy), dyskursy związane z określonymi grupami społecznymi (*dyskurs literacki, biznesowy*) oraz dyskursy medialne. Z kolei dyskurs polityki to część dyskursu publicznego, rozumiana jako wypowiedzi osób należących do elity władzy, związane z pełnionymi przez te osoby rolami i funkcjami politycznymi. Dyskurs publiczny traktuję jako pojęcie nadrzędne używane w klasyfikacji (Czyżewski 2004: 21).

² Pierwszego określenia sprawiedliwości dokonał Platon, uznając ją za jedną z czterech cnót kardynalnych – obok rozważliwości, męstwa i mądrości. „Dostrzegając między nimi wzajemne odniesienia i powiązania, przypisywał sprawiedliwości ważną funkcję regulatora stosunków społecznych” (Maciejewski 2012: 9). Platońskie określenie sprawiedliwości rozwinął Arystoteles. Stagiryta uważał sprawiedliwość za cnotę etyczną, ujawniającą się w stosunkach międzyludzkich, odnoszoną do sprawiedliwego wymierzania nagród i kar oraz sprawiedliwego podziału dóbr (Arystoteles 2008: 1106, 1129). „Wielokrotnie podkreślał, że o sprawiedliwości decyduje nie tylko zgodność z prawem, ale i zgodność z tym, co słuszne” (Promieńska 2008: 20). Wyróżnił trzy odmiany sprawiedliwości ogólnej: rozdzielczą (dystrybucyjną, rozdzielającą), wyrównawczą (komutatywną, wyrównującą) i wymienną. W sprawiedliwości rozdzielczej domagał się, by przydzielanie „różnych dóbr” i „ciężarów społecznych” – np. powoływanie na stanowiska i urzędy publiczne, wynagrodzenie wszelkich zasług, czy wymierzanie współmiernej kary do popełnionej winy było współmierne do warunków społecznych oraz zdolności, umiejętności i zasług poszczególnych osób (każdemu według zasług) (Arystoteles 2000: 1106, 1129). „W myśl rozumienia sprawiedliwości rozdzielczej człowiek sprawiedliwie otrzymywać może tylko to, co mu się słusznie należy dzięki jego wysiłkowi, zasługom, wynikom itp., a jeśli otrzyma więcej lub mniej, będzie to niesprawiedliwe” (Byrska 2008: 27). Kierując się sprawiedliwością wyrównawczą, należało przyznawać każdemu obywatelowi pewne prawa i obowiązki niezależnie od zasług konkretnej jednostki, czyli każdemu po równo. Chodziło tu głównie o sprawiedliwość karną. „Zadaniem sędziego, oprócz nakazu restytucji, jest właściwa ocena sytuacji i przydział jednemu kary, a drugiemu stosownego zadośćuczynienia. [...] Zachowanie sprawiedliwości wymiennej (proporcjonalności odpłaty) jest zdaniem Arystotelesa koniecznym warunkiem utrzymywania się wspólnoty członków danej społeczności” (Wróbel 2013: 137). Arystoteles nie traktował sprawiedliwości tylko w odniesieniu do samego podmiotu, ale rozpatrywał ją także w jego relacji do innych ludzi (Arystoteles 2000: 169–170; Pańpuch 2009) i na tym spostrzeżeniu często opiera się powszechnie przyjęte znaczenie sprawiedliwości.

³ Dla Ryszarda Tokarskiego pojęcia społeczno-polityczne i aksjologiczne, odnoszące się do najważniejszych sfer życia ludzkiego, do których bez wątpienia należy zaliczyć sprawiedliwość, są szczególnie trudne do analiz semantycznych i aksjologicznych, ponieważ ich „często ujawniające się i wyraźnie ukierunkowane nacechowanie wartościujące pociąga za sobą możliwość nadużyć językowych, manipulacji językowych. [...] Treść realnoznaczeniowa niektórych słów

a przecież tak ważnego w dyskursie publicznym, bo umożliwiającego prowadzenie „uczciwej debaty”. Chaïm Perelman – zwolennik tzw. logiki nieformalnej, pisząc o sprawiedliwości, starał się dowiedzieć, że to pojęcie można precyzyjnie zdefiniować. Jego spostrzeżenia wyraźnie nawiązują do współczesnych koncepcji semantyki kognitywnej. Perelman dostrzegł w znaczeniu sprawiedliwości istnienie „niezmiennego wspólnego jądra”, które bazuje na „pojęciu równości i zmiennych konkretyzacji”. „Być sprawiedliwym to jednakowo traktować istoty równe, z pewnego punktu widzenia, mające tę samą cechę charakterystyczną, jedyną, jaką należy brać pod uwagę przy wymiarze sprawiedliwości, cechę istotną” (Perelman 1959: 34). Różnice pojawiają się w momencie „konkretyzacji, ustalania, co może być podstawione jako zmienna przy predykcji «traktować jednakowo istoty równe»” (Bartmiński 2005: 340). Ten belgijski filozof podaje aż sześć możliwych zmiennych konkretyzacji, dających się ująć w postaci następujących formuł postulatywnych⁴: „każdemu to samo”, „każdemu według jego zasług”, „każdemu według jego dzieł”, „każdemu według jego potrzeb”, „każdemu według jego pozycji” i „każdemu według tego, co przyznaje mu prawo”⁵. Jerzy Bartmiński dostrzega, że to właśnie na tym drugim zmiennym etapie konkretyzacji treści pojęcia otwiera się pole do ujawnienia różnych

z tej grupy zmienia się w zależności od użytkowników czy intencji nadawcy” (Tokarski 1993: 345). Zob. także Grzegorzycowa 2015: 223–234.

⁴ Chaïm Perelman (1959) wyróżnił przynajmniej sześć „formuł sprawiedliwości konkretnej” – innymi słowy kryteriów, dzięki którym dane podmioty mają być traktowane jednakowo: 1. „każdemu to samo” – wszyscy członkowie społeczności powinni być traktowani jednakowo, niezależnie od jednostkowych uwarunkowań; 2. „każdemu według jego zasług”, czyli każdy członek społeczności powinien być traktowany jednakowo ze względu na podobne zasługi; 3. „każdemu według jego dzieł” – należy traktować jednakowo tych, których praca (dzieła) mają tę samą wartość, np. postulat równego wynagrodzenia robotnika za jego pracę; 4. „każdemu według jego potrzeb” – formuła ta zakłada równość w zaspokajaniu przynajmniej podstawowych ludzkich potrzeb; 5. „każdemu według jego pozycji” – u podstaw tej myśli kryje się założenie, że „ludzie dzielą się na klasy, niekoniecznie zhierarchizowane; powinniśmy traktować odmiennie członków różnych klas, lecz jednakowo członków jednej klasy”; 6. „każdemu według tego, co przyznaje mu prawo” – „osoba stosująca tę formułę nie może wybrać koncepcji sprawiedliwości, którą woli; musi zachowywać ustalone normy” (zob. Wróbel 2013: 141). Aczkolwiek Roman Tokarczyk twierdzi, że Perelman traktuje sprawiedliwość społeczną jak bardzo mglisty konglomerat elementów dość dowolnie zaczerpniętych z innych formuł sprawiedliwości (zob. Tokarczyk 2002: 230–231).

⁵ Jerzy Olszówka dostrzega między tymi formułami wspólny element, określając go postulatem jednakowego traktowania ludzi równych z pewnego punktu widzenia. Jego zdaniem „każda z tych koncepcji wybiera jednak inny punkt widzenia i inną kategorię uważa za istotną, np. zasługi, potrzeby, pozycja społeczna itp. Wybór danej kategorii zależy od uprzedniego przyjęcia pewnej skali wartości i określonej wizji świata. Każda więc koncepcja sprawiedliwości jest w pewnym sensie streszczeniem światopoglądu” (zob. Olszówka, *Sprawiedliwość jako zasada współżycia między ludźmi*, <http://www.katolik.pl/sprawiedliwosc-jako-zasada-wspolzycia-miedzy-ludzmi>, data dostępu: 26.02.2017).

opcji ideologicznych i różnych wyborów sytuacyjnych, w efekcie czego „formuły sprawiedliwości bardzo często sobie przeczą”, natomiast zróżnicowany aż do sprzeczności sposób używania pojęcia sprawiedliwości, o którym pisał Perelman, jest głównie przypadłością języka polityki i ideologii (Bartmiński 2005: 340).

Kategoria nadrzędna

W polskich współczesnych tekstach publicystycznych⁶, dopełnianych przez naukowe rozważania i dyskusje filozoficzne *sprawiedliwość* kategoryzowana jest najczęściej jako *cnota*, która często bywa opatrzona przymiotnikiem w pozycji superlatywu – *najwyższa* lub przydawką wartościującą – *dynamiczna*, *żywa*, *jedyna* por.:

[1] *Nie jestem jednak katastrofistą – zaznacza. [Jacek Bocheński – BŻ] – Nie sądzę, że zginiemy z głupoty, nieuczciwości i braku ambicji. Myślę, że są takie dobra wieczne a niematerialne, które ludzie mogą lekceważyć, ale bez których potem nie mogą się obejść: szlachetność, rozumność, sprawiedliwość, mówiąc językiem starych filozofów – cnoty.* (Jacek Bocheński w rozmowie z Teresą Bogucką „Gazeta Wyborcza” 13.10.1994).

[2] *Sprawiedliwość jest cnotą dynamiczną i żywą: ochrania i umacnia bezcenną wartość, jaką jest godność człowieka, i troszczy się o dobro wspólne – jest bowiem strażniczką więzi między ludźmi i narodami.* (Jan Paweł II, *Orędzie na XXXI Światowy Dzień Pokoju* 1 stycznia 1998 http://www.nonpossumus.pl/encykliki/Jan_Pawel_II/sdp_31, data dostępu: 20.02.2017).

Uściślenie rozumienia sprawiedliwości jako *cnoty* dokonuje się przez dodanie określenia *moralna*, lub znacznie rzadziej *społeczna*, precyzując i uwydatniając wybrany aspekt znaczenia tego pojęcia. Sprawiedliwość jako cnota moralna porządkuje wewnętrzne życie człowieka, natomiast jako cnota społeczna reguluje relacje człowieka z innymi ludźmi.

[3] *Sprawiedliwość jest cnotą moralną i zarazem pojęciem prawnym. Bywa czasem przedstawiana jako postać z zawiązanymi oczyma.* (Jan Paweł II, *Orędzie na XXXI Światowy Dzień Pokoju* 1 stycznia 1998; http://www.nonpossumus.pl/encykliki/Jan_Pawel_II/sdp_31, data dostępu: 20.02.2017).

⁶ Materiał poddany analizie pochodzi zarówno z bieżącej ekscerpcji materiałów prasowych, publikowanych w pismach reprezentujących środowiska liberalno-demokratyczne („Gazeta Wyborcza”, „Polityka”), prawicowo-konserwatywne („Rzeczpospolita”), katolickie („Tygodnik Powszechny”), narodowo-katolickie („Nasz Dziennik”), lewicowe („Trybuna”), jak i ze zbiorów internetowych wyszukiwarek czasopism. Wykorzystałam także materiał wyekscerpowany z Narodowego Korpusu Języka Polskiego (NKJP).

Inną równie często podawaną kategorią nadrzędną sprawiedliwości jest *wartość*, okazjonalnie pojawiają się także *zasada* i *postawa*. Poza tym bywa także kategoryzowana jako *idea*⁷, np.:

[4] *Sprawiedliwość to jest wartość, a prawo to sposób realizacji sprawiedliwości.* (NKJP).

[5] *Choć trudno zdefiniować, czym jest sprawiedliwość, to ona właśnie – wierzę głęboko – jest ideą uniwersalną zdolną mobilizować do działania jednostki i społeczeństwa.* (Jacek Kuroń, *Utopia sprawiedliwości społecznej po upadku komunizmu*, „Gazeta Wyborcza” 13.02.1993, NKJP).

Wyrazy pozostające w bliskim związku znaczeniowym ze sprawiedliwością

W tekstach publicystycznych pojawia się stosunkowo bogaty zasób wyrazów pozostających w bliskim związku znaczeniowym ze sprawiedliwością. Najbliższy związek znaczeniowy łączy sprawiedliwość z *równością*, *prawem*, *bezsronnością* oraz *uczciwością*, a w dalszej kolejności także z *prawością*.

Zarówno w tekstach prasowych, jak i w powszechnym użyciu na gruncie komunikacji powszechnej za dość „kłopotliwe” synonimy sprawiedliwości uznaje się *równość* i *prawo*. W jednych kontekstach pojawiają się opinie, że są one wbudowane w pojęcie *sprawiedliwości*, w innych zaś, wyraźnie kontestujących ich semantyczną łączność, pozostają z nimi w sprzeczności⁸.

Aldona Litwiniszyn uzasadnia tę tezę, powołując się na religijną i społeczną koncepcję równości opracowaną przez Perelmana:

⁷ Idea, czyli ‘pojecie wytworzone przez umysł. W języku potocznym ogólne wyobrażenie czegoś. [...] Przedmiot myśli jako takiej; nie będący samą rzeczą, należącą do świata postrzeżanego zmysłami’ (SF 2002: 158–161). ‘Funkcjonujący w umyśle człowieka bądź w świecie duchowym niematerialny, doskonały odpowiednik rzeczy istniejących realnie’ (WSJP Żmig).

⁸ *Myślenie o wspólnocie w Polsce odróżnia się silnym nasyceniem kategoriami moralnymi. Jako podstawowy atrybut demokracji wymieniana jest sprawiedliwość, nieoznaczająca wcale całkowitej równości w sferze materialnej. Sprawiedliwość to coś przeciwnego: usprawiedliwione, akceptowane w danej wspólnocie nierówności, oparte np. na kwalifikacjach, wysiłku czy użyteczności pracy.* (Jadwiga Staniszkis, *Krucha równowaga*, „Ozon” 22/2005, NKJP); *Obowiązek czuwania nad wymierzeniem obywatelom sprawiedliwości musi pozostać obowiązkiem sądu, inaczej po prostu pozostawiamy obywateli na pastwę prawa. Prawo to nie jest sprawiedliwość. Sprawiedliwość to jest wartość, a prawo to sposób realizacji sprawiedliwości* (NKJP); *Sędziwy mecenas dziwi się, że chociaż jego sprawa jest, to właściwie jej nie ma, ponieważ nie jest ona niczyją sprawą. Trudno mu wyobrazić sobie, że może swoich działek nie dostać z powrotem. Podejrzewa jednak, że nawet jeśli zostaną mu zwrócone, to i tak nie pozwolą mu wybudować na nich swojego domu marzeń. Prawo to jedno, a sprawiedliwość to już inna sprawa.* (Sławomir Mizerski, *Sprawa o prawo*, „Polityka” nr 2252, 22.04.2006, NKJP).

W religijnych koncepcjach uznaje się równość ludzi wobec Boga, ale poza tą deklaracją akceptowana jest nierówność między ludźmi. Postulat równości w praktyce dotyczy, według określenia Perelmana, zwykle jakiejś kategorii zasadniczej, a nie wszystkich członków społeczeństwa. Polityczna równość obywateli w państwie lub w innej organizacji społecznej polegałaby na tym, że nikt nie ma więcej władzy od innych lub nikt nie pozostaje w relacji podporządkowania i podległości (Litwiniszyn 2008: 51).

Równość stała się podstawą stworzenia egalitarnej koncepcji społeczno-politycznej opierającej się na przekonaniu, że wszyscy ludzie są równi i powinni mieć jednakowe prawa, bez względu na sprawowaną funkcję, zajmowaną pozycję społeczną, przekonania, wyznanie, czy zasobność materialną, np.:

[6] *Surowa kara spotkała byłą posłankę SLD, która na rauszu prowadziła samochód i potrafiła przechodnia. Nie bronię jej, ani nie pochwalam sposobu usprawiedliwiania czynu. Przyzwoitość jednak wymaga, by sprawiedliwość wymierzana była nie po uważaniu, lecz wszystkim jednakowo. Bez względu na stan, status, czy opcję polityczną.* („Trybuna” 2006, NKJP).

W dyskursie publicznym *sprawiedliwość* postrzegana jako gwarant praworządności zostaje zrównana z *prawem*⁹, z jego przestrzeganiem lub niedotrzymaniem, a nawet łamaniem, por.:

[7] *Demokratyczny porządek prawny po to powołuje instytucje dla badania spraw trudnych, by zapewnić wnikliwość, bezstronność i sprawiedliwość. Inaczej mielibyśmy do czynienia z linchem.* (Rozmowa z Andrzejem Celińskim, Onet.pl – Rozmowy 13.07.2005, NKJP).

[8] *Sprawiedliwość to nie tylko dobre prawo (od ustawy zasadniczej aż po akty legislacyjne niższego rzędu). To także niezawisłe sądy, ale i skuteczność prawa wymierna bezpieczeństwem obywateli.* (Lech Wałęsa, *Wczorajsze wystąpienie byłego prezydenta w Szczecinie*, „Gazeta Wyborcza” 30.08.1996, NKJP).

Wyrazy pozostające w opozycji do *sprawiedliwości*

W przeważającej liczbie kontekstów prasowych *sprawiedliwość* bywa kontrastowana z *niesprawiedliwością*. *Niesprawiedliwość* to ogólnie brak sprawiedliwości, pozostawanie w niezgodzie z jej zasadami. Odnosi się zawsze do człowieka, jego charakteru, czynów czy zachowania, np.:

⁹ Sam Arystoteles kojarzył co prawda *sprawiedliwość* z *prawem*, ale „nie stawiał między nimi wyraźnie znaku równości, wskazując jedynie na prawdopodobieństwo tożsamości tych dwóch wartości. Uważał jednak, że «wszystko, co jest ustanowione przez władzę ustawodawczą, to jest zgodne z prawem, i wszystko, co podpada pod to pojęcie, nazywamy sprawiedliwym»” (Maciejewski 2012: 10).

[9] *Sądzę, że to straszna niesprawiedliwość, żeby tak oceniać sędziów (krytycznie – chodzi o wypowiedzi premiera Mateusza Morawieckiego – red.) wszystkich sędziów, którzy pracowali w tym czasie, nie patrząc na to, w jakich wydziałach zasiadali i jakie były ich decyzje.* (wyp. sędzi Marty Kozuchowskiej-Warywody w artykule Darii Różewskiej, *Sędzia Romer swoim wyrokiem pomogła Kaczyńskiemu. Czy ją też premier nazwałby «sędzią stanu wojennego?»*), „Temat” 6.07.2018).

Należy wspomnieć, że w określonych kontekstach ideologicznych *sprawiedliwość* jest stawiana w opozycji do *nierówności*, *bezprawia*, *niepraworządności*, *stronniczości*, *nieuczciwości* i sporadycznie *nieodpowiedzialności*. Podstawa tego przeciwstawienia jest zbudowana na komponencie znaczeniowym skoncentrowanym wokół ważnych norm społecznych, których złamanie uznaje się wprost za naganne, por.:

[10] *Otóż odrzucaliśmy komunizm z kilku różnych powodów. Ponieważ był kłamstwem, a my szukaliśmy prawdy. Ponieważ był konformizmem, a my pragnęliśmy autentyczności. Ponieważ był zniewoleniem, strachem, cenzurą, a my pragnęliśmy wolności. Ponieważ był nierównością i niesprawiedliwością społeczną, a my wierzyliśmy w równość i sprawiedliwość.* (Adam Michnik, *Szare jest piękne*, „Gazeta Wyborcza” 4.01.1997, NKJP)

[11] *Mimo, że proza życia dzień za dniem nas usypia, nie możemy zamknąć oczu na skrajną niesprawiedliwość i nieodpowiedzialność tej władzy nie tylko w wymiarze państwowym, ale wobec konkretnych ludzi, którym Macierewicz i jemu podobni zniszczyli zawodowe i zatruli prywatne życia.* (Sławomir Sierakowski, *Prawdziwe skutki działań Macierewicza*, Onet wiadomości, data dostępu: 12.04.2018).

Sprawiedliwość jako element stałych połączeń składniowych – kolokacje

W źródłach prasowych słowo *sprawiedliwość* występuje bardzo często jako jeden z elementów składowych w nazwach urzędów, instytucji zajmujących się ściganiem przestępstw, sądzeniem i wymierzaniem kar, np. *Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości*, *Ministerstwo Sprawiedliwości*, *resort sprawiedliwości*, *wymiar sprawiedliwości*. Jednak najbardziej popularne i najczęściej przywoływane na łamach polskiej prasy jest połączenie prawa ze sprawiedliwością w nazwie ugrupowania politycznego *Prawo i Sprawiedliwość*. Mariusz Kierasiniński, usiłując objaśnić nazwę partii, wyraźnie odwołuje się do etymologicznego znaczenia *sprawiedliwości*, pisząc tak:

[12] *W Polsce zaistniał pewnego rodzaju fenomen. Bo oto jedna z partii politycznych nazwała się Prawo i Sprawiedliwość. Już samą nazwą wyróżnia się od innych, aczkolwiek taka nazwa niezwykle zobowiązuje, choćby i do tego, aby działający w niej ludzie byli prawi. Osoba, która taką nazwę tej partii wymyśliła albo jej nadała, najprawdopodobniej kierowała się powyższymi znaczeniami i biblijnym jej pochodzeniem. Jest to swego rodzaju fenomen, tym bardziej w świecie*

współczesnej polityki, aby polityczna partia już w swojej nazwie nawiązywała do istoty sprawowania władzy. Być może i z tego powodu ludzie prawi, szukający prawości i tęskniący za sprawiedliwością, w jakiejś mierze pokładają nadzieje, że Prawo i Sprawiedliwość za pomocą prawych ludzi będzie sprawowała władzę sprawiedliwie przy poszanowaniu niezwywalnych praw jednostki ludzkiej i przy poszanowaniu wartości, na których została zbudowana nasza chrześcijańska cywilizacja. (Mariusz Kierasiński, *Prawo i sprawiedliwość*, Opoka.org.pl; data publikacji 21.10.2015, data dostępu: 1.08.2018).

Na łamach prasowych najczęściej mówi się o sprawiedliwości w odniesieniu do płaszczyzny społecznej. Wśród połączeń najsilniejszą pozycję zajmuje właśnie *sprawiedliwość społeczna*, oznaczająca:

1. równość wobec prawa, np.:

[13] *W tej koncepcji sprawiedliwości warunkiem istnienia wspólnoty jest bezwzględna równość wobec prawa i silny nacisk na wyrównywanie szans edukacyjnych. W tej sferze jednak poczucie wspólnotowości w naszym kraju się załamuje.* (Jadwiga Staniszkis, *Krucha równowaga*, „Ozon” 22/2005, NKJP).

2. przyznanie ludziom należnych im praw, które wynikają z obowiązujących w danym społeczeństwie zasad etycznych, np.:

[14] *W expose premier poświęcił dużo uwagi konieczności przestrzegania ładu moralnego. Niektóre wartości uległy w ostatnich latach dewaluacji. Uczciwość, przekonanie, że dobro państwa musi stać ponad dobrem partii, sprawiedliwość jest jednakowa dla wszystkich – nie były w cenie. W demokratycznym państwie powinny one stanowić kanony niepodważalne.* (Bożena Wawrzecka, *Komentarze*, „Rzeczpospolita” 1997, NKJP).

[15] *Chcemy, aby sferą wolności, równości, solidarności i sprawiedliwości była cała Europa i uważamy, że model życia społecznego ufundowany na wartościach naszej tradycji, gdy zostanie wprowadzony w życie, może mieć znaczącą siłę oddziaływania poprzez dobry przykład.* (*Program Prawa i Sprawiedliwości*, 2014 r.; <http://pis.org.pl/partia/prawo-i-sprawiedliwosc>, data dostępu: 20.02.2017)

3. przyznanie ludziom tego, co im się należy ze względu na ich pracę lub zasługi, np.:

[16] *Szczególnie porywającą ideą jest sprawiedliwość społeczna, w Polsce rozumiana jako prawo do równego startu, do aktywności zawodowej, mieszkania, opieki lekarskiej, renty, emerytury, oświaty, kultury, godziwych warunków życia. Dążenie do realizacji idei sprawiedliwości społecznej musi być zadaniem dla ruchów społecznych i rządów, w Polsce i we współczesnym świecie.* (Jacek Kuroń, *Utopia sprawiedliwości społecznej po upadku komunizmu*, „Gazeta Wyborcza” 13.02.1993, NKJP)

[17] *Sprawiedliwość można krótko zdefiniować jako oddanie każdemu tego, co mu się należy. Polega ona na wzajemnym poszanowaniu praw i obowiązków. [...] W dziedzinie pracy możemy*

mówić o sprawiedliwości w relacji pracodawca – pracownik, zwracając uwagę na prawa i obowiązki obu stron. Sprawiedliwa zapłata za pracę. (ks. Zbigniew Sobolewski, *Jak żyć sprawiedliwie?*, https://www.deon.pl/245/art,401_jak-zyc-sprawiedliwie.html, data dostępu: 28.01.2019)

4. przyznanie każdemu człowiekowi przysługujących mu praw, które wypływają z zasad demokracji, np.:

[18] *W uzasadnieniu weta do ustawy reprivatyzacyjnej prezydent Kwaśniewski podkreślił, że przyjęty sposób zwrotu własności byłym właścicielom jest sprzeczny z zasadami sprawiedliwości społecznej oraz równości obywateli wobec prawa. Dodał też, że ustawa, realizując interesy jednej tylko grupy, godzi w podstawowy interes wszystkich Polaków.* (*Dziedzic stłamszony*, „Dziennik Polski” 19.07.2002, NKJP).

A zatem *sprawiedliwość społeczna* opiera się na obligatoryjnym składniku semantycznym, bazującym na relacjach międzyludzkich, które polegają na przyznawaniu każdemu tego, co mu się należy i są ogólnie regulowane przez zasady obowiązujące w państwie demokratycznym. A w takim państwie, „sprawiedliwość społeczna cieszy się dużym uznaniem”, gdyż „takie państwo wspiera obywateli, gwarantując im tzw. minimum socjalne, które w zależności od konkretnych rozwiązań ma różny zakres” (Byrska 2015: 34), przykładowo:

[19] *Sprawiedliwość społeczna od wieków pozostaje największym pragnieniem ludzkości. Wiele osób angażuje się w walkę o jej nastanie lub przywrócenie, a mimo to w dalszym ciągu żyjemy w świecie niesprawiedliwości i ogromnych kontrastów społecznych.* (ks. Zbigniew Sobolewski, *Jak żyć sprawiedliwie?*, https://www.deon.pl/245/art,401_jak-zyc-sprawiedliwie.html, data dostępu: 28.01.2019).

Leszek Kołakowski, poszukując odpowiedzi na pytanie po co nam sprawiedliwość społeczna, stwierdza, że:

[20] *Pojęcie sprawiedliwości społecznej jest potrzebne, by usprawiedliwić wiarę [...], że ludzkość, zgodnie z tradycją kantowską, jest kategorią moralną i że ludzkość ma obowiązki względem swoich członków i segmentów.* (Leszek Kołakowski, *Po co nam pojęcie sprawiedliwości społecznej?*, „Gazeta Wyborcza” 6–8.05.1995, s. 8–9).

Po czym dopowiada:

[21] *Nigdy nie będziemy żyli w społeczeństwie bezkonfliktowym, jest założone w samej wolności naszych działań i w tym, że pragnienia nasze i potrzeby są nieograniczone i dlatego muszą się wzajemnie zderzać. Nie jestem jednak gotów z tego powodu odrzucać, jako bezsensownego pojęcia «sprawiedliwości społecznej» [...] Jest to pojęcie moralne i zdefiniować go w kategoriach ekonomicznych nie ma sposobu.* (Leszek Kołakowski, *Po co nam pojęcie sprawiedliwości społecznej?*, „Gazeta Wyborcza” 6–8.05.1995, s. 8–9).

Po dziesięciu latach od swojego poprzedniego tekstu w rozmowie zamieszczonej w „Rzeczpospolitej” ten wybitny filozof raz jeszcze wraca do postawionego pytania:

[22] *Ale co to znaczy sprawiedliwość społeczna? Czym się różni od tego, co obejmuje łącznie państwo prawa, swobody obywatelskie, wolność słowa i różne instytucje państwa opiekuńczego, które mogą zapewnić ludziom minimum godziwego życia? [...]. Równość całkowita jest możliwa tylko za pomocą środków totalitarnych [...]. Równość pełna jest, więc hasłem wewnętrznym sprzecznym.* (Leszek Kołakowski, *Przez odwróconą lornetkę* (rozmowa z Januszem Kapustą), „Rzeczpospolita” 24–25.09.2005, „Plus Minus” 38(662)).

Warto także wymienić pojawiające się nieco rzadziej połączenia typu *sprawiedliwość proceduralna*, która dąży do osiągnięcia sprawiedliwości w oparciu o określone procedury (np. odpowiednio ukształtowany system prawny, uzyskiwanie informacji czy wymiana argumentacji) oraz *sprawiedliwość rozdzielcza*, inaczej *dystybutywna*, jednakowo traktująca ludzi (członków społeczności) przy podziale dóbr, por.:

[23] *Fundamentem państwa prawnego jest też sprawiedliwość proceduralna. Nad nią posłowie koalicyjni wespół z ludowcami przeszli do porządku. Decydując się na otwarcie „teczek”, odwrócili jednak znaczącą kartę w historii Trzeciej Rzeczypospolitej. Przyszłość pokaże, czy postąpili słusznie.* (Tadeusz Zieliński, *Tak zakwita bezprawie*, „Gazeta Wyborcza” 6.01.1999, NKJP).

W tego typu połączeniach wyraz określający, będący najczęściej przydawką, znajduje się bezpośrednio po rzeczowniku *sprawiedliwość*, czyli w tzw. postpozycji. Można przyjąć, że takie połączenia, mając charakter terminologiczny i klasyfikujący, wskazują na pewne stałe i nieodłączne cechy sprawiedliwości wymienione powyżej.

W publicystyce, zwłaszcza w oficjalnych wystąpieniach przedstawicieli rządu, dość regularnie pojawia się *sprawiedliwość dziejowa* (*historyczna*) w odniesieniu do krzywd i zaniedbań, jakie spotkały Polskę w przeszłości.

[24] *Jest to sprawiedliwość dziejowa, że Polska formalnie powraca do wspólnoty, w której była przez wieki, a z której wyłączona została na dziesięciolecia.* (Szanse i obawy, „Gazeta Krakowska” 30.04.2004, NKJP)

[25] *Na pytanie o pomysł odbudowy Pałacu Saskiego, który znalazł się w założeniach Polskiego Ładu, premier Mateusz Morawiecki wskazał w rozmowie z gazetą, że «to z jednej strony pomysł aspiracyjny: chcemy pokazać, że Polskę stać na odbudowę naszych najwspanialszych obiektów i pamiątek z przeszłości. A z drugiej strony jest to też pewien symbol sprawiedliwości historycznej, o którą się dopominamy i którą potrzebujemy zaznaczyć».* (Mateusz Morawiecki, *Polskę stać na odbudowę pamiątek*, [https:// www.tvp.info/54167155/](https://www.tvp.info/54167155/)

odbudowa-palacu-saskiego-premier-mateusz-morawiecki-polskie-stac-na-odbudowe-pamiatek, data dostępu: 4.06.2021).

W tym połączeniu można dostrzec pewne ukryte elementy *sprawiedliwości wyrównawczej* dążącej do zrekompensovania uprzednio wyrządzonych krzywd: osoby/ instytucje/ państwa pokrzywdzone (wykluczone) odzyskują to, co im się należy (por. Grzegorzczkova 2015: 228).

Inne popularne kolokacje, precyzujące znaczenie *sprawiedliwości* i lokujące je w określonej – pozytywnej lub negatywnej – przestrzeni wartościującej to połączenia waloryzowane dodatkowo, takie jak m.in.: *elementarna sprawiedliwość, powszechna sprawiedliwość, prawdziwa sprawiedliwość, zwykła sprawiedliwość*, np.:

[26] *Czy jest to jedynie zwyczajny obowiązek miłosierdzia, który każdy może spełnić, jeśli tylko ma na to ochotę, czy też mocny i bezwzględny obowiązek sprawiedliwości, od którego nie ma ucieczki. Myślę, że to elementarna sprawiedliwość wymaga, aby ci, którzy zostali pokrzywdzeni przez los, w sytuacji zagrożenia zdrowia i życia mieli prawo oczekiwać pomocy tych, którym wiedzie się dobrze. Sądzę więc, że czyn Samarytanina był nie tylko aktem solidarności wobec losu, lecz także elementarnym aktem sprawiedliwości. Myślę także, że współczesne państwo może i powinno pełnić rolę dobrego Samarytanina. I co więcej, myślę, że jest to nie tylko możliwe, ale także ze względów moralnych potrzebne.* (Zbigniew Szawarski, *Moralność i medycyna*, „Polityka” 2324, 30.03.2002, NKJP).

[27] *Jesteśmy ułomni i życie na ziemi często organizujemy w myśl zasady: człowiek człowiekowi wilkiem albo jeszcze gorzej. Były wprawdzie ustroje, które obiecywały powszechną sprawiedliwość, ale zamiast rajy gotowały społeczeństwu piekło.* (Grudzień miesiącem dobroci, „Dziennik Bałtycki” 7.12.1999, NKJP).

Ponadto warto przywołać występujące najczęściej w prasie katolickiej połączenie *sprawiedliwość Boża / boska*, identyfikowane nie tylko z „dobrocią, przebaczeniem i miłością Boga, który chce nas zbawić”¹⁰, lecz także z przekonaniem,

¹⁰ Często bowiem nasze ludzkie wyobrażenie *sprawiedliwości* powoduje to, że źle rozumiemy *sprawiedliwość Boga*. Często zatem chodzimy po skrajnościach: do niedawna Boga przedstawiano tak, że budził tylko strach – był niedostępnym sędzią, który szuka tylko sposobności, by ukarać człowieka (obraz niezgodny z Ewangelią); ale dziś wiele osób popelnia podobny błąd, akcentując jedynie Boże miłosierdzie. Tymczasem wiara Kościoła jest taka, jak zawarta w jednej z prawd wiary: «Bóg jest sędzią sprawiedliwym (i pełnym miłosierdzia), który za dobro wynagradza, a za zło karze». Tak zresztą jest też przedstawiony w Ewangelii wg św. Mateusza, w przypowieści o Sędziu Ostatecznym (por. Mt 25, 31–46). Nie możemy jednak rozumieć Bożej *sprawiedliwości* jako jakiejś kary lub zemsty Boga z powodu ludzkiego grzechu. W odczytany przed chwilą fragmencie z Listu do Rzymian Marcin Luter odkrył wielką prawdę, że *sprawiedliwość Boża* nie oznacza zemsty i kary, ale dobroć, przebaczenie i miłość Boga, który chce nas zbawić. (o. Robert Wawrzyniecki OMI, *Sprawiedliwość Boża...*, <https://wawrzyniecki.pl/sprawiedliwosc-boza/>, data dostępu: 10.05.2021).

że „czyny i zachowania ludzi zostają ocenione w sposób bezstronny i uczciwy, a nagroda lub kara, która ich spotka, jest odpowiednia do zasługi albo przewinienia” (WSJP Żmig.). Tej absolutnej, doskonałej, niezmiennej i ostatecznej sprawiedliwości, która należy i zależy od Boga, przeciwstawiana jest *sprawiedliwość ludzka, ziemską*, która podlega człowiekowi, domagająca się bezwzględnej kary, przykładowo:

[28] *Ludzka sprawiedliwość sama z siebie zdolna jest tylko rozsądzać pomiędzy ludźmi, rozdzielając wśród nich przedmiotowe dobra słuszną miarą.* (Przybyłowski, *Sprawiedliwość ludzka i sprawiedliwość Boża*, „Studia Włocławskie” 19/2017, s. 401).

Pejoratywne zabarwienie uwidacznia się z kolei w takich wyrażeniach, jak: *sprawiedliwość swoista, wybiórcza*, wskazująca wprawdzie na nierówności w osądzeniu winnych, lecz pozbawiona wiarygodności i bezstronności, bo chroniąca wybraną grupę osób, zazwyczaj powiązanych z partią rządzącą, np.:

[29] *Wasza sprawiedliwość była wyjątkowo wybiórcza – mówił w Sejmie do PO minister sprawiedliwości Zbigniew Ziobro. Przypominał «zamięcioną pod dywan» aferę hazardową, uniewinnienie od zarzutu korupcji b. posłanki PO Beaty Sawickiej, aferę Amber Gold. «W wymiarze sprawiedliwości można powiedzieć: pan (Bartłomiej) Sienkiewicz miał rację – państwo istniało tylko teoretycznie» – ocenił. [...] To jest wasza sprawiedliwość; wasza sprawiedliwość jest wyjątkowo wybiórcza; są równi i równiejsi – podkreślił.* (Zbigniew Ziobro, *Sprawiedliwość była wybiórcza, państwo istniało tylko teoretycznie*, <https://www.rmfm24.pl/fakty/polska/news-zbigniew-ziobro-sprawiedliwosc-byla-wybiorcza-panstwo-istnia>, nId,2200829#crp_state=1, data dostępu: 12.03.2021).

Tak samo pejoratywnie jest wartościowane zestawienie *nierychliwa sprawiedliwość* dokumentujące brak skuteczności i opieszałość instytucji (zazwyczaj sądu) w wymierzaniu sprawiedliwości, np.:

[30] *Obecnie nierychliwa sprawiedliwość dziejowa sprawiła, że ubek ma spokój – natomiast ofiara ubeka ma swego historyka, który bada, na ile ofiara ubeka sama ubekiem się stała.* (Jerzy Pilch, *Kod, który mówi*, „Polityka” 27.05.2000, NKJP).

W wypowiedziach osób publicznych, sprawujących władzę, zwłaszcza związanych z ugrupowaniem Prawo i Sprawiedliwość, dominuje przekonanie o dewaluacji pewnych wartości, wśród których bardzo często wymieniana jest m.in. sprawiedliwość. W licznych deklaracyjnych wypowiedziach polityków sprawujących władzę sprawiedliwość jest podstawową wartością demokracji, która powinna równoległe z innymi wartościami, takimi jak uczciwość, solidarność, dobro państwa, stanowić jej niepodważalny kanon. Dlatego obowiązkiem rządzących jest nie tylko *dopominanie się o sprawiedliwość*, lecz także *przywracanie jej*, aby w demokratycznym państwie stanowiła niekwestionowaną zasadę, np.:

[31] *Najważniejsze jest podążanie drogą Lecha Kaczyńskiego, który w 2005 roku chciał odbudować państwo w oparciu o ideę solidarności, sprawiedliwości i uczciwości.* (Mateusz Morawiecki, Spotkanie z wyborcami w Jasionce 7.10.2018, <http://pikio.pl/m.morawiecki-przemowienie>).

[32] *W exposé premier poświęcił dużo uwagi konieczności przestrzegania ładu moralnego. Niektóre wartości uległy w ostatnich latach dewaluacji. Uczciwość, przekonanie, że dobro państwa musi stać ponad dobrem partii, sprawiedliwość jest jednakowa dla wszystkich – nie były w cenie. W demokratycznym państwie powinny one stanowić kanony niepodważalne.* (Bożena Wawrzeczka, *Komentarze*, „Rzeczpospolita” 1997, NKJP).

SPRAWIEDLIWOŚĆ a inne wartości

W przestrzeni dyskursu publicznego sprawiedliwość wchodzi w kolekcje z innymi wartościami. Ścisłe określenie relacji, jakie zachodzą między *SPRAWIEDLIWOŚCIĄ* a *MIŁOSIERDZIEM*, *MIŁOŚCIĄ*, *PRAWDĄ* i *POKOJEM*, a także *RÓWNOŚCIĄ*, *SOLIDARNOŚCIĄ*, *PRAWORZĄDNOŚCIĄ*, *PRAWEM* oraz sporadycznie *WOLNOŚCIĄ* i *ODPOWIEDZIALNOŚCIĄ*, bywa czasem nad wyraz trudne, ponieważ wartości te tworząc skomplikowaną sieć zależności semantycznych, mogą być uzależnione od ich klasyfikacji, hierarchizacji, interpretacji, bądź też celów, którym służą¹¹.

W dyskursie katolickim związanym z nauczaniem Jana Pawła II oraz w licznych wypowiedziach przedstawicieli nauki chrześcijańskiej pojawia się ścisła zależność między sprawiedliwością, miłością i miłosierdziem. Jest to szczególnie relacja oparta na całkowitym utożsamieniu tych wartości, ponieważ sprawiedliwość tkwi najgłębszymi korzeniami w miłosiernej miłości, a oderwana od niej staje się zimna i bezlitosna¹².

¹¹ Zwracała na to uwagę także D. Bieńkowska, pisząc: „Najczęściej miłosierdzie wchodzi w związki semantyczne z miłością i sprawiedliwością. Ścisłe określenie relacji, jakie zachodzą między miłosierdziem a miłością oraz miłosierdziem a sprawiedliwością jest niezwykle trudne, bowiem stosunki te są uzależnione np. od interpretacji i klasyfikacji tych wartości, celów, którym służą itp. Określenie związków między nimi wymaga niekiedy rozważań natury teologicznej (Bieńkowska 1993: 70).

¹² *Sprawiedliwość buduje, a nie niszczy, prowadzi do pojednania, a nie popycha do zemsty, tkwi bowiem najgłębszymi korzeniami w miłości, której konkretnym wyrazem jest miłosierdzie. Gdy zatem sprawiedliwość zostaje oderwana od miłosiernej miłości, staje się zimna i bezlitosna.* (Jan Paweł II, Orędzie na XXXI Światowy Dzień Pokoju 1stycznia 1998); *Najbezpieczniej jest uświadomić sobie, że niemożliwa jest sprawiedliwość poza miłością, a więc przeciw człowiekowi. A człowiekiem jest każdy – i komunista, i burżuj, i nacjonalista, i Polak, i Żyd.* (Jacek Kuroń, Wołanie, „Gazeta Wyborcza” 27.02.1998); *Ludzie nie rozumieją, że wolność nie istnieje bez odpowiedzialności, a miłosierdzie bez sprawiedliwości. Wolność bez odpowiedzialności staje się anarchią, a odpowiedzialność bez wolności – tyranią. Tak samo jak miłosierdzie bez sprawie-*

SPRAWIEDLIWOŚĆ Z MIŁOSIĘRZDIEM mogą także pozostawać w relacji sprzeczności, która może wynikać chociażby z odmienności przypisywanych im celów. Sprawiedliwość jest postrzegana jako gwarant równości, miłosierdzie zaś niejednokrotnie przeciwstawia się równości, „rodząc między ludźmi nierówność”¹³.

W dyskursie publicznym szczególnie mocno bywa podkreślany silny związek *SPRAWIEDLIWOŚCI Z PRAWDĄ*. PRAWDA to wartość w kulturze europejskiej i nie tylko europejskiej „poruszająca umysły i serca ludzi”, twierdzenie, które jest zgodne z rzeczywistością, pogląd, uznawany za słuszny przez większość ludzi. Połączenie *SPRAWIEDLIWOŚCI Z PRAWDĄ* eliminuje błędną, niesłuszną lub krzywdzącą ocenę. Ich bliskość semantyczna osadza się na kilku znaczących eksponentach dotyczących postawy moralnej człowieka (jednostki), jego postępowania, zachowania społecznego, czy też przekonania, por.:

[33] *Prawdy o przeszłości trzeba tak dochodzić, żeby przede wszystkim żadna ofiara brutalności tamtego systemu nie stała się ofiarą niechlujstwa czy beztroski III Rzeczypospolitej. Jeżeli rzeczywiście chodzi o sprawiedliwość i prawdę, a nie o polityczną walkę i eskalowanie przedwyborczych emocji, to procedurę trzeba raczej wzbogacić niż upraszczać. Pomysł prof. Kieresa, by przypadki wątpliwe przekazywać do rozpatrzenia sądom, idzie w dobrym kierunku. Zasada IPN, który nie ujawnia nazwisk donosicieli, jeżeli co do ich roli ma jakieś wątpliwości, też spełnia kryteria koniecznej staranności. Ale – jeżeli rzeczywiście chodzi o prawdę i sprawiedliwość – to osobom zagrożonym ujawnieniem ich nazwisk jako współpracowników powinno przysługiwać prawo do obrony zanim informacja zostanie ogłoszona. Nie ma chyba powodu, byśmy wobec osób prywatnych mieli stosować procedury gorsze niż wobec podlegających lustracji funkcjonariuszy publicznych. To będzie wymagało czasu i wysiłku, ale do prawdy i sprawiedliwości łatwej drogi nie ma.* (Jacek Żakowski, *Defilada połamanych szkieletów*, „Polityka” 2487, 22.01.2005, NKJP).

W równie licznie poświadczonych kontekstach *SPRAWIEDLIWOŚĆ* współwystępuje w jednym szeregu z *POKOJEM*, ponieważ są to „wartości wpisane w serce każdego człowieka”, a „sprawiedliwość każdego człowieka jest źródłem pokoju dla wszystkich”¹⁴.

dliwości staje się głupotą, a sprawiedliwość bez miłosierdzia – naiwnością (Tadeusz Gadacz, *Nie ma szczęścia bez myślenia*, „Polityka” 6/2010).

¹³ Zob. Bienkowska (1993: 70–71). Na ten specyficzny rodzaj relacji, zachodzący między sprawiedliwością a miłosierdziem, wskazał także Włodzimierz Wysoczański, ujawniając interpretacyjną możliwość semantycznego łączenia bądź rozdzielania tych dwóch pojęć. Miłosierdzie – dowodził – nierzadko bywa także przeciwstawiane sprawiedliwości, zwłaszcza gdy wykracza poza to, co się komuś należy; a odpowiednikiem sprawiedliwości staje się określone prawo drugiej osoby (Wysoczański 2015: 253).

¹⁴ *Sprawiedliwość i pokój idą w parze, istnieje między nimi stała i dynamiczna więź. Sprawiedliwość i pokój służą dobru każdego człowieka i wszystkich ludzi, dlatego wymagają ładu i prawdy. Są narażone na te same niebezpieczeństwa: obraza sprawiedliwości jest zagrożeniem także dla pokoju. [...] Istnieje ścisła zależność między sprawiedliwością każdego człowieka*

Teksty prasowe zaświadcza­ją o łączności semantycznej *SPRAWIEDLIWOŚCI* z innymi ważnymi wartościami społecznymi, takimi jak *PRAWORZĄDNOŚĆ*, *RÓWNOŚĆ*, *SOLIDARNOŚĆ*, które kształtują ład społeczny, porządek prawny i dają ludziom poczucie bezpieczeństwa i jedności¹⁵.

Podmiot sprawiedliwości

W dyskursie publicznym reprezentantem (podmiotem) sprawiedliwości jest przede wszystkim *sąd / organa sądowe, urzędy, czy też instytucje*, które zajmują się rozstrzygnięciem sporów i orzekają o winie lub niewinności zgodnie z obowiązującym prawem; powszechnie nazywane *wymiarem sprawiedliwości*, por.:

[34] *A więc nadrzędne wartości, takie jak wewnętrzne i zewnętrzne bezpieczeństwo państwa, mogą chyba zdecydować o naszej postawie. A sprawiedliwość zostawmy w gestii sądów. [...] Nie można sprawiedliwości osiągać celami wątpliwymi prawnie.* (Sprawozdanie z 25. posiedzenia Senatu RP w dniu 30 października 1992 r., 2. kadencja, 1992, NKJP).

Sprawiedliwość przypisywana jest najczęściej sędziom, czyli osobom, które zawodowo zajmują się rozstrzygnięciem sporów oraz są uprawnione do wydawania wyroków, np. stwierdzenia czyjejs winy i decydowania o rodzaju i wysokości kary oraz rządzącym, tzw. „współczesnym władcom”, którzy powinni nie tylko tworzyć prawa, lecz także ich przestrzegać oraz konsekwentnie im podlegać, por.:

[35] *Wypełnianie prawa i sprawiedliwości to przede wszystkim powstrzymanie się każdej władzy od ucisku, współcześnie w domyśle podatkowego, czy administracyjnego. To kres*

a pokojem wszystkich i właśnie dlatego pragnę w niniejszym Orędziu na Światowy Dzień Pokoju zwrócić się przede wszystkim do rządzących państwami, powodowany przekonaniem, że współczesny świat, choć naznaczony przez spory, przemoc i konflikty, które nękają wiele regionów, poszukuje nowych i bardziej stabilnych układów równowagi, aby zapewnić prawdziwy i trwały pokój całej ludzkości (Jan Paweł II, Orędzie na XXXI Światowy Dzień Pokoju 1stycznia 1998).

¹⁵ *Sprawiedliwości domagają się instytucje, które sprawiedliwość i praworządność lekce sobie ważą. Czyż tak nie jest, skoro jak najbardziej prawomocna i rzadko jednak podważana Konstytucja RP wyraźnie gwarantuje obywatelom prawo do bezpłatnej nauki.* (Danuta Łanocha, Marek Bartosik, *Czy studia powinny być płatne?*, „Gazeta Krakowska, 24.01.2004, NKJP); *Czy pan prezydent Kwaśniewski w przypadku przyjęcia dzisiejszej uchwały zrezygnuje z immunitetu? Czy wniosek AWS jest wynikiem nienawiści, jak to stwierdził pan poseł Kurczuk, czy też po prostu dążenia do sprawiedliwości i do równości wobec prawa? Przypomnę, że pan prezydent Kwaśniewski odmówił kilka miesięcy temu zgody na przesłuchanie prokuratorskie w charakterze świadka w dogodnym dla siebie terminie, stając niejako ponad prawem w Polsce. Dało to niedobry sygnał co do szacunku wobec prawa i wiary w sprawiedliwość i równość wobec prawa* (Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 21.07.2000, 3 kadencja, 83 posiedzenie, 3 dzień, 2000, NKJP).

wszelkim gwałtom, także, a może przede wszystkim gwałtom, które obecnie nazywamy aferami politycznymi, czy gospodarczymi, a także obyczajowymi. Zatem współcześni władcy, którzy mieliby wypełniać prawo i sprawiedliwość winni być ludźmi prawnymi, na wysokim poziomie moralnym. Dla których podstawowe i fundamentalne wartości są niezbywalne. Niewątpliwie takie wartości, to szacunek dla prawdy o naszej ludzkiej kondycji, między innymi i takiej, że życie ludzkie winno być chronione od poczęcia, aż po naturalną śmierć, czy wszelkiego rodzaju nieformalne, a także tej samej płci związki międzyludzkie są dewiacyjne. Reasumując ten wątek, trzeba stwierdzić, że tylko ludzie prawi mogą zagwarantować prawo i sprawiedliwość w społeczeństwie i w państwie. (Mariusz Kierasieński, *Prawo i sprawiedliwość*, Opoka.org.pl data publikacji 21.10.2015, data dostępu: 1.08.2018).

Sprawiedliwość bywa też przypisywana zwykłemu człowiekowi, który w swoim postępowaniu kieruje się przyjętymi w danej społeczności zasadami etycznymi, uznaje wynikające z tych zasad prawa przysługujące innym, jest uczciwy, prawy, ocenia bezstronnie, przyznaje każdemu jego prawa, oddaje, co mu się należy, na co zasłużył, traktuje innych tak, jak na to zasługują.

Sprawiedliwość powinna odnosić się zazwyczaj do kogoś, kto zawinił, zrobił coś złego, i w związku z tym zasłużył na karę, a zatem może dotyczyć postawy moralnej człowieka (jednostki), jego postępowania, zachowania społecznego, czy też przekonań, bądź pewnej zbiorowości, innymi słowy jest wymagana zarówno od poszczególnych ludzi (jednostek), jak i grup ludzkich, zbiorowości, czy różnego typu instytucji (Puzynina 1997: 299).

[36] *Wiadomości stworzyły chyba najbardziej jednostronny materiał jaki widziałem od dawna i to jeszcze w takim dniu [śmierć prezydenta Gdańska Pawła Adamowicza – B.Ż.]. Nie mogę tego pojąć, jak można tak traktować swoich widzów. Jak już tak ciężko jest wzbic się przynajmniej na próg sprawiedliwej oceny, to lepiej milczeć. To się zemści.* (Jakub Szymczuk, wiadomości.gazeta.pl, data dostępu: 15.01.2019).

Cel, któremu sprawiedliwość służy

W publicystyce wyraźnie jest określany cel, któremu sprawiedliwość służy. Na pierwszym miejscu jest wymieniane wprowadzanie równouprawnienia pomiędzy ludźmi, w myśl zasady, że wszyscy ludzie są równi, por.: *Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny* (Artykuł 32. Konstytucji RP).

Sprawiedliwość może wymierzać osoba uprawniona – zazwyczaj sędzia, albo też osoba nieuprawniona – jednostka lub grupa ludzi, omijając prawo, samowolnie wymierzając i wykonując karę, dokonując tzw. samosądu. Można ją również wymierzyć sobie, karząc samego siebie, por.:

[37] *Arbiter odgwizdał koniec meczu. Zakończenie pojedynku rozwścieczyło chuliganów ekipy przyjezdnej. Postanowili sami wymierzyć sprawiedliwość. Wtargnęli na płytę boiska. Zaczęła się bijatyka.* (Jarosław Litwin, *Afera w Poblociu*, „Dziennik Bałtycki” 21.04.2006, NKJP).

[38] *Najczęściej przyczyną są konflikty rodzinne lub właśnie sąsiedzkie. Wtedy też znany jest sprawca zabójstwa. Czasami on sam wymierza sobie sprawiedliwość, popełniając samobójstwo.* (Jurek Jurecki, Ewa Zych, *Nie ma zbrodni doskonałej*, „Tygodnik Podhalański” 1996, NKJP).

Zakończenie

Z badanego korpusu tekstów publicystycznych wynika, że najczęściej mówi się o sprawiedliwości w odniesieniu do płaszczyzny społecznej i moralnej. Nieco rzadziej jest dokumentowana w przestrzeni politycznej, jako podstawowy atrybut demokracji. Wówczas bywa wymieniana w jednym szeregu z wolnością i równością jako najważniejsza i niepodważalna wartość konstytuująca ustrój demokratyczny.

We współczesnym dyskursie publicznym sprawiedliwość zawsze dotyczy człowieka, przejawia się w jego konkretnych czynach, zachowaniu czy relacjach z innymi ludźmi. Określając podstawowe zasady współżycia między ludźmi i odnosząc się do ich postaw moralnych, działań albo zachowań, zarówno jednostek, jak i zbiorowości, jest regulowana w pierwszej kolejności przez prawo, zwłaszcza w sądzeniu innych i wymierzaniu kary.

Głównym celem, któremu służy sprawiedliwość jest równouprawnienie, oddawanie każdemu tego, co się mu należy, nawet, gdy ta powinność (zobowiązanie) nie jest ustanowiona przez prawo, lub, gdy prawo zbyt opieszale reaguje na czyjąś krzywdę. Dąży do bezstronności w traktowaniu ludzi oraz domaga się prawdziwości, a więc zgodności z rzeczywistością i obiektywności w ich ocenie i sądach. Jest postrzegana przede wszystkim jako cnota moralna, najwyższa wartość, rzadziej zasada, postawa oraz idea.

W tekstach opartych na nauce Kościoła oraz w licznych wypowiedziach Jana Pawła II bywa określana „strażniczką więzi między ludźmi i narodami”. Łączy się ją przede wszystkim z wartościami etycznymi, takimi jak: *MIŁOŚĆ*, *MIŁOSIĘRDZIE*, *PRAWDA* i *POKÓJ*. Zróżnicowane zależności semantyczne *SPRAWIEDLIWOŚCI* z innymi wartościami społecznymi, takimi jak: *RÓWNOŚĆ*, *SOLIDARNOŚĆ* oraz *PRAWORZĄDNOŚĆ* są eksponowane zazwyczaj w pismach świeckich.

W polskiej przestrzeni publicznej sposób używania pojęcia *SPRAWIEDLIWOŚCI* „jest zróżnicowany aż do sprzeczności”. Jednak to, co stanowi jądro znaczeniowe opisywanego pojęcia pozostaje niezmiennie i znajduje swoje odbicie także w potocznym rozumieniu sprawiedliwości, która zawsze odnosi się do człowieka. Istotę tak pojmowanej sprawiedliwości trafnie uchwycił Stefan Chwin, wypowiadając się podczas debaty „Czy możliwa jest globalizacja sprawiedliwości?”, zorganizowanej w Dworze Artusa w Gdańsku 10 listopada 2002 roku:

Odkąd żyję, a żyję już dość długo, nie udało mi się spotkać człowieka, który nie byłby za sprawiedliwością i prawdą. Za sprawiedliwością i prawdą byli i są bowiem wszyscy. Nikt w każdym razie głośno się nie przyzna do tego, że jest przeciw, i wszyscy, których na drodze życia spotykam, wszyscy, z którymi rozmawiam o zagadkach tego świata, mówią mi, że sprawiedliwość jest po ich stronie, więcej: wszyscy mi mówią: masz być z nami, masz stanąć po naszej stronie. Bo jeśli nie staniesz po naszej stronie, nie będziesz należał do sprawiedliwych (Chwin 2002: 1).

Literatura

- Arystoteles, 2008, *Etyka Nikomachejska*, tłum. Daniela Gromska, Warszawa.
- Bartmiński Jerzy, 2005, «Cóż to jest prawda?» *Kryzys wiarygodności we współczesnym dyskursie publicznym*, [w:] *Bariery i pomosty w komunikacji językowej Polaków*, red. Jerzy Bartmiński, Urszula Majer-Baranowska, Lublin, s. 325–346.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 21–44.
- Bieńkowska Danuta, 1993, *Miłosierdzie*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 65–73.
- Byrska Joanna, 2008, *Typy sprawiedliwości a funkcjonowanie demokratycznego państwa*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa?*, red. Dorota Probuca, Kraków, s. 25–35.
- Chwin Stefan, 2002, *Jak sprawiedliwie osądzić nasz świat? Przedszkolanka z ulicy Twerskiej*, „Tygodnik Powszechny” nr 47, s. 1, <http://www.tygodnik.com.pl/numer/278547/chwin.html> (data dostępu: 30.04.2021).
- Czyżewski Marek, 2004, *W stronę teorii dyskursu publicznego*, [w:] *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. Marek Czyżewski, Sergiusz Kowalski, Andrzej Piotrowski, Wrocław, s. 49–120.
- Grzegorzczuk Renata, 2015, *Rozumienie pojęcia ‘sprawiedliwość’ we współczesnej polszczyźnie i problem jego genezy*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, t. 4: *Wartości w świecie słowiańskim*, red. Ewa Golachowska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Warszawa, s. 223–234.
- Litwiniszyn Aldona, 2008, *Konteksty sprawiedliwości*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa?*, red. Dorota Probuca, Kraków, s. 49–58.
- Maciejewski Marek, 2012, *Szkic z dziejów idei sprawiedliwości od czasów starożytnych do współczesności*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/41099/01_Marek_Maciejewski (PDF, data dostępu: 14.06.2018).
- Olszówka Jerzy ks., *Sprawiedliwość jako zasada współżycia między ludźmi*, <http://www.katolik.pl/sprawiedliwosc-jako-zasada-wspolzycia-miedzy-ludzmi> (PDF, data dostępu: 26.02.2017).
- Pańpuch Zbigniew, 2009, *Koncepcja sprawiedliwości w starożytnej Grecji*, [w:] *Sprawiedliwość – idee a rzeczywistość*, red. Piotr Jaroszyński i in., fragmenty ze strony internetowej <http://www.dystrybucjonizm.pl/koncepcja-sprawiedliwosci-w-starozytniej-grecji/> opublikowano 27.01.2012 (PDF, data dostępu: 16.08.2018).

- Perelman Chaim, 1959, *O sprawiedliwości*, tłum. Wiera Bieńkowska, Warszawa.
- Puzynina Jadwiga, 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin.
- Probuca Dorota (red.), 2008, *Czy sprawiedliwość jest możliwa?*, Kraków.
- Promieńska Halina, 2008, *Trzy powody, dla których sprawiedliwość stanowi konieczny wymiar egzystencji ludzkiej*, [w:] *Czy sprawiedliwość jest możliwa?*, red. Dorota Probuca, Kraków, s. 13–24.
- Przybyłowski Jan Kazimierz, 2017, *Sprawiedliwość ludzka i sprawiedliwość Boża*, „Studia Włocławskie” 19, s. 393–404.
- Świst Grzegorz, 2016, *Sprawiedliwość w nauczaniu Jana Pawła II*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, t. XXXV, s. 429–444 (PDF, data dostępu: 15.12.2020).
- Tokarski Ryszard, 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 335–362.
- Wróbel Piotr ks., 2013, *Postulat sprawiedliwości społecznej a idea sprawiedliwości*, „Studia Socialia Cracoviensia” 5, nr 1 (8).
- Wysoczański Włodzimierz, 2015, *Obraz SPRAWIEDLIWOŚCI w wybranych językach słowiańskich*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, t. 4: *Wartości w świecie słowiańskim*, red. Ewa Golachowska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Warszawa, s. 235–254.

Wykaz skrótów

- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, zob. <http://nkjp.pl>.
- SF – *Słownik filozofii*, Julia Dider, przełożył Krzysztof Jarosz, wyd. 3, Katowice 2002.
- WSJP Żmig – *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Żmigrodzki, wersja elektroniczna: <http://www.wsjp.pl> (data dostępu: 12.03.2021).

Justice is born when you seek it. On JUSTICE in Polish public discourse after 1989

Abstract: The aim of this chapter is to show what image of JUSTICE has emerged in contemporary Polish opinion-shaping journalism. Although in public discourse justice is generally perceived in four categories: social, political, legal, and ethical, the corpus of newspaper articles shows that it is most frequently discussed with reference to social and moral aspects. The following collocations appear regularly in the press: “social justice”, “selective justice”, “peculiar justice”, and even “real justice”. In multiple press contexts justice features as a component in names of offices and institutions which prosecute criminals, try them and administer punishment, such as the International Court of Justice, the Ministry of Justice, the department of justice, or in the name of the Polish political party Law and Justice. Moreover, Polish newspaper articles confirm a direct association of justice with other social, ethical and Christian values, such as EQUALITY, INTEGRITY, HONESTY, LOVE and MERCY.

Keywords: JUSTICE; values; public discourse

Aleksander Kacprzak

Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, Polska

ORCID: 0000-0002-2961-8221

e-mail: aleksander.kacprzak@amu.edu.pl

Wybrane uwagi dotyczące struktury konceptu MIŁOŚĆ w języku duńskim

Streszczenie: Autor opisuje badanie oparte na danych systemowych, tekstowych oraz ankietowych, w wyniku którego udało się ustalić strukturę konceptu MIŁOŚĆ w języku duńskim. Przede wszystkim, należy zauważyć, że duński koncept MIŁOŚĆ składa się z bardzo dużej liczby elementów (powiązane koncepty, modele metaforyczne i metonimiczne, pojedyncze sądy o świecie, ale także ideały, stereotypy, typowe scenariusze) i powinien być opisywany w charakterze jądra semantycznego stopniowo rozchodzącego się ku peryferiom. Bardzo ważną rolę w konceptualizacji MIŁOŚCI odgrywają jej pojedyncze podkategorie, takie jak MIŁOŚĆ MATCZYNA czy MIŁOŚĆ ROMANTYCZNA, które wiążą koncept z innymi, szerokimi obszarami duńskiego obrazu świata. Kolejnym kluczowym czynnikiem są indywidualne doświadczenia użytkowników języka – jak wykazały ankiety, wśród Duńczyków nie ma zgodności co do możliwej esencji MIŁOŚCI, a pojedyncze sposoby jej konceptualizacji mogą się znacznie od siebie różnić. Jeśli chodzi o status metafor wewnątrz całego konceptu, niewątpliwie pomagają one uchwycić i komunikować świat wewnętrznych przeżyć człowieka, lecz wymagają one bardziej zniuansowanego podejścia niż obecne w wielu opracowaniach tego zagadnienia.

Słowa kluczowe: koncept MIŁOŚĆ; struktura konceptu MIŁOŚĆ; etnolingwistyka; język duński; metafory miłości; indywidualizm w języku

Wstęp

MIŁOŚĆ jest jednym z najtrudniejszych do zbadania konceptów istniejących w naszej kulturze. Z jednej strony możemy się spierać, że na najbardziej podstawowym poziomie, czyli tego dobrego, jasnego uczucia, które człowiek żywi wobec swoich najbliższych bądź wobec świata i Boga, miłość jest jednym z najbardziej podstawowych pierwiastków dzielonych przez wszystkich przedstawicieli naszego gatunku. Z drugiej strony jednak, MIŁOŚĆ to niewątpliwie także, a być może przede wszystkim, pewien konstrukt myślowy stworzony w celu uchwycenia tak trudnego do racjonalnego zrozumienia wycinka naszej rzeczywistości jak uczucia. Konstrukt, którego postać, jak udowodniła m.in. Anna Wierzbicka (1992: 136–158), różni się znacząco w zależności od kultury i języka, w którym został

on ukuty. W niniejszym artykule przedstawione zostaną wstępne uwagi dotyczące struktury konceptu MIŁOŚĆ w języku duńskim, wyrosłego na judeochrześcijańskim fundamencie stanowiącym podstawę rozumienia MIŁOŚCI także w innych językach europejskich. Jeśli uda nam się zbliżyć do zrozumienia tej kulturowo-językowej nadbudowy powstałej w celu pojęcia otaczającego nas świata i komunikowania swych doświadczeń innym członkom naszej społeczności językowej, poczynimy także znaczący krok w kierunku odkrycia istoty MIŁOŚCI, która języka nie potrzebuje.

Stan badań

Miłość badana jest od wielu lat przez naukowców reprezentujących różne obszary nauki, m.in. antropologię (Buss 1988; Clark & Monin 2006), neurobiologię (Bartels & Zeki 2000; Bartels & Zeki 2004; Fisher 2005; Scheele et al. 2013; Song et al. 2015), czy psychologię (Lee 1973; Ackner & Davis 1992; Shaver & Mikulincer 2006). Istnieją również prace, które badane zjawisko próbują ujmować z uwzględnieniem różnic kulturowych i językowych (Beall & Sternberg 1995; Swidler 2001; Wierzbicka 1992a, 1999; Karandashev 2015, 2017, 2019). Jeśli chodzi o prace dotyczące konceptu MIŁOŚĆ w językach z kręgu judeochrześcijańskiego, należy niewątpliwie wspomnieć analizy dokonane przez Annę Wierzbicką, które opierają się na Naturalnym Języku Semantycznym (Wierzbicka 1971, 1986, 1992, 2019), próbę uchwycenia struktury konceptu w postaci trzech modeli kognitywnych poczynioną przez Bogusława Bierwiaczonka (2002), badanie metafor miłości oraz powiązanych z nią konceptów przeprowadzone przez Zoltana Kovecsesa (1986, 1991), a także analizę dyskursu dotyczącego miłości w angielskiej, francuskiej i czeskiej prasie dla kobiet dokonaną przez Jamesa Underhilla (2012). W kontekście duńskim miłość badana była z perspektywy historycznej (Aalbæk-Nielsen 1999a, 1999b, 2001, 2003; Hougaard 2008), nie zostało przeprowadzone natomiast jeszcze żadne badanie językoznawcze dotyczące konceptu MIŁOŚĆ i jego leksykalnych wykładników. W świetle przytoczonych informacji jesteśmy jeszcze dość daleko od zrozumienia konceptu MIŁOŚĆ na gruncie lingwistycznym, choć ostatnia publikacja Anny Wierzbickiej (2019) pozwala doskonale zrozumieć jego chrześcijańskie korzenie w językach europejskich.

Material

Material badawczy, którego wybrane wyniki prezentujemy w niniejszym artykule, został zebrany w oparciu o metodę S-A-T (dane systemowe, ankietowe i tekstowe) używaną w analizach publikowanych w ramach *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (Bartmiński 2015: 10–11). Ze względu na cele badania i specyfikę

badanego konceptu, w pewnych aspektach sposób zbierania oraz analizowania materiału został odpowiednio dopasowany i rozszerzony.

Dane systemowe pochodziły z kilku źródeł. W badaniu wykorzystany został najpełniejszy i najaktualniejszy słownik języka duńskiego *Den Danske Ordbog* (w skrócie DDO) w wersji elektronicznej, która daje dostęp nie tylko do definicji wyrazów, ale także do obszernych informacji o ich etymologii, hiperonimach, hiponimach oraz synonimach. Dane ze słownika DDO uzupełnione zostały przez słownik wyrażen bliskoznacznyc *Den Danske Begrebsordbog* (DDB). Źródłem największej części danych systemowych był jednak przede wszystkim korpus języka duńskiego „Korpus.dk” obejmujący teksty z okresu ok. 1990–2000.

Jeśli chodzi o dane tekstowe, badanie opierało się na korpusie 200 tekstów z lat 2000–2020 dotyczących różnych rodzajów miłości (np. miłość matczyzna, miłość romantyczna). Ze względu na specyfikę poszczególnych rodzajów miłości, teksty nie ograniczały się do wysokonakładowej prasy i obejmowały również np. blogi. Zebrany korpus tekstów uzupełniony został o przykłady z korpusu języka duńskiego oraz przysłowia ze słownika *Politikens Ordsprogleksikon* (Bregenhøj & Pätt 1994).

Badanie obejmowało także dwie ankiety. W ramach pierwszej, pilotażowej, 32 duńskich studentów odpowiedziało na pytania *Hvad er kærlighed for dig?* [Czym jest dla Ciebie miłość?] oraz *Hvad betyder at elske for dig?* [Co znaczy dla Ciebie kochać?]¹, co pozwoliło na poczynienie wstępnych uwag i dopracowanie głównej ankiety. W drugiej ankiecie 110 respondentów odpowiadało już tylko na jedno pytanie, mianowicie *Hvad er kærlighed for dig?* [Czym jest dla Ciebie miłość?]. Jak widzimy, w obu ankietach opuszczony został operator „prawdziwy” – stało się tak ze względu na specyfikę duńskiego języka, który zawiera kilka ekwiwalentów tego wyrażenia. W celu analizy potencjalnych różnic socjolingwistycznych, a także aby uzyskać możliwie najszerszy obraz konceptualizacji MIŁOŚCI w duńskim społeczeństwie, opuszczony został również wymóg przeprowadzenia ankiety jedynie wśród młodych Duńczyków ze statusem studenta.

Wyżej wymienione założenia umożliwiły stworzenie szerokiej i przejrzystej podstawy materiałowej, która pozwoliła na zbadanie wielu ważnych aspektów konceptu, które nie zostały ujęte przez wcześniejsze badania przeprowadzone na gruncie innych języków. To z kolei rzuca zupełnie nowe światło na jego strukturę.

Struktura konceptu

Duńska miłość to normalnie uczucie o pewnej intensywności, które związane jest z pewną postawą względem ukochanej osoby / stworzenia, i które powinno prowadzić do zawiązania trwałej relacji. Jako takie uznawane jest za jedną

¹ Na drugie pytanie odpowiedziało 20 studentów.

z najwyższych wartości w duńskim społeczeństwie i za coś, co ma ogromny wpływ na ludzkie życie. Koncept *KÆRLIGHED* (MIŁOŚĆ) rozpościera się więc na 6 głównych domenach: UCZUCIA, POSTAWY, RELACJE, WARTOŚCI, CZAS i INTENSYWNOŚĆ, choć warto w tym miejscu zauważyć, że zarówno w języku polskim, duńskim, jak i angielskim, w którym prowadzone było badanie, dyskutowane tu pola leksykalno-semantyczne (przede wszystkim UCZUCIA i POSTAWY) zawierają znaczące różnice². Generalnie jednak, owe podstawowe domeny profilowane są na wiele różnych sposobów – mogą to być powiązane koncepty (MIŁOŚĆ to TROSKA, MIŁOŚĆ to POŻĄDANIE, MIŁOŚĆ to CZUŁOŚĆ), pojedyncze sądy o świecie (MIŁOŚĆ JEST BARDZO WAŻNA, PRAWDZIWA MIŁOŚĆ TO WIĘCEJ NIŻ UCZUCIE) czy modele metaforyczne (MIŁOŚĆ to WIĘŹ, MIŁOŚĆ to ZASÓB). Te pojedyncze sposoby konceptualizacji MIŁOŚCI mogą być także częścią większych modeli takich jak ideały, stereotypy, przypadki typowe itd.

Co ważne, jak wykazało badanie, mimo że niektóre elementy mogą być traktowane jako bardziej centralne niż inne, nie da się jednoznacznie ustalić dla duńskiej MIŁOŚCI zbioru cech koniecznych i wystarczających, czy wydzielić jasnych granic. Co potwierdzone zostało dodatkowo przez badanie ankietowe, koncept powinien być postrzegany raczej przez pryzmat jądra semantycznego, które stopniowo rozchodzi się ku peryferiom. Jednak stwierdzenie, że duńska MIŁOŚĆ ma strukturę prototypową i przypisanie wartości procentowych do deskryptorów takich, jak troska czy przywiązanie byłoby znacznym uproszczeniem, ponieważ istnieje jeszcze kilka czynników, które mają równie ważny wpływ na jej konceptualizację. Są to przede wszystkim istnienie poszczególnych podkategorii, które powiązane są z innymi, często obszernymi połączeniami duńskiego obrazu świata; indywidualny charakter pojmowania MIŁOŚCI przez każdego użytkownika języka duńskiego, a także modele metaforyczne i metonimiczne. Omówione zostaną one w kolejnych podrozdziałach, co oprócz lepszego zrozumienia struktury konceptu powinno również dać polskiemu czytelnikowi możliwość uchwycenia specyfiki duńskiego pojmowania MIŁOŚCI.

² W potocznym języku angielskim funkcjonują równoległe dwa wyrazy – *feeling* ‘uczucie’ oraz *emotion* ‘uczucie / emocja’, podczas gdy w języku polskim i duńskim odpowiedniki tego drugiego – *emocja* oraz *emotion* ‘emocja’ używane są raczej w określonych kontekstach i dyskursach (w języku duńskim termin *emotion* jest niemal wyłącznie związany z emocjami sportowymi bądź dyskursem psychologicznym). Podobne niezgodności występują, gdy porównamy angielski wyraz *attitude* ‘postawa, nastawienie’ z jego najbliższymi odpowiednikami w języku polskim (*postawa*) oraz duńskim (*holdning, indstilling, stilling*). Dlatego, żeby nie narzucać z góry sztucznie wyznaczonych kategorii zaimportowanych z języka angielskiego, w badaniu należało przede wszystkim odpowiedzieć na pytania, które wypłynęły ze wstępnej analizy samego języka: co dzieje się z eksperimenterem, gdy czuje miłość; co czuje eksperimenter w stosunku do obiektu miłości, i jakie zachowania to wywołuje, co dzieje się, gdy miłość jest wzajemna, itd.

Podkategorie MIŁOŚCI. Powiązanie MIŁOŚCI z innymi obszarami duńskiego obrazu świata

Na początek warto skupić się na pierwszym z czynników, czyli podkategoriach MIŁOŚCI. Analiza językowa duńskiej MIŁOŚCI pokazała wyraźnie, że bardzo duża część wiedzy potrzebnej użytkownikom języka duńskiego do konceptualizowania i wyrażania MIŁOŚCI leży na poziomie właśnie pojedynczych podkategorii, takich jak MIŁOŚĆ MATCZYNA, czy MIŁOŚĆ ROMANTYCZNA³. Innymi słowy, MIŁOŚĆ najczęściej dzieje się w kontekście danej relacji, co potwierdzone zostało przez ankiety, gdzie odniesienia do pojedynczych podkategorii stanowiły ponad 27% wszystkich minimalnych kontekstów. Faktycznie, jeśli się nad tym zastanowimy, to trudno w ogóle powiedzieć coś bliżej o MIŁOŚCI w domenie czasu czy intensywności oprócz najbardziej generalnych spostrzeżeń bez specyfikacji o jaką podkategorię nam chodzi – to samo odnosi się w pewnym stopniu do pojedynczych aspektów MIŁOŚCI, których profilowanie i waga mogą różnić się znacznie na wskroś różnych podkategorii.

Ponadto, pojedyncze podkategorie MIŁOŚCI mają także własną, często złożoną strukturę, wewnątrz której funkcjonują różne, często konkurujące ze sobą modele. To właśnie w tym miejscu widać najwyraźniej, że duńska MIŁOŚĆ to nie tylko zlepek wyizolowanych aspektów, takich jak czułość czy pożądanie, ale koncept głęboko związany z tym, jak Duńczycy myślą o macierzyństwie, ojcostwie, ojczyźnie, seksie, egoizmie, czy nawet równouprawnieniu i Bogu. I to właśnie na tym poziomie możemy w pełni docenić kulturowo i językowo relatywną stronę duńskiej miłości, a także wielką złożoność tego konceptu. Aby myśleć czy mówić o miłości, użytkownicy języka duńskiego muszą wiedzieć o niej znacznie więcej niż tylko posiadać wiedzę o potencjalnych cechach esencjonalnych – muszą znać całą tę różnorodność modeli, sposobów jej konceptualizacji, która funkcjonuje w duńskiej kulturze. Trudno byłoby nam zrozumieć różnicę między wyrażeniami *moderkærlighed* ‘miłość matczyna’ i *faderkærlighed*, nie znając stereotypu ojca i matki funkcjonującego w duńskiej kulturze. Idąc tym tropem, nie rozszyfrujemy w pełni wyrażenia *bare forelsket* ‘tylko zakochany’, jeśli nie będziemy świadomi wartościowania pasji i samokontroli w duńskim społeczeństwie oraz skłonności do rozróżniania stanu zakochania od bardziej szlachetnej, prawdziwej miłości, rozumianej głównie jako postawa opierająca się na poświęceniu i oddaniu.

Kończąc ten wątek, warto zwrócić też uwagę na fakt, że podkategorie MIŁOŚCI zdają się mieć wewnątrz konceptu różną pozycję – w świetle ankiet najbardziej centralnymi przypadkami są miłość romantyczna i miłość matczyna, ale warto też zwrócić uwagę na dość częste pojawianie się w tym kontekście przyjaźni.

³ Należy zaznaczyć, że stosowany w niniejszym artykule termin *miłość romantyczna* (ang. *romantic love*) nie odnosi się do epoki romantyzmu, lecz do tej podkategorii miłości, w której prototypem jest miłość dwóch dorosłych ludzi w związku.

Metafory MIŁOŚCI

Należy także pokrótce poruszyć sprawę metafor, czyli tego, co amerykański kognitywizm drugiej generacji uczynił jedną z podstaw myślenia i języka. Dyskusja dotycząca metafor rozegrała się także na polu miłości, czemu dał początek sam George Lakoff i Mark Johnson (1980: 85) stwierdzając, że struktura konceptu MIŁOŚĆ jest prawie wyłącznie metaforyczna. W świetle niniejszego badania można się zgodzić, że większość najbardziej spetryfikowanych sposobów konceptualizowania duńskiej MIŁOŚCI jest faktycznie metaforyczna i wydaje się rozsądne przyznanie, że trudno byłoby mówić o miłości, nie używając metafor. Modele metaforyczne zdają się pomagać Duńczykom organizować wiedzę na temat miłości, oferując spójne paradygmaty myślenia o niej i obejmując niełatwy do wyrażenia świat wewnętrznych przeżyć człowieka. Z drugiej strony jednak, należy do metafor MIŁOŚCI podchodzić w znacznie bardziej zniuansowany sposób. Po pierwsze, jak wskazała już wiele lat temu Anna Wierzbicka (1986: 300–301), uzasadnione jest pytanie, czy wyrażenia tak skonwencjonalizowane jak np. *i kærlighed* ('w miłości') należy traktować jeszcze jako metafory, tworząc dla nich osobny model MIŁOŚĆ TO POJEMNIK, i czy nie jest to po prostu przykład na to, jak język duński wyraża różne stany. Poza tym, wydaje się, że niektóre metafory duńskiej MIŁOŚCI w rzeczywistości najczęściej funkcjonują jako figury retoryczne, a nie podstawowe wzory myślenia o koncepcie. Możemy tu za przykład wziąć metaforę MIŁOŚĆ TO OGIEŃ, która najczęściej pojawia się w tekstach poetyckich i w języku mówionym może zostać odebrana z dozą rezerwy. Powyższe spostrzeżenia potwierdzone zostały przez ankiety, w których respondenci, opisując, czym jest dla nich miłość, używali zaskakująco mało metafor.

Nie oznacza to, że badanie metafor i nadawanie im ważnej roli w języku jest błędem, ale na pewno wymagają one bardziej zniuansowanego podejścia, np. takiego jak na gruncie etnolingwistycznym stosuje James Underhill (np. Underhill 2012).

Czynnik indywidualny w konceptualizacji MIŁOŚCI. Duńska MIŁOŚĆ w świetle danych ankietowych

Najbardziej interesującym elementem badania ze względu na dostrzeżenie duńskiej specyfiki konceptu są prawdopodobnie wyniki ankiety. Są one zaskakujące nawet dla badacza duńskiej kultury czy osób, które w Danii mieszkały i miały okazję z bliska czynić obserwacje dotyczące duńskiego społeczeństwa.

Zacznijmy jednak od podkreślenia, że ankiety potwierdzają uwagi poczynione już wcześniej, gdy była omawiana struktura całego konceptu. Jeśli przyjrzymy się najczęściej pojawiającym się deskryptorom i przypisanym im wartościom procentowym, zdamy sobie sprawę, że duńska MIŁOŚĆ to bardzo złożone pojęcie

obejmujące wiele sposobów jej konceptualizacji. W porównaniu z innymi duńskimi konceptami, takimi jak NARÓD czy OJCZYŻNA (Kacprzak, Szubert 2021a,b), w przypadku MIŁOŚCI zauważyć można bardzo duże indywidualne rozdrobnienie i brak zgodności co do możliwej esencji. Inaczej mówiąc, za słowami *kærlighed* ‘miłość’ oraz *elske* ‘kochać’ kryje się ogromny zasób różnych sposobów myślenia o świecie, z których każdy użytkownik języka duńskiego wybiera te, które najbardziej pasują do otaczającej go rzeczywistości, indywidualnych doświadczeń oraz punktu widzenia. Co więcej, użytkownicy języka duńskiego nie muszą tych pojedynczych modeli kurczowo się trzymać – wraz z rosnącym doświadczeniem, rozwojem świadomości każdy z nich formułuje swoją własną filozofię życiową, niejednokrotnie wychodząc poza najbardziej skonwencjonalizowane sposoby rozumienia swoich uczuć i postaw. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na trzeci pod względem częstotliwości występowania deskryptor, czyli istnieją różne rodzaje miłości, w ramach którego użytkownicy wykazywali się świadomością tego, że miłość przybiera wiele różnych postaci i zależy zarówno od typu relacji, o której mowa, jak i aspektów, które każdy indywidualnie uważa za kluczowe. Dla jednych miłość to przede wszystkim postawa opierająca się na poświęceniu dla drugiej osoby, dla innych to silne uczucie związane ze szczęściem i radością. Dla jednych miłość to przede wszystkim to, co czuje matka do dziecka, dla innych to więź między dwiema osobami w związku.

Przechodząc już do specyfiki duńskiego pojmowania MIŁOŚCI, warto zaobserwować dynamikę między jej konceptualizacją jako uczucie, postawę i więź – wydaje się, że żadna z domen nie zdominowała odpowiedzi. Z metodologicznego punktu widzenia ważne było postawienie pytania o rzeczownik *kærlighed* ‘miłość’, który nie faworyzuje żadnej z powyższych domen. Jak pokazała ankieta pilotażowa, gdy pytanie dotyczyło czasownika *elske* ‘kochać’, kierował on respondentów głównie na uczucie i postawę, pomijając domenę relacji, która wymagałaby zaimka zwrotnego *hinanden*. Podobnie jest z postrzeganiem miłości jako wartości, pojawiającym się częściej w przypadku reifikacji konceptu w formie rzeczownika. Jednak tym, co zaskakuje najbardziej, jest wynikający z ankiety głęboko chrześcijański obraz miłości z wartościami takimi, jak altruizm, poświęcenie, czy opieka na szczycie wszystkich jej aspektów. Osoba śledząca duński dyskurs, wśród najbardziej profilowanych pierwiastków miłości, spodziewać by się mogła elementów takich, jak pożądanie czy namiętność – te aspekty wspomniane były jednak tylko w jednej czy dwóch ankietach. Okazuje się, że mimo iż Duńczycy obracają się w kulturze zdominowanej przez wyżej wymienione uczucia, to nie uważają ich za definiujące, a nawet niekoniecznie łączą z konceptem MIŁOŚCI.

Na koniec należy jeszcze wspomnieć o różnicach związanych z płcią respondentów, co również wydaje się być istotnym elementem przeprowadzonej ankiety, choć należy zaznaczyć, że przy tej liczbie respondentów wyniki powinniśmy traktować raczej jako hipotezy do dalszych badań. W świetle ankiety widać jednak, że jest to

na pewno temat wart zgłębienia. Przede wszystkim, odpowiedzi kobiet odnosiły się częściej do emocjonalnej strony konceptu, czyli traktowały miłość jako silne uczucie, ale również jako wysoce altruistyczną postawę, poświęcenie się dla drugiej osoby. W przypadku mężczyzn, znacznie częściej pojawiały się uwagi na temat relatywnego charakteru miłości, czyli tego, że potrafi ona być bardzo różna w zależności od relacji, o której mówimy; zdecydowanie częściej mężczyźni wskazywali także na problem ze zdefiniowaniem miłości. Różnice dotyczyły także podkategorii miłości, przez pryzmat których respondenci definiowali miłość – u mężczyzn była to miłość romantyczna, u kobiet częściej pojawiała się miłość do dziecka.

Konkluzje

Najważniejszym wnioskiem z całego badania jest to, że koncept MIŁOŚĆ w języku duńskim obejmuje wyjątkowo szeroki zasób wiedzy o świecie, w wielu miejscach łącząc się także z innymi ważnymi obszarami duńskiego obrazu świata, takimi jak macierzyństwo, rodzina czy Bóg. Z jednej strony ta wiedza jest w języku skonwencjonalizowana, utrwalona i ustrukturyzowana i wydaje się, że każdy Duńczyk musi posiadać przynajmniej dużą jej część, by sprawnie komunikować się z innymi użytkownikami języka oraz poprawnie interpretować konteksty, w których słyszy bądź widzi wyrazy *kærlighed* ‘miłość’ i *elske* ‘kochać’. Z drugiej strony jednak, owa skonwencjonalizowana w języku i kulturze wiedza to tylko fundament, na którym każdy użytkownik języka buduje własne, jednostkowe pojmowanie miłości. Pozostaje pytanie, jak z takiego bogactwa różnych konceptualizacji i nierzadko konkurujących ze sobą modeli można zdać sprawę. Wydaje się, że najodpowiedniejsze rozwiązanie odnaleźć możemy wciąż w definicji kognitywnej (Bartmiński 1988), która pozwala na ujęcie nie tylko cech dyferencjalnych, ale także innych cech pozytywnych X-a. W kontekście eksplikacji duńskiej MIŁOŚCI warto rozważyć użycie operatorów takich jak *zawsze*, *zwykle* czy *może*, które pozwalają na oddanie różnego statusu obejmowanych przez nią sądów o świecie wydobytych w trakcie analizy różnych typów danych językowych i „przyjęzycznych” (Niebrzegowska-Bartmińska 2021: 172). W świetle przedstawionych obserwacji, można także zastanowić się, czy definicja nie powinna obejmować również najbardziej utrwalonych w języku i podstawowych dla konceptualizacji MIŁOŚCI metafor.

Literatura

- Aalbæk-Nielsen Kai, 1999a, *Kærlighed i antikken*, Kopenhaga.
Aalbæk-Nielsen Kai, 1999b, *Kærlighed i middelalderen*, Kopenhaga.
Aalbæk-Nielsen Kai, 2001, *Kærlighed i det 15.-18. århundrede*, Kopenhaga.

- Aalbæk-Nielsen Kai, 2003, *Kærlighed i det 19.-20. århundrede*, Kopenhaga.
- Acker Michele, Davis Mark H., 1992, *Intimacy, passion and commitment in adult romantic relationships: A test of the triangular theory of love*, „Journal of Social and Personal Relationships” 9(1), s. 21–50. <https://doi.org/10.1177/0265407592091002>.
- Bartels Andreas, Zeki Semir, 2000, *The neural basis of romantic love*, „NeuroReport: For Rapid Communication of Neuroscience Research” 11(17), s. 3829–3834. <https://doi.org/10.1097/00001756-200011270-00046>
- Bartels Andreas, Zeki Semir, 2004, *The neural correlates of maternal and romantic love*, „Neuroimage” 21, s. 1155–1166. DOI: 10.1016/j.neuroimage.2003.11.003.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 2015, «*Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*» – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1: *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin, s. 7–13.
- Beall Anne E., Sternberg Robert J., 1995, *The Social Construction of Love*, „Journal of Social and Personal Relationships” 12(3), s. 417–438. <https://doi.org/10.1177/0265407595123006>.
- Bierwiazzonek Bogusław, 2002, *A cognitive study of the concept of LOVE in English*, Katowice.
- Buss David M., 1988, *Love acts: The evolutionary biology of love*, [w:] *The psychology of love*, red. Robert J. Sternberg, Michael L. Barnes, New Haven, s. 100–118.
- Clark Margaret S., Monin Joan K., 2006, *Giving and Receiving Communal Responsiveness as Love*, [w:] *The new psychology of love*, red. Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, New Haven, s. 200–221.
- Fisher Helen, Aron Arthur, Brown Lucy L., 2005, *Romantic love: an fMRI study of a neural mechanism for mate choice*, „The Journal of comparative neurology” 493(1), s. 58–62. <https://doi.org/10.1002/cne.20772>.
- Hougaard Jens, 2008, *Romantisk kærlighed*, Kopenhaga.
- Jankowiak William, Fischer Edward, 1992, *A Cross-Cultural Perspective on Romantic Love*, „Ethnology” 31 (2), s. 149–155. <https://doi.org/10.2307/3773618>.
- Kacprzak Aleksander, Szubert Andrzej, 2021a, *Duńska konceptualizacja NARODU w świetle badań ankietowych*, [w:] *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Beata Żywicka, Lublin–Przemyśl, s. 159–172.
- Kacprzak Aleksander, Szubert Andrzej, 2021b, *Duńska konceptualizacja OJCZYŹNY w świetle badań ankietowych*, [w:] *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Beata Żywicka, Lublin–Przemyśl, s. 181–194.
- Karandashev Victor, 2015, *A Cultural Perspective on Romantic Love*, „Online Readings in Psychology and Culture” 5(4). 5(4). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1135>.
- Karandashev Victor, 2017, *Romantic Love in Cultural Contexts*, Springer.
- Karandashev Victor, 2019, *Cross-Cultural Perspectives on the Experience and Expression of Love*, Springer.
- Kövecses Zoltan, 1986, *Metaphors of anger, pride, and love: A lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam.
- Kövecses Zoltan, 1991, *A Linguist's Quest for Love*, „Journal of Social and Personal Relationships” 8(1), s. 77–97. <https://doi.org/10.1177/0265407591081004>.
- Lakoff George, Johnson Mark, 1980, *Metaphors we live by*, Chicago.

- Lee John A., 1973, *Colours of love: An exploration of the ways of loving*, Toronto.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2021, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- Shaver Phillip, Mikulincer Mario, 2006, *A behavioral systems approach to romantic love relationships: Attachment, caregiving, and sex*, New Haven, s. 35–64.
- Scheele Dirk, Wille Andrea, Kendrick Keith M., Stoffel-Wagner Brigit, Becker Benjamin, Güntürkün Onur, Maier Wolfgang, Hurlmann Rene, 2013, *Oxytocin enhances brain reward system responses in men viewing the face of their female partner*, „Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America” 110(50), s. 20308–20313. <https://doi.org/10.1073/pnas.1314190110>.
- Song Hongwen, Zou Zhiling, Kou Juan, Liu Yang, Yang Lilzhuang, Zilverstand Anna, Uquillas Frederico, Zhang, Xiaochu, 2015, *Love-related changes in the brain: A resting-state functional magnetic resonance imaging study*, „Frontiers in Human Neuroscience” 9, artykuł 71. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2015.00071>.
- Swidler Ann, 2001, *Talk of love: How culture matters*, Chicago.
- Underhill James W., 2012, *Ethnolinguistics and cultural concepts: Truth, love, hate and war*, Cambridge.
- Wierzbicka Anna, 1971, *Kocha, lubi, szanuje: Medytacje semantyczne*, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 1986, *Metaphors linguists live by: Lakoff & Johnson contra Aristotle*, „Papers in Linguistics” 19, s. 287–313. <https://doi.org/10.1080/08351818609389260>.
- Wierzbicka Anna, 1992, *Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*, New York.
- Wierzbicka Anna, 2019, *The biblical roots of English ‘love’: The concept of ‘love’ in a historical and cross-linguistic perspective*, „International Journal of Language and Culture” 6(2), s. 225–254. <https://doi.org/10.1075/ijolc.18006.wie>.

Słowniki i korpusy

- Politikens Ordsprogleksikon: Bregenhøj Carsten, Pätt Solveig, 1994, *Politikens Ordsprogsleksikon*. Kopenhaga.
- Den Danske Begrebsordbog (DDB): Nimb Sanni, 2015, *Den Danske Begrebsordbog*, S.I: Syddansk Universitetsforlag.
- Den Danske Ordbog (DDO): <https://ordnet.dk/ddo>.
- KorpusDK: <https://ordnet.dk/korpusdk>.

Selected comments on the structure of the concept of LOVE in Danish

Abstract: The present analysis, based on systemic, textual and questionnaire data, help uncover the structure of the concept of LOVE in Danish. First and foremost, the Danish concept of LOVE consists of an unusually large number of elements (related concepts, metaphoric and metonymic models, single propositional models, but also ideals, stereotypes, typical cases) and should be described in terms of a semantic core that gradually spreads out to the peripheries. A highly important role in the conceptualization of LOVE is played by single subcategories, such as MOTHERLY LOVE OF ROMANTIC LOVE,

which connect the concept with other, vast areas of the Danish worldview. Another key factor can be found in the individual experiences of each language speaker – as demonstrated by the questionnaires, there is no consensus among Danes with regard to the potential essence of LOVE, and the individual ways of conceptualizing it may differ significantly. When it comes to the status of metaphors within the whole concept, they can be said to help capture and communicate the complex world of human emotions but should be treated in a more nuanced way than in many studies conducted up to date.

Keywords: concept of LOVE; structure of the concept of LOVE; ethnolinguistics; Danish language; metaphors of love; individualism in language

Ewa Bialek

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID 0000-0003-3868-5001

e-mail: ewa.bialek@mail.umcs.pl

Leksemy i koncepty *TOLERANTNOST'* – *TERPIMOST'* w języku rosyjskim: próba komparacji

Streszczenie: W artykule omówiono znaczenia oraz użycie leksemów *terpimost'* i *tolerantnost'* w języku rosyjskim na materiale danych słownikowych i korpusowych. Przeanalizowano definicje słownikowe, a także łączliwość danych wyrazów. W pracy podjęto też próbę komparacji konceptów *TOLERANTNOST'* oraz *TERPIMOST'*. Wyrazy *terpimost'* i *tolerantnost'* są ogólnie traktowane jako synonimy, jednakże, jak podkreślają zarówno lingwiści, jak i filozofowie, kryjące się za nimi pojęcia nie są tożsame. Zapożyczenie *tolerantnost'*, z jednej strony, jest postrzegane jako wyraz modny, z drugiej zaś jako nazwa nowego / obcego pojęcia (obcy koncept). Obydwa leksemy są komponentami analogicznych kolokacji, w tym z przymiotnikami relacyjnymi wskazującymi na obszar, z którym związana jest dana cecha / zjawisko (religia, etnos, rasa, poglądy). Tolerancja ogólnie jest postrzegana pozytywnie, jest wartością istotną w wychowaniu kolejnych pokoleń i bezkonfliktowym funkcjonowaniu etnosów. Stosowanie zasad tolerancji – kto (nie) jest tolerowany, granice tolerancji – wywołuje jednak żywe dyskusje w różnych środowiskach i różne, w tym negatywne, oceny.

Słowa kluczowe: *terpimost'*; *tolerantnost'*; koncept; słownik; tekst; korpus

Wprowadzenie

Celem artykułu jest pokazanie w zarysie relacji słów-pojęć i szerzej konceptów *TOLERANTNOST'* oraz *TERPIMOST'* w języku rosyjskim. Ich relację można rozpatrywać w pierwszej kolejności pod kątem konkurencji wyrazów bliskoznacznych, z których jeden to wyraz rodzimy, czyli „swój”, o słowiańskich korzeniach, drugi zaś jest genetycznie obcy, wywodzi się bowiem z łaciny (łac. *tolerantia*). Przez pryzmat „swój / obcy” można analizować też obydwie koncepcje¹. Zasadne wydaje się jednak pytanie o zakres synonimii danych leksemów, która w literaturze przedmiotu oraz tekstach bywa zarówno potwierdzana, jak i negowana. Wyrazy te mogą być także

¹ Rozumienie konceptu przyjmuję za: Bartmiński, Chlebda 2013: 70–71.

różnie wartościowane przez użytkowników języka², mają też zarówno wspólne, jak i odrębne kolokaty³. Tę przeciwstawność na gruncie języka odzwierciedla podejście do samych pojęć *TOLERANTNOST'* oraz *TERPIMOST'* w filozofii⁴, politologii, psychologii i kulturze, w których jest ono niejednolite (różne sposoby rozumienia, zob. m.in. Percev 2005: 29–51; Emel'janov 2005: 56). Zgłębienie relacji między danymi słowami-pojęciami jest istotne nie tylko dla badań nad językiem, kulturą, ale też dla praktyki przekładowej oraz leksykografii. Obydwa rzeczowniki są tłumaczone na język polski jako *tolerancja*, zaś przymiotniki o tym samym rdzeniu jako *tolerancyjny*. Lista możliwych odpowiedników wyrazów *terpimost'* oraz *terpimyj'* jest jednak nieco szersza, to m.in.: wyrozumiałość, pobłażliwość; wyrozumiały, pobłażliwy (zob. WSRP 1993: 580, SDwor 1969: 785). Te ekwiwalenty nawiązują do etymologii danych słów (zob. niżej).

TOLERANTNOST' – *TERPIMOST'* w świetle danych systemowych

Leksem *terpimost'* należy do rozbudowanego gniazda słowotwórczego czasownika *terpet'* (pol. 'znosić, cierpieć, wytrzymać, tolerować')⁵ wraz z takimi wyrazami, jak *terpenie*, *terpelivij*, *terpelivost'*, *neterpimost'*, *veroterpimost'*, *vyterpet'*, *doterpet'*, *naterpet'sja*, *pereterpet'*, *sterpet'* i in. (SSRJA 1985: 224, BUSRJA 2016: 1232–1233)⁶. Jego poprzednikami są synonimiczne leksem *terpělivstvje*, *terpěl'stvje* (*терпѣливствіе*, *терпѣльствіе*) oznaczające wyrozumiałość, wielkoduszność (*snishoditel'nost'*, *velikodušie*, zob. SRJA 2011: 312). Ich derywaty podaje słownik lekсыki cerkiewnosłowiańskiej, m.in. *terpelivodušnyj* 'cierpliwy, cierpliwie znoszący nędzę i biedę; wspaniałomyślny, wielkoduszny', *terpelivomudrennyj* 'połączony z mądrą cierpliwością', *terpelivostrastnyj* (SCSP 1996: 345). Od czasownika *terpet'* w znaczeniu 'terpimo odnosit'sja' derywowane zostały leksemy: *terpimyj*, *neterpimyj*, *terpimost'*, *neterpimost'*. W słownikach ogólnych rzeczownik *terpimost'* może stanowić część artykułu hasłowego motywującego

² Jak zauważa Aleksiej D. Szmielow, w języku rosyjskim słowa-pojęcia *terpimost'*, *neterpimost'* nie mają jednoznacznego wartościowania (Šmelev 2005: 122).

³ Kolokat – wyraz współwystępujący, towarzyszący komponentowi głównemu kolokacji (bazie).

⁴ W filozofii rosyjskiej pojęcie *terpimost'* jest badane od XVIII w. Zob. Emel'janov 2001: 19–21.

⁵ Czasownik oraz jego derywaty mają różne znaczenia (zob. Šmelev 2005: 118–122). Por. *terpet' neudobstva* – cierpieć, znosić niewygody, *terpet' č'i-l. privyčki* – znosić, tolerować czyjeś przyzwyczajenia, *neterpet' kogo-l.* – nie znosić, nie cierpieć kogoś. Pierwotne znaczenie czasownika *trǫpěti to delat'sja besčuvstvennym, nemeť', kočenet'* (BUSRJA 2016: 1232–1233).

⁶ Pol. *cierpienie*, *cierpliwy*, *cierpliwość*, *nietolerancja*, *wytrzymać*, *ścierpieć* i in.

go wyrazu *terpimyj*⁷, który ma dwa znaczenia: 1. znośny, do przyjęcia: ‘Takoj, čto možno terpet’, s k-rym možno mirit’sja’ (TSRJA 2008: 979), por. *terpimye uslovija* – znośne warunki, *terpimaja žara* – znośny upał; 2. tolerancyjny, wyrozumiały: ‘Umejušij bez vraždy, terpelivo odnosit’sja k čużomu mneniju, vzgljadam, povedeniju’ (tamże), por. *terpimoe otnošenje k komu-l.* – akceptacja kogoś, jego zachowania, poglądów. To znaczenie przejmuje rzeczownik *terpimost'*, który w najprostszym rozumieniu odnosi się do funkcjonowania człowieka w społeczeństwie, jego relacji z członkami tej samej lub innej wspólnoty (ja – inny /inni, ich postawy), w szerszym zaś oznacza niekonfliktowe funkcjonowanie różnych wspólnot i staje się pojęciem wpisującym się we współczesne ideologie, politykę międzynarodową, migracyjną, kształcenie.

Jako samodzielny wyraz hasłowy rzeczownik *terpimost'* jest definiowany następująco: ‘Sposobnost’ terpimo, snishoditel’no odnosit’sja k čużim privyčkam, obyčajam, vzgljadam’ (SSRLJA 1963: 355); ‘Sposobnost’ mirit’sja s kem-, čem-l., odnosit’sja snishoditel’no k komu-, čemu-l., terpimoe otnošenje. *Hy gde eŭce, dumalось mne opjat’, najdet’sja takaja terpimost’, k čużim obyčajam?*’ (SRJA 1984). Sposób opisu przyjęty w definicjach słownikowych, jak również ilustracje tekstowe, pokazują, że dana cecha wiąże się w pierwszej kolejności z akceptacją tego, co jest inne / odmienne, zwłaszcza obyczajów, poglądów. W 17-tomowym słowniku rosyjskiego języka literackiego dodatkowo uszczegółowiono, że w zakres pojęcia *terpimost'* wchodzi także tolerancyjny stosunek do innych narodowości oraz konfesji, por. *nacional’naja religioznaja terpimost'* (SSRLJA 1963: 356). Ten sposób opisu znaczenia lokuje wyraz-pojęcie *terpimost'* w wymiarze ponadjednostkowym: wyrozumiałość / tolerancja jako cecha wspólnotowa (tolerancja jednego narodu przez inny, tolerancja jednej grupy wyznaniowej przez inną), także jako miara oceny wspólnoty, państwa i jego działań.

Leksem *tolerantnost'* wywodzi się z łaciny (BES 2013: 749). Ze starszych źródeł rejestruje go słownik z pierwszej połowy XX wieku (BTSUš 2014: 827), jego znaczenie przybliżono za pomocą synonimu *terpimost'*. Dwie dekady później dany leksem w znaczeniu ‘terpimost’, snishoditel’noe otnošenje k komu-, čemu-l.’ opatrzone już kwalifikatorem *ustar.* (przest.) (SSRLJA 1963). Za przestarzały uznano wówczas także przymiotnik *tolerantnyj* oraz czasownik *tolerirovat'* (tamże)⁸. Ich pasywizacja jest tłumaczona kojarzeniem się danych pojęć z niebezpiecznym wpływem kapitalistycznych krajów zachodnich (Gładkova 2011: 257). Kwalifikatorem *knižn.* (książk.) oznaczono wyraz *tolerantnost'* w słowniku synonimów (SS 2011: 466). Dwuaspektowo znaczenie tego galicyzmu (językiem pośredniczącym przy zapożyczeniu był francuski) opisano w słowniku encyklope-

⁷ Wyraz *terpimyj* występuje zarówno jako imiesłów przymiotnikowy bierny, jak i przymiotnik.

⁸ We współczesnych tekstach czasownik występuje rzadko. W Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego odnotowano jedno wystąpienie (tekst z XIX w.).

dycznym, w którym jako pierwsze podano dwa znaczenia terminologiczne (biol., med.), trzecie zdefiniowano jako: 3) ‘Terpimost’ k čužim vzgljadam, verovanijam, povedeniju’ (RES 2001, zob. także TSIS 2005: 778, NSIS 2008: 850).

Dziś status zapożyczonego leksemu zmienił się diametralnie. Z wyrazu należącego do zasobów pasywnych stał się on wyrazem modnym. Władimir Nowikow stwierdza, że pojęcie a wraz z nim i słowo są zaczerpnięte z kultury i języków zachodnich (Novikov 2016: 265). Tolerancja w rozumieniu zachodnioeuropejskim byłaby zatem czymś obcym / nowym dla społeczeństwa rosyjskiego⁹. Leksem opisano też w jednym ze słowników współczesnych pojęć i terminów, co potwierdza jego powrót do językowego obiegu (SSPiT 2002: 436). Co ciekawe, leksemu *tolerantnost’* nie ujęto w słowniku leksyki aktualnej *Tolkovij slovar’ russkogo języka načala XXI veka. Aktual’naja leksika*, w którym jako materiał ilustrujący rejestrowane słownictwo wykorzystano prasę z lat 1997–2005 (TSSklja 2007). Wyrazów *tolerantnost’* oraz *tolerantnyj* nie zarejestrowano w słowniku aktywnym TPSz 2008 r., objaśniającym (BUSRJA 2016). Rzeczownik *terpimost’* ujęto natomiast w słowniku semantycznym, mieści się on na liście słów nazywających wartości pozytywne – *velikodušie, zabotlivost’, serdečnost’, snishoditel’nost’, čutkost’* i in. (RSS 2003: 255). W opracowaniach naukowych podnosi się kwestię nieobecności leksemu *tolerantnost’* w leksykografii (zob. Uhova, Guseva 2016: 141). Wynika to, po pierwsze, z jego stosunkowo niedawnej reaktywacji i, po drugie, podejścia do odmienności w czasach ZSRR. Zdaniem badaczy, w epoce radzieckiej nie było miejsca na tolerancję rozumianą jako akceptacja innego światopoglądu, odmiennych norm i standardów (Mihajlova 2005: 101; Baeva 2009: 7). Niektórzy badacze jednoznacznie stwierdzają, że koncept TOLERANCJI jest w języku i kulturze rosyjskiej nowy, kształtuje się na bazie zapożyczenia *tolerantnost’*, które zapełnia lukę w systemie pojęć i znaków (Sternin, Šilihina 2001: 6).

W oparciu o ten krótki przegląd danych słownikowych można zauważyć, że kluczowe dla tematu rzeczowniki *terpimost’* i *tolerantnost’* oraz przymiotniki *terpimyj* i *tolerantnyj* należą do grupy synonimów, choć częściowych. Ich znaczenia nie są tożsame, ponieważ zapożyczenie odnosi się w ruszczyźnie także do sfery medycyny i biologii¹⁰. Choć w znaczeniu akceptacji innych przekonań wzajemnie są one wskazywane jako bliskoznaczniki (*terpimost’* = *tolerantnost’*), to w znaczeniu pierwszego z nich pozostają cechy semantyczne motywujących je wyrazów, a więc godzenie się na coś, co może być negatywne dla podmiotu. Aleksiej D. Szmielow to znaczenie objaśnia jako akceptacja, przyzwolenie na istnienie

⁹ Blisko dekadę temu na łamach rządowej gazety „Rossijskaja Gazieta” Marina Korolova pisała, że choć słowo przyjęło się w ruszczyźnie, to pojęcie pozostało obce (Koroleva 2012). W latach 2000. słowo to znali nieliczni Rosjanie (zob. badania ankietowe: Sternin, Šilihina 2001: 21–22).

¹⁰ Zauważmy jednak, że zapożyczenia dość często stają synonimami całkowitymi wyrazów rodzimych (Apresjan 1974: 229).

negatywnie ocenianego zjawiska (Šmelev 2005: 122). Tę cechę definiuje też SAR (w haśle czasownika *terpet'*): nie mszczę się, nie karzę czyichś występków, z wyrozumiałością znoszę zniewagi, niesprawiedliwość (SAR 1789–1794). W filozoficznym ujęciu *terpimost'* jako jedna z cech rosyjskiej mentalności jest częścią składową tolerancji wobec innych, jest jej swego rodzaju analogiem (Emel'janov 2005: 56–57)¹¹. Z kolei słowo-pojęcie *tolerantnost'* utożsamiane jest z otwartością wobec innego / odmiennego. To zarazem umiejętność znajdowania kompromisu z osobami odmiennymi od nas pod jakimś względem: poglądy, narodowość, warstwa społeczna (Sternin, Šilihinina 2001: 12).

Dane korpusowe

Z danych Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego wynika, że wyraz *terpimost'* ma dość stabilną frekwencję w tekstach. Poświadczenia jego użycia w danym korpusie notowane są od schyłku XVIII w. Pojawia się w tekstach Nikołaja Karamzina¹², Iwana Turgieniewa, Aleksandra Puszkina (m. in. w utworze *Borys Godunow*, zob. SJPuszk 2001: 525). Leksem *tolerantnost'* uaktywnił się w latach 80–90 XX w.¹³, powszechnie traktowanych jako przełomowe dla ustroju w Rosji, społeczeństwa i zarazem języka. W momencie wzrostu popularności zapożyczenia częstość użycia rodzimego słowa *terpimost'* nieznacznie spadła, choć tuż na początku nowego stulecia (XXI w.) jego frekwencja ponownie nieco wzrosła, z kolei spadek zanotowano dla wyrazu *tolerantnost'*. Możliwe, że aktywizacja zapożyczenia przełożyła się na stymulację aktywności słowa rodzimego, co oznaczałoby konkurowanie „swojego” i „obcego”. W słowniku frekwencyjnym rejestrującym wyrazy o wysokiej częstości użycia w prasie rosyjskiej z lat 90. ujęto obydwa słowa (STS 2008: 448, 451). Przybliżona frekwencja wyrazu *terpimost'* w podkorpusie z 1997 r. (objętość 15 milionów słów) wynosi 100¹⁴, zaś frekwencja zapożyczenia *tolerantnost'* w tymże zbiorze jest niższa (30).

Parę słów o synonimach. Oba leksemy pojawiają się w szeregu synonimów wyrazu *snishoditel'nost'* ('wrozumiałość, pobłażliwość') jako dominanty: *snishoždenie*, *terpimost'*, *netrebovatel'nost'*, *nevzyskatel'nost'*, *mjagkost'*, *liberal'nost'*, *liberalizm*, *tolerantnost'* (knižn.) (SS 2011: 466). Zapożyczenie – jako słowo nowe, obce – pojawia się w tym szeregu na ostatniej pozycji. Więcej bliskoznaczników dostarczają zautomatyzowane korpusy językowe. W korpusie Sketch

¹¹ Tę mentalność współtworzy cierpliwe znoszenie kataklizmów, nieszczęście, wytrwałość narodu przez wieki etc.

¹² M.in. w *Listach ruskiego wojażera (Listach podróżnika rosyjskiego)*.

¹³ W Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego notowany od końca XIX w.

¹⁴ Wskaźnik *ipm* – instances per million words.

Engine (RuTenTen11) na wygenerowanej liście synonimów i innych zbliżonych znaczeniowo / tematycznie słów dla wyrazu *terpimost'* (56,339)¹⁵ są: *dobroželatel'nost'* (43,410), *tolerantnost'* (102,847), *trudoljubie* (58,603), *porádočnosť* (48,932), *gumannost'* (20,550), *čutkost'* (25,304), *čestnost'* (126,308), *druželjubie* (20,681), *velikodušie* (20,461), *skromnost'* (70,895), *miroljubie* (7,933), *otkrytost'* (64,312), *beskorystie* (12,494), *sderžannost'* (42,000), *otzyvčivost'* (25,344), *terpelivost'* (4,442), *čelovečnosť* (48,842), *vežlivost'* (62,831), *celeustremennost'* (42,561), *dobrota* (161,953)¹⁶. Cecha / wartość *terpimost'* kojarzona jest z życzliwością, tolerancją, przyjaznością, wrażliwością, humanitarnością, otwartością, cierpliwością, uprzejmością, dobrocią. Na liście są też wyrazy o oddalonych znaczeniach (np. *celeustremennost'* 'nastawienie na osiągnięcie celu')¹⁷. Zbliżony zestaw słów pozyskano także dla drugiego z badanych wyrazów, w jego najbliższym otoczeniu pojawiają się dodatkowe słowa-pojęcia (moralność, solidarność, patriotyzm). Wśród dziesięciu pierwszych wyników dla wyrazu *tolerantnost'* widnieją: *terpimost'*, *dobroželatel'nost'*, *otkrytost'*, *patriotyzm* (141,910), *čestnost'*, *trudoljubie*, *porjadočnosť*, *lojal'nost'* (144,558), *gumannost'*; następnie: *gumanizm* (69,626), *npravstvennost'* (145,760), *duhovnost'* (126,396), *druželjubie*, *samostoitel'nost'* (171,951), *vežlivost'*, *čelovečnosť*, *solidarnost'* (137,507), *kompetentnost'* (126,237), *obšitel'nost'* (14,173). Wygenerowane dane (Thesaurus) nie pozwalają na precyzyjne rozgraniczenie list wyrazów bliskoznaczných badanych słów, wykazy te bowiem w dużym stopniu zazębiają się i są rozbudowane. Wspólnymi są np. wyrazy *terpenie*, *terpelivost'*¹⁸, *miloserdie*, *nenasilie*¹⁹, *čelovekoljubie*, *diplomatičnosť*, *demokratičnosť*, *demokratyzm* i wiele innych (zajmują one jednak różne pozycje na listach). Za koncepty zbliżone do konceptu *tolerantnost'*, wraz z konceptem *terpimost'*, uważa się: *miroljubie*, *dobrodušie*, *veroterpimost'*, *vežlivost'*, *soglasie* (Sternin, Šilihina 2001: 20).

W oparciu o porównawcze dane korpusowe Sketch Engine (Word Sketch Difference) można natomiast dokonać bardziej precyzyjnych ocen odnośnie do występowania bliskoznaczników w różnych sferach i jako komponent tych samych / innych kolokacji. Dwa przykłady. Modyfikator pp_ko – o ile proporcje wystąpień połączeń

¹⁵ Cyfry w nawiasie oznaczają frekwencję podaną przez system.

¹⁶ Z listy liczącej 1 000 wyników wybrano 20 pierwszych zgodnie z podaną kolejnością.

¹⁷ Brak danych na temat parametrów doboru słownictwa na liście, możliwe przypadkowe przyporządkowanie.

¹⁸ *Terpenie*, *terpelivost'* – wyrazy bliskoznaczne, które różni to, że pierwszy z synonimów dotyczy się stanu tymczasowego (cierpliwość w danej sytuacji), zaś drugi oznacza stałą cechę osobowości (NOSS 2004: 1153).

¹⁹ Pojęcie nieprzemocy pojawia się w koncepcji Lwa Tolstoja (*nenasilie*, *nesoprotivlenie zlu*) (zob. Emel'janov 2001: 24–28), współcześnie jest ono uznawane za przejaw tolerancji (Emel'janov 2005: 58). Zob. też: NFJP.

terpimost'/*tolerantnost'* *k religii* są zbliżone, to dane korpusowe²⁰ wskazują na przewagę kolokacji *terpimost' ko grehu, ko zlu*. Z kolei modyfikator *pp_sredi* wskazuje, że kolokat *sredi molodeži* częściej pojawia się przy rzeczowniku *tolerantnost'* (tolerancja wśród młodzieży). Na podstawie wygenerowanych list możliwa jest ogólna komparacja poszczególnych typów kolokatów. Kolokaty przymiotnikowe *immunologičeskaja, frustracionnaja* określają jedynie leksem *tolerantnost'*, co związane jest z podstawową sferą użycia słowa (med., biol.). Wspólnymi kolokatami są: *mežètničeskaja, mežnacional'naja, mežreligioznaja, mežkonfessional'naja, rasovaja, religioznaja* (a_modifier). Kolokację *religioznaja terpimost'* jako przykład łączliwości zarejestrowano już w słowniku z pierwszej połowy XX w. (zob. BTSUš 2014: 822). Pojęcie tolerancji pierwotnie związane było właśnie ze sferą religijną (akceptacja innych wyznań)²¹.

Rozbudowaną łącznością cechuje się rzeczownik *tolerantnost'*. Tolerancja może być cechą różnego rodzaju wspólnot – Europy, społeczeństwa; może przejawiać się wobec poglądów politycznych i religijnych, płci (*evropejskaja, gendernaja, poliitičeskaja, konfessional'naja, religioznaja, ètničeskaja, ètnonacional'naja*)²². Za typowe można uznać kolokaty z przedrostkiem *mež*: *mežličnostnaja, mežreligioznaja, mežkonfessional'naja, mežkul'turnaja, mežnacional'naja, mežrasovaja* (a_modifier). Relacja ta zakłada interakcję dwóch stron (jednostka / jednostka, naród / naród, religia / religia etc.). Tolerancję przejawiają zespoły, wspólnoty wobec innych zespołów i wspólnot oraz ich przedstawicieli (*tolerantnost' obšestva*), a także wobec zjawisk dyskusyjnych, dzielących społeczeństwo (*tolerantnost' k seks-mensinstvam*). Tolerancja wyraża stosunek do innych / obcych, którzy mogą wzbudzać zarówno współczucie, jak i niepokój, niechęć bądź wrogość (*tolerantnost' k bežencam, migrantam, inovercam*), tolerancję zastępuje wówczas nietolerancja. Pisząc o polskim stereotypie tolerancji, Grażyna Habrajska zauważa, że „tolerujemy tylko to, co nie stanowi dla nas zagrożenia” (Habrajska 2008: 16). Tolerancja (lub jej brak) jest cechą braną pod uwagę w ocenie określonych środowisk, grup zawodowych lub wiekowych, ich wychowania (*tolerantnost' pedagogov, školnikov*)²³. Tolerancja jest też cechą o różnej skali i zasięgu (*nulevaja* ‘zerowa’, *total'naja* ‘absolutna, totalna’). W otwartej przestrzeni internetowej można zetknąć się z antonimicznym zestawieniem *evropejskaja tolerantnost' – russkaja terpimost'*.

²⁰ Należy jednak zaznaczyć, że jest to określony zbiór tekstów (teksty internetowe, nieoficjalne).

²¹ Zrodziło się ono we Francji w XVI w. i było wyrazem kompromisu między skonfliktowanymi stronami (Baeva 2009: 9). Por. też słowo: *veroterpimost'*.

²² W tekstach prasowych zarejestrowano jeszcze inną łączliwość – *tolerantnost' k životnym* (akceptacja zwierząt, przychylność wobec nich), a więc są to nie tylko kolokaty nazywające osoby lub pojęcia abstrakcyjne.

²³ W tekstach rosyjskich temat tolerancji w środowisku szkolnym (uczeń / uczeń, nauczyciel / uczeń) jest zauważalny. Zob. także pojęcie *pedagogika tolerantnosti*: Emel'janov 2005: 59.

W tej parze jest ukryty etnostereotyp²⁴ odzwierciedlający wielowiekowy podział na Wschód i Zachód, odmienność ustrojów, różnice mentalnościowe. Takie zestawienie podkreśla też traktowanie tolerancji przez Rosjan jako obcej im idei²⁵.

Słowo-pojęcie i zarazem koncept tolerancji w języku i kulturze rosyjskiej nie jest wyłącznie neutralny / pozytywny. Pejoratywne wartościowanie budowane jest za pomocą kolokatów przymiotnikowych. Kolokacja *nanosnaja tolerantnost'* pokazuje jedno z podejść do idei tolerancji – tolerancja jest *obca, przyniesiona, zapożyczona*. Podobny wydźwięk oddają kolokaty: *pokaznaja* ‘na pokaz’, *preslovutaja* ‘słynna’ (z dezaprob.), *hvalenaja* ‘wychwalana’ (iron.). Krytycznie oceniana tolerancja może być kojarzona z konkretnym blokiem państw (Europa Zachodnia, Ameryka): *hvalenaja evropejskaja / zapadnaja tolerantnost'*, *pokaznaja amerikanskaja tolerantnost'* (w tych użyciach pojawia się także i słowo *terpimost'*). Negatywne oblicze tolerancji potwierdzają badania ankietowe. Z jednej strony koncept *tolerantnost'*, zdaniem respondentów, współtworzą takie wartości, jak wyrozumiałość, szacunek, bezkonfliktowość, z drugiej zaś *tolerantnost'* to obojętność i obłuda (*bezrazličie, licemerie*) (zob. Mihajlova 2016: 28–36). Negatywny stosunek do idei tolerancji może też wynikać z antyzachodnich / proojozyńskich postaw ankietowanych (tamże: 34).

Przymiotnik *tolerantnyj* charakteryzuje zarówno rzeczowniki osobowe, jak i nieosobowe związane z człowiekiem jako indywidualnością i członkiem społeczeństwa, a także miejscem jego egzystowania oraz czasem, w którym przyszło mu żyć: *tolerantnyj – evropeec, gorod, vek, kollektiv, respondent, jazyk; tolerantnaja – Evropa, ličnost', nacija, religija; tolerantnoe – vosprijatje, mirovozzrenie, obšestvo, otnošenje, povedenie, soznanie, sosušestvovanie*²⁶. I w tym zestawie odnajdziemy potwierdzenie więzi idei tolerancji z mieszkańcami konkretnego kontynentu (Europa, Europejczyk). W tego typu kontekstach dostrzega się „geografię polityczną” (Uhova, Guseva 2016: 144). Wiek tolerancji to wiek XXI. Przymiotnikowi towarzyszą modyfikatory (*adv_modifier*) wskazujące na profil tolerancji: *religiozno, ètničeski (religiozno tolerantnoe gosudarstvo, ètničeski tolerantnyj region)*. Mogą to być również modyfikatory określające intensywność: *absolütno, istinno, maksimal'no, nedostatočno, podlinno, otnositel'no, čeresčur, čezmerno*

²⁴ Konstrukcje z nazwami narodowości utrwalają różnorodne stereotypy, zob. Krysin 2005: 452.

²⁵ Zdania co do oceny Rosjan jako narodu tolerancyjnego są podzielone. Istnieje opinia, że przeszłość wpłynęła na jego skłonność do czarno-białego myślenia (*kto nie z nami – tot protiv nas*) (Sternin, Šilichina 2001: 7), inni są zdania, że to właśnie bagaż doświadczeń ukształtował Rosjan jako naród tolerancyjny.

²⁶ W leksykonie polskich służb granicznych funkcjonują terminy *pobyt tolerowany, zgoda na pobyt tolerowany* (zob. Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach, Dz.U. z 2020 r. poz. 35), które są tłumaczone na język rosyjski z użyciem tego przymiotnika: *tolerantnoe prebyvanie* oraz *razrešenie na tolerantnoe prebyvanie*.

i in. Są one wskaźnikiem oceny pozytywnej lub negatywnej obiektu: *podlinno tolerantnaja atmosfera, čeresčur tolerantnyj opponent, nedostatočno tolerantnyj soсед*. W badaniach naukowych odnotowano także inne sposoby intensyfikacji / obniżania stopnia cechy (prefiksy *mega, nai*, stopniowanie syntetyczne za pomocą formantu): *megatolerantnyj, naitolerantnejšij, nedotolerantnyj* (Lukin 2016)²⁷.

Słowniki skojarzeniowe / asocjacyjne

Tylko wyraz *terpimyj* znajduje się na liście słów-bodźców w bazie SIBAS rejestrującej wyniki badań prowadzonych w latach 2008–2020 na Syberii i Dalekim Wschodzie wśród młodzieży studiującej²⁸. Poniżej lista wybranych najczęstszych słów-reakcji (frekwencja od 69 do 2 wystąpień). Są to głównie rzeczowniki i przymiotniki, rzadziej czasowniki, zaimki osobowe, partykuły, wyrażenia czy zdania:

čelovek 69; *bol'* 30; *charakter* 21; *tolerantnyj* 19; *tolerantnost'* 9; *drug* 8; *spokojnyj* 7; *sderžannyj*; *učitel'* 6; *den'*; *mama*; *normal'nyj* 5; *zapah*; *terpenie*; *ter pila* 4; *vera*; *golod*; *terpelivyj*; *ja* 3; *vežlivyj*; *načal'nik*; *obed*; *otec*; *prepodavatel'*; *sderžannost'*; *soсед*; *trud*; *urok*; *holod*; *čaj* 2; [...].

Wskazywane rzeczowniki wraz ze słowem-bodźcem tworzą kolokacje znane ze źródeł leksykograficznych, np. *terpimyj čelovek* (w zn. 2.); *terpimyj postupok*, *nedostatok*, *golod*; *terpimaja bol'* (w zn. 1.). Na podstawie podawanych w ankiecie nazw przedstawicieli profesji i członków rodzin można przyjąć, że daną cechę respondentci (studenci) wiążą w pierwszej kolejności z zawodem nauczyciela i wykładowcy (*učitel'*, *prepodavatel'*), najbliższymi (*mama*, *papa*, *otec*, *muż*, *suprug*), osobą mieszkającą po sąsiedzku lub znaną z pracy (*soсед*, *načal'nik*, *sotrudnik*), rozmówcą (*sobesednik*, *slušatel'*). Widać wyraźnie, że kolokacje to nie tylko czysto schematyczne dane językowe, które utrwalają współwystępujące wyrazy należące do określonych części mowy i grup semantycznych. Te utrwalone wzorce łączliwości można traktować również jako dane kulturowe, pozwalają one bowiem odtworzyć stereotypowe widzenie świata: kto zdaniem mówiącego jest wyrozumiały / tolerancyjny, kim on jest, w jakiej sytuacji przyjmuje daną

²⁷ Prefiks *nedo* tworzy okazjonalne derywaty wyrażające ironię lub dezaprobatę, np. *nedovrač* (недоврач).

²⁸ Instytucje prowadzące badania w ramach SIBAS (Rosyjska Regionalna Asocjacyjna Baza Danych): Instytut Filologii Rosyjskiej Akademii Nauk (Oddział na Syberii) oraz Uniwersytet Państwowy w Nowosybirsku. Grupę ankietowanych tworzyli studenci (17–25 lat) z Nowosybirska, Omska, Irkucka, Władywostoku i in.

postawę i in.²⁹ Wyekscerpowane połączenia mogą być narzędziem pomocniczym przy rekonstrukcji stereotypu nauczyciela, rodzica, szefa i in.

Słowa-reakcje w postaci przymiotników układają się w swego rodzaju szereg synonimiczny, który otwiera wyraz *tolerantnyj*, w dalszej kolejności można umieścić przymiotniki *weźliwyj*, *dobryj*, *pokladistyj*, *sderżannyj*, *spokojnyj*, *terpelivyj*, a także frazeologizm *żeleznye nervy*. Całość składa się na obraz osoby wyrozumiałej i tolerancyjnej (*terpimyj čelovek*). Te wąskie w istocie dane zbiegają się z listą synonimów wyrazu *terpimyj* w korpusie Sketch Engine (Thesaurus), m.in.: *blagoželatel'nyj*, *velikodušnyj*, *vnimatel'nyj*, *gumannyj*, *dobroželatel'nyj*, *druželjubnyj*, *lojal'nyj*, *miroljubivyj*, *obšitel'nyj*, *otzyvčivyj*, *pokladistyj*, *porjadočnyj*, *taktičnyj*, *terpelivyj*, *tolerantnyj*, *uvažitel'nyj*, *uravnovešennyj*, *ustupčivyj*, *čelovečnyj*, *čutkij*. Osoba wyrozumiała, tolerancyjna cechuje się życzliwością, wrażliwością, skłonnością do ustępstw. W SIBAS jednokrotnie wystąpiły m.in. reakcje w postaci zdania wyrażającego aprobatę dla danej cechy / osoby obdarzonej daną cechą (*uvażaju*), nazwy osób postrzeganych w społeczeństwie negatywnie (*alkogolik*, *psih*), nazwy odmiennego światopoglądu (*inokomyslie*), antonimy (*neterpimyj*, *neterpež*). Odnotowano też słowa oznaczające wyznanie oraz budynek zamieszkiwany przez zakonników (*pravoslavie*, *monastyr'*). Te skojarzenia pozostają w związku z etymologicznym znaczeniem słowa (znoszenie czegoś, np. trudu z jednej strony, z drugiej zaś pokora, wyrozumiałość, np. wobec wiernych).

Derywaty

Antonim *neterpimost'* jest używany częściej niż słowo *netolerantnost'*. Tę wstępną obserwację poczynioną na podstawie analizy tekstów można poprzeć danymi pozyskanymi z korpusów: NKJR – 11 wystąpień słowa *netolerantnost'* w podkorpusie prasowym, Sketch Engine – jego wskaźnik frekwencji wynosi 189, zaś słowa *neterpimost'* 37,637³⁰. Te preferencje utrwalają nazwy własne. Dla przykładu, częścią rosyjskiego ekwiwalentu nazwy komisji *European Commission against Racism and Intolerance* jest rodzime słowo *neterpimost'*: *Jewropiejskaja komissija po bor'bie s rasizmom i nietierpimost'ju* (pol. Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji, ECRI). Na tym komponencie opierają się następujące kolokacje, w których kolokat określa sferę występowania danej cechy / zjawiska: *ideologičeskaja neterpimost'* (nietolerancja ideologiczna), *mežkonfessional'naja neterpimost'* (nietolerancja międzywyznaniowa), *mežnacional'naja*

²⁹ Połączenia konwencjonalne są wskazywane jako jedno z danych pomocniczych w rekonstrukcji językowego obrazu świata i stereotypów (Tolstaja 2009: 262).

³⁰ Na podobną przewagę wskazują dane z wyszukiwarki Google (dla pierwszego z nich to ok. 1 150 000 wyników, dla drugiego ok. 76 900 wyników, 4.09.2020).

neterpimost' (nietolerancja między narodami), *mežetničeskaja neterpimost'* (nietolerancja między grupami etnicznymi), *rasovaja neterpimost'* (nietolerancja rasowa), *religioznaja neterpimost'* (nietolerancja religijna), *ètničeskaja neterpimost'* (nietolerancja etniczna)³¹. W słowach-pojęciach *neterpimost'* oraz *netolerantnost'* niektórzy badacze dostrzegają semantyczne i aksjologiczne różnice, to zwłaszcza *nietolerantnost'* ma odcień ujemny, wiąże się z bezkompromisowością.

Wraz ze słowem-pojęciem *tolerantnost'* przejęto jego antonim *intolerantnost'* (357, Sketch Engine), którego łączliwość określa dwa podstawowe sposoby rozumienia: po pierwsze *gljukoznaja, laktoznaja intolerantnost'*, czyli nietolerowanie określonych związków chemicznych, po drugie *mežličnostnaja, ètničeskaja intolerantnost'*, a więc brak akceptacji innych osób, etnosów. Wśród wyrazów o zbliżonych znaczeniach mieszczą się neoderywaty z komponentem *fobija*: *migrantofobija, ètnofobija, kavkazofobija*. W literaturze przedmiotu odnotowano także neologizm *tolerazm*, żargonizm *tolerucha* (Uhova, Guseva 2016: 141), a także: *tolerantologija, evrotolerantnost'*, *tolerist, tolerantšik, tolerantoljub, tolerantofilija* i in. (Lukin 2016: 179–180)³². Znaczna część neoderywatów w tym gnieździe słowotwórczym ma negatywne konotacje (tamże: 181). W zależności od intencji mówiącego mogą one być nośnikiem ironii lub humoru. Koresponduje to z aktualnymi tendencjami rozwojowymi ruszczyzny (kolokwializacja, ekspresywizacja).

Wymiennność wyrazów *terpimost'* i *tolerantnost'* oraz jej ograniczenia

W niektórych połączeniach można mówić o całkowitej wymienności analizowanych leksemów. Dzieje się tak w tłumaczonych dokumentach międzynarodowych. Jako przekłady są to teksty wtórne językowo, a czasem i kulturowo, i aksjologicznie. Odmienne, obce czy też nowe słowa-pojęcia mogą być adaptowane poprzez zastąpienie ich znanym odbiorcy przekładu słowem do czasu oswojenia słowa z oryginału. W treści rosyjskich tłumaczeń dokumentów *The Universal Declaration of Human Rights* (1948) i *Declaration of Principles on Tolerance UNESCO* (1995)³³ pojawia się jeszcze rodzime słowo *terpimost'*, które obecnie bywa zastępowane wyrazem zapożyczonym, np. w odwołaniach do danych dokumentów, artykułach prasowych. Równolegle używane są wariantywne nazwy: *Deklaracija principov terpimosti* – *Deklaracija principov tolerantnosti*. W deklaracji dotyczącej praw człowieka pojawia się szereg złożony z nazw wartości, które są

³¹ Materiał opracowany dla celów słownika *Dyplomacja i polityka. Rosyjsko-polski słownik przekładowy*.

³² W artykule przedstawiono kilkadziesiąt derywatów z danego gniazda słowotwórczego (tamże).

³³ Powszechna deklaracja praw człowieka oraz Deklaracja zasad tolerancji.

uznawane za fundament relacji międzypaństwowych: *vzaimoponimanie*, *terpimost'* oraz *družba* (ang. *understanding, tolerance and friendship*, pol. *rozumienie, tolerancja* i *przyjaźń*, zob. też Białek 2019: 321–333). Do wymienności w parze bliskoznaczników (rodzimy – obcy) dochodzi też w innych nazwach oficjalnych. W odpowiedniku nazwy Międzynarodowego Dnia Tolerancji ustanowionego przez UNESCO w 1995 r. pierwotnie użyto również leksemu *terpimost'* (*Международный день, посвященный терпимости*)³⁴. Z biegiem czasu doszło do jego wymienności i ostatecznie wariantowości nazwy święta, którą można zaobserwować w tekstach:

[1] *Международный день толерантности (терпимости) отмечается ежегодно 16 ноября.*

[Międzynarodowy Dzień Tolerancji jest obchodzony każdego roku 16 listopada.] (RIA, 2.03.2020).

Pod wpływem tekstów tłumaczonych stopniowo dochodzi do zbliżenia obydwu pojęć (na potrzeby tekstu) i tym samym wariantowości nazewnictwa³⁵. Wyekscerpowano też nazwy własne, w których dominuje jeden z badanych leksemów, por. *Evropejskaja medal' tolerantnosti, Evropejskij Sovet po tolerantnosti i primireniju* (*The European Medal of Tolerance, The European Council on Tolerance and Reconciliation*). Komponentem tych nazw jest przymiotnik *evropejskij*, jednakże jego obecność nie jest gwarantem ograniczenia wariantowości (por. ECRI). Z jednej strony wymiennosc i tym samym utożsamianie danych słów-pojęć potwierdzałyby i częsty zabieg tekstowy w postaci zamieszczania w nawiasie, obok słowa obcego, słowa rodzimego (por. wyżej). Jest to znana praktyka stosowana w tłumaczeniach (oswojenie obcości, objaśnienie). Z drugiej strony na ich dyferencję wskazują paralelne wystąpienia obu wyrazów oraz ich derywatów w tekstach zarówno oficjalnych, jak i nieoficjalnych. Wówczas każdy z nich otrzymuje odrębny ekwiwalent. Subtelne różnice wydobywa poniższe zestawienie szeregowie z książki naukowej:

[2] *Три «Т» – Терпение, Терпимость, Толерантность – вот формула межкультурной коммуникации.*

[Trzy „T” – Terpenie (cierpliwość), Terpimost' (wyrozumiałość), Tolerantnost' (tolerancja) – oto formuła komunikacji międzykulturowej.] (Ter-Minasova 2000).

³⁴ Nazwa ta pojawia się w tekście Deklaracji zasad tolerancji (wersja rosyjska), art. 6.

³⁵ Z kolei w nazwie *Korabl' tolerantnosti* (*Statek Tolerancji*) nie odnotowano wymienności komponentów (nazwa projektu artystycznego).

Dyskurs dyplomatyczny

W tekstach współtworzących dyskurs dyplomatyczny (także polityczny) jest realizowane znaczenie tolerancji jako akceptacji odmiennych postaw, poglądów, wierzeń. Takie rozumienie jest zgodne z treścią międzynarodowej Deklaracji zasad tolerancji, por.:

[3] *Статья 1. 1.1. Терпимость означает уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявления человеческой индивидуальности. [...] Ей способствуют знания, открытость, общение и свобода мысли, совести и убеждений. Терпимость – это гармония в многообразии*³⁶.

W danym typie dyskursu odnotowano wystąpienia obydwu wyrazów, jednakże ogólny przegląd tekstów wskazuje na częstsze użycie wyrazu zapożyczonego³⁷. W wystąpieniach, komunikatach, oświadczeniach przedstawicieli świata dyplomacji i polityki mowa o kształtowaniu tolerancyjnego stosunku wobec różnic kulturowych oraz etnicznych. Tolerancja jest w nich traktowana jako wartość ważna w wychowywaniu przyszłych pokoleń:

[4] [...] *отмечаем важность привития подрастающему поколению таких общечеловеческих ценностей, как патриотизм, толерантность, межнациональное и межконфессиональное согласие, уважение к культуре, языкам, истории и традициям других народов.*

[...] uznajemy za ważne zaszczepianie u dorastającego pokolenia takich wartości ogólnoludzkich, jak patriotyzm, tolerancja, zgoda między narodami i wyznaniem, szacunek do kultury, języków, historii i tradycji innych narodów.] (MID, 8.10.2018)³⁸.

W oficjalnych wypowiedziach tolerancja jest przeciwstawiana ksenofobii, dyskryminacji, nacjonalizmowi, radykalizmowi, ekstremizmowi. Tolerancja jest wartością głoszoną, podobnie jak zaufanie, dialog międzykulturowy czy wzajemny szacunek i godność: *čestnost'*, *dostoinstvo*, *ravenstvo*, *terpimost'*, *nediskriminacija*; *terpimost'* i *vzaimoponimanie*; *tolerantnost'*, *vzaimoponimanie i doverie*; *tolerantnost'* i *mežkul'turnyj dialog*; *vzaimouvaženie i tolerantnost'*. Wyekscerpowano kolokacje stanowiące budulec różnych gatunków, nie tylko dyplomatycznych, np.: *atmosfera tolerantnosti*, *v duhe tolerantnosti*, *idei tolerantnosti*, *klimat tolerantnosti*, *obstanovka tolerantnosti*, *principy terpimosti / tolerantnosti*, *propaganda tolerantnosti*, *urok tolerantnosti*, *vospitanie tolerantnosti / duha tolerantnosti*,

³⁶ Treść danego fragmentu w języku polskim: Art. 1. 1.1. Tolerancja to szacunek, akceptacja i uznanie bogactwa różnorodności kultur na świecie, naszych form wyrazu i sposobów na bycie człowiekiem. Sprzyja jej wiedza, otwartość, komunikowanie się oraz wolność słowa, sumienia i wiary. Tolerancja jest harmonią w różnorodności.

³⁷ Badanie prowadzono na tekstach ze strony MSZ Rosji. Dane statystyczne są przybliżone.

³⁸ Oświadczenie szefów państw należących do Wspólnoty Niepodległych Państw.

tolerantnyye vzaimootnošenija. Formuły te sprzyjają językowej stereotypizacji tekstów³⁹. W pozytywnym rozumieniu tolerancja jest cechą / zjawiskiem sprzyjającym utrzymaniu harmonii w społeczeństwie i stosunków dobrosąsiedzkich. Jest wartością, którą się propaguje, w jej duchu kształci się młodzież, w atmosferze tolerancji odbywają się spotkania stron. Sięgając po te nośne słowa i całe ich szeregi, szablonowe konstrukcje na nich oparte, dyplomaci (politycy) kreują wizerunek kraju jako partnera i sąsiada, ojczyzny, w której żyją osoby różnych narodowości i wyznań. Poziom tolerancji jest narzędziem wzajemnej oceny, konkretne miasta i kraje stają się wzorcem tolerancji (i odwrotnie – etykieta nietolerancyjności stygmatyzuje polityka, miasto, kraj, grupę osób, naród)⁴⁰:

[5] *По оценке Еврокомиссии, Ирландия относится к числу наиболее терпимых государств в ЕС, поощряющих межрасовую толерантность [...]*.

[Według oceny Komisji Europejskiej, Irlandia zalicza się do grupy najbardziej tolerancyjnych państw w UE, wspierających tolerancję między rasami [...].] (MID, 2019).

Słowo-pojęcie *tolerantnost'* (a także *terpimost'*)⁴¹ nie jest wartościowane jednoznacznie pozytywnie. W negatywnym kontekście jest ono rozumiane jako bezkrytyczna akceptacja poglądów bądź działań uznawanych za burzące tradycyjny dla danego kraju lub kontynentu porządek, w związku z czym koncepcja tolerancji jest poddawana krytyce, staje się instrumentem politycznej walki. Jest to też narzędzie nacisku jednej ideologii na drugą (żądania tolerancji jednej grupy mogą godzić w prawa oraz tradycje drugiej), tolerancja może być też odbierana jako zjawisko niejasne, absurdalne, szkodliwe dla społeczeństwa, zwłaszcza gdy, zdaniem jednej ze stron, nie ma ona granic. Por.:

[6] *Вселяет тревогу доведение до абсурда понятия «толерантности».*

[Budzi trwogę doprowadzenie do absurdu pojęcia „tolerancji”.] (MID, 18.04.2017)⁴².

³⁹ Formuły tego typu mogą również służyć do kreowania pozytywnego wizerunku osoby mówiącej oraz kraju jako partnera, członka określonych wspólnot międzynarodowych (o kreowaniu wizerunku w polityce: zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 267–269).

⁴⁰ W dyskursie dyplomatycznym słowo jest szczególnym narzędziem wykorzystywanym w celu budowania określonej wizji rzeczywistości i przedstawiania relacji między stronami, manipulacji i oddziaływania na innych.

⁴¹ Potwierdzałyby to refleksję filozofa Władimira Sołowjowa, który pojęcie *terpimost'* traktował dwojako: nie jest to jednoznacznie ani cnota, ani wada, decydująca z punktu widzenia aksjologii jest sytuacja (zob. Šmelev 2005: 122). Podobnie oceniane jest pojęcie *neterpimost'* (Sternin, Šilihina 2001: 20).

⁴² Fragment wypowiedzi szefa MSZ Rosji o roli prawosławia i sytuacji w Europie (burzenie lub desakralizacja kościołów na Zachodzie).

Dezaprobata bądź nawet skrajnie negatywny stosunek do zjawisk, sytuacji, postaw zawiera się w pojęciu zerowej tolerancji (*nulevaja terpimost'*, *nulevaja tolerantnost'*). Na gruncie polityki i dyplomacji zerową tolerancję stosuje się wobec organizacji terrorystycznych. Z zerową tolerancją podchodzi się też do nietrzeźwych kierowców, piratów drogowych, korupcji i innych przestępstw.

Podsumowanie

Z komparacji znaczeń i użycia leksemów *terpimost'* i *tolerantnost'* wynika, że mogą być one traktowane zarówno jako synonimy całkowite (w znaczeniu akceptacji poglądów, postaw), jak i wyrazy jedynie zbliżone znaczeniowo, będące częścią odrębnych, choć bliskich sobie konceptów. Wiąże się to z tym, że źródłosłów rosyjskiego wyrazu *terpimost'* wpływa na jego postrzeganie także współcześnie. Na dany koncept nakłada się cały bagaż historyczno-kulturowy Rosji i jej mieszkańców. Z kolei bagaż konceptu *TOLERANTNOST'*, jako nowego w języku i kulturze rosyjskiej, jest wciąż formowany. Jego nieodłącznym elementem jest natomiast obcość – tolerancja jako cecha / zjawisko, które jest typowe dla społeczności państw zachodnich; tolerancja jako cecha, którą należy osiągnąć (począwszy od wychowania w szkole); zjawisko będące fundamentem koegzystencji narodów, do którego należy dążyć. Opracowania leksykograficzne nie odnotowują wartościowania badanych wyrazów. Obydwa bliskoznaczniki można uznać za aksjologicznie ambiwalentne, ich pozytywne / negatywne wartościowanie ujawnia się w konkretnej sytuacji komunikacyjnej. Jak ustalono, schematy kolokacyjne obydwu wyrazów wykazują duży stopień podobieństwa. Dane słowa-pojęcia są relewantne dla człowieka jako członka określonej społeczności, mieszkańca kraju, kontynentu, a także państw jako partnerów na arenie międzynarodowej.

Literatura

- Apresjan Jurij D., 1980, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Przeł. Zofia Kozłowska, Andrzej Markowski, Wrocław.
- Baeva Ljudmila V., 2009, *Tolerantnost': ideja, obrazy, personalii*, Astrahan', <https://asu.edu.ru/images/File/ilil3/tolerantnost.pdf> (data dostępu: 5.09.2021).
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowanie*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, s. 69–95.
- Białek Ewa, 2019, *Koncept PRZYJAŹŃ w dyskursie dyplomatycznym: rys ogólny*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjospfery*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 321–333.

- Emel'janov Boris V., 2001, *Tolerantnost' po-russki: mnogoobrazie v edinstve*, [w:] *Tolerantnost'. Issledovanija. Perevody. Informacija. O knigah*, nauč. red. M. B. Homjakov, Ekaterinburg, s. 18–28, https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/28798/1/vestnik_mion_2001_1_02.pdf (data dostępu: 5.09.2021).
- Emel'janov Boris V., 2005, *Russkij mentalitet: vozmožnosti tolerantnosti*, [w:] *Filosofskie i lingvokul'turoložičeskie problemy tolerantnosti: [zbornik statej]*, otv. red. N. A. Kupina, M. B. Homjakov, Moskva, s. 51–59.
- Gladkova Anna N., 2011, *Tolerantnost' po-russki, ili o sud'be odnovo zaimstvovanija*, [w:] *Konflikt v jazyke i komunikacii: [zbornik statej]*, otv. red. Ludmila L. Fedorova, Moskva, s. 256–270.
- Habrajska Grażyna, 2008, *Stereotyp w komunikacji*, „Postscriptum polonistyczne” 1 (1), s. 13–21, <https://www.postscriptum.us.edu.pl/wp-content/uploads/2019/01/1-Habrajska.pdf>, (data dostępu: 5.09.2021).
- Koroleva Marina, 2012, *Tolerantnost'. Èto modnoe slovo tolerantnost'*, „Rossijskaja Gazeta” 29.03.2012, <https://rg.ru/2012/03/29/tolerantnost.html> (data dostępu: 5.09.2021).
- Krysin Leonid P., 2005, *Ènostereotipy v sovremennom jazykovom soznanii: k postanovke problemy*, [w:] *Filosofskie i lingvokul'turoložičeskie problemy tolerantnosti: [zbornik statej]*, otv. red. N. A. Kupina, M. B. Homjakov, Moskva, s. 450–455.
- Lukin Vladimir A., 2016, *Social'no-kommunikativnyj krizis tolerantnosti*, Učenyje zapiski OGU. Serija: Gumanitarnye i social'nye nauki, 3 (72), s. 178–184, <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnokommunikativnyj-krizis-tolerantnosti-i> (data dostępu: 5.09.2021).
- Mihajlova Olga A., 2005, *Tolerantnost' i terpmost': vzgljad lingvista*, [w:] *Filosofskie i lingvokul'turoložičeskie problemy tolerantnosti: [zbornik statej]*, otv. red. N. A. Kupina, M. B. Homjakov, Moskva, s. 99–111.
- Mihajlova Olga A., 2016, *Aksiologičeskaja ambivalentnost' tolerantnosti*, Problemy istorii, filologii, kul'tury, 3, s. 28–36, <https://cyberleninka.ru/article/n/aksiologičeskaja-ambivalentnost-tolerantnosti> (data dostępu: 5.09.2021).
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- Percev A. V., 2005, *Sovremennyj miroporjadok i filosofija tolerantnosti*, [w:] *Filosofskie i lingvokul'turoložičeskie problemy tolerantnosti: [zbornik statej]*, otv. red. N. A. Kupina, M. B. Homjakov, Moskva, s. 29–51.
- Sternin I. A., Šilihina K. M., 2001, *Kommunikativnye aspekty tolerantnosti*, Voronež.
- Šmelev Aleksej D., 2005, *Terpmost' v russkoj jazykovej kartine mira*, [w:] *Filosofskie i lingvokul'turoložičeskie problemy tolerantnosti: [zbornik statej]*, otv. red. N. A. Kupina, M. B. Homjakov, Moskva, s. 111–124.
- Ter-Minasova Svetlana G., 2000, *Jazyk i mežkul'turnaja komunikacija*, Moskva.
- Tolstaja Svetlana M., 2009, *Stereotip i kartina mira*, [w:] *Ètnolingvistika. Onomastika. Ètimologija: Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii. Ekaterinburg, 8–12 sentjabrja 2009 g.*, red. Elena L. Berezovič, Jekaterinburg, s. 262–264.
- Uhova Larisa V., Guseva Ljubov' A., 2016, *Tolerantnost': k probleme osmyslenija slova*, Vestnik KGU, 6, s. 140–145, <https://cyberleninka.ru/article/n/tolerantnost-k-probleme-osmysleniya-slova> (data dostępu: 5.09.2021).

Słowniki

- BES – Klimova M. V. (sost.), *Bol'shoj ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, Moskva 2013.
- BTSUŠ – Ušakov Dmitrij N., (1935–1940), *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka. Sovremennaja redakcija*, Moskva 2014.
- BUSRJA – Morkovkin Vitalij V., Bogačeva Galina F., Luckaja Natalija M., *Bol'shoj universal'nyj slovar' russkogo jazyka*, pod red. Vitalija V. Morkovkina, Moskva 2016.
- NOSS – Apresjan Jurij D. (pod obš. ruk.), *Novyj ob'jasnitel'nyj slovar' sinonimov russkogo jazyka*, 2-e. izd., ispr. i dop., Moskva, Vena 2004.
- Novikov Vladimir, *Slovar' modnych slov*, Moskva 2016.
- NSIS – Zaharenko E. N., Komarova L. N., Nečaeva I. V., *Novyj slovar' inostrannyh slov*, Moskva 2008.
- NSRPPR – Wawrzyńczyk Jan, Bartwicka Halina, Kulpina Valentina, Małek Elwira, *Nowy słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, red. nauk. Jan Wawrzyńczyk, Warszawa 2016.
- RES – Prohorov A. M. (glav. red.), *Rossijskij ènciklopedičeskij slovar': kniga 2, N–Ja*, Moskva 2001.
- RSS – Švedova Natalija J. (red.), *Russkij semantičeskij slovar'*: t. 3, Moskva 2003.
- SAR – *Slovar' Akademii Rossijskoj*, č. 1–6, 1789–1794, č. 6: <http://it-claim.ru/Projects/ESAR/SAR/PDF/SAR/Framesetpdf.htm> (data dostępu: 5.09.2021).
- SCSP – Aleksy Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996.
- SDwor – Dworecki J. H. (red.), *Nastol'nyj russko-polskij slovar' . Podręczny słownik rosyjsko-polski*, Warszawa 1969.
- SJPuszk – Vinogradov Viktor V. (otv. red.), *Slovar' jazyka Puškina: v 4 t., t. IV*, Moskva 2001.
- SRJA – Evgen'eva A. P., Razumnikova G. A. (red.), *Slovar' russkogo jazyka: v 4 t., t. 4 S–Ja*, Moskva 1984.
- SRJA – Kryś'ko V. B. (glav. red.), *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv.*, Vyp. 29 (Suleg' – Tol'miže), Moskva 2011.
- SS – Aleksandrova Zinaida E., *Slovar' sinonimov russkogo jazyka. Praktičeskij spravočnik*, Moskva 2011.
- SSRJA – Tihonov Aleksandr N., *Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo jazyka: v 2 t., t. 2*, Moskva 1985.
- SSRLJA – Kačevskaja G. A., Tolikina E. N. (red.), *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*, t. 15–T, Moskva 1963.
- SSPiT – Bunimovič N. T., Žarkova G. G., Kornilova T. M. i dr., *Slovar' sovremennyh ponjatij i terminov*, sost., obš. red. V. A. Makarenko, Moskva 2002.
- STS – Šajkevič Anatolij J., Andrušenko V. M., Rebeckaja Natalia A., *Statističeskij slovar' jazyka russkoj gazety (1990-e gody)*, t. 1, Moskva 2008.
- TPSz – Šuškov Aleksandr A., *Tolkovo-poniatijnyj slovar' russkogo jazyka*, Moskva 2008.
- TSIS – Krysin Leonid P., *Tolkovyj slovar' inojazyčnyh slov*, Moskva 2005.
- TSRJA – Švedova Natalija J. (otv. red.), *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka s vključeniem svedenij o proišhoždenii slov*, Moskva 2008.
- TSSklja – Skljarevskaja Galina N. (red.), *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka XXI veka. Aktual'naja leksika*, Moskva 2007.
- WSRP – Mirowicz Anatol, Dulewiczowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, P–Ja, Warszawa 1993.

Źródła elektroniczne

Deklaracja principov tolerantnosti, https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (data dostępu: 5.09.2021).

Meždunarodnyj den tolerantnosti (terpimosti), 16.11.2019, <https://ria.ru/20191116/1560973916.html> (data dostępu: 5.09.2021).

MID – Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii, <https://www.mid.ru/> (data dostępu: 5.09.2021).

NFJP – Narodowy Fotokorpus Języka Polskiego, <https://nfjp.pl/search?q=nieprzemoc> (data dostępu: 5.09.2021).

NKJR – Nacional'nyj korpus russkogo jazyka, <http://ruscorpora.ru> (data dostępu: 5.09.2021).

SIBAS – Russkaja regional'naja associativnaja baza danych, <http://adictru.nsu.ru/> (data dostępu: 5.09.2021).

Sketch Engine, <https://www.sketchengine.eu/> (data dostępu: 5.09.2021).

Lexemes and cultural concepts *TOLERANTNOST'* – *TERPIMOST'* in Russian: A comparison

Abstract: The article discusses meanings and the usage of lexemes *tolerantnost'* and *terpimost'* in Russian on the basis of lexicographic and corpus data. Dictionary definitions as well as the collocations of these words are analyzed. The study also compares the cultural concepts *TOLERANTNOST'* and *TERPIMOST'*. The words *tolerantnost'* and *terpimost'* are generally treated as synonyms; however, as linguists and philosophers emphasize, they are not fully identical concepts. The borrowing *tolerantnost'*, on the one hand, is perceived as fashionable, and on the other hand, as the name of a new or foreign concept. Both lexemes are components of analogous collocations, including adjectives indicating the area to which a given feature is related (religion, ethnos, race, opinions). Tolerance is generally perceived positively, it is an important value in the upbringing of subsequent generations and the conflict-free functioning of ethnos. However, the application of the principles of tolerance, i.e. who is or is not tolerated, the limits of tolerance, causes lively discussions and various assessments, including negative ones.

Keywords: tolerance; cultural concept; dictionary; text; corpus

Jadwiga Kozłowska-Doda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0001-7567-178X

e-mail: jadwiga.kozłowska-doda@mail.umcs.pl

Obraz TOLERANCJI we współczesnych tekstach białoruskich

Streszczenie: Tolerancja jest uważana za cechę narodu białoruskiego. W niniejszej publikacji nie ograniczam się tylko do tego znaczenia – dążę do ustalenia, jakie charakterystyki tolerancji mieszczą się w tzw. bazowym rozumieniu pojęcia. W kolejnych pracach planuję zrekonstruować charakterystyki okazjonalne, rzadkie, tj. peryferyjne. Obraz TOLERANCJI w języku białoruskim wydaje się być niejednoznaczny, często ambiwalentny. W związku z tym powstaje pytanie: jest to określenie wartości czy może antywartości?

W analizach zastosowano metodę definicji kognitywnej zaproponowaną przez Jerzego Bartmińskiego, która pozwala zrekonstruować maksymalny zestaw cech tolerancji. Jako podstawę materiałową wykorzystano teksty białoruskojęzyczne. Ponieważ teksty w języku białoruskim tworzą sami Białorusini, to zawarte w nich oceny i opisy będą raczej postrzeganiem samych siebie, niż spojrzeniem z zewnątrz. Jednak i w takich opisach ujawniły się zarówno wyobrażenia o sobie, jak i wyobrażenia innych. Tolerancja w języku białoruskim łączy w sobie trzy równoległe samooceny przyjęcia postawy wobec odmiennej rzeczywistości (sytuacji i przedmiotów tolerancji): postawa szacunku/zyczliwości względem innych, postawa bierności wobec okoliczności niekorzystnych dla podmiotu oraz umiejętność rozsądnego podejścia do sprawy/sytuacji/innego człowieka. Refleksyjna postawa nie pozostaje w opozycji do postawy szacunku. Postawa bierności i obojętności, z kolei, może być bliska postawie akceptacji każdej inności. Daje znać o sobie różnorodność i pewna hierarchia zjawisk podlegających tolerancji. „Nieostrość” semantyczna pojęcia TOLERANCJA w białoruszczyźnie pozwala na manipulację językową przy użyciu wyrazów *талерантнасць/памяркоўнасць/цяроплівасць/цяропімасць*. Ustalenie granic tolerancji może zapobiec manipulowaniu językowemu.

Słowa kluczowe: TOLERANCJA; językowy obraz świata; współczesny język białoruski; dane tekstowe; definicja kognitywna

Wprowadzenie

Obraz TOLERANCJI w języku białoruskim jest niejednoznaczny, wręcz ambiwalentny. Istotę pojęcia pozwolą ujawnić dane systemowe, ankietowe i tekstowe, które będą podstawą do tworzenia holistycznej definicji kognitywnej (por. Bartmiński 1988: 169–185) pojęcia (stereotypu, konceptu kulturowego) TOLERANCJA we współczesnym języku białoruskim.

Analizę danych systemowych zaprezentowałam już w osobnej pracy (Kozłowska-Doda 2019: 19–34), w której omówiłam znaczenie wyrazów *talerantnasc'*, *pamjarkoŭnasc'*, *cjarplivasc'/cjarpimasc'*, prześledziłam ich obecność w słownikach języka białoruskiego, dokonałam rekonstrukcji ich etymologii, zestawiałam synonimy, antonimy i hiperonimy. Ukazałam zakres czasowy poszczególnych zmian dotyczących formy i treści. W świetle tych danych na uwagę zasługuje kwestia zmiany podmiotu tolerancji: od konkretnego człowieka, którego cechują akceptacja/szacunek innych, życzliwość względem innych, zrozumienie i poważanie innego człowieka, grup społecznych (głównie wyznaniowych i narodowych), do charakterystyki abstrakcyjnych pojęć. W danych słownikowych nie jest notowane znaczenie 'zrozumienie i szacunek dla osób/grup o innej orientacji seksualnej', które zaczyna funkcjonować dopiero w tekstach z przełomu XX i XXI wieku. W słownikach języka białoruskiego tolerancja w stopniu minimalnym charakteryzuje podmiot zbiorowy, np. naród. Dane systemowe nie pozwoliły ujawnić pełnego zestawu mniej lub bardziej stałych połączeń semantyczno-syntagmatycznych z innymi leksemami, określanych jako kolokacje, kolekcje itd., ponieważ występujące w słownikach egzemplifikacje nie są liczne.

W niniejszym artykule prezentuję wstępne wyniki analiz danych tekstowych. Pochodzą one z Korpusu Języka Białoruskiego (Biełaruski N-korpus), z prasy, podręczników szkolnych, forów internetowych, esejów itd. Materiał tekstowy do publikacji został zebrany przed końcem 2019 roku i pomija on zarówno czas pandemii, jak i przemiany społeczne będące skutkiem wyborów prezydenckich w 2020 roku.

Tolerancja jest uważana za cechę narodu białoruskiego, dlatego ważne jest uchwycenie istoty tego pojęcia, które leży u podstaw autostereotypu/heterostereotypu Białorusinów.

[1]. *Лічыцца, што менавіта талерантнасць – адна з базавых характарыстык беларускага народа, яго ўнікальная рыса, візітная картка. Гэтая якасць упісваецца ў канцэпцыю міжкультурнага дыялогу і вызначае поспех нашай краіны і сёння. У якасці аргументацыі пры гэтым выкарыстоўваюцца факты – адсутнасць выяўленых сацыяльных і палітычных канфліктаў, адсутнасць антысемітызму ва ўсіх пластах беларускага соцыуму, мірнае суіснаванне розных канфесій і этнічных меншасцей, доўгацярплівасць і схільнасць да мірнага вырашэння спрэчак. Для беларуса заўсёды было важней дамовіцца, знайсці пункты сутыкнення, чым праявіць этнічную гордасць. Талерантнасць народа – гэта тое, чым мы, канечне ж, можам ганарыцца, талерантнасць кожнага грамадзяніна – гэта тое, да чаго неабходна імкнуцца. Талерантнымі не нараджаюцца, значыць, талерантнасць – гэта праблема і асобная, і педагагічная, і дзяржаўная.*

[Uważa się, że właśnie tolerancja jest jedną z podstawowych cech narodu białoruskiego, jego cechą unikatową, wizytówką. Ta zaleta wpisuje się w koncepcję dialogu międzykulturowego, jest podstawą powodzenia naszego kraju i w dniu dzisiejszym. Jako argumenty warto wymienić fakty – brak konfliktów społecznych i politycznych, brak antysemityzmu we wszystkich warstwach białoruskiej społeczności, pokojowe współistnienie różnych wyznań i mniejszości

narodowych, cierpliwość i dążenie do pokojowego rozstrzygnięcia spornych kwestii. Dla Białorusina zawsze ważniejsze było znalezienie wspólnego języka, wspólnego zainteresowania, niż pokazanie honoru etnicznego. Tolerancja narodu to jest to, z czego jesteśmy niewątpliwie dumni, tymczasem do tolerancji każdego obywatela z osobna powinniśmy dążyć. Tolerancyjnymi się nie rodzą, więc tolerancja jest zagadnieniem ważnym zarówno dla jednostki, wychowania, jak i państwa] (pedagog, metodyk Hanna Dabryniewskaja, „Nastaunickaja Hazieta” 2019, nastgaz.by).

Nie tylko prasa prorządowa szerzy ten pogląd. Poniżej przytoczono wypowiedź polityka Białoruskiej Demokracji Chrześcijańskiej Pawła Siewiaryńca:

[2] *Беларус-расіст, беларус-нацыяналіст, беларус-фанатык – гэта проста нонсэнс. Талеранцыя, асноватворная якасць беларускага нацыянальнага характару, спароджаная сумежжам, міжмоўем і хрысьціянствам, ад пачатку была пакліканая прымірыць Захад з Усходам, праваслаўе з каталіцтвам, Эўропу з Расеяй.*

[Białorusin rasista, Białorusin nacjonalista, Białorusin fanatyk to jest po prostu nonsens. Tolerancja jest podstawową cechą białoruskiego charakteru narodowego, zrodzona pograniczem, kontaktami językowymi i chrześcijaństwem, od zarania wieków była powołana pogodzić Zachód ze Wschodem, prawosławie z katolicyzmem, Europę z Rosją.] (polityk Białoruskiej Demokracji Chrześcijańskiej Paweł Siewiaryniec, *Мы, беларусы, мірныя людзі...* [My Białorusini, pokojowi ludzie], 2018, belaruspartisan.org).

Francuska historyczka i kulturolożka, profesor Uniwersytetu w Southampton (Wielka Brytania) zajmująca się historią i kulturą Żydów w Europie Wschodniej Claire le Foll uważa, że mit o tolerancji Białorusinów stworzył białoruski pisarz Zmitrok Biadula, Żyd urodzony w miejscowości Posadziec w dawnym powiecie wileńskim, obecnie rejon łohojski. Badaczka analizowała twórczość Z. Biaduli i utrzymuje, że właśnie w utworach, przypadających na okres międzywojenny, pisarz wykreował ideę przyjaźni i poszanowania między Żydami i Białorusinami:

[3] *Я вывучала спадчыну Зьмітрака Бядулі, гэта клясык, і гэта ён стварыў ідэю дружбы паміж габрэямі і беларусамі, міт аб талерантнасьці беларусаў.*

[Badałam dziedzictwo Zmitroka Biaduli, klasyka, to on stworzył ideę przyjaźni Żydów i Białorusinów, mit o tolerancji Białorusinów.] (Waler Kalinouski rozmawia z Claire le Foll, *Mim пра талерантнасьць беларусаў выдумаў Зьмітрок Бядуля, – брытанская дасьледчыца гісторыі беларускіх габрэяў* [Mit o tolerancji Białorusinów wymyślił Zmitrok Biadula – brytyjska badaczka historii Żydów], 2018, Radio Svaboda, svaboda.org).

Do usankcjonowania prawnego TOLERANCJI (w zn. 1) doszło 16 listopada 1995 roku. poprzez przyjęcie państwami członkowskimi UNESCO *Deklaracji Zasad Tolerancji*, która m.in. głosi:

Tolerancja to szacunek, akceptacja i uznanie bogactwa różnorodności kultur na świecie, naszych form wyrazu i sposobów na bycie człowiekiem. Sprzyja jej wiedza, otwartość, komunikowanie się oraz wolność słowa, sumienia i wiary. Tolerancja jest

harmonią w różnorodności. To nie tylko moralny obowiązek, ale także prawny i polityczny warunek. Tolerancja – wartość, która czyni możliwym pokój – przyczynia się do zastąpienia kultury wojny kulturą pokoju (Art. 1. Deklaracji Zasad Tolerancji – *Dzień Tolerancji. Informacja RPO o realizacji zasady równego traktowania w Polsce w 2017 r.*, brpo.gov.pl, 2018; por.: *Czym jest tolerancja i poszanowanie?*, unic.un.org.pl/dyskryminacja/tolerancja-poszanowanie.php, data dostępu: 28.02.2022).

Wybór hiperonimu na podstawie tekstów

Wyodrębnienie kategorii nadrzędnej dla holistycznej definicji kognitywnej jest bardzo ważne. Już na wstępnym etapie analizy zebranych tekstów można stwierdzić, że w języku białoruskim, podobnie jak i polskim, TOLERANCJA jest „pojęciem nieostrym” (określenie to zostało wykorzystane za Moniką Pietruchą, która analizowała ramę interpretacyjną *tolerancji* we współczesnej polszczyźnie, por.: Pietrucha 2008: 79–87; Waszakowa 2009: 49–64).

Wśród pojęć nadrzędnych pojawiających się w białoruskich tekstach z wyrazem *памяркоўнасць* tylko raz wystąpiło określenie *zasada* (*прынцыпы памяркоўнасці*), który wydaje się bardzo dobrze oddawać znaczenie tego wyrazu. Chodzi o zasadę dotyczącą stosunków międzyludzkich, regułę/normę¹ postępowania społecznego, zakładającą brak stygmatyzowania inności, nieczynienie różnic z uwagi na kolor skóry, wyznanie, przynależność narodową, płeć, hierarchię społeczną, orientację seksualną, stan majątkowy, stan zdrowia itd. Obok w tym znaczeniu funkcjonują inne hiperonimy, m.in. stosunek do innych/wzajemne stosunki/przyjazne stosunki/sposób na poprawienie relacji, cecha/właściwość człowieka (społeczności), szacunek do innych, zrozumienie/wczuwanie się w czyjąś sytuację, życzliwość, taktowność, opanowanie, brak nienawiści, dobrosąsiedztwo. Wszystkie one wskazują na pozytywną (lub neutralną) konotację oraz na czynną postawę podmiotu, który działa zgodnie z własnym przekonaniem, nie jest do niczego zmuszany.

Hiperonimy towarzyszące wyrazowi *памяркоўнасць* typu: brak zdecydowania, pogodzenie się z własnym losem, obojętność, umiejętność ścierpieć niesprawiedliwość, bezczynność, bierność, potulność, ustepliwość, zgoda na wszystko i podobne wskazują na podmiot, który jest bezkrytycznie podporządkowany komuś innemu i wykonuje bezrefleksyjnie jego wolę.

Występują także pojęcia nadrzędne formułowane bez użycia konkretów poza tym, że wszystkie odnoszą się do języka/narodu białoruskiego, np. białoruskie słowo (*памяркоўнасць*), wyróżniająca białoruska etykieta (*адметна беларускі*

¹ Wydaje się, że społeczeństwo białoruskie jeszcze tej normy konkretnie nie zdefiniowało, dlatego można do niej coś dodawać lub od niej odejmować, zależnie od potrzeb i celów podmiotu mówiącego, por. tekst [23].

цэтлик), osiągnięcie narodowe (sic!), cecha dojrzałości narodu, białoruska idea narodowa, „prawie wizytówka naszej mentalności narodowej” (*ледзь не візітоўка нашага нацыянальнага характару*), niepowtarzalna (sic!) cecha narodowa, białoruska marka (*наш брэнд*), brak ograniczeń.

Z jednej więc strony możemy mówić o pozytywnej lub negatywnej postawie podmiotu wobec innych (tolerancja vs. nietolerancja), z drugiej zaś o konformizmie, bierności, braku reakcji podmiotu, najczęściej zbiorowego, wobec działań dotyczących tegoż podmiotu, nieraz go krzywdzących:

(1) Tolerancja (występująca w tekstach jako *талерантнасць, цярпімасць/цярплівасць, памяркоўнасць*) to postawa poszanowania i zrozumienia cech lub zachowań innego człowieka (ludzi). Jednocześnie nie oznacza niższości lub potrzeby wyrzeczenia się własnych przekonań. Postawa tolerancji sprzyja dyskusji i dialogowi między ludźmi.

(2) Utrwaliło się rozumienie tolerancji jako konformizmu, obojętności, braku działania (tu częściej występuje *памяркоўнасць*, rzadziej *цярпімасць/цярплівасць, талерантнасць*). Postawa bierności i obojętności może być bliska postawie akceptacji każdej inności.

(3) Między dwoma skrajnymi postawami mieści się umiejętność rozważania i zdystansowanej refleksji podmiotu (w tym kontekście pojawia się najczęściej leksem *памяркоўнасць*). Refleksyjna postawa nie pozostaje w opozycji do postawy szacunku/akceptacji. Może także prowadzić do postawy konformizmu, by w wyniku „racjonalnej” oceny sytuacji nie burzyć dotychczasowego porządku świata (zburzenie tradycyjnego sposobu życia wywołuje u podmiotu strach, a pozostawienie obecnego stanu bez zmian i ingerencji wydaje mu się korzystnym rozwiązaniem). Niektórzy mogą się podporządkować komuś w oczekiwaniu korzyści (por. sformułowanie: *наша памяркоўнасць была нам на руку*).

Postawa poszanowania i zrozumienia wobec innych/Innego

Białorusini najczęściej, najchętniej i z największym przekonaniem mówią o swojej tolerancji religijnej i etnicznej/narodowej.

[4] *Паводле атрыманых звестак, Рэспубліка Беларусь з’яўляецца дзяржавай, дзе адсутнічае напружанасць на нацыянальнай і рэлігійнай глебе. Беларускае грамадства ў цэлым свабоднае ад этнічных і канфесійных забабонаў, а беларусы выказваюць памяркоўнасць і талерантнасць адносна прадстаўнікоў іншых народаў і рэлігій. Пераважная большасць насельніцтва (93 працэнты) адзначае спакойны характар міжнацыянальных і міжканфесійных адносін, якія склаліся ў краіне.*

[Według otrzymanych danych Republika Białorusi jest państwem, gdzie jest brak napięcia narodowego i religijnego. Społeczność białoruska jest w ogóle wolna od uprzedzeń etnicznych i konfesyjnych, a Białorusini są zycielwi i tolerancyjni wobec przedstawicieli innych narodów

i konfesji. Przeważna większość ludności (93%) twierdzi o spokojnym charakterze stosunków międzynarodowych i międzykonfesyjnych, które ukształtowały się w kraju.] (*Памяркоўнасць і стабільнасць* [Tolerancja i stabilność], państwowa gazeta codzienna „Zwiazda”, N-korpus).

[5] *Талерантнасць – адна з базавых структураў беларускай ментальнасці. За часамі Вялікага Княства Літоўскага ў нас была самая дэмакратычная канстытуцыя. У пэрыяд знаходжаньня ў складзе Расейскай імперыі рыса аселасці праходзіла праз Беларусь. У нашай гісторыі не было сур'ёзных рэлігійных забурэньняў, войнаў. Напрыклад, стараверы з Масковіі хаваліся на нашай тэрыторыі.*

[Tolerancja jest jednym z podstawowych elementów mentalności białoruskiej. Za czasów WKL mieliśmy najbardziej demokratyczną konstytucję. W okresie przynależności do Imperium Rosyjskiego białoruskie ziemie zachęcały do osiedlenia się. W naszej historii nie było poważnych konfliktów religijnych, wojen. Na przykład, staroobrzędowcy z Moskowii znaleźli azyl na naszym terenie.] (filozof Aleś Ancipienka, *Ці ёсць у Беларусі праявы ксенафобіі?* [Czy są na Białorusi przejawy ksenofobii?], 2011, Radio Svaboda, svaboda.org).

[6] *У еднасці моц! Казімір Свёнтэк заклікаў каталікоў маліцца за братоў-праваслаўных. Не дзяліў людзей па рэлігіі або нацыянальнасці. Лічыў, што моц крыеца ў еднасці хрысціян.*

[W jedności moc! Kazimierz Świątek wzywał katolików do modlitwy w intencji braci prawosławnych. Nie dzielił ludzi według religii lub narodowości. Uważał, że siła jest w jedności chrześcijan.] (Piatro Sawicz, *Быць перакананым у тым, што зло пахіснецца* [Być przekonanym w tym, że zło się zachwieje], Radio Racyja 2020, racyja.com).

[7] *Прэзідэнт прыбыў у галоўны каталіцкі касцёл Беларусі, каб асабіста павінішаваць прадстаўнікоў другой па колькасці канфесіі ў краіне з галоўным хрысціянскім святам. Аляксандр Лукашэнка азнаёміўся з убраннем касцёла, пагутарыў з вернікамі, а таксама даведаўся аб праектах Каталіцкай царквы па будаўніцтве новых касцёлаў. Потым была тэма, якая пад скляпеннямі храма заўсёды знаходзіць асаблівае гучанне – тэма памяркоўнасці і добрасуседства розных рэлігій. І ў гэтым сэнсе ў нашай краіне сітуацыя ўнікальная – амаль 3 з паловай тысячы рэлігійных арганізацый, побач жывуць прадстаўнікі 25 канфесій.*

[Prezydent przybył do głównej katolickiej świątyni Białorusi, żeby osobiście złożyć życzenia przedstawicielom drugiej według liczebności konfesji w kraju z okazji ważnego chrześcijańskiego święta. A. Łukaszenka obejrzał wystrój kościoła, porozmawiał z wiernymi oraz poznał plany Kościoła Katolickiego dotyczące budowania nowych świątyń. W dalszej kolejności wybrzmiał temat, który pod sklepieniem świątyni niesie osobliwe przesłanie – temat tolerancji i dobrosąsiedztwa różnych religii. I w tej kwestii w naszym kraju sytuacja jest unikalna – prawie 3 i pół tysięcy organizacji religijnych, obok siebie mieszkają przedstawiciele 25 konfesji.] (Агенцтва навінаў [Agencja Wiadomości], 7.04.2013, *Для мільёнаў каталікоў гэтыя 7 дзён былі напоўнены асаблівым духам* [Dla milionów katolików te 7 dni zostały przepełnione osobliwym nastrojem], główny państwowy kanał telewizyjny, tvr.by).

Religijna tolerancja na ziemiach białoruskich w różnych okresach jest dziś przez badaczy oceniana jako „sprzeczna”, mimo, że jest uznawana za „element

honoru narodowego” Białorusinów (filozof Uładzimir Mackiewicz, por.: *Bielaruś dla paczatkoucau...*, 2012: 277–282). Białoruska tolerancja religijna doczekała się swojego upamiętnienia: w Iwiu na Grodzieńszczyźnie postawiono w 2013 roku. pomnik konfesjom, które od lat na tym terenie współlistnieją:

[8] *Гэта даволі своеасаблівы раён. Найперш, пэўна, тым, што тут шмат стагоддзяў жылі і жывуць разам у міры і згодзе людзі розных веравызнанняў: праваслаўныя і каталікі, мусульмане і іўдзеі. Тры гады таму ў райцэнтры ўзвялі як сімвал беларускай талерантнасці помнік у гонар гэтых канфесій, у нас ёсць адзіны ў краіне музей нацыянальных культур.*

[Jest to osobliwy region. Przede wszystkim dlatego, że wiele wieków żyli tu i nadal żyją w zgodzie ludzie wielu wyznań: prawosławni i katolicy, wyznawcy islamu i judaizmu. Trzy lata temu w centrum rejonowym postawiono pomnik ku czci tych wyznań jako symbol białoruskiej tolerancji, mamy jedyne w kraju muzeum kultur narodowych.] („Zwiazda” 2016, N-korpus).

Inaczej wygląda sytuacja z postawą wobec inności seksualnej. W kraju panuje raczej negatywny odbiór tych osób/grup, przy czym w różnych warstwach społecznych. Zarówno oficjalna władza, jak i opozycja prezentuje brak dialogu i zrozumienia wobec mniejszości LGBT. Wiele osób traktuje ich orientację jako chorobę, np. kandydat do wojska zgłaszający swoją orientację homoseksualną, otrzymuje diagnozę psychiatryczną. Akcje wsparcia i ochrony osób LGBT oraz publiczne imprezy nie uzyskują zezwolenia władz na prowadzenie.

Otwartą postawę zrozumienia przejawiają jedynie nieliczne grupy zawodowe, m.in. prawników (np. zrzeszenie „Вясна” [„Wiosna”]), dziennikarzy (np. „Журналісты за талерантнасць” [„Dziennikarze za tolerancję”]) oraz społeczne, które otwarcie wykazują szacunek do mniejszości seksualnych. Często w wypowiedziach publicznych i tekstach publicystycznych sytuacja w Białorusi jest kontrastowana z odpowiednią sytuacją w krajach Europy Zachodniej, stwierdza się, że do zmian, które na Zachodzie się odbywają Białorusini dopiero dojrzewają, mimo, że podejmują refleksję nad prawami LGBT, nie tylko nie są gotowi do tak radykalnych posunięć, widzą nieraz w tych zmianach zagrożenie dla tożsamości człowieka.

[9] *Напэўна найбольш абмеркаваная тэма, якая ў пэўнай ступені наводзіць на аналогіі да ідэі талерантных зносінаў – права сексуальных меншасцяў: гомасексуалаў, трансгендэраў, агулам – ЛГБТ-супольнасцяў. Гэтая тэма на працягу дзесяцігоддзяў закранае ўсе сферы культурнага, грамадска-палітычнага жыцця: вялізная колькасць папулярных музычных твораў, кніг, фільмаў прысвечаных тэме прыняцця прадстаўнікоў ЛГБТ, шмат артыкулаў напісана ў іх абарону, ці не кожны грамадскі дзеяч выказаўся ў падтрымку роўных для іх правоў. На палітычным узроўні гэта дэкларацыя легалізацыяй аднаполых шлюбаў шматлікімі заходнімі краінамі, у некаторых аднаполым сем’ям дазваляецца ўсынаўляць дзяцей. У школах дзяцей прывучаць да роўных адносінаў у незалежнасці ад сексуальнай арыентацыі. Што стала адпраўной кропкай для цэлага накіраванага ЛГБТ-руху? [...] Хаця ў Беларусі ў заканадаўчай плоскасці яшчэ даволі далёка*

да прыняцця законаў, прадугледжваючых талерантнасць да вылучаных намі груп, гэтая тэма даволі часта абмяркоўваецца ў розных грамадскіх прасторах. Мы – частка агульных тэндэнцый, якія адбываюцца зараз у свеце. Таму, напэўна, патрэбна вызначыць кожнаму для сябе – ці гатовыя мы падтрымаць гэта, аб’ектыўна, бесстаронне, узважаючы ўсе наступствы, магчымую шкоду таго, што зараз адбываецца. Ці не прывядзе гэта да праблемы сцірання ідэнтыфікацыйных межаў чалавека, таго, як ён сабе вызначае. І, хаця тая ж самая ідэнтыфікацыя часта стае фактарам спекуляцый, якія прыводзяць да розных сацыяльных ці нават палітычных канфліктаў, менавіта яна дазваляе адрозніваць нас адзін ад аднаго, і не дазваляе пераўтварэнню людзей у глабальную людскую масу, якая стане аб’ектам уплыву і маніпуляцый нейкай адзінай палітычнай сістэмы, якая цалкам можа набыць нават і таталітарныя рысы.

[Z pewnością jest to najbardziej omawiany temat, który w dużym stopniu nasuwa analogię do idei relacji tolerancyjnych – prawo mniejszości seksualnych: homoseksualistów, transgenderów, w ogóle – społeczności LGBT. Temat ten pojawia się we wszystkich sferach życia kulturalnego i społeczno-politycznego: ogromna masa popularnych utworów muzycznych, książek, filmów na temat akceptacji przedstawicieli LGBT, wiele artykułów napisano, by ich chronić, bodajże każdy działacz społeczny wykazał swoje wsparcie dla ich równego traktowania. Politycy różnych krajów zachodnioeuropejskich deklarują legalizację jedнопłciowych ślubów, w niektórych państwach jedнопłciowe rodziny mają prawo adaptować dzieci. W szkołach uczniowie uczą się takiego samego traktowania niezależnie od orientacji seksualnej. Co stało punktem wyjścia dla całego ruchu LGBT? Mimo że w Białorusi jeszcze dość daleko do legalizacji prawa, przewidującego tolerancję do wyżej wymienionych grup, to sam temat bardzo często jest podejmowany w różnych warstwach społecznych. Jesteśmy częścią ogólnych tendencji, które zachodzą w świecie. Dlatego, niewątpliwie, każdy osobiście powinien zdecydować – czy jesteśmy gotowi, by wesprzeć takie podejście, obiektywnie, bezstronnie, biorąc pod uwagę wszystkie następstwa, możliwe szkody tego, co się odbywa teraz. Czy nie doprowadzi to do problemów związanych z likwidacją granic tożsamościowych człowieka, tego, jak on siebie postrzega. I, choć ta tożsamość staje się nieraz elementem spekulacji, które prowadzą do różnych socjalnych lub politycznych konfliktów, właśnie ona pozwala nam odróżnić jedno od drugiego, nie pozwala na przekształcenie ludzi w globalną ludzką masę, która będzie obiektem oddziaływania i manipulacji jakiegoś jedyne systemu politycznego, który w ogóle może nabyć cechy nawet totalitarne.] (Juryj Hlaponin, *Талерантнасць: захавайце роўнасць і не страціце свабоду* [Tolerancja: utrzymać równość i nie utracić wolności] Yuriy Hlaponin – Medium 18.03.2019, medium.com/@hlaponin12).

[10] У холе ж прадстаўлена і праца беларускай мастацкай групы «Бергамот» – «рэканструкцыя» відэасюжэта «беларускай тэлевізій» пра сітуацыю ЛГБТ-супольнасці ў Беларусі і разгон менскага гей-прайду ў траўні бягучага году.

[W holu przedstawiona została praca białoruskiej grupy artystycznej „Bergamot” – „rekonstrukcja” materiału wideo z telewizji białoruskiej o sytuacji społeczności LGBT na Białorusi oraz rozpędzenie parady równości w maju roku bieżącego.] (Wasil Karszeń, *Вольнасць, роўнасць і талеранцыя па-варшаўску. Уражанні з вандроўкі на Еўрапрайд-2010* [Wolność, równość i tolerancja po warszawsku. Wrażenia z wędrówki na Europejski Pride-2010], 20 VII 2010, <http://mirnyatom.net/6927800/volnasc-rounasc-i-talercyuya-pa-varshausku-urazhanni-z-vandrouki-na-euraprajd-2010-httpeuropepride2010eu/>).

[11] *Вельмі часта «іншасць» выклікае негатыўнае стаўленне ў некаторых грамадзян і існуюць групы, якія найчасцей выклікаюць нават варожую рэакцыю – прадстаўнікі ЛГБТ...*

[Bardzo często „inność” wywołuje negatywny stosunek niektórych obywateli. Istnieją grupy, które najczęściej budzą wroga reakcję, jak przedstawiciele LGBT.] (obrońca praw człowieka Walancin Stefanowicz, *Беларускае грамадства пакуль далёка ад разумення талерантнасці* [*Białoruska społeczność na razie jest daleka od właściwego rozumienia tolerancji*], 2016, spring96.org).

Oficjalną pozycję państwa białoruskiego przedstawił członek Rady Republiki, historyk Ihar Marzaluk:

[12] *Не прыкідвайцеся, што не разумееце, пра што гаворка. Гаворка пра ювенальную юстыцыю, пра разбурэнне сям’і, аб аб’яўленні таталітарыстамі «подлых» бацькоў, якія з дзяцінства тлумачаць, што хлопчык – гэта хлопчык, а што дзяўчынка – гэта дзяўчынка. Так, мы не дазволім ў нашай краіне гей-лобі ладзіць пад шыльдай «памяркоўнасці» пераапанання хлопчыкаў дзяўчынкамі ў дзіцячых садках, як гэта мае месца быць у Еўрасаюзе. Не дапусьцім ў якасці абавязковых выкладанне ў дзіцячых садках «адукацыйных» казачак пра аднаполых бацькоў жырафаў №1 і №2, якія выседжваюць кракадзілля з яйка. Не дазволім гомасэксуалістам усынаўленне маленькіх грамадзян Беларусі. Калі вам падабаецца, калі маленькага хлопчыка вось такая «мама» ў Вене, напрыклад, (прыклад рэальны, з жыцця) прыводзіць з нафарбаванымі пазногцямі і вуснамі, у спаднічцы ў дзіцячы сад, то мне не. Агрэсіўныя гей меншасці, носьбіты «культуры смерці» (вызначэнне Святога Яна Паўла II, Караля Вайтылы) не будуць у нашай краіне свае дэвіцы і пэрвэрсіі навязваць ў якасці нормы нармальным, паўнавартасным людзям з традыцыйнай палавой ідэнтычнасцю.*

[Nie udawajcie, że nie rozumiecie, o czym jest mowa. Mowa jest o justycji juwenalnej, o zburzeniu rodziny, o okrzyknięciu przez totalitarystów „podłymi” rodziców, którzy tłumaczą od dzieciństwa, że chłopczyk jest chłopczykiem, a dziewczynka – dziewczynką. Nie, nie pozwolimy w naszym państwie kreować pod szyldem „tolerancji” gej lobby, przebierania chłopczyków w stroje dziewczęce, jak to się dzieje w Unii Europejskiej. Nie dopuścimy do wykładania w przedszkolach jako obowiązkowych lektur bajeczek „edukacyjnych” o jedнопłciowych rodzicach żyrafach nr 1 i nr 2, które wysiadują z jajka małego krokodylka. Nie pozwolimy homoseksualistom, by adoptowali malutkich obywateli Białorusi. Jeżeli wam się podoba, gdy małego chłopca taka „mama” z umalowanymi paznokciami i ustami, w spódniczce w Wiedniu, przypuścmy, (przykład wzięty z życia) przyprowadza do przedszkola, to mi się to nie podoba. Agresywne mniejszości homoseksualne, nosiciele „kultury śmierci” (określenie Świętego Jana Pawła II, Karola Wojtyły)² nie będą w naszym kraju swoje dewiacje i perwersje narzucać jako

² W nauczaniu Jana Pawła II chodziło o aborcję i eutanazję. Jednocześnie K. Wojtyła podkreślał podmiotowość i godność każdej istoty ludzkiej. „Kultura śmierci” jest przeciwstawiana „kulturze miłości”. „Jan Paweł II wzywając współczesnego człowieka do włączenia się w budowanie „kultury miłości”, dokonuje charakterystyki tej kultury akcentując w niej: prymat osoby przed rzeczą, etyki przed techniką, staranie by „bardziej być” niż „więcej mieć” oraz prymat miłosierdzia przed sprawiedliwością” (Bassa 2011: 25).

normę normalnym pełnowartościowym ludziom o tradycyjnej płciowej tożsamości.] (Сенатар Марзалюк: *У літоўскіх эліт няма ілюзій наконт дапамогі ЗША ў выпадку ўзброенага канфлікту з Беларуссю ці Расіяй* [Senator Marzaluk: *Litewskie elity nie mają iluzji w sprawie pomocy Stanów Zjednoczonych w przypadku konfliktu zbrojnego z Białorusią lub Rosją*], pozarządowy periodyk „Nasza Niwa” 2016).

Pisze jeden z liderów białoruskich sił demokratycznych:

[13] [...] *чытаю: подпіс усіх пратэстанцкіх япіскапаў Беларусі аб 'яднаў зварот... – не, не пра Куропаты, – зварот да Лукашэнкі пра абарону ад ЛГБТ-прапаганды. Ведаеце, мне, – зьмешчанаму ва ўсе ЛГБТэішнія чорныя сьпісы «гамафобаў», як яны гэта называюць, – мне ўпяршой стала сорамна, што я пратэстант.*

[...] czytam: podpisy wszystkich biskupów protestanckich Białorusi połączył apel... – nie, nie o Kuropaty³, – apel do Łukaszenki w sprawie obrony przed propagandą LGBT. Wiecie, mnie, – uplasowanego na wszystkich czarnych listach „homofobów”, jak oni to nazywają, – zrobiło mi się wstyd, że jestem protestantem.] (Zmicier Daszkiewicz, *Рэквіем [Requiem]*, 2018, facebook.com).

Postawa obojętności, konformizmu, braku działania, niezdecydowania wobec krzywdy, narzucania obcych idei/ideologii, obcych wartości itd.

Nadal oznacza postawę ludzką, jednak odmienną od zrozumienia i poszanowania innej osoby. W znaczeniu ‘postawa konformizmu’ istotne wydaje się rozróżnienie autopercepcji i postrzegania przez innych. Badania, np. przeprowadzone przez laboratorium „Nowak” w 2009 roku na zlecenie obywatelskiej akcji „Будзьма беларусамі!” [„Bądźmy Białorusinami!”]⁴ (por. *Культурная дэшыфруўка: ад бойкі да байкі [Kulturalne deszyfrowanie: od bójki do bajki]*, „Nasza Niwa” 2014, nashaniva.com) wykazują, że bardzo często Białorusini jako cechę mentalności białoruskiej, tożsamości narodowej podają właśnie *pamiarkounasc’*, ale też *talerantnasc’* w znaczeniu ‘postawa konformizmu’, natomiast osobiście nikt nie chce się z nią utożsamiać:

[14] *Мне думаеца, што талерантнасьць – татальна прыпісаны гістарычны штамп ва ўспрыняцці беларусаў кімсьці і – самімі сябе. Пазітыўны сінанім з нацыясывярдэскай канатацыяй – гэта міралюбнасць. Міраноснасцю, міратворнасцю займаецца і вылучаецца наша нацыя сярод трох усходніх і цяпер, у сённяшнім дні. Наша культура таксама сведчыць пра міралюбнасць беларусаў.*

³ Kuropaty – uroczysko na obrzeżach Mińska, gdzie w latach 1937–1941 NKWD dokonało zbrodni na ludności (według różnych źródeł liczba ofiar waha się od kilku tysięcy do ponad ćwierć miliona osób). Masowe groby zostały odkryte pod koniec lat 80. XX wieku.

⁴ Будзьма беларусамі! – jest obywatelską kulturalną akcją zainicjowaną i koordynowaną przez Międzynarodowe Zrzeszenie Społeczne „Zgrupowanie Białorusinów Świata Baćkauszczyna [Ojczyzna]”.

[Wydaje mi się, że tolerancja jest totalną historyczną sztampą przypisaną Białorusinom zarówno w postrzeganiu przez innych, jak i w samopostrzeganiu. Pozytywnym synonimem, mającym konotację narodotwórczą, jest upodobanie do pokoju. Niesienie pokoju, zapewnienie pokoju są działaniami naszego narodu i to jest coś, co odróżnia nasz naród wśród trzech szczepów Słowian wschodnich także obecnie, w nasz czas. Nasza kultura także świadczy o zamiłowaniu do pokoju.] (Julia Szpakowa rozmawia z Dziną Dudzińską, filologiem, *Сам-насам з Сусветам: нацыянальныя адметнасці ў літаратуры* [*Sam na sam z wszechświatem: osobliwości narodowe w literaturze*], „Zwiazda” 2016, zwiazda.by).

[15] *Нагодай для стварэння праекту стаў парадокс, атрыманы ў выніку аднаго з грамадскіх апытанняў. Людзей пыталіся на вуліцы: «Як бы вы ахарактарызавалі беларусаў як нацыю?» – і яны адказвалі: «Паслухмяныя, памяркоўныя, цярплівыя». А затым задавалася пытанне: «А вы самі?» – і кожны пра сябе казаў: «Смелы, рашучы, магу за сябе настаяць».*

[Powodem zorganizowania projektu był paradoks, który ujawniły przeprowadzone społeczne badania ankietowe. Ludzi na ulicy pytano: „Jakie charakterystyczne cechy wyróżniają Białorusinów jako naród?” – na co oni odpowiadali: „Posłuszni, ustępniwi, cierpliwi”. Po czym zadano kolejne pytanie: „A co wyróżnia Pana/Panią osobiście?” – każdy o sobie mówił: „Jestem odważny, zdecydowany, potrafię o siebie zadbać”.] (Julia Laszkiewicz, *Беларусы: памяркоўныя ці шалёныя?* *Ток-шоу* [*Białorusini: ustepniwi czy szaleni? Talk show*], „Nasza Niwa” 2011, nn.by).

[16] *Сацыёлаг упэўнены, што нашай краіне такія канфлікты не пагражаюць – «беларусы заўжды славіліся сваёй талерантнасцю і памяркоўнасцю». [...] І на думку Давіда Ротмана, узважаныя адказы на гэта няпростае пытанне могуць даваць толькі эксперты, а ніяк не насельніцтва.*

[Socjolog jest przekonany, że naszemu krajowi takie konflikty nie grożą – „Białorusini zawsze sławili się swoją tolerancją i życzliwością”. [...] Według D. Rotmana, wyważone odpowiedzi na to niełatwe pytanie mogą czynić jedynie eksperci, a w żadnym wypadku nie ludność.] (*У еўрапейскім кантэксце. Сацыялагічныя даследаванні дэманструюць, што Беларусь арганічна ўпісваецца ў сям’ю народаў на сваім кантыненте* [*W kontekście europejskim. Badania socjologiczne demonstrowują, że Białorusini organicznie wpisują się w rodzinę narodów na swoim kontynencie*], „Zwiazda”, N-korpus).

[17] *Добры, памяркоўны, рамантычны народ [...].*

[Dobry, życzliwy, romantyczny naród [...].] (Uładzimir Karatkiewicz, *Дзікае паляванне караля Стаха* [*Dzike polowanie króla Stacha*]).

[18] *Ці ў роднай хаце, рубленай з вякоў,
Мы будзем глухнуць, быццам кватаранты,
Каб злыдні мелі нас за дзівакоў,
Хвалілі лота: люд вы талерантны!*

[Czy we własnej chacie, zbudowanej z wiekowych kłoców,
Będziemy głuchnąć, jakby jej najemcy,
By źli ludzie mieli nas za dziwaków,

Okrutnie chwalili: Jesteście tolerancyjni!] (Ryhor Baradulin, *Суцяшэнне* [*Pocieszenie*]).

Postawa ta, jak prezentują to powyższe fragmenty tekstowe, była piętnowana i krytykowana przez wielu. W 2011 roku doszło do utworzenia spółki „Парція Памяркоўных Цэнтрыстаў” [„Partia Pamiarkounych Centrystów”]⁵, która miała na celu ośmieszenie konformizmu Białorusinów i ich „jedynej potrzeby” w jedzeniu i piciu – słoninie i kieliszku (памяркоўнасці і чарка-шкварачнасць жыхароў Квітнеючай (Беларусі)). Za ironią, sarkazmem, groteską i stereotypem stoi konkretny przekaz, a, żeby dotrzeć do większego grona odbiorców, wykorzystano „trasiankę”, kod językowy stosowany/znany większej części społeczności białoruskiej. Krytycznie postawę konformistyczną oceniał pisarz Vasil Bykau, kandydat do literackiej Nagrody Nobla w 1998 roku:

[19] гэтки талерантны, рахманы народ, які стрывае ўсё.

[taki tolerancyjny, dobroduszny naród, który wszystko wytrzyma.] (Vasil Bykau, *Абы ціха* [*Oby cicho*], 2004).

Była ona wyśmiewana w kawałach o Białorusinach, którzy wszystko przyjmują z pokorą:

[20] *Памятаеце показку вельмі красамоўную – сядзіць беларус на цьвіку і думае: «А можна, так і трэба?» І далей будзе сядзець і думаць замест таго, каб зьмяніць нешта ці ў сваіх наводзінах, ці стул памяняць [...].*

[Pamiętacie bardzo wymowne powiedzenie – siedzi Białorusin na gwoździu i myśli: „Być może tak i trzeba?” I nadal będzie siedział i myślał zamiast tego, by zmienić coś w swoim zachowaniu lub zmienić miejsce siedzenia [...].] (Spadar, scenka).

Liczne przydawki i połączenia wyrazowe wyraźnie wartościujące odnotowane zostały w tekstach, np. *нават хвалёная памяркоўнасць не ратуе, так званая беларуская памяркоўнасць, уласная разгубленая памяркоўнасць, вядомая «беларуская памяркоўнасць», сумнавядомая беларуская памяркоўнасць, са сваёй шматгадовай памяркоўнасцю; адзіная ў гэтым шалёным свеце выспа стабільнасці, памяркоўнасці і талерантнасці [Беларусь]; наша памяркоўнасць, каб каго не пакрыўдзіць; залішня памяркоўнасць; абыякаваць і празмерная памяркоўнасць; з праславутай беларускай памяркоўнасцю; памяркоўнасць, з якой мы смяёмся; слова не вельмі, ёсць у ім напружанне; пра памяркоўнасць наогул нічога не чулі на Захадзе; кіслая памяркоўнасць, хвалёная памяркоўнасць; уласная, крыху дэвальвованая* itd. Przepelnione są one ironicznym podtekstem.

⁵ Wśród członków spółki m.in. się znaleźli: wokalista, muzyk, poeta i malarz Andrus Takindanh, muzyk Paweł Arakielan, wokalista Lesli Knife (Uładzislau Nawazyłau), dziennikarz Mikita Niedawierkau.

Konformizm Białorusinów (rzekomo jako rozsądna i mądra postawa społeczna i ludzka) był oceniany pozytywnie przez totalitarną władzę radziecką, później przez ponad ćwierć wieku tak samo pozytywnie jest traktowany przez prorosyjską totalitarną władzę A. Łukaszenki⁶. Jednocześnie władza kpi z tej postawy ludzkiej, np. w Dniu Języka Ojczystego w oficjalnej prezentacji placówki dyplomatycznej na temat języka białoruskiego zwrócono uwagę na następujące zwroty i wyrazy białoruskie: „ustępliwy”, „ogólna ospałość (ociężałość, opieszłość)”, „chowaj się w kartofle”, „gdzieś tu był i raptem zniknął”, „zaginał w poszukiwaniu jedzenia” itd.:

[21] *Амбасада Беларусі ў Расеі абрала для прэзэнтацыі мовы сваёй краіны словы і выразы: «памяркоўны», «усеагульная млявасьць», «хавайся ў бульбу», «недзе быў і раптам зьнік», «згінуў у пошуках ежы».*

[Ambasada Białorusi w Rosji wybrała dla prezentacji języka swojego kraju następnie wyrazy i frazy: „ustępliwy”, „ogólna ospałość”, „chowaj się w kartofle”, „gdzieś tu był i niespodziewanie zniknął”, „zaginał w poszukiwaniu jedzenia”.] («Памяркоўны», «усеагульная млявасьць» – як Беларусь прэзэнтуйе сябе за мяжой, Radio Svaboda 21.02.2019, svaboda.org).

Przez prezydenta A. Łukaszenkę obojętność została uznana za jeden z postulatów (przejętych ponoć od konserwatystów) w białoruskiej ideologii państwowej (por. Uładzimir Łapcewicz, *Супярэчлівая ідэалогія* [*Sprzeczna ideologia*], „Niwa” 2003).

Konformizm Białorusinów jest bogato poświadczony w przysłowiach, choć w nich nie występuje żaden z wyrazów jego określających: *Я не я і хата не мая, і гаспадар не я; Мая хата з краю; Хавайся ў бульбу; Справа старана; Баіцца свайго ценю; Ні мычыць ні целіцца; Цішэй вады, ніжэй травы; Пад чужую дудку скача; Ні рак ні рыба; Ні рыба ні мяса; Магчыма дождж, магчыма навальніца; Агульная млявасьць, абьякавасьць да жыцця і немагчымасць вертыкалізацыі* itd.

Rozważność, rozsądność, refleksyjność

Rozumienie to pojawia się w pracach leksykograficznych końca XIX wieku, w których wyraz *pamiarkounasc'* [*памяркоўнасць*] definiowano jako ‘umiejętność powiązania z wymaganiami, okolicznościami; wyważenie; wzięcie pod uwagę środków i okoliczności’ (Nasovič 1870/1983: 296, 466; por. Kozłowska-Doda 2019: 21–22). Jest znane również we współczesnych gwarach białoruskich, np. *Słownik gwar białoruskich Białorusi północno-zachodniej i jej pogranicza* notuje kilka form werbalnych: *паміргаваяцца, памяргаваяцца, памяргаваяць, памяркаваць* w znaczeniu ‘poradzić się; rozważyć, dogadać się, porozumieć się’ oraz utworzone od nich przymiotniki

⁶ O micie tolerancji [*памяркоўнасці*] wykorzystywanym przez władze m.in. mówi muzyk Wadzim Marholin.

odczasownikowe *паміргоўны, памяргоўны, памяркоўны* (SBHPZBP 1982: 3, 379, 380, 384); niektóre znaczenia zostały sformułowane przez autorkę na podstawie przytoczonych przykładów. Inne wydanie leksykograficzne – *Тэматычны слоўнік. Чалавек* – definiuje przymiotniki *мярковы, мяркоўны, мяркованы, памяргоўны, памяркоўны* jako ‘zycliwy komuś, współczujący’ (Čalavek 2006: 383).

[22] *Цікава, што еўрапейскія каштоўнасці па-еўрапейску вызначылі ўвогуле большасць рэспандэнтаў – 71,9%: правы чалавека, вяшчэнства закону, свабодныя выбары, развітая грамадзянская супольнасць, адказная перад народамі ўлада і рынкавая эканоміка. А беларуская памяркоўнасць часцей успрымалася не як «здольнасць доўга цягнуць несправядлівасць» (34,1%), а як імкненне «рацыянальна ацаніць сітуацыю і выбраць аптымальны варыянт» (71,3%). Ёсць нагода да аптымізму.*

[Interesujące, że wartości europejskie zostały przytoczone przez respondentów podobnie, jak robią to Europejczycy: 71,9%: prawa człowieka, wyższość prawa, swobodne wybory, rozwinięta społeczność obywatelska, władza odpowiadająca przed narodem oraz gospodarka rynkowa. Białoruska tolerancja częściej była definiowana nie jako „zdolność długiego trwania w niesprawiedliwości” (34,1%), tylko jako dążenie do „racjonalnej oceny sytuacji i wybór optymalnej alternatywy” (71,3%). Są podstawy do optymizmu.] (*Сацыялагі: партрэт і аўтапартрэт беларусаў у 2010 годзе* [Socjologowie: portret i autoportret Białorusinów w 2011 roku], pozarządowy periodyk „Nowy Czas”, N-korpus).

Tym niemniej, jest to najrzadziej występujące znaczenie w zebranych tekstach opisujących białoruską *pamiarkounasc’* [*памяркоўнасць*]. Ze wszystkich tekstów z wyrazem *pamiarkounasc’* 35,82% opisują ‘obojętność, konformizm’, 23,88% – ‘szacunek do innych’, po 14,18% odnotowano w tekstach opisujących ‘ustępliwość wobec innych’ oraz stwierdzających ‘cechę człowieka/ludzi, najczęściej Białorusina/Białorusinów’ bez konkretyzacji, co się pod nią kryje, jedynie 8,21% tekstów dotyczy ‘racjonalnej oceny sytuacji i wyboru optymalnej alternatywy’, 3,73% – ‘lojalności człowieka’. Te dane są zupełnie inne w tekstach, w których wystąpiły wyrazy *talerantnasc’* [*талерантнасць*], *ciarpliwasc’* [*цярплівасць*]; zostaną one opisane w kolejnych publikacjach.

Zjawiska podlegające tolerancji

Wartościowanie (i hierarchia) sytuacji i przedmiotów podlegających tolerancji ujawnia złożoność danego konceptu. Z uwagi na obszerność zebranego materiału w niniejszej publikacji ograniczę się, jak wyżej, do fragmentów tekstowych z wyrazem *pamiarkounasc’*. Wszystkie zjawiska (albo większość z nich) można byłoby przedstawić jako opozycje: *swój – obcy; kobieta – mężczyzna; władza – obywatele; prawo – obywatele; rodzice – dzieci; zdrowy – chory* itd.

Najbardziej rozbudowana i złożona wydaje się opozycja *swój* ‘taki sam, podobny’ – *obcy* ‘inny’. Jako „inność” w białoruskich tekstach najczęściej pojawia

się wyznanie, narodowość/naród/etos/kolor skóry, język, myślenie, orientacja seksualna, kraj/państwo, kultura/zwyczaje, zachowanie, miejsce pochodzenia. W większości zanotowanych kontekstów inność jest traktowana ze zrozumieniem, uznaniem i szacunkiem. Wyjątkiem są mniejszości seksualne oraz chorzy na AIDS (pojedynczy przykład). Utrwalono też pojedyncze negatywne (nietolerancyjne) głosy na temat państw imperialistycznych, np. Rosji (obok tekstów ujawniających uległość, pokorę) oraz brak wrażliwości w stosunku do cudzego nieszczęścia.

Zgoda inaczej przedstawia się opozycja *swoje – sąsiedzkie/społeczne*. O swoje bardzo się dba i troszczy, natomiast sąsiedzkie i społeczne dobra/sprawy już nie są traktowane z taką samą powagą, szacunkiem i zaangażowaniem, nie stanowią one takiej samej wartości dla niejednego Białorusina. Stąd, jak się wydaje, wynika strach, brak zdecydowanej reakcji w sprawach wagi państwowej, brak postawy obywatelskiej podczas wyborów prezydenckich i parlamentarnych, zgoda na brak wolności, na bezczeszczenie miejsca masowej egzekucji osób represjonowanych, na zamknięcie niewinnych ludzi w więzieniach, obojętność dla totalitaryzmu w przeszłości i obecnie, obojętność dla wartości narodowych, dla braku zmian na lepsze życie, dla negatywnych rozwiązań urbanistycznych itd. Motywacja takiego zachowania jest tłumaczona przez „rozważne” podejście, a nawet mądrość, ponieważ, mimo że ktoś myśli inaczej, to jak pokazuje praktyka, w kraju totalitarnym nie można wiele zmienić. Obywatele przystosowali się do życia w takich warunkach, choć ubolewają nad tym. Dla niektórych obecne życie symbolizuje pozorny spokój i ład, oni czują strach przed rozpadem dotychczasowego stanu. Nie narażają się więc władzy, aczkolwiek nie zawsze postępują zgodnie z prawem. Narracja władz przepełniona jest przekonaniem, że obywatele mają „stabilność” i „pokój” w zamian za tolerancję (czytaj: lojalność i posłuszeństwo).

Rzadziej, aczkolwiek dość często, pojawiają się teksty opisujące relacje damsko-męskie, przy czym to kobieta powinna być bardziej tolerancyjna (czytaj: pobłażliwa, posłuszna, cierpliwa i wyrozumiała) wobec mężczyzny, w tym też ma się przejawiać jej mądrość. Ogólnie, każdy powinien dążyć do zrozumienia konkretnej sytuacji i emocji swojego partnera, co pozwoliłoby na kompromisowe rozwiązanie ewentualnych konfliktów. Podobnie postępowała kobieta średniowieczna, która miała naśladować Matkę Boską, symbol cierpliwości, zawstydzenia, zdrowego rozsądku, staranności, czystości, posłuszeństwa, pokory i wiary (por. Dziarnowicz 2016: 14). Tolerancyjny mąż/partner (czytaj: niepodejmujący inicjatywy) nie jest określeniem pozytywnym. Tolerancja w związku jest rozumiana także jako sztuka wzajemnego szacunku, cierpliwości, przebaczenia i zapominania o wyrządzonych przez partnera krzywdach.

Brak jasnych kryteriów odróżnienia postawy tolerancji od braku zdecydowania komplikuje sytuację i daje możliwość manipulacji na płaszczyźnie wspomnianych relacji społecznych:

[23] Чаму так адбываецца? Магчыма, таму, што ў нашым грамадстве ў цэлым і ў кожнай асобна ўзятай сям'і да гэтуль няма дакладных крытэрыяў разумення, што лічыць насілле, а што – нормай. Павысіць голас на капрызлівае дзіця – гэта псіхалагічнае насілле або выхаваўчы метад? А пакараць фізічна таго, хто пакрыўдзіў слабеішага, – ужо насілле ці жывы доказ таго, што на ўсякага «ваяра» знойдзецца мацнейшы? Ставіць кропку ў размове безапеляцыйным «Так будзе, таму што я так сказаў!» – ціск на сямейнікаў ці дэманстрацыя аўтарытэту галавы сям'і? Татальны кантроль стасункаў і ўліковых запісаў падлетка ў сацыяльных сетках – адсутнасць даверу або клопат пра яго ж бяспеку? Нежаданне бегчы са сваркай да суседзяў на кожны «чых» дрэля ці роў сапсаванага крана – памяркоўнасць або слабасць характару?

[Dlaczego tak się dzieje? Być może dlatego, że zarówno nasza społeczność w ogóle, jak i każda osobna rodzina dotychczas nie posiada konkretnych zasad traktowania czegoś jako przemocy albo jako normy. Podniesienie głosu na kapryśne dziecko – jest to przemoc psychologiczna lub metoda wychowawcza? Fizyczne ukaranie tego, kto skrzywdził słabszego – już jest przemocą czy żywym dowodem tego, że każdy „wojownik” może spotkać silniejszego? Postawienie kropki w rozmowie niedopuszczającym sprzeciwu „Będzie tak, jak ja powiem!” – jest to presja na rodzinie lub manifestowanie autorytetu pana domu? Totalną kontrolę stosunków i ewidencyjnych wpisów nastolatka w mediach społecznościowych – należy traktować jako brak zaufania lub troskę o jego bezpieczeństwo? Brak chęci klótni z sąsiadami z powodu każdego dźwięku wiertarki lub zepsutego zaworu – jest dowodem tolerancji lub braku charakteru?] (Wiktoryja Cielaszuk, *Усё ў нашых руках* [*Wszystko w naszych rękach*], „Zwiazda” 2.10.2014, N-Korpus).

Ocena swojej tolerancji przez samych Białorusinów

Sami Białorusini mają wątpliwości, czy na pewno są oni tolerancyjni, choć wiele osób publicznych broni tego poglądu, np. filozof Walancin Akudowicz, historyk Hienadz Sahanowicz, muzyk Aleh Chamienka. Wątpliwości mają, gdy zestawiają realne fakty, do których dochodzi w życiu społecznym:

[24] Усе кажучь, што беларусы талерантныя. Гэта ўжо сталася такой мантрай. Але я не думаю, што беларусаў можна назваць талерантнымі. Іншая справа, што ў публічным доступе няма даследаванняў, на якія можна было б спаслацца і вымераць талерантнасць беларусаў у параўнанні напрыклад з краінамі-суседзямі. Але калі глядзець на факты, то гэта моцна перабольшана. Нам зручна казаць, што мы талерантны народ. Ураду зручна гаварыць гэта, каб беларусы былі паслухмянымі, не выступалі з палітычнымі заклікамі. Тым, хто лічыць прыярытэтам еўрапейскія каштоўнасці, зручна казаць, што беларусы талерантныя, каб паказаць, што мы такія ж, як еўрапейцы. Але талерантнасць нам трэба яшчэ выхоўваць і выхоўваць. Праглядаючы твітэр, я сустракаю запісы, што карыстаюцца вялікай папулярнасцю, пра тое, напрыклад, што, калі беларуская дзяўчына выйдзе замуж за якога-небудзь чучмека, я заб'ю іх або іх. І гэта нармальна ўспрымаецца грамадствам. Я не думаю, што ў талерантным грамадстве такія запісы магчымыя ўвогуле, не кажучы пра тое, каб спасылацца на іх і цытаваць у іншых месцах.

[Wszyscy twierdzą, że Białorusini są tolerancyjni. To już brzmi jak mantra. Osobiście nie uważam, że Białorusinów można uznać za tolerancyjnych. W otwartym dostępie nie ma badań, na które można byłoby się powołać i wymierzyć tolerancję Białorusinów np. w porównaniu z ludnością krajów sąsiadujących. Jednak, gdy popatrzeć na fakty, jest to duża przesada. Dla nas jest korzystne przyznawać, że jesteśmy narodem tolerancyjnym. Władzom również jest korzystne twierdzić, żeby Białorusini byli ulegli, nie głosili haseł politycznych. Dla tych, dla których priorytetem są wartości europejskie, na rękę jest głosić o tolerancji Białorusinów, ponieważ mogą pokazać, że jesteśmy także Europejczykami. Jednak tolerancji musimy jeszcze się uczyć i uczyć. Przeglądając Twitter, napotykam wpisy, które są bardzo popularne, o tym, na przykład, że, gdy Białorusinka wyjdzie za mąż za jakiegoś nie Europejczyka, zabije ich oboje. I to spotyka się ze zrozumieniem innych. Wydaje mi się, że w społecznościach tolerancyjnych takie wpisy nie mają miejsca, nie mówiąc już o tym, by do nich się odwoływać i je cytować gdzie indziej.] (Wijaleta Jermakowa [organizacja Dziennikarze za tolerancję], 2011, *Эксперт: Традыцыя талерантнасці беларусаў губляецца проста на вачах [Ekspert: Tradycja tolerancji Białorusinów szybko maleje]*, euroradio.fm).

Podobne wyniki przynoszą rezultaty oficjalnych rankingów:

[25] *Самае слабае месца Беларусі, на думку экспертаў, – талерантнасць. Тут спецыялісты, якія складалі рэйтынг, ацэньвалі ступень адкрытасці дзяржавы да інавацый, новых ідэй. Па талерантнасці Беларусь апынулася на 97-й пазіцыі.*

[Najslabszym miejscem Białorusi według ekspertów jest tolerancja. Specjaliści, którzy układali ranking, poddali ocenie otwartość państwa na innowacje oraz nowe idea. Według oceny tolerancji Białoruś uplasowała się na 97. pozycji.] (*Беларусь заняла 37-е месца ў рэйтынгу найкрэатыўнейшых краінсвету [Białoruś zajęła 37. miejsce w rankingu najbardziej kreatywnych krajów świata]*, Euroradio 2015, euroradio.fm).

Granice i ograniczenia tolerancji

(1) Tolerancja na Białorusi może mieć inne przejawy, niż w innych krajach:

[26] *У чым адрозненне еўрапейскай талерантнасці ад беларускай і чаму мы ўсё яшчэ не ў Еўрасаюзе? На гэтыя і іншыя пытанні ў інтэрв'ю Еўрарадыё адказвае дацкі журналіст Майкл Андрсэн.*

[Czym się różni tolerancja europejska od białoruskiej i dlaczego jeszcze nie jesteśmy w Unii Europejskiej? Na te i inne pytania w wywiadzie dla Euroradia odpowiada dacki dziennikarz Michael Andersen.] (*Майкл Андрсэн: Беларусы – вясёлыя, але неактыўныя [Michael Andersen: Białorusini są radośni, ale niezbyt aktywni]*, 2009, Międzynarodowa organizacja społeczna EuroBelarus, eurobelarus.info).

(2) Jej poziom/stożenie może być różny u różnych osób.

(3) Tolerancja ma granice:

[27] [...] *аналітык прыводзіць словы філосафа Карла Попера: «Бязмежная талерантнасць прывядзе да таго, што памяркоўны будзе знішчаны сваім антыподам. Каб абараніць адкрытае грамадства, сцвярджае ён, патрэбныя бар'еры і нагляд».*

[[...] *analitik przywołuje wypowiedź filozofa Karola Poppera: „Bezgraniczna tolerancja doprowadzi do tego, że tolerancyjni zostaną zniszczeni przez swoje antypody. Żeby uchronić otwarte społeczeństwo, twierdzi on, niezbędne są bariery i obserwacje.*] (Wijaleta Jermakowa, *Эксперт: Традыцыя талерантнасці беларусаў губляецца проста на вачах* [Ekspert: *Tradycja tolerancji Białorusinów szybko maleje*], Euroradio 2011, euroradio.fm).

(4) Na Białorusi jest zbyt mało „innych”, dlatego mieszkańcy pozostają tolerancyjni:

[28] *пакуль да нас прыежджае так мала, што мы можам быць талерантнымі.*

[jak dotąd do nas przyjeżdżają nieliczni, więc możemy być tolerancyjni.] (Ludmiła Szachocka, demograf, *Праз 40 год кожны трэці жыхар Беларусі будзе небеларус* [Za 40 lat co trzeci mieszkaniec Białorusi nie będzie Białorusinem], Euroradio 24.02.2010, euroradio.fm).

(5) Funkcjonujące na Białorusi pojęcie TOLERANCJI wymaga korekty i uściślenia, ponieważ jego rozmyte znaczenie wykorzystywane jest do manipulacji:

[29] *У нас няправільнае разуменне талерантнасці, якое ўлады перавярнулі ў бок паняцця цяпення, спакою. Гэта не талерантнасць. Бо яна насамрэч будзе на самапавазе. Я буду талерантны да інішага, калі ён наважае мяне, мае думкі, погляды, ідэі. У нас жа талерантнасць – гэта стабільнасць, захаванне ўлады ў адных руках.*

[Mamy nieodpowiednie pojmowanie tolerancji, które władze przesuwały w kierunku pojęcia cierpliwości i spokoju. To nie jest tolerancja. Ponieważ, tak naprawdę tolerancję kształtuje się na szacunku do siebie. Będę tolerancyjny do innej osoby wtedy, gdy ona szanuje mnie, moje myśli, poglądy, idee. Tymczasem u nas tolerancja oznacza stabilność i utrzymanie władzy w jednych rękach.] (Wiera Chwojn rozmawia z politologiem Uładzimirem Roudą, *Уладзімір Роўда: Крэмль ведаў пра сілавы сцэнар* [Uładzimir Rouda: *Kreml wiedział o scenariuszu siłowym*], pozarządowy periodyk „Nowy Czas” 4.02.2011).

Wstępne wnioski

Ustalenie zakresu poszczególnych pojęć jest ważne przynajmniej z dwóch powodów:

(1) Jak w danym języku jest postrzegane konkretne pojęcie aksjologiczne? Jest ono wartością czy antywartością?

(2) Gdzie są jego granice, np. gdzie kończy się tolerancja, a zaczyna się nietolerancja, nienawiść, agresja, dyskryminacja, totalitaryzm, rasizm itd.?

Odpowiedzi na te pytania, jak sędzę, nie tylko ułatwią tłumaczenie wyrazów opisujących te pojęcia w języku białoruskim na język docelowy, pozwolą także użytkownikowi języka białoruskiego być czujnym podczas prób nakłaniania, przekonywania, a nawet manipulacji językowej, ale również społecznej, politycznej, innej.

Jako podstawowe trzeba traktować dwa spolaryzowane znaczenia tolerancji w tekstach białoruskich: zasada/norma postępowania pozbawiona nienawiści w stosunkach międzyludzkich oraz bezkrytyczna postawa pogodzenia się z istniejącą normą, poglądami większości. Oba one nie wykluczają postawy refleksyjnej.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–185.
- Bassa Bożena, 2011, «Cywilizacja śmierci» i «kultura miłości» w nauczaniu Jana Pawła II, „Studia nad Rodziną” 15/1–2 (28–29), 15–29.
- Bielaruski N-korpus, <https://bnkorpus.info/index.html> (data dostępu: 7.03.2020).
- Bielaruś dla paczatkoŭcau: ad razumiennia da dziejannia. Zbornik narysau*, Minsk 2012. [Беларусь для пачаткоўцаў: адразумення да дзеяння. Зборнік нарысаў, Мінск 2012].
- Čalavek. Tèmatyčny sloŭnik, red. Kuncèvič L.P., Kryvicki A.A., Minsk 2006 [Чалавек. Тэматычны слоўнік, рэд. Кунцэвіч Л.П., Крывіцкі А.А., Мінск 2006].
- Dziarnowicz Aleh, 2016, *Stahoddzie žanczup. Historyja Bielarusi*. Czastka XXXVII, „Nasza Niwa”, nr 20 (953), s. 14–15 [Дзярновіч Алєг, 25.05.2016, Стагоддзе жанчын. Гісторыя Беларусі. Частка XXXVII, „Наша Ніва”, № 20 (953), с. 14–15].
- Habrajska Grażyna, 1998, *Profilowanie pojęcia tolerancja (w definicjach sformułowanych przez kandydatów na studia polonistyczne UŁ w roku 1995)*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 305–322.
- Kozłowska-Doda Jadwiga, 2019, *Da historyi używania słow talerantnaść, pamiarakounaść i ciarpliwaść u bielaruskaj mowie. Dujachranicznju aspekt [Da гісторыі ўжывання слоў талерантнасьць, памяркоўнасьць і цярплівасьць у беларускай мове]*, „Acta Polono-Ruthenica” XXIV, nr 3, s. 19–34. DOI:10.31648/apr.4791.
- Nasovič Ivan, *Sloŭnik belaruskaj movy*. Minsk 1870/1983 [Насовіч Іван, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1870/1983].
- Pietrucha Monika, 2008, *Rama interpretacyjna pojęcia ‘tolerancji’ we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Pojęcie –słowo – tekst*, red. Renata Grzegorezykowa, Krystyna Waszakowa, Warszawa, s. 79–87.
- SBHPZBP 1982 – *Sloŭnik belaruskich gavorak paŭnočna-zahodnâj Belarusi i âe pagraničča*, red. Mackevič Ū.F. T. 3: M–P. Minsk 1982 [Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, рэд. Мацкевіч Ю.Ф. Т. 3: М–П. Мінск 1982].
- Waszakowa Krystyna, 2009, *Perspektywy badań porównawczych w zakresie semantyki leksykalnej w świetle językoznawczych teorii kognitywnych*, „LingVaria” nr 1, s. 49–64.

The picture of TOLERANCE in contemporary Belarusian texts

Abstract: Tolerance is considered a feature of the Belarusian people. In this chapter, I do not limit myself to this meaning. I aim to determine what characteristics of tolerance fit into the so-called basic understanding of the concept. The image of tolerance in the Belarusian language seems to be ambiguous, often ambivalent. This raises the question: is it a term for a value, or perhaps for an anti-value?

Various research methods have been used in the studies of value terms. In this study, the idea of Jerzy Bartmiński's cognitive definition has been adopted, which helps identify the maximum set of characteristics of tolerance in Belarusian texts, dictionaries, and questionnaire responses.

Since texts in Belarusian are written by Belarusians, the evaluations and descriptions contained in them are more likely to be self-perceptions than perceptions from the outside. However, even in such descriptions, perceptions of themselves and others are revealed: Belarusians are *pamiarkouni* 'passive, indulgent', but an individual, being 'one of them', is able to fight for him- or herself. Tolerance in Belarusian links three divergent meanings: the attitude of respect towards others, the attitude of passivity, and the ability to approach a matter, situation, or another person reasonably.

"Fuzziness" of the semantic notion of TOLERANCE in Belarusian allows for linguistic manipulation with the use of the words *талерантнасць, памяркоўнасць, цяролівасць, цяролімасць*. Setting limits to tolerance can prevent manipulation of the concept.

Keywords: TOLERANCE; linguistic worldview; contemporary Belarusian; text; cognitive definition

Bilyana Todorova

South-West University „Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria

ORCID: 0000-0001-7854-3425

e-mail: bilyanatodorova@swu.bg

The cultural concept of *TOLERANTNOST* (TOLERANCE) in Bulgarian media

Abstract: The aim of this chapter is to present the cultural concept *TOLERANTNOST* (TOLERANCE) in today's Bulgaria. Corpus data are collected from different articles in the media. All uses of the word *tolerantnost* are investigated, divided into groups according to their function and thematic scope. Differences between the lexicographic definitions of the word and the data thus collected are discussed. It appears that in most of the articles the word has an abstract use, the concept is seen as a value, but its meaning is vague. It is usually connected to the problems of minority groups. In this context, it has an ambiguous interpretation as some media and politicians view TOLERANCE as a threat. The need for tolerance on the road, as well as in the school and other public places is also discussed. Another aspect of the concept is the zero-tolerance attitude towards diverse forms of aggression.

Keywords: *TOLERANTNOST* (TOLERANCE); Bulgarian media; value; threat

1. Introduction

The transformations of the political system in Bulgaria after 1990 have changed the language as well. European liberal democracy is becoming the political model which Bulgarians have decided to follow. The values of Western societies have started to gain popularity. Tolerance is one of these values today, and this is the reason why the very word for 'tolerance' and its derivatives are a part of the vocabulary of both many political figures and ordinary people.

The aim of this research is to present some data for the scope of the cultural concept *TOLERANTNOST* (TOLERANCE) in Bulgaria today. The main theoretical frame of the investigation is a cognitive ethnolinguistic view of Jerzy Bartmiński. According to Bartmiński, ethnolinguistics is “a branch of linguistics that deals with language in its relations to the history of particular communities (environmental, regional, national) and their culture, esp. to group mentality, behaviours, and value systems” (Bartmiński 2017: 23; 2002: 380). Niebrzegowska-Bartmińska (2018: 14) states that ethnolinguistics investigates culture in language, and the aim of the researcher

is to reconstruct the subjectivity-driven world view hidden in language. According to this approach, “the meanings of words contain a culturally shaped interpretation of the world, and definitions should elucidate this interpretation” (Wierzbicka 2013: 137). The advantage of this view is the opportunity to analyse some important concepts and values, having in mind not only their literal meaning in dictionaries, but also the subjective ethno-specific features which these words exemplify. For the purpose of the study, the corpus-based approach is also used and the investigation of collected media texts containing the word *tolerance* is conducted.

The word *tolerantnost* ‘tolerance’ is of Latin origin and has the same root in most European languages. The Latin word is *tolerantia* ‘a bearing, supporting, endurance’. It entered the Bulgarian language at the end of the 19th century as a loanword, used mainly in the media and political language during the mentioned period (Todorova 2019). As in many other loanwords, the meaning of the lexeme may be influenced by the source language(s), whereas at the same time the specific local meanings influenced by the history and the traditions of the target language may be observed.

Nowadays, because of globalization and the specifics of this concept, the external influence in the interpretation of *TOLERANCE* is expected to be more visible. For that reason, the research starts with some international notes and claims about the concept. For example, *Cambridge English Dictionary*¹ describes *tolerance* as ‘willingness to accept behaviour and beliefs that are different from your own, although you might not agree with or approve of them; the ability to deal with something unpleasant or annoying, or to continue existing despite bad or difficult conditions; the amount by which a measurement or calculation might change and still be acceptable’. The use of this particular meaning of the word is increasing nowadays, especially in some texts proclaiming the liberal point of view. Tolerance today is seen as one of the main values of the pluralist liberal democracy and, in a global context, it is usually connected with the rights of minority groups.

Sometimes *tolerance* is defined as ‘a willingness to permit the expression of ideas or interests one opposes’ (Sullivan, Pierson and Marcus 1982: 2). Gibson (2007: 410) claims that tolerance is a willingness to put up with disagreeable ideas and groups. What is important is the fact that it is understood as a minimal concept that involves non-interference with practices or forms of life of others. The focus is on the fact that equal legal and political rights have to be granted to others even if one disapproves of them (Persell, Green and Gurevich 2001).

Bödeker puts stress on a larger definition of *tolerance*, which seems to be gaining popularity nowadays:

¹ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance> [accessed on 9 August, 2021].

In modern understanding, tolerance is generally understood as the capability of individuals, groups, and institutions to respect contrary, novel, or strange views, attitudes, values, and modes of behaviour. No longer restricted to the mere endurance or acceptance of the Other (*des Anderen*), tolerance now means actively appreciating and guaranteeing distinctness. Therefore, tolerance also entails acknowledging a free realm of action for the other. The question of tolerance touches on essential problems of human association, especially those of persecution, repression, intimidation, and the abuse of power; and therefore, the problem of tolerance always coexists with its intrinsic opposite, intolerance (Bödeker 2009: 17).

According to Bartmiński, the cognitive ethnolinguistic approach includes the investigation of the stereotypes which represent the “stable connection of meanings, i.e. one that is not created online but reproduced, entrenched in collective memory at the level of lexemic specificity” (Bartmiński 2009: 62). As *tolerance* is seen as an attitude towards practices, qualities, etc. which one disapproves of, i.e. they are not positively estimated (Dobрева 2009: 23), *intolerance* mentioned by Bödeker may be expected also as existing in the traditional worldview. At the centre of intolerance there is the fear of others, whose roots are often in the past, which is a reality at the present and is oriented to the future (Arias and Bryla 2018: 2; Todorova 2020: 173). According to Dobрева (2009: 19), the problem of *tolerance* boundaries is connected to the problem of its object, which is ‘the Other’ or ‘the Otherness’. What is important is the fact that this object is negatively assessed. Respect for the other as a person is the first thing to be expected (Dobрева 2009: 21). Tolerant behaviour may be realised through communicative practices, through the building of behavioural paradigms, as it performs regulative functions in communication (Eftimova 2016: 28–29)².

UNESCO’s definition of *tolerance* in the Declaration of Principles on Tolerance states this:

Tolerance is respect, acceptance and appreciation of the rich diversity of our world’s cultures, our forms of expression and ways of being human. It is fostered by knowledge, openness, communication, and freedom of thought, conscience and belief. Tolerance is harmony in difference. It is not only a moral duty, it is also a political and legal requirement. Tolerance, the virtue that makes peace possible, contributes to the replacement of the culture of war by a culture of peace.

Although the connection between the economic and political situation and the positive attitude to tolerance and civil rights is evident, tolerance is a European value with a long history (Dobрева 2009; Forst 2017). As Reill states: “Tolerance, conceived as a positive general principle essential to the proper functioning of

² „Толерантното поведение може да се осъществи чрез комуникативни тактики, чрез изграждането на поведенчески парадигми, тъй като изпълнява регулативни функции в общуването”.

pluralistic democracy and contemporary Western civil society, is a child of the Enlightenment” (Reill 2009: 3).

Meanwhile, we have recently observed the growing exclusion narratives and inclinations in numerous European countries (the same happens in the USA as well). The minority rights contradict the need of the majority to save their own positions, traditions, and privileges and the fear that the minority rights may threaten the majority order. As said above, *tolerance* is a fair and objective attitude towards something/somebody. However, which attitude is fair and objective is difficult to define as any personal view is, in fact, subjective.

The full definition of the concept aims to show the dynamic view towards it and its cognitive definition, having in mind that it presents “the way in which the entity is viewed by the speakers of a language, to represent socio-culturally established and linguistically entrenched knowledge, its categorization and valuation” (Bartmiński 2009: 67) and includes different types of data (lexicographic, corpus, experimental). The previous study presents the ambiguous attitude towards *tolerance* in the data taken from Bulgarian dictionaries as well as from the newspapers published between 1883 and 1944 (Todorova 2019). It is sometimes seen as a value which should have a positive connotation, whereas in other cases as a kind of softness, that is, as a weakness that amounts to over-tolerance (Todorova 2020: 180). In this study, corpus data from contemporary media are collected. All of the uses of *tolerance* are investigated and they are analysed in relation to their thematic scope and function.

As mentioned earlier, the previous study has revealed that the adjective *толерантен* ‘tolerant’ comes first in our language which presupposes the use of the word as an active position, as a quality, not as an abstract idea, at the beginning of the 20th century. It is mostly seen as a positive attitude, connected to ethics, patience, and generosity. However, even at that time, the so-called over-tolerance is seen as a problem or as a national deficiency.

2. The data and preliminary observations

The present study includes only contemporary media texts from diverse sources, excerpted between 2016 and 2018. The corpus consists of 200 media texts containing the word *tolerance*, as follows: 30 uses from the news site “Vesti.bg”, 40 from the site of the Bulgarian National Radio, the most valuable Bulgarian media, 10 from the investigating site “Bivol”, 10 from “E-vestnik”, 10 from the popular site “blitz”, 33 from the “Darik news” site, 11 from the pro-EU media “Dnevnik”, 25 from the regional “Struma.bg”, 10 from “News.bg”, 20 (10+10) from the pro-Russian sites “Bulgarian Times” and “Pogled.info”. The corpus data are investigated in their context, in the discourse, including all its dimensions – topics of the

investigated texts as they present the preferred contexts of the investigated concept; people who are speaking – journalists, politicians, artists, ordinary people, etc. As is known, media texts sometimes present the views of journalists, but more often they cite other people. It is important to be clear which position is presented in the text – whether it is an official one, or it is an alternative, etc. The audience of the media, when it is known is also important for the proper analysis of the concept use. Last, but not least, the linguistic (lexico-grammatical) features of the phrases and sentences are also an object of research, as the syntactic position of the investigated word and the form and the meaning of its collocations are closely connected to its actual meaning as they present the immediate context in which it is used.

The analysis of the investigated corpus makes explicit the following observations:

(1) 32% of the articles containing the word *tolerance* present international news. They are usually taken from big informational agencies and most often the topic of the texts is immigration. At the time of the texts excerption, Trump's politics of *zero-tolerance* towards illegal migration is discussed and it is mentioned in a large number of the texts in the corpus.

(2) 8% of the articles present Bulgarian political events. 6 % of the uses are in political speeches of Bulgarian politicians. As the concept is seen as valuable in the EU perspective, its use in the political language is expected. It is usually used when ethnic and religious matters are discussed as in Bulgaria there live people of other nationalities, mostly Turks, Roma people, Armenians, and from other religions, different from Orthodox Christianity, that is – Muslims, Catholics, Protestants, Jews.

(3) 7% of the texts present social events or social initiatives, institutional or organized by NGOs. 5% write about art events concerning tolerance.

(4) 5.5% of the texts present personal opinions of journalists, public figures, etc. "Pogled.info" and "Bulgarian Times" often use anti-tolerant rhetoric and hate speech in such texts.

(5) Tolerance on the road is a topic in 6% of texts, the place of tolerance in education is discussed in 2%. In other texts, tolerance is mentioned in sports, on the Internet, etc.

As is seen, the concept of *TOLERANCE* is used mainly in political news, Bulgarian or international. In most cases, tolerance is seen as a value. However, some media use the opposite rhetoric, presenting tolerance as a threat.

A lot of social energy is used for making the concept more popular. For that reason, a lot of events spread the need for tolerance, as it will be mentioned again later, lots of organisations include this word in their names.

As any communication is a part of social interaction, it is very important to keep in mind who is speaking to whom. The meaning of the concept is ethno-specific, as Bartmiński states. However, in times of globalization the meaning of words changes. When the concept is relatively new as *TOLERANCE* is, the meaning is

connected to the use of the word in other countries and other languages by default. As said above, a lot of the texts in the corpus are connected to international politics and they cite big media agencies. A lot of NGOs are branches of international organisations. The Bulgarian educational system is synchronized with the European one. Therefore, new words which present such concepts are necessarily connected to other contexts. The same is true when we look at the uses which are tolerance-sceptic as these in “Bulgarian Times” and “Pogled.info” are. These media publish in a couple of languages, most of the texts are translated from Russian and the Russian version is available after the Bulgarian translation. The collocations, the word deformations (for example the form *tolerastia*³ ‘over-tolerance, unbearable tolerance’), which are used in these media, are the same in Russian.

When the audience is general, the texts present tolerance as a positive value. As was said before, the observations show that its use can often be found in political speeches, or in the speech of other popular speakers, i.e. the media cited it. Sometimes there is foreign news, therefore the citation is from politicians from abroad.

As the previous part shows, in other cases, some events are organized and one of their purposes is to teach people to be tolerant. Media just present the event, they find it important and valuable and they make the work of the NGOs or institutions explicit.

3. Linguistic examination

The most important part of the analysis includes the linguistic aspect. The meaning of the concept *TOLERANCE* is unclear in a large number of investigated texts. The word *tolerance* usually has an abstract use in the corpus and it is combined with some other abstract terms like *freedom*, *humanity*, etc. – they are often connected with coordinating conjunction between them:

[1] *Irina Bokova prev’rna dialoga meždu kulturite, tolerantnostta i meždukulturnoto s’trudničestvo v svoje osnovno sredstvo za dejstvie.*

[Irina Bokova has made intercultural dialogue, tolerance and intercultural cooperation her main means of action. – statement of the Ministry of Foreign Affairs.] (“Bivol” 5 September 2016).

[2] *V’prosite za ’preorientirane na pola i džend’r samoopredeleniet’ trjabva da b’dat tretirani s «dobrota i tolerantnost», napisa obedinenata velika loža na Anglija pisa do svoite členove.*

[Issues of “gender reorientation and gender self-determination” should be treated with “kindness and tolerance”, the United Grand Lodge of England wrote to its members.] (“Blitz” 12 August 2018).

³ More about ‘tolerastia’ may be read here: https://www.dnevnik.bg/analizi/2017/04/14/2953270_voinata_na_putin_za_vtorata_evropa/?fbclid=IwAR3ibGkknnoFm2DOeOmCOTQ7hT8vcc-V24SjiXE67xV9oxOnh7_mqTqR-4 [accessed on 9 August, 2021].

[3] *Za vtori p' t prez poslednite dve godini dom' t na našata demokracija, kojto e simbol na našite cennosti kato tolerantnost i svoboda, stava svidetel na užasni sceni na njakolko metra ot vhodnite vrati, posoči Tereza Mej.*

[For the second time in the last two years, the home of our democracy, which is a symbol of our values of tolerance and freedom, is witnessing terrible scenes a few metres from its front doors, Theresa May said.] (BNR 15 August 2018).

[4] *Vsički zaginali sa položeni edin do drug bez razlika ot tjahnata religiozna i nacionalna prinadležnost v'v Voennoto grobišče na našija grad – izključitelan primer za čovokoljubie i tolerantnost.*

[All the dead are laid side by side without distinction of their religious and national affiliation in the Military Cemetery of our city – an outstanding example of humanity and tolerance.] (Darik 26 June 2018).

[5] *Na teritorijata na Zapadnite Balkani formalnoto i neformalnoto obrazovanie trjabva da b'de izpolzvano efektivno za integracijata, tolerantnostta i pluralizma.*

[In the Western Balkans, formal and non-formal education must be used effectively for integration, tolerance and pluralism.] (“News.bg” 11 July 2017 – this is a statement of Bulgarian Minister of Foreign Affairs).

[6] *Ednovremenno s tova obščestvoto na migrantite se d'rži po-dr'zko i agresivno, ustanovjava svoj red, a korennite evropejci obratno – d'ržat se pasivno, propagandirat tolerantnost i liberaliz'm.*

[At the same time, migrant society behave themselves more aggressively, establishing its own order, and indigenous Europeans, on the other hand, are behaving passively, promoting tolerance and liberalism.] (“Pogled.info” 27 August 2017), etc.

As can be seen, the meaning of the keyword is vague and dependent on the meaning of the neighbouring words; it is seen as a value (except for the last example), connected to other values but more as a wish than a reality. Some of the examples make that clear by using the general word for ‘values’ before *tolerance* and its collocates:

[7] [...] cennostite na vzaimnata tolerantnost i obedinenieto [...]

[...] the values of mutual tolerance and the unification [...].] (“Blitz.bg” 21 August 2018).

[8] našite cennosti kato tolerantnost i svoboda.

[our values of tolerance and freedom.] (BNR 15 August 2018).

Another abstract use of the word, which shows some specifics of its conceptualization in Bulgarian, is a part of the names of some foundations, initiatives, etc.⁴ They

⁴ Sotirov, Padareva-Ilieva (2019: 238) report the same about *DEMOKRACIJA* (DEMOCRACY).

present tolerance as a cause, as an aim, as something, which should be proclaimed and learnt:

[9] *Primer ĩ s Kalin Mitrev, kojto e s ĩ prug na Ńefkata na Junesko Irina Bokova e krasno-reĉiv: tri dni sled kato v Junesko e otkrita izloŃbata «AzerbajdŃan – zemja na tolerantnostta», Mitrev poluĉava porednija si «konsultantski» tranŃ v Ńvejcarskata si smetka.*

[The example of Kalin Mitrev, who is the husband of Director-General of UNESCO Irina Bokova, is eloquent: three days after the “Azerbaijan – Land of Tolerance” exhibition opened at UNESCO, Mitrev received another “consultancy” tranche in his Swiss account.] (“Bivol” 10 June, 2017).

[10] *Cent ĩ r ĩ za meŃduetniĉeski dialog i tolerantnost «Amalipe» podkrepi prez minalata uĉebna godina 105 mladeŃi ot ĉjalata strana da zav ĩ rŃat sredno obrazovanie kato im zakupi karti za p ĩ uvane i uĉebnici.*

[Last year The Amalipe Center for Interethnic Dialogue and Tolerance supported 105 young people from all over the country to complete their secondary education by purchasing travel cards and textbooks.] (BNR 06 August 2018).

[11] *Deca ot razliĉni mesta po sveta se s ĩ birat na p ĩ rvija u nas meŃdunaroden detski lager na tolerantnostta.*

[Children from different parts of the world gather at the first international children's tolerance camp in our country.] (“Vesti.bg” 17 July 2018).

Even in citations and in political messages the keyword may be modified with an adjective, which reveals additional information about its meaning. When it is modified, it usually is connected to the tolerance between different ethnic groups or between different religious groups. This is not surprising as in Bulgaria, as a part of the former Ottoman Empire, there are Turkish and Roma ethnic groups as well as Muslims. At the same time Bulgaria saved the Jews who lived in the country during the Second World War, a fact used to proclaim the tradition of tolerance in the country. The existence of the tradition of tolerance in Bulgaria is a frequent claim and it is used by many politicians in their speech, as well as by other authorities and the modifiers of the word are usually *religious* and *ethnic*.

[[12] *D ĩ rŃavnijat glava Rumena Radev oĉravi svoite blagopoŃelaniã za mir, zdrave i Ńĉastie k ĩ m predstavitelite na mjuŃjulmanskata obŃĉnost v B ĩ garija i prizovava za utv ĩ rŃdavane na cennostite na vzaimnata tolerantnost i obedinenieto na b ĩ garskite religiozni obŃĉnosti.*

[The Head of State Rumena Radev expresses his good wishes for peace, health and happiness to the representatives of the Muslim community in Bulgaria and called for strengthening the values of mutual tolerance and the unification of the Bulgarian religious communities.] (“Blitz.bg” 21 August 2018).

[13] *Bojko Borisov: B ĩ garija moŃe da sluŃi za primer za etniĉeska tolerantnost.*

[Boyko Borissov: Bulgaria can serve as an example of ethnic tolerance.] (“Vesti.bg” 4 September 2018).

[14] *'Osobeno sme blagodarni za usilijata Vi da predotvratite Sofija da b'de izpolzvana ot neonacistki grupi za projava na poslanija na omraza i ksenofobija, koeto e v p'len razrez s d'l-gata i vd'hnovjavašča tradicija na religiozna tolerantnost i uvaženie na B'lgarija', se posočva ošče v poslanieto na Svetovnjia evrejski kongres.*

[“We are especially grateful for your efforts to prevent Sofia from being used by neo-Nazi groups to manifest messages of hatred and xenophobia, which is in complete contradiction to Bulgaria's long and inspiring tradition of religious tolerance and respect”, the message of the World Jewish Congress reads.] (“Darik.news” 13 June 2018).

[15] *«Sš sredstvata šče b'de izgradena i otoplitelna instalacija v Sinagogata, kako i obšče-žitija k'm Kremikovskija manastir; v kojto se proveždat letni lageri», objasni kmet'ž Jordanka Fand'kova. Po dumite i «naličieto na hramove na različnite obščnosti, simbolizira religioznata i etničeska tolerantnost na Sofija».*

[“The funds will also be used to build a heating system in the Synagogue, as well as dormitories at the Kremikovtsy Monastery, where summer camps are held”, Mayor Yordanka Fandakova explained. In her words, “the presence of temples of different communities symbolizes the religious and ethnic tolerance of Sofia”.] (BNR 20 July 2018).

[16] *Političeskite eliti trjabva da misljat samo za edno, i tova go kazvam tuk pri vas – za mira i etničeskata tolerantnost, inače njama biznes, inače šče otide na zapad, k'deto e spokojno.*

[Political elites need to think of only one thing, and I say this here with you – peace and ethnic tolerance, otherwise there is no business, otherwise it will go west, where it is calm.] (BNR 5 July 2018).

However, tolerance may be evaluated negatively, especially in anti-liberal media and by nationalistic parties and politicians:

[17] *Rastjaščata epidemija, kojato se s'stoi ot mnima prognila tolerantnost obhvana ne samo stranite na «napredničavija» Zapad.*

[The growing epidemic, which consists of fake, “rotten” tolerance, has spread not only to the countries of the “progressive” West.] (“Pogled.info” 19 July 2018).

[18] *Krivorazbranata tolerantnost veče dava svoite plodove.*

[Misunderstood tolerance has already been bearing fruit.] (“Bulgarian Times” 25 July 2018)⁵.

[19] *Pokazahme kolko sme nedalnovidni, pročutata evropejska tolerantnost za s'žalenie dejstva i tuk.* [“We have shown how short-sighted we are, the famous European tolerance unfortunately works here as well” – a part of the statement of Alexander Sidi, a former MP from the nationalistic party IMRO.] (“Struma.bg” 27 May 2016).

In these cases, the topic concerns tolerance towards the LGBT+ community as well as towards immigrants and ethnic and religious minorities.

⁵ More about ‘misunderstood tolerance’ may be seen in Todorova 2020.

The concept TOLERANCE may be located in various spheres. In the corpus, the spheres mentioned are the following: in media, in the kindergarten, on the road, etc.:

[20] *Tja pomaga na obščata tolerantnost, zaščoto e mnogo važno tolerantnostta v mediite da s'ščestvuva, da b'de profesionalen standart.*

[It helps common tolerance, because it is very important that tolerance in the media exists, that it is a professional standard.] (BNR 29 August 2018).

[21] *Proveždaneto mu e neščo normalno, t'j kato rabotim za integracija, rabotim za tolerantnost v detskata gradina, koeto e založeno i v zakona.*

[It's a normal thing, because we work for integration, we work for tolerance in the kindergarten, which is enshrined in the law.] ("Vesti.bg" 12 February 2018).

[22] *Otkrivaneto na motosezona e naj-goljamoto v B'lgarija grupovo karane na motori, kato тази година to se provežda pod nadsllov «Vnimanie i tolerantnost na p'tja».*

[The opening of the motorcycle season is the largest group motorcycle riding in Bulgaria, and this year it is held under the title "Attention and tolerance on the road".] ("Vesti.bg" 31 March 2018).

In other cases, the object of TOLERANCE is shown as this:

[23] *Po vreme na obučenieto decata pridobiha znanija i umenija za opazvane na svoja život i tozi na prijatelite si i hora izpadnali v beda, spravjane v trudni situaciji na ulicata, vk'šči, v učilišče, poznavane na pravata i otgovornostite im, rabota v ekip, uvaženi i tolerantnost k'm čuždoto mnenie i različnitate.*

[During the training the children acquired knowledge and skills to protect their lives and that of their friends and people in trouble, to cope in difficult situations on the street, at home, at school, knowledge of their rights and responsibilities, teamwork, respect and tolerance for other people's opinions and differences.] ("Darik.news" 8 July 2018).

[24] *Negovite roditeli obače vinagi sa go v'zpitavali v duh na tolerantnost k'm drugite.*

[His parents, however, have always taught him in a spirit of tolerance towards others.] ("Blitz.bg" 6 September 2018).

[25] *Proekt' t' #dasečuvamepoveče za poveče tolerantnost meždu fenovete na različni muzikalni stilove, podeta ot Absolut, planira predstavjaneto na ošče neočakvani tandemi, koito da predizvikat fenovete na različni muzikalni stilove da se s'berat na edno mjesto.*

[The project #toheareachothermore for more tolerance between fans of different musical styles, launched by Absolut, plans to present more unexpected tandems that will challenge fans of different musical styles to come together.] ("Vesti.bg" 10 October 2017).

However, these uses are not very frequent. In the last example [25], another feature of the noun *tolerance* is presented – it is sometimes used with quantifiers as it is defined as varying in its extent or degree (in fact, the same characteristic is presented in the phrase *нулева толерантност* 'zero tolerance').

In most of the abovementioned examples, *TOLERANCE* is seen as a valuable and positive relation towards others. However, in any society, there are some events and actions, which are prohibited, immoral or illegal. In this case, *TOLERANCE* is not possible or it is problematic. In political life, the use of the phrase *нулава толерантност* ('zero tolerance') is used. In the period of the corpus collection, the media spoke for the Trump's administration politics of *zero tolerance* towards illegal immigrants. However, this policy is seen as controversial and the comments are mostly negative. Except for this, *zero tolerance* is presented to violations on the road, violence, corruption, etc.

[26] *Te sa oddeleni ot roditelite si kato čast ot politikata na prezidenta Donald Tr'mp na 'nuleva tolerantnost' k'm nelegalnata imigracija.*

[They are separated from their parents as part of President Donald Trump's "zero tolerance" policy on illegal immigration.] ("Darik.news"; 10 August, 2018).

[27] *Kitajskijat premier Li K'cân prizova za «težki sankcii» i «nuleva tolerantnost» sled nov skandal s vaksini, kojto dovede do sriv pri akciite na farmacevtičnite kompanii v stranata, predade Frans pres.*

[Chinese Premier Li Keqiang called for "severe sanctions" and "zero tolerance" after a new vaccine scandal that led to a collapse in the shares of pharmaceutical companies in the country, AFP reported.] ("Darik.news"; 23 July, 2018).

[28] *Francisk obeščã «nuleva tolerantnost» k'm pedofilijata, no pri negovoto v'rhovenstvo Vatikan 'i ne usjpa da ustanovi jasni pravila kak da se dejstva k'm hišćnite sveščenicu i episkopi, prikrivašći dejstvujata si.*

[Francisc promised "zero tolerance" for pedophilia, but under his rule the Vatican failed to establish clear rules on how to deal with predatory priests and bishops who cover up their actions.] ("Vesti.bg"; 25 August, 2018).

4. Conclusions

In conclusion, the corpus shows some interesting observations which will be deepened in further studies:

(1) The idea of *TOLERANCE* in Bulgaria today is abstract, the word is used usually by politicians in phrases containing other values of the contemporary world, such as peace, mutual understanding, minority rights and intercultural communication. Some of these words are used as clichés.

(2) A lot of texts are taken from the international media so the uses are influenced by the source texts. This is true when tolerance is seen as a value, and in the cases when it is seen as a threat.

(3) When it is used, the term *tolerance* is usually accompanied by the adjectives *religious* and *ethnic*. Then, tolerance is linked with the rights of the gender minorities mostly in anti-liberal media and pro-Russian media.

(4) The word is a part of initiatives and institution names, which shows its positive value, but TOLERANCE is seen as an attitude which should be improved. That is the reason why it is graded in the text – the quantifiers like *more*, *a little*, etc. are used with it.

(5) The phrase *zero tolerance* is used as a cliché when unacceptable actions or attitudes are presented – i.e. the immoral things or ones that are forbidden by law could not be tolerated at all.

(6) The need for tolerance on the road, as well as in media, in the school and other public places is also discussed.

References

- Arias, Rosario and Martina Bryla. 2018. Orientation towards otherness in the social and literary spaces of today's Europe. *Palgrave Communication*, 4(18). [Retrieved from: <https://www.nature.com/articles/s41599-018-0070-3>. <https://doi.org/10.1057/s41599-018-0070-3>].
- Bartmiński, Jerzy. 2002. Etnolingwistyka. In Jan Wojnowski (ed.) *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, vol. 8, 380–381. Warszawa.
- Bartmiński, Jerzy. 2009. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. Ed. by J. Zinken. London.
- Bartmiński, Jerzy. 2017. Ethnolinguistics in Year 2016. *Ethnolinguistics*, 28: 9–31.
- Bödeker, Hans Erich. 2009. Prologue: Towards a Reconstruction of the Discourse on Tolerance and Intolerance in the Age of Enlightenment. In Hans Erich Bödeker, Clorinda Donato, and Peter Hanns Reill (eds.) *Discourses of Tolerance & Intolerance in the European Enlightenment*, 17–26. UCLA Clark Memorial Library Series, University of Toronto Press.
- Gibson, James. 2007. Political intolerance in the context of democratic theory. In R. E. Goodin (ed.) *The Oxford Handbook of Political Science*, 323–341. Oxford: Oxford University Press. [DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0017].
- Dobрева, Elka, 2009. *Tolerantnost, netolerantnost, nuleva tolerantnost v s'vremennija b'lgarski pečat*. Veliko T'rnovo.
- Eftimova, Andreana. 2016. *Dvoistvenijat ezik v mediite: ezik't na političeskata korektnost vs ezika na omrazata*. Sofija.
- Forst, Rainer. 2017. Toleration. In Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition). [<https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/toleration/>; Accessem on August 9, 2021].
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. 2018. What data are relevant to ethnolinguistic analyses? *Ethnolinguistics*, 29: 11–29. [<https://doi.org/10.17951/et.2017.29.11>].
- Persell, Caroline Hodges, Adam Green, and Liena Gurevich. 2001. Civil Society, Economic Distress, and Social Tolerance. *Sociological Forum* 16/2: 203–230. [accessed on August 9, 2021 at <http://www.jstor.org/stable/685063>].
- Reill, Peter Hans. 2009. Introduction. In Hans Erich Bödeker, Clorinda Donato, and Peter Hanns Reill (eds.) *Discourses of Tolerance & Intolerance in the European Enlightenment*, 3–16. UCLA Clark Memorial Library Series, University of Toronto Press. [<https://doi.org/10.3138/9781442687882>].
- Sotirov, Petar and Gergana Padareva-Ilieva. 2019. Ezikovata kartina na ponjatiето demokracija v b'lgarskija medien diskurs (The linguistic view of *democracy* in the discourse of Bulga-

- rian media). In S. Niebrzegowska-Bartmińska and D. Pazio-Wlazłowska (eds.) *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*, vol. 6, eds. St. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska, 235–250. Lublin.
- Sullivan, John, James Pierson, and George E. Markus. 1982. *Political Tolerance and American Democracy*. Chicago.
- Todorova, Bilyana. 2019. Njakoi nabljudenija v’rhu koncepta *TOLERANTNOST* v b’lgarskija ezik. (Some remarks on the cultural concept of ‘tolerance’ in Bulgarian). In *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*, 6, eds. St. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska. 307–320. Lublin.
- Todorova, Bilyana. 2020. The Phrase “Krivorazbrana Tolerantnost” in Bulgarian Maternity Forum Communication. *East European Journal of Psycholinguistics*, 7(1). [<https://doi.org/10.29038/eejpl.2020.7.1.tod>].
- Wierzbicka, Anna. 2013. Polish *zwierzęta* ‘animals’ and *jabłka* ‘apples’: an ethnosemantic inquiry. In Adam Głaz, David S. Danaher and Przemysław Łozowski (eds.) *The Linguistic Worldview*, 137–160. London. [<https://doi.org/10.2478/9788376560748.p2>].

Sources

- Vesti.bg <<https://www.vesti.bg/>>
BNR (Bulgarian National Radio)<<https://bnr.bg/>>
Bivol <<https://www.bivol.bg/>>
E-vestnik <<https://e-vestnik.bg/>>
Blitz.bg <<https://blitz.bg/>>
Darik.news <<https://dariknews.bg/>>
Dnevnik <<https://www.dnevnik.bg/>>
Struma.bg <<https://struma.bg/>>
News.bg <<https://news.bg/>>
Bulgarian Times <<https://bultimes.bg/>>
Pogled.info <<https://pogled.info/>>

Koncept *TOLERANTNOST* (TOLERANCJA) w bułgarskich mediach

Streszczenie: Celem artykułu jest prezentacja danych na temat zakresu pojęcia *TOLERANCJA* (*TOLERANTNOST*) w dzisiejszej Bułgarii. W badaniu tym zebrano dane korpusowe z różnych artykułów medialnych zawierających słowo *tolerancja*. Analizowane są wszystkie użycia tego słowa, które podzielono na grupy, według ich zakresu tematycznego i funkcji. Omówiono różnice między danymi systemowymi a danymi tekstowymi. Z obserwacji wynika, że w większości użycie w tekstach słowo to ma zastosowanie abstrakcyjne, jest postrzegane jako wartość, ale jego definicja jest niejasna. Zazwyczaj jest ono związane z problemami różnych grup mniejszościowych. W tym kontekście, słowo ma niejednoznaczną interpretację, ponieważ niektóre media i politycy postrzegają tolerancję jako zagrożenie. Dyskutuje się również o potrzebie tolerancji na drodze, w szkole i innych miejscach publicznych. Tematem tekstów jest również zero tolerancji wobec agresji w jej różnych formach.

Słowa kluczowe: *TOLERANCJA*; media bułgarskie; wartość; zagrożenie

Алла Кожина

Минск, Беларусь

ORCID: 0000-0002-5498-7037

e-mail: kozhinstar@gmail.com

Концепт *ЗДОРОВЬЕ* в русском языке по данным лексикографии

Резюме: В настоящей статье предпринимается попытка анализа системных данных, формирующих концепт *ЗДОРОВЬЕ*, которые предоставляются лексикографическими источниками, и, в первую очередь, «Новейшим большим толковым словарем русского языка» под ред. С.А. Кузнецова, как одно из составляющих когнитивной дефиниции в понимании Е. Бартминьского, предполагающей рассмотрение слова в сети его лексико-семантических связей как на парадигматической, так и на синтагматической оси. Анализ парадигматических отношений продемонстрировал, что *здоровье* в современном словаре представляется как состояние именно человека, это норма, от которой возможны различные отклонения. Синтагматика показала, что концепт *ЗДОРОВЬЕ* занимает одно из центральных мест в сознании человека, поскольку его представление раскидывает обширную понятийную сеть – с одной стороны, может представляться как живой организм, при этом быть антропоморфным и териоморфным, с другой же выступать как неживой объект – артефакт или механизм. И в парадигматике, и в синтагматике также реализуется внутренняя форма лексемы *здоровье* (праслав. **-dorvь* ‘крепкое, твердое дерево’). Временной срез по предыдущим словарям свидетельствует о том, что существующий в сознании носителя русского языка концепт *ЗДОРОВЬЕ* не претерпел существенных изменений.

Ключевые слова: этнолингвистика; *ЗДОРОВЬЕ*; концепт; лексикография; когнитивная дефиниция

Введение

Представление о здоровье всегда занимало важное место в коллективном сознании, не относясь к важным для всего национального сообщества «великим идеям», но к ценностям, существенным с точки зрения обычного человека (Небжеговска-Бартминьска 2017: 232). Выражаясь в языковых единицах, оно сформировало соответствующий концепт, являющийся одной из определяющих составляющих языкового образа мира. Разыгравшаяся пандемия придала ему дополнительные смысловые и прагматические составляющие, увеличивающие его ценность и значимость. Однако это не первое потрясение подобного рода в человеческой истории, что, возможно, отложилось

в исторической памяти слов, участвующих в формировании концепта. Соответственно, для того, чтобы определить, как современная ситуация воздействует на структуру исследуемого концепта, необходимо рассмотреть уже сформировавшиеся отношения, обратившись к данным, предоставляемым лексикографическими источниками.

В российских исследованиях анализировалась структура концепта *ЗДОРОВЬЕ* – в последнее время этому было посвящено несколько диссертаций (Тимошенко 2005; Петкау 2015), также с точки зрения ее вариативности (Пенягина 2020) и хроматических характеристик (Грибер, Юнг 2018), проводилось сравнение русского и английского материала (Туленинова 2008), рассматривалось место данного концепта в общей линии развития современного знания о человеке (Кириленко 2005). Тем не менее, в представлении концепта *ЗДОРОВЬЕ* еще остается место для свежего исследовательского взгляда.

Словари можно считать неисчерпаемым источником данных для изучения концептов, поскольку они представляют собой квинтэссенцию языкового мышления сообщества носителей языка. Их составляют коллективы авторов, каждый из которых хочет представить лексическую систему так, чтобы все было понятно пользователю и узнаваемо им, следовательно, в таком труде мы и обнаруживаем единицы, свойственные коллективному стандартному мышлению. Эти данные есть в сознании каждого носителя языка и даже в определенном смысле формируют это сознание, но могут не появиться в ассоциативном эксперименте, поскольку зачастую не входят в активный словарный запас, они также могут не быть обнаруженными в произведениях хороших современных писателей, поскольку это уже стершиеся языковые штампы.

В настоящей статье предпринимается попытка анализа системных данных, предоставляемых лексикографическими источниками, как одно из составляющих когнитивной дефиниции в понимании Е. Бартминьского, предполагающая рассмотрение слова в сети его лексико-семантических связей как на парадигматической, так и на синтагматической оси. Сеть семантических параметров, извлекаемая из лексикографических источников, включает, таким образом, следующие составляющие: название с учетом его различных значений и соотношений; дериваты, синонимы, когипонимы; гипероним: родовое понятие по отношению к анализируемому; гипоним: видовое понятие (понятия); «коллекция»: с какими другими предметами данный предмет выступает в одном месте и времени, выполняя одну и ту же функцию; оппозиции (оппозиты), т.е. антонимы, которые устанавливаются не на лексическом, а на более высоком уровне (Бартминьский 2005: 78) и некоторые другие параметры.

Хотя лексема *здоровье* является производной от прилагательного *здоровый* (см., например, Тихонов 2014: 206), именно ее, по-видимому, следует считать стержневым компонентом, формирующим концепт. Определяющим

в этом выборе является то, что в авторитетном толковом словаре современного русского языка *здоровый* в своем основном значении определяется через *здоровье*, а не наоборот: 'обладающий здоровьем, не больной' (НБТСРЯ 361).

Помимо слов с корнем *здоров-* в выражении рассматриваемого концепта участвуют слова с корнем *здрав-*, как известно, попавшие в русский литературный язык из языка церковнославянского.

Этимология лексических единиц, представляющих концепт *ЗДОРОВЬЕ*: возможность ее использования при определении структуры одноименного концепта

Анализ этимологии лексемы может дать очень интересные факты для изучения путей формирования концепта, поскольку «эта отрасль языкознания, опирающаяся во многих случаях на этнографические материалы, создает своего рода мост между современным и древним образами мира» (Jakubowicz 2012: 173). Однако этимологи не устают предостерегать когнитивистов и этнолингвистов от бездумного использования всех данных, предоставляемых этимологическими словарями. Основная проблема, подстерегающая исследователя на этом этапе работы, хорошо известна: она заключается в том, что «выбор этимологии и первичных значений исследуемых слов может влиять на любые дальнейшие выводы, в том числе и на создание языкового образа мира» (Popowska-Taborska 2012: 160). Поэтому «этнолингвисты, опирающиеся на этимологические данные, должны ориентироваться, в какой степени данное объяснение является достоверным в глазах самих этимологов» (Jakubowicz 2012: 175).

Для лексических единиц, представляющих рассматриваемый концепт, этимология представляется достаточно разработанной и непротиворечивой: как собственно восточнославянские образования с корнем *здоров-*, так и церковнославянизмы с корнем *здрав-* имеют индоевропейские истоки – «праслав. **sъdorvъ*, где *sъ*=др.-инд. *su* 'хороший' и **dorvo-*, связан чередованием с *дерево*, т.е. „из хорошего дерева”» (Фасмер 1986: 90). Подобная мотивировка этих лексем понятна и современному человеку. Однако эта внутренняя форма, давшая первоначальный импульс возникновению номинаций, практически исчезает из его активного языкового сознания и абсолютно не учитывается словарями русского языка. Даже сравнение *здоровый как дуб* лишь четырежды встречается в Национальном корпусе русского языка, содержащем более 300 млн. словоупотреблений (НКРЯ). И здесь, рядом с примерами, безусловно имеющими отношение к здоровью, например, *Жди, когда дед помрет! Он еще здоровый, как тот дуб!* (В. Осеева, 1969), можно встретить фрагменты, представляющие прямо противоположное – *Умер батюшка молча, говорит,*

здоровый совсем ходил, и сразу дубом рухнул, в три дня кончился (П. Проскурин, 1993). Поэтому, думается, участие собственно древесного кода в формировании концепта *ЗДОРОВЬЕ* в современном образе мира русскоговорящих не столь существенно.

С точки зрения представления мотивационных признаков в формировании рассматриваемого концепта интересно уточнение данной этимологии, предложенное Виктором В. Мартыновым, который добавлял для праслав. *-*dorvъ* еще одно значение: ‘твердое дерево’ (Мартынов 2000: 104). И вот этот смысловой компонент – ‘твердый, крепкий, большой’ – действительно участвует в формировании рассматриваемого концепта, что видно уже из значения второго лексико-семантического варианта прилагательного *здоровый*¹: ‘крепкого телосложения, большой, сильный, могучий; значительный по размерам, силе, степени проявления; большой, громкий, крепкий’ (НБТСРЯ 361). Кроме того, прилагательное *крепкий* в одном из своих значений определяется как ‘здоровый’ (НБТСРЯ 468), а *некрепкий* – как ‘нездоровый’ (НБТСРЯ 626), ср. также *крепьши* ‘здоровый, крепкого телосложения, но небольшого роста человек’ (НБТСРЯ 469).

Представление концепта *ЗДОРОВЬЕ* в парадигматических отношениях лексем

По своему первому значению существительное *здоровье* определяется как ‘нормальное состояние организма, при котором правильно действуют все его органы’ (НБТСРЯ 361). Эта дефиниция позволяет определить гипероним для данного слова – *состояние*. Подобное соотношение позволяет определить для *здоровья* эквонимы, которые также охватываются данным гиперонимом. Это, с одной стороны, естественные состояния окружающей среды (физические состояния вещества (*вакуум*), состояния предметов (*движение*), состояние погоды (*гололед*) и т.д.), а также состояния человека (болезненные (*абстиненция*), социальные (*бедность*), эмоциональные (*депрессия, радость*) и т.д.). Последние в словаре превалируют, и следует отметить, что *здоровье* в современном словаре русского языка представляется исключительно антропоцентрически:

Если в дореволюционных словарях речь шла о здоровье не только человека и животного, но и растения, см.: «состояние животного тела (или растения)», то послереволюционные словари вывели человеческое тело из систематики других кодов (растительных,

¹ Толковый словарь представляет эти лексико-семантические варианты как омонимы, но здесь очевидна семантическая деривация: ‘обладающий здоровьем’ > ‘крепкий, большой, сильный’.

зооморфных), включив в словарную дефиницию лексему *самочувствие*, отсылающую к внутреннему ощущению состояния человека. Так здоровье стало осознаваться чаще всего как антропоцентрический феномен (Петкау 2015: 10).

Следует сказать, что *самочувствие* – это единственный однословный синоним для *здоровья*, приводимый в «Словаре синонимов русского языка» (Александрова 2001: 148). Два остальных, приводимых словарем, нельзя рассматривать подобным образом – *здравие* связано со *здоровьем* корневой общностью, синтагма же *состояние здоровья* демонстрирует нам интересный феномен, а именно переход отношений с парадигматической на синтагматическую ось, поскольку подобное сочетание – это одна из наиболее распространенных коллокаций рассматриваемой лексики.

Лексема *здоровье*, как представляется, также не имеет антонимов, хотя связанное с ней прилагательное *здоровый*, безусловно, входит в антонимические отношения со словом *больной*, причем в семантической сфере каждого из этих прилагательных происходит полное отрицание сем другого из слов. Но, несмотря на то, что «Большая медицинская энциклопедия» полагает, что «здоровье представляет собой состояние, противоположное болезни» (Фролов: Электронный ресурс), с языковой точки зрения невозможно найти стержень, родовое понятие, с которым бы соотносились слова *здоровье* и *болезнь*, что видно уже из их словарных определений: первое, как говорилось выше, – это состояние организма, в то время как второе – ‘конкретное заболевание, нарушающее деятельность организма...; расстройство здоровья’ (НБТСРЯ 89).

Сказанное возвращает нас к приведенной в начале данного раздела словарной дефиниции, которая определяет *здоровье* как норму, и тогда *болезнь* можно квалифицировать как отклонение от нормы. Представляется, что в данном случае можно применить определение оценочной шкалы, которая «не любит положения равновесия, в самом ее устройстве заключена асимметрия: норма и среднее не совпадают, норма сдвинута к положительной части шкалы» (Вольф 1986: 99). Так же обстоит дело со *здоровьем*: перед нами абсолютная точка на положительной части шкалы, ни с чем не соотносимая, не разлагаемая на составляющие – *здоровье* не имеет гипонимов в отличие от *болезни*, соотносимой со множеством конкретных заболеваний.

Возвращаясь к антонимической паре *здоровый* – *больной*, следует сказать, что, несмотря на кажущееся полное отрицание семантических компонентов в смысловой структуре каждой из лексем, отношения здесь представляются более сложными – это тот случай, когда «язык оказывается неправдоподобно расточительным», как писал Ю.Д. Апресян (Апресян 1995: 312), приводя в пример конструкцию *здоровый* – *нездоровый* = *больной*, и указывая, что «все эти равенства кажутся сомнительными и без подробного семантического анализа» (там же). Действительно, *нездоровый* – это не только ‘страдающий

какой-л. болезнью', но и 'обладающий слабым здоровьем' (НБТСРЯ 623), то есть не обязательно больной.

Деривационное гнездо² от прилагательного *здоровый*, присутствующее в современном русском языке, не особенно обширно. Это, во-первых, оценочные дериваты от самого прилагательного (деминутив *здоровенький* и аугментатив *здоровенный*) и существительного *здоровье* (*здоровьишко*, *здоровьице* и *nomina agentis здоровяга*). Наличие именно таких именных дериватов и, кстати, определенное преобладание деминутивных форм, как ни странно, является показателем важности здоровья для человека – еще Я. Гримм отмечал, что

уменьшительная форма выражает понятие не только немногого и малого, но и любезного, ласкательного. Поэтому уменьшительную форму придаем мы и великим, возвышенным, священным и даже страшным предметам для того, чтобы доверчиво к ним приблизиться и снискать их благосклонность (Grimm 1848: 664).

Остальные дериваты по преимуществу глагольные: *нездоровый* → *нездоровиться*; *здороветь* → *выздороветь* → *выздоровливать* → *выздоровливание*; *оздоровить* → *оздоровлять* → *оздоровление* (Тихонов 2014: 206–207), ср. также *оздоровляться*, *оздоровительный* (НБТСРЯ 705). В данном случае здоровье представляется как своего рода цель, конечная точка, к которой надлежит стремиться.

Церковнославянизм по происхождению, корень *здрав-* привносит в структуру концепта свою группу дериватов. Часть из них – это однокорневые образования *здравие*, *здравый*, *здрavo*, *здравость*, *зравица*, *здравница*, *зздравный*, *здравствовать*. Основное семантическое отличие слова *здравый* от его восточнославянского соответствия, как известно, состоит в том, что церковнославянизм обозначает, прежде всего, интеллектуальное здоровое состояние (НБТСРЯ 361). Лексема же *здравие* представляется в этом словаре как устаревшая, но следует также отметить ее принадлежность к книжной речи. Возможно, именно этот факт объясняет образование от нее достаточно большого количества композит, многие из которых являются терминологическими и употребляются в официально-деловой письменности: *здравомыслящий*, *здравомыслие*, *здрavoохранение*, *здрavoохранительный*, *здравпункт*, *здравотдел*, *Минздрав* – и это только те, которые указывает словарь (НБТСРЯ 361). Однако последние из них способны наращивать и модифицировать свою словообразовательную структуру, добавляя указание на локализацию учреждений здравоохранения – по данным НКРЯ, существуют такие сложные

² В настоящей статье не рассматриваются словообразовательные гнезда глаголов *здороваться* и *поздравлять*, поскольку их связь с современным состоянием концепта *ЗДОРОВЬЕ* воспринимается только опосредованно.

слова, как *крайздравотдел, губздравотдел, облздравотдел, райздравотдел, горздравотдел, мосздравотдел, мособлздравотдел, ленгорздравотдел, водздравотдел, наркомздрав, крайздрав, облздрав, горздрав*. Эти образования имеют неприятную прагматическую коннотацию советского новояза, однако они чрезвычайно живучи – ср. такое образование последних лет, как *росздрав, соцздрав, минсоцздрав*.

Указанные лексемы вносят в структуру концепта еще одно составляющее – здоровье как объект заботы государства, нередко бюрократической. Подобное представление находит интересное выражение в лексикализации корня – ср. форму *здрав* в значении ‘бюрократическое учреждение здравоохранения’ в примере *А врачи, надо сказать, были неплохие, из тех, кто на переднем крае трудились, а не по здоровам ховались*, еще, правда, не фиксируемое словарем.

Представление концепта *ЗДОРОВЬЕ* в синтагматических отношениях лексем

Выше здоровье было определено как норма, нормальное состояние человеческого организма. От нормы возможны отклонения как в негативную, так и в позитивную сторону. Как представляется, наиболее выразительно эти отклонения выражаются в адъективных синтагмах с существительным *здоровье*: со знаком плюс – *богатырское, бычье, доброе, завидное, крепкое, лошадиное, могучее, несокрушимое, прекрасное, отличное, сибирское, степное, хорошее, цветущее, чертовское*; со знаком минус – *неважнецкое, некрепкое, неокрепшее, ослабшее, паршивое, плохое, полуразрушенное, предательское, расшатанное, скверное, слабое, хилое, хлипкое, хрупкое*.

Сразу видно, что укрытое во внутренней форме слова архаическое представление о твердости и крепости здоровья получает убедительную реализацию в синтагматике – здоровье представляется, с одной стороны, как крепкое и несокрушимое, а с другой – некрепкое и хрупкое (вспомним, что хрупкими могут быть только твердые вещи). Это поддерживается объективными синтагмами – в словаре постоянно говорится про *укрепление здоровья* (ср. *укрепить здоровье*), о том, что здоровье *крепнет / окрепло*. Далее, потеря здоровья метафорически связывается с разрушением твердых тел: здоровье можно *разрушить* (ср. *полуразрушенное здоровье*), *подорвать, подточить, надорвать, размочалить*; говорится о том, что здоровье *надломилось*.

Выступающее таким образом здоровье, по-видимому, имеет вертикальную ориентацию, поскольку его порча также связана с тем, что оно *покачнулось* и *пошатнулось*, его можно *расхлябать* и *расшатать* (ср. *расшатанное здоровье*). При этом известно, что классическим представлением о вертикально ориентированном положении в пространстве является дерево: «Мировое дерево

и любой из его эквивалентов занимают вертикальное положение. Оно является доминантой, определяющей содержательную организацию вселенского пространства» (Топоров 2010: 216).

Здесь, возможно, мы возвращаемся к имплицитному представлению этимологического древесного кода. Однако гораздо ярче в метафорических представлениях реализуется более обобщенный растительный код: словарь утверждает, что можно *цвети здоровьем*, испытывать *расцвет сил и здоровья*, с одной стороны, а, с другой, *вянуть* ‘терять силы, здоровье’, *гнить* ‘жить в тяжелых, губительных для здоровья условиях’, *засохнуть* ‘потерять свежесть, красоту, здоровье’.

Выше говорилось о том, что в словарном представлении на парадигматической оси здоровье кажется практически исключительно антропоморфным. В синтагматике это трудно установить, единственно можно сказать, что оно трактуется как живой организм – по крайней мере, в словаре с упорством говорится о каузации его смерти – *губить /сгубить, гробить здоровье; убийственный, пагубный, губельный, губительный для здоровья*, ср. также переносное значение слова *могила* – ‘о чём-л., представляющем опасность для здоровья, жизни кого-л.’ (НБТСРЯ 549), о его расстройстве говорится – *здоровье ушло, ослабело, захромало, хиреет*, а при описании ухода за здоровьем используются глаголы *заботиться, печься, щадить* (ср. словарные примеры обычной коллокации этих слов – *заботиться об отце, о детях, о животных, о больном; печься о подрастающих детях; щадить пленных, побежденного врага* (НБТСРЯ 311, 830, 1509)).

Собственно териоморфный код реализуется в словаре только в синтагмах *бычье* и *лошадиное здоровье*, но НКРЯ утверждает, что здоровье также может быть *медвежье, конское, коровье, львиное, воловье, верблюжье* и т.д., ср. также *здоровый как буйвол*.

Однако представление о здоровье не ограничивается этим. Как бы в противоречие с представлением о здоровье как о живом организме вступает его трактовка как артефакта, созданного человеком. О потере здоровья говорится, что оно *попортилось* и *расклеилось*, а о восстановлении – нужно *поправить / подправить, отремонтировать / отремонтировать / подремонтировать, починить, подштопать*, ср. *здоровье наладилось*. Сюда же можно отнести синтагмы *беречь / побережь* и *терять / потерять / утратить здоровье*, принимая во внимание основное значение глаголов – *беречь* ‘хранить в целостности, сохранности’ и *терять* ‘лишаться чего-л. по небрежности (забывая, роняя, оставляя и т.п. где-л.’ (НБТСРЯ 72, 1320).

Интересен тот факт, что в «Новейшем большом толковом словаре русского языка» под ред. С. Кузнецова слова *вред* и *вредный* при достаточно нейтральной дефиниции (‘порча, ущерб’, ‘причиняющий или способный причинить вред’) в примерах представляются практически исключительно

по отношению к здоровью – ср. *Причинять вред своему здоровью; От этого лекарства ни вреда, ни пользы; «Боюсь, брусничная вода Мне не наделала б вреда»* (Пушкин); *вредный климат; вредные примеси; вредное растение; вредное производство (где условия трудового процесса отрицательно влияют на здоровье работающих)* (НБТСРЯ 157). А вот в словарной статье *Здоровье* существительное *польза* не упоминается вовсе, для однокоренного прилагательного же приведен единственный пример – *Прогулки полезны для здоровья* (НБТСРЯ 899).

Возможно, это происходит потому, что человеку в большой степени свойственны опасения за здоровье – ср. также *опасаться, побаиваться за здоровье*. Причем, по данным словаря, если здоровье является предметом интереса или референтом коммуникативного акта, то это, как правило, чужое здоровье – *тревожит Ваше здоровье; справиться, спросить о здоровье; послать узнать о здоровье; осведомиться о ч.-л. здоровье*. Со своей же стороны адресант оформляет подобный коммуникативный акт как жалобу – *жаловаться на здоровье; Разговор начинается с жалоб на здоровье; На здоровье не жалуясь*.

Особый род коммуникативного акта – просьбы, обращенные к Богу, – обслуживает лексема *здравие* (*молитвы во здравие, молебствовать о здравии близких, молебен о здравии родителей, поставить свечку за здравие, совершать требу за здравие*). Кроме этого она встречается в словаре во фразеологических конструкциях разной степени идиоматичности (*в добром здравии, здравия желаю, начать за здравие, а кончить за упокой*).

Реализация магической функции, направленной на приобретение здоровья, находит свое выражение также в ряде своего рода перформативов: *выпить за здоровье друзей, выпить тост за чье-л. здоровье, пить за чье-л. здоровье, выпить тост за здоровье хозяйки дома, выпить чару за здоровье хозяина*; ср. *здравный* – не только ‘содержащий молитвы во здравие кого-л.’, но и ‘выпиваемый за чье-л. здоровье’; *будь здоров* ‘пожелание здоровья, когда чокаются вином, а также тому, кто чихнул’.

В отличие от существительного, которое входит в застывшие, неживые для современного языка отношения, прилагательное *здравый* не является для русского языка устаревшим. Синтагматические отношения не позволяют считать его полным синонимом для слова *здоровый*, поскольку последнее в словарных примерах связывается, скорее, хотя и не исключительно, со здоровьем физическим, ср.: *больной, здоровый, цветущий вид у кого-л.; видеть сына здоровым и жизнерадостным; повысить сопротивляемость организма к простудным заболеваниям, сделать крепким, здоровым; здоровый естественный румянец*, ср. также реализации дальнейшего значения прилагательного *здоровый* ‘полезный для здоровья’: *здоровая пища, здоровый сон, здоровый климат*. Прерогативой же прилагательного *здравый* является ментальное здоровье, что отражено и в его словарной дефиниции, указывающей в качестве первого

значение ‘разумный, правильный’ (НБТСРЯ 361), и коллокациях – *здравый смысл, ум, рассудок, здравые рассуждения, мысли, здоровое размышление, мышление, понимание*; ср. также адвербиальные конструкции – *рассуждать, мыслить, поразмыслить здраво*.

Представление концепта *ЗДОРОВЬЕ* в словарях русского языка предыдущих эпох

Анализ лексического наполнения концепта *ЗДОРОВЬЕ* в более ранних толковых словарях русского языка убедительно демонстрирует его устойчивость в сознании носителей языка и, следовательно, в языковом образе мира.

Так, начало созданию первого толкового словаря русского языка – «Словаря Академии Российской» – было положено еще в первой половине XVIII в.: в его основу легли, в частности, материалы, которые начало собирать в 1735 г. Российское собрание Академии Наук. III-я же его часть, включающая дериваты корня *здрав-/здоров-*, увидела свет в 1792 г. (САР III 42–47). Эти дериваты практически те же, что и в современном словаре: *здравие / здорovie, здравый / здоровый, здравлю, здравствую, заздравный, здраво / здорово, здорovieю, выздоравливаю, выздоравливание, выздоровление, оздоравливаю, поздоравливаю*. Однако более чем два столетия, прошедшие с момента издания словаря, практически не повлияли на основу концепта.

Уже определение слова *здравие / здорovie* соотносит их с рассмотренным выше гиперонимом состояние: ‘состояние тела животного, когда все онаго части беспрепятственно и во всей силе естественные свои действия производят’³. Пример же, иллюстрирующий дефиницию, демонстрирует, как и в современном словаре, внутреннюю форму лексемы: *Здравие и крепость лучше всякаго злата*; ср. также представление одного из значений слова *здоровый*: ‘крепкое имеющий сложение тела’. Следует также сказать, что у этого фонетического варианта нет значения, связанного с состоянием ума, но оно представлено у прилагательного *здравый*: ср. ‘благий, добрый’ с примером *ум здравый*, также *здраво* ‘умно, благоразумно’.

Среди коллокаций встречаем снова две возможности вербальной реализации магической функции: *заздравный кубок, пить за здравие / за здорovie*, с одной стороны, и *заздравный молебен* ‘молебен о здравии кого отправленный’, с другой. Один из примеров употребления также показывает отмеченный выше интерес к чужому здорovieю – *Все ли у вас здорово, т.е. Домашние ваши или в доме вашем все ли благополучно?* Встречается и отмеченная выше как чрезвычайно распространенная синтагма *состояние здорovieя: здорovieю*

³ Все словарные тексты приводятся в современной орфографии.

‘в лучшее состояние здоровья прихожу’. Отмечено и устойчивое сочетание *Желаю здравия*.

Еще одна веха в развитии русской лексикографии – это создание «Толкового словаря русского языка» под ред. Д.Н. Ушакова, вызванное необходимостью кодификации языковой стихии, на изменение которой повлияли революционные потрясения и создание государства нового типа. I-й том словаря, содержащий рассматриваемые лексемы, вышел в 1935 г. Известно, что все толковые словари русского языка, изданные после 1917 г., преемственны, и это видно уже в определении лексемы *здоровье*: ‘нормальное состояние правильно функционирующего, неповрежденного организма’ (ТСРЯ I 35). Однако уже здесь возникает отличие от структуры семантики рассматриваемого слова, представляемой современным словарем: в ТСРЯ есть 2-е переносное значение – ‘внутренняя целостность, неповрежденность, отсутствие внутренней порчи, разложения’. Это очень интересное значение, связывающее наш концепт с древними представлениями. Как известно, соединение идей о цельности и здоровье содержится в глубинной семантике лексем, причем характерно оно для всей индоевропейской семьи языков, реализуясь не только дериватами корня **k^hai-lo-*, к которому восходит также праслав. **cel-*, но и производными от другого образования – и.-е. **sol-(u)-* (ср. др.-инд. *sarvātāti-* ‘невредимость, здоровье’ или лат. *saluus* ‘целый, невредимый, здоровый’ (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 812)).

ТСРЯ представляет те же дериваты корней *здоров-* / *драв-*, что и НБТСРЯ. Однако между словарями есть и расхождения. Так, мы узнаем, что курение и перекармливание признаются одинаково вредными как в сталинскую, так и в современную эпоху, но упоминание о вреде для здоровья половых излишеств исчезает из современного словаря, зато там появляются наркотики и нитраты, а также идея о том, что вред на производстве можно компенсировать повышенной оплатой труда.

Коллокации, содержащиеся в определении, поддерживаются случайными примерами-иллюстрациями. Эти случайные примеры дают представление и об общественной ситуации, создающей концепты, ср. в ТСРЯ иллюстрацию к слову *товарищ* – *Товарищи матери, берегите здоровье своих детей!* (ТСРЯ IV 720), или цитату из речи Сталина – *Разрешите провозгласить тост за науку, за ее процветание, за здоровье людей науки*, а также о том, что стереотипы меняются – из современного словаря исчезает пример *На его здоровье сказались ранения, полученные в боях* (ТСРЯ IV 199), замененный нейтральным *Пульс пришёл в норму, сказалось действие лекарства* (НБТСРЯ 1191). И если питье сохраняет свою магическую функцию в деле сохранения здоровья (*поднять бокал* ‘пить чье-н. здоровье’; *Ты пил недавно, знаю я, здоровье Дульской* (Пушкин); *...мы бутылку шампанского разопьем за здоровье обрученных* (Тургенев), то молитва и молебен однозначно ее утрачивают.

Есть и более тонкие расхождения. Так, современный человек, как уже было показано выше, жалуется на здоровье, а прошедший революцию и гражданскую войну – на нездоровье (ТСРЯ 1935: 843). В НБТСРЯ появляются разговорные элементы, ср. *неважнецкое, паршивое здоровье*, и такие же метафоры – *гробить здоровье, здоровье хромает*. Однако этих различий немного, и «Толковый словарь русского языка» под ред. Д.Н. Ушакова является еще одним доказательством стабильности концепта *ЗДОРОВЬЕ* в диахронической перспективе русского языка.

Заключение

Словарь предоставляет достаточное количество материала для репрезентативных выводов. Так, в «Новейшем большом толковом словаре русского языка» под ред. С.А. Кузнецова количество употреблений лексем с корнем *здоров* достигает 722 единиц. Кроме того, используя лексикографические источники, мы имеем возможность проследить динамику стереотипа, сравнивая современные данные с тем, что представляет созданный более чем полвека назад «Толковый словарь русского языка» под ред. Д.Н. Ушакова или отделенный от нас несколькими столетиями «Словарь Академии Российской».

Для анализа можно использовать информацию, предоставляемую как самой словарной статьей (*здоровье, здоровый, выздоровление*), так и дефиницией иной лексемы (*поминать* ‘молиться о здоровье живого или об упокоении умершего’ (НБТСРЯ 915)), причем переносные значения слов раскрывают интересные стороны концептуальных представлений (*сгореть* в 6-м значении – ‘потерять силы, здоровье, умереть (в результате лишения, тяжёлой работы, от неправильного образа жизни и т.п.’ (НБТСРЯ 1166)). Коллокации, содержащиеся в определении, поддерживаются случайными примерами-иллюстрациями (*обидеть. Природа здоровьем меня не обидела* (Большой толковый словарь 2000: 668)), отражающими, тем не менее, существо концептуальных представлений и дающими представление об общественной ситуации.

Анализ парадигматических отношений продемонстрировал, что *здоровье* в современном словаре представляется как состояние именно человека, это норма, от которой возможны различные отклонения. Синтагматика рассматриваемых лексем показывает, что представление концепта раскидывает обширную понятийную сеть – с одной стороны, здоровье может представляться как живой организм, при этом быть антропоморфным и териоморфным, с другой же выступать как неживой объект – артефакт или механизм, из чего можно сделать вывод о том, что концепт *ЗДОРОВЬЕ* занимает одно из центральных мест в языковом сознании человека.

Литература

- Александрова Зинаида Е., 2001, *Словарь синонимов русского языка*, Москва: Русский язык.
- Апресян Юрий Д., 1995, *Избранные труды*. Т. 1. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва: Языки русской культуры; Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Бартминьский Ежи, 2005, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва: Индрик.
- Вольф Елена М., 1986, *Оценочное значение и соотношение признаков „хорошо / плохо“*, „Вопросы языкознания” 5, С. 98–106.
- Гамкрелидзе Тамаз В., Иванов Вячеслав В., 1984, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. 1, 2, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Грибер Юлия А., Юнг Ивар Л., 2018, *Здоровье и болезнь: цветовые ассоциации в современной русской культуре*, „Человек и культура”, 5, С. 32–43. DOI: 10.25136/2409-8744.2018.5.23491
- Кириленко Елена И., 2005, *Концепт здоровья в русской языковой традиции*, „Бюллетень сибирской медицины”, 4(3), С. 66–74. DOI: 10.20538/1682-0363-2005-3-66-74
- Мартынов Виктор В., 2000, *Славянские анаграммы*, [в:] *Этимология. 1997–1999*, ред. Жанна Ж. Варбот и др., Москва: Наука, С. 102–106.
- Небжеговска-Бартминьска Станислава, 2017, *Стереотипы и ценности в языковой картине мира*, [в:] *Текст в языке, речи, культуре*, ред. Алла А. Кожинава, Минск: РИВШ, С. 215–233.
- Пенягина Елена Б., 2020, *Вариативность концепта «здоровье»: лингвокогнитивное исследование*, „Социо- и психолингвистические исследования”, 8, С. 156–160.
- Петкау Александра Ю., 2015, *Концепт здоровья: модификация когнитивных признаков (по данным газетных и рекламных текстов советского и постсоветского периодов)*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Екатеринбург.
- Тимошенко Людмила О., 2005, *Скалярно-анатомический комплекс концепта здоровье в русском и английском языках*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Уфа.
- Тихонов Александр Н., 2014, *Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным*, Москва: АСТ.
- Топоров Владимир Н., 2010, *Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы*, т. 1, Москва: Рукописные памятники Древней Руси.
- Туленинова Лариса В., 2008, *Концепты «здоровье» и «болезнь» в английской и русской лингвокультурах*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Волгоград.
- Фасмер Макс, 1986, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Москва: Прогресс.
- Фролов Владимир А., 1974–1989, *Здоровье*, [в:] *Большая Медицинская Энциклопедия*, гл. ред. Борис В. Петровский, Москва. (онлайн версия), <https://бмэ.орг/index.php/ЗДОРОВЬЕ> [дата доступа: 20.08.2021].

- Grimm Jakob, 1848, *Deutsche Grammatik*, Bd. 3, Göttingen: Dieterich.
- Jakubowicz Mariola, 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 173–183.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 155–172.

Источники и сокращения

- НБТСРЯ – Кузнецов Сергей А. (гл. ред.), *Новейший большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург, Москва: Норинт; Рипол классик, 2008.
- НКРЯ – *Национальный корпус русского языка: информационно-справочная система, основанная на собрании русских текстов в электронной форме*, <http://www.ruscorpora.ru/index.html> [дата доступа: 20.08.2021].
- САР – *Словарь Академии Российской*, ч. 3, Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1792.
- ТСРЯ – Ушаков Дмитрий Н., *Толковый словарь русского языка*, 4 т., Москва: Государственный институт „Советская энциклопедия”, 1935–1940.

The concept of HEALTH in the Russian language. A view from lexicography

Abstract: The article presents the results of research into the concept of HEALTH in lexicographic sources. This analysis is conducted in the spirit of the cognitive definition (as understood by Jerzy Bartmiński), so that the world is approached in terms of a network of meanings, both paradigmatically and syntagmatically. “The Latest Academic Dictionary of Russian” [*Noveyshiyy bolshoy tolkovyy slovar’ russkogo yazyka*], edited by S. Kuznetsov, has been studied for the purpose. The analysis of paradigmatic relations has shown that a modern dictionary portrays HEALTH as a state of a person, a norm which admits certain deviations. The analysis of syntagmatic relations has shown that the concept HEALTH occupies one of the central places in the human mind. In this way, a vast conceptual network is covered. HEALTH, on the one hand, can be viewed as a living organism with anthropomorphic and theriomorphic features. On the other hand, it can be viewed as an inanimate object, an artifact or mechanism. Both paradigmatic and syntagmatic relations involve the presence of the inner form of the lexeme *zdorovye* ‘health’ (Proto-Slavic **-dorvь* ‘strong tree’). The study of historical dictionaries shows that the concept HEALTH, among the Russian-speaking community, has not undergone significant changes in the course of time.

Keywords: ethnolinguistics; HEALTH; concept; lexicography; cognitive definition

Nadezhda Nikolova

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

ORCID: 0000-0002-1076-7964

e-mail: nvnikolova@abv.bg

The concept *ЛЕКАР* (DOCTOR) in Bulgarian linguaculture

Abstract: The concept *ЛЕКАР* (DOCTOR) is examined here as a universal notion, yet selected parameters, value components, objective and subjective, figurative and descriptive aspects as well as different types of evaluation are defined and referred specifically to Bulgarian linguaculture. The study of the concept *ЛЕКАР* (DOCTOR) in the linguacultural context allows identifying universal, psychological, ethical and specific components. The focus of the study includes words, expressions (including phraseological compounds) extracted from dictionaries and from medical texts. The professional culture of doctors is based on their medical activity, including the subjects themselves, their awareness of values, knowledge and ideals.

Keywords: concept; *ЛЕКАР* (DOCTOR); language awareness; values; linguistics; linguaculture

1. Introduction

In our dynamic modern world, the personality of the doctor and his professional competences are the center of attention of scientists, linguists, culturologists, psychologists and others. On the grounds of ethnolinguistics, Jerzy Bartmiński and Wojciech Chlebda point out that “the concept consists not only of cognitive (conceptual) content, but also of emotional and pragmatic content based on the individual and social experience of people” (Bartmiński and Chlebda 2013: 71).

The aim of this study is to analyze the concept *ЛЕКАР* (DOCTOR) in Bulgarian linguaculture. The study of this concept in the linguistic and cultural aspects allows us to identify in it universal, psychological, ethical and specific components. The identification of the traditionally established axiological parameters of the concepts important for a given society, DOCTOR included, and their current transformations have a high cognitive value.

The Bulgarian term for *лекар* ‘doctor’, in addition to its social significance, is important for the language and culture of the Bulgarians. In their linguistic

consciousness, it is presented with meanings that are expressed through lexical units, aphorisms, etiquette formulas, as well as speech-behavioral tactics.

What we focus our examination on here includes words, conventionalized phrases excerpted from dictionaries, texts of medical provenience, all amounting to presenting the concept as it appears in the linguistic consciousness of the Bulgarians. We assume, then, that *ЛЕКАР* (DOCTOR) is a social concept whose parameters, the value components, objective and subjective, imaginary and descriptive aspects, different types of assessments can be identified in Bulgarian linguaculture.

2. From words to concepts

The *Bulgarian Etymological Dictionary* (Vol. 3, 2012), edited by Vladimir Georgiev, gives the following definition for the term *лекар* ‘doctor’: “doctor, doctor specialist in medicine”. The term is believed to have been borrowed from Russian, but it probably originated from the Bulgarian word that happened to be reinforced by the Russian corresponding expression, especially after the Liberation, when there were many Russian doctors in our country.

Derivative words of *лекар* ‘doctor’ (in the *Bulgarian Etymological Dictionary*) include the following: *лекар* (doctor), the derivative *lekarnitsa* ‘pharmacy’ (Mihalaki Georgiev), and the derivatives that correspond to the English *medical*, *drug*, *medicinal*, *drug manufacturer*, *drug production*, *drug supply*, *dentist* (man or woman), *dental*, *dentistry*.

The *Bulgarian Etymological Dictionary* states:

Doctor: a folk healer who treats with herbs, doctor, lekarin 17c. (Trojan-damaskin), from Proto-Slavic *лекаръ*, derivative of drug meaning cure. Derivative words of a doctor are: *лекарица* (Raduil, Samokov region; Sofia region; Gintsi, Godechko), *лекарка* (Sofia region), *лекарски*, *лекаре*, the diminutive *лекарищина*, the old-fashioned *медицина* (Ivan Bogorov) (Cf. BER 2012: 352–353).

In the Bulgarian language, synonyms of doctor are: medic, physician, healer and dentist.

A medic is a doctor; medical Student. The term is borrowed from the Russian medic or directly from the Latin *medicus* meaning healer. Derivative words are: medic, medical-sanitary, medical-pharmaceutical (BER 2012: 352–353).

In the *Bulgarian Etymological Dictionary*, Vol. 1, 2012, ed. of IBL, BAS, doctor is defined as *лекар*, popular names *дохтор* and *дофтор*. Derivative words are: *докторски*, *докторка*, the name used for a female doctor, *докторици*, *the spoken докторувам* (BER 2012: 408).

Naiden Gerov, in the *Dictionary of the Bulgarian Language*, Vol. 3, notes two meanings for the name *лекар* (doctor): *лекаръ* 1. Who knows how to heal with

herbs, with herbs; *бияр, вражалец; зелейник*. 2. Who knows how to treat the sick: *hekim in, doctor. Horse doctor; equine veterinarian* (Gerov 1995: 31).

The *Dictionary of Bulgarian Language* provides the following definition of the concept of лекар (doctor):

ЛЕКАР, -yat, -ya, pl. -i, m. 1. A specialist with higher medical education entitled to treat patients; doctor. He had a degree in medicine from Munich with very good professors, and it seemed that he was not a bad doctor. P. Vezhinov, ZNN, 26. The doctor examined the patient carefully: following the usual procedure, he knocked on his chest. T. Vlaykov, Work II, 55. Sokolov was Marko's family doctor and came to visit Asencha. Iv. Vazov, Work XXII, 32. 2. Extd. Healer. How many people are gifted to perform examinations accurately, they could be doctors without studying medicine. Chron., 1871, 150.

◇ Veterinarian. A specialist with higher medical education who treats animals, usually domestic animals. He was accompanied by a man with glasses – a veterinarian. He examined the sick dog carefully and said he had pneumonia. Iv. Planinski, BS, 32. The young veterinarian Borislavov went to the hospital in the morning, feeling cold and curled up in his student coat. Iv. Venkov, HKN, 79. (RBEChol 1995: 582).

МЕДИК, pl. -ci, m. 1. Specialist in medicine; physician, doctor. “I’m just a medic”. And her husband is a doctor, the only doctor, alas, whom she can tolerate. Em. Manov, BG, 101. And isn’t it time for our more skilled medics to present us with a short hygiene textbook for schools? Stup., 1875, no. 9–10, 67.

2. Medical student. The students finished dinner. Most of them were lawyers and a medic. Iv. Vazov, Work XXV, 157–158. They mentioned [Balashev and Dimka] the man Balashev had talked about ... A medic from their neighborhood in Ruse who had not graduated. A. Strashimirov, K, 72. – From Latin medicus ‘doctor’ through Russian. *mèdik*. – School Mag., 1871, vol. 1. (RBEChol 1998: 271).

HEALER, -yat, -ya, pl. -i, m. 1. A person who can heal, usually. with herbs without any special formal medical education; healer, doctor. From generation to generation, the art of curing diseases and understanding herbs had been passed down to the people of Cheslavov. There were famous healers among them, so the sick came to Kostenets all the way from the Danube and Ohrid. A. Donchev, SVS, 121. In Ohrid the ruins of an old church have preserved in their frescoes the icons of their patrons Kozma and Damyan, saints and healers from the III century. N. Dragova, KO, 99. Maver was a folk healer and in his kitchen one could see many tufts of dry grass hanging on the walls. Y. Radichkov, ChP, 222. He knew from acquaintances about folk healers who simply performed miracles with the help of herbs and other non-medical means; Maria did not believe in miracles, but she wanted to believe in the success of these healers. A. Nakovski, MPP, 75. She herself acknowledged that the veterinarian Belyashki was capable both as a surgeon and as a healer. St. Daskalov, SL, 218.

2. Archaic. Physician, doctor. Have you calculated how much a hike costs, [...] The carts, the food [...], paying healers. D. Dobrevski, BI, 198. Only the clergy could learn to read and write; only the clergy had the right to be ministers, scientists, healers. Knowledge Magazine, 1875, no. 9, 132. (RBEChol 1998: 631)

DOCTOR¹ m. Colloq. Specialist with higher medical education entitled to treat patients (abbreviated “Dr.”); doctor (acc. to meaning 1.). “What about you, Kircho?” What do you do for a living? “I’m a physician [...] a doctor”, he said. G. Karaslavov, *Selected Works I*, 290. – Why should I visit Tatarchev? There are better and more capable doctors than him –in the Italian hospital. They advised me to go to Geneva, where even more learned doctors lived. D. Sprostranov, S, 59. His voice sobbed pleadingly: [...] – Our children are sick. We have money neither for a doctor nor for cures. D. Dimov, T, 216. – Man, are you feeling well? [...] What’s wrong? Are you ill? If you are sick, visit a doctor to examine you and prescribe you something. Y. Yovkov, WH (Women’s Heart), 114.

◇ Equine vet. Colloq. *Condescending*. Veterinarian. An equine vet, but he is an excellent doctor and can treat people as well. (RBEChol1984: 256)

DENTIST, -yat, -ya, pl. -i, m. A specialist doctor who treats and extracts teeth; dentist. A hospital with 20 beds has just been opened. It will be serviced by a surgeon, therapist, gynecologist and dentist. N. Furnadzhiev, MP, 59. (RBEChol 1987: 1017)

In *Dictionary of New Words in the Bulgarian Language* by Em. Pernishka, Diana Blagoeva and Siya Kolkovska the phrase is: „personal doctor m. Personal; doctor with the following meaning: General practitioner chosen by his patients as the attending physician. For example: *Everyone should go to their GP at least once a year for a preventive examination. To do basic blood tests, to share even minimal complaints* (RNDBE 2010: 246).

In the Bulgarian language there is a use of stable word combinations: *Bulgarian doctor, certified doctor, attending physician, doctor on duty, general practitioner, practitioner, military doctor, veterinarian, personal doctor, family doctor, ophthalmologist, dermatologist, family doctor, ship doctor, camp doctor, humane doctor, forensic doctor, senior doctor, dentist, honorary doctor, sports doctor, district doctor, provincial doctor, municipal doctor, regimental doctor, chief doctor, pediatrician, young doctor, district doctor, village doctor, urban doctor, local doctor, experienced doctor, staff doctor, resident doctor, provincial doctor, new doctor, world doctor, court doctor, palace doctor, port doctor, etc.*

The concept лекар (doctor) has constant, long-term and variable characteristics. It includes values and anti-values and different types of assessment – objective and subjective, divided into:

- (a) the doctor’s self-assessment;
- (b) assessment based on medical specializations;
- (c) peer assessment;
- (d) patient assessment, as well as images, stereotypes (pragmatic, sociocultural, speech production), including verbal formulas of speech communication and used in doctor–patient communication. Humanity, professionalism, dedication, selflessness, respect for the patient, the ability to comfort and even hide the cruel truth about the patient’s health, courage, intelligence, speed and accuracy of action, high

morals, kindness, nobility, sensitivity, morality, ethics, professional duty (to the patient, his relatives, to colleagues, to society), decency, warmth, conscientiousness, self-control, knowledge of human nature, honesty, responsibility, authority among colleagues and patients, experience, increased self-demand, responsiveness, compassion, patience, courtesy, tenderness in attitude, attentiveness, empathy, compassion, thoughtfulness of actions, fear of causing harm, striving for self-improvement, ability to listen, ethics and support, lack of greed, manifestation of the qualities of a strong linguistic personality (Bolokova 2009: 5).

Three types of assessment are characteristic of the concept *лекар* „doctor“ – internal, regulatory and external. The subjective components of the axiology of the concept under consideration include the doctor’s self-assessment, his assessment by colleagues and patients – and they can vary considerably. In addition, there is the so-called medical ethics „for your information only“, i.e. among colleagues, and „for others“ – for patients, their relatives, etc. The assessment in medicine also differs, some medical specialties and specializations are axiologically (implicitly or explicitly) opposed to others (Bolokova 2009: 6).

The axiology of the linguistic and cultural concept of *лекар* „doctor“ is due to the inclusion in those cultural values that are constant: this is the life of every person, the biological survival of society and humanity as a whole.

A number of concepts, especially culturally significant ones, define cultural stereotypes, and stereotypes in turn can be represented by concepts; in both cases the axiological component is extremely important. In stereotypes, some researchers distinguish two categories: deep and superficial. Superficial stereotypes are those ideas about a certain period that are determined by the historical, international, domestic political situation or other temporary factors.

3. From concepts to stereotypes: in-between positive and negative judgements

A number of concepts, especially culturally significant ones, define cultural stereotypes, and stereotypes in turn can be represented by concepts; in both cases the axiological component is extremely important. In stereotypes, some researchers distinguish two categories: deep and superficial ones. Superficial stereotypes are those ideas about a certain period that are determined by the corresponding historical, international, domestic political situation or other temporary factors.

These stereotypes change proportionately to social situations. The duration of their existence depends on the general stability of a given society. Deep stereotypes, as a rule, are unchanged; they do not fluctuate over time. They are extremely stable and are of the greatest interest for the study of the peculiarities of the national character (Pavlovskaya 1998: 98).

One way or another, stereotypes undergo different types of transformations. Observing the change in the axiological parameters of the concept *лекар* DOCTOR in the modern Bulgarian linguaculture, we can note the presence of two opposite tendencies:

- (1) strengthening the positive assessment, and
- (2) weakening the positive evaluation.

A number of factors explain the increase in positive evaluation. At present, the importance of medicine and the professionalism of doctors are increasing as people begin to pay much more attention to their health; the concept of “healthy lifestyle” has become relevant. The improvement of living conditions in connection with the development of information technology and the educational role of the media make people pay more attention to those aspects and dimensions of everyday life that are related to hygiene. The development of medicine, the emergence of new drugs and medical equipment, technologies for operations, the spread of medical knowledge, the emergence of pharmacies and medical centers even in the most remote settlements, the abolition of the ban on traditional medicine do change people’s minds and, therefore, the once common saying “God takes what he has bestowed”, which is usually used in connection with a serious illness or death, is gradually being replaced in common understanding by the need to seek timely medical care instead of waiting and not taking any action during an illness.

Curing a number of diseases that were once considered incurable, alleviating the suffering of sick people certainly makes people feel grateful to doctors, even admire them, which increases the positive assessment contained in the concept DOCTOR.

In addition, the evaluation component of the DOCTOR concept is also increasing due to the fact that special attention is paid to ethical issues. To give some examples of this stand: the medical profession is the most humane and at the same time the most responsible (Shabanov 2011: 114). Another example: the role of the physician is so sublime that humanity has highly valued it from the very beginning of its existence, and since it could not imagine that a simple human genius is capable of inventing medical art, it has attributed it to divine revelation (Petrov 2011: 119).

It is the task and duty of the physician and the benefactor to penetrate the soul of the sufferer, to inspect even the slightest disturbances there, and to work for their elimination. (Cholakov 2011: 136).

Science and duty, here are two words that can characterize the case of the doctor. (Iv. Moscow 2011: 117).

The doctor is the patient’s natural advocate (Virkhov 2011: 118).

Regarding the strengthening of the second of the noted trends – negative assessments, which ultimately leads to the destruction of the positive axiology of the concept under consideration – we will cite the following facts.

In the Bulgarian linguaculture, there have long been negative assessments related to the concept DOCTOR in the Bulgarian paremiias related to health and treatment, along with the positive assessments, although in insignificant quantities, there are still negative ones, for example: *He who heals will hurt*, in an English translation.

And, thus, quite a few modern proverbs and aphorisms contain an ironic attitude towards doctors, for example, to give an English rendition again, *If the patient really wants to live, doctors are powerless.*

In the modern Bulgarian language there are metaphorical uses of лекар (doctors), such as *butcher*, butcher (for a bad surgeon), *psycho*, *schizo* (for a psychiatrist, psychotherapist), *bloodsucker* (for a hematologist) and others. They are all used in speech with a connotation of disapproval, contempt, often accompanied by emotions of anger, irritation, aggression, suffering.

Next, there are aphorisms about the poor quality of treatment, about the low qualifications of doctors.

There are also inhumane values attached to the concept DOCTOR: in difference, heartlessness, rudeness, insults from the doctor, nervousness, class and national prejudices, unwillingness to consult with colleagues, intolerance of other people's opinions, overestimated self-confidence and ambition, to superiority in every way. The concept of a strong linguistic personality for a doctor excludes excessive talkativeness, pretentiousness, etc.

4. Conclusion

In the conceptual world of our society today, лекар (the doctor, healer) remains a positive notion, a professional image. It is valuable because it expresses certain mental and ethical ideas about the social status of the medical profession and cultural purpose. The work process of лекар (doctor) determines the specifics of his professional functions and gives social meaning to this activity.

The doctor is distinguished by his humanity, professionalism, dedication, responsibility, responsiveness, high morals, honesty, kindness, nobility, sensitivity, empathy, compassion, etc.; the image is characterized by axiological aspects that emphasize its universality. The professional culture of the doctor is based on his or her medical activity, including the subject, their values, knowledge and ideals. Communication in medicine, healthcare and public health is becoming increasingly important for the physical and mental health of humans, for the well-being and satisfaction of both the individual and modern society.

References

- Bartmiński, Jerzy and Wojciech Chlebda. 2013. Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 25: 69–95.
- Bolokova, Nurieta. 2009. Lingvokulturologicheskij analiz koncept VRACH/MEDIK (na materiale ruskovo i anglijskavo jazika). Avtoreferat.

- Cholakov, Dimitar. 2011. Lekar – bolen. – V: Zapryanov, N., Lyochkova, Za medicinata (Misli i aforizmi). Plovdiv, s. 136.
- Gerov, Najden. 1995. *Rečnik na balgarski jaezik*, vol. 3. Sofija.
- Moscov, Ivan. 2011. *Lekaryat – sushtnost i obshtestvena znachimost*. – V: Zapryanov, N., Lyochkova, Za medicinata (Misli i aforizmi). Plovdiv, s. 117.
- Pavlovskaja, Anna. 1998. *Ethnic stereotypes in the light of intercultural communication* [Etnicheskije stereotipi v svete medzhkul'turnoj kommunikazij], „Bulletin of Moscow University” Ser. 19. „Linguistics and intercultural communication”.
- Petrov, Todor. 2011. *Lekaryat – sushtnost i obshtestvena znachimost*. – V: Zapryanov, N., Lyochkova, Za medicinata (Misli i aforizmi). Plovdiv, s. 119.
- Shabanov, Aleksandr, N. 2011. *Lekaryat – sushtnost i obshtestvena znachimost*. – V: Zapryanov, N., Lyochkova, Za medicinata (Misli i aforizmi). Plovdiv, s. 114.
- Virkhov, Rudolf. 2011. *Lekaryat – sushtnost i obshtestvena znachimost*. – V: Zapryanov, N., Lyochkova, M. 2011. *Za medicinata (Misli i aforizmi)*. Plovdiv, s. 116.

Dictionaries

- BERGulZaGe – Gulubov, Ivan, Jordan Zaimov, Vladimir Georgiev, Stefan Ilčev (eds.). 2012. *Bulgarski etimologichen rečnik*. Sofija.
- RBEChol – Cholakova Kristalina (ed.). 1984/1995. *Rečnik na balgarski jaezik*, vols. 4 and 8. Sofija.
- RBEKuChor – Kuvlieva-Michajkova, Vesa and Marija Choroleeva (eds.). 1987/1998. *Rečnik na balgarski jaezik*, vols. 5 and 9. Sofija.
- RBE – *Rechnik na balgarski jaezik*. Sofia [accessed at: <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>, updated 30 January 2019].
- RNDBE – Pernichka, Emiliya, Diyana Blagoeva, S. Kolkovska. 2010. *Rečnik na novi tedumi v balgarski jaezik*. Sofija.

Koncept LEKARZ w bułgarskiej lingwokulturze

Streszczenie: W dynamice współczesnego świata osobowość lekarza znajduje się w centrum uwagi lingwistów, kulturoznawców, psychologów i innych. Celem niniejszego opracowania jest analiza konceptu LEKARZ w bułgarskiej lingwokulturze. Koncept LEKARZ jest traktowany jako pojęcie uniwersalne, przy czym definiowane są tutaj parametry, wartości, aspekty obiektywne i subiektywne, figuratywne i opisowe, jak i różne typy oceny na podstawie danych charakterystycznych dla bułgarskiej lingwokultury. Badanie konceptu LEKARZ w aspekcie językowo-kulturowym pozwala na identyfikację komponentów uniwersalnych, psychologicznych, etycznych i specyficznych. Przedmiotem badań są wyrazy, wyrażenia (w tym związki frazeologiczne) wyekscerpowane ze słowników i z tekstów literatury medycznej. Kultura zawodowa lekarza opiera się na zawodowej działalności medycznej, w tym na samym podmiocie, jego świadomości wartości, wiedzy i ideałach.

Słowa kluczowe: koncept; LEKARZ; świadomość językowa; wartości; lingwistyka; kultura językowa

Noty o autorach

Jerzy Bartmiński (1939–2022) – ur. w Przemyślu; profesor Instytutu Filologii Polskiej UMCS i Instytutu Sławistyki PAN, etnolingwista i folklorysta, badacz semantyki, stylistyki, tekstologii, aksjologii. Studia polonistyczne w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie 1956–1961, członek czynny Polskiej Akademii Umiejętności. Założyciel i wieloletni reaktor naczelny międzynarodowego rocznika „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” (t. 1–30, 1988–2018, od roku 2019 redaktor honorowy). Przewodniczący Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów. Autor prawie 700 prac, w tym 14 książek autorskich: *O języku folkloru* (Wrocław 1973); *O derywacji stylistycznej: gwara ludowa w funkcji języka artystycznego* (Lublin 1977); *Nazwiska obce w języku polskim* (współaut. I. Bartmińska) 1978 (3 wydania); *Folklor – język – poetyka* (1990); *Jazykovej obraz mira: očerki po ètnolingvistike* (Moskwa 2005); *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne* (Lublin 2007, 2 wydania); *Językowe podstawy obrazu świata 2006* (Lublin, 5 wydań), *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, (London 2009); *Tekstologia 2009* (współaut. S. Niebrzegowska-Bartmińska); *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije* (Beograd 2011); *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze* (Lublin 2014); *Jazyk v kontextu kultury* (Praha 2016); *Język w kontekście kultury czyli co dziś znaczy metafora „europejski dom”?* (Wrocław 2018); *Ludzie, których spotkałem. Sylwetki i wspomnienia* (Lublin 2021). Redaktor tomu *Współczesny język polski* (5 wydań), redaktor *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (od r. 1996-), tomu *Lubelskie* w PAN-owskiej serii *Polska Pieśń i Muzyka Ludowa* (6 części, 2011), *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (t. 1–5, 2015–2019). W roku 2016 wyróżniony Medalem Prezydenta RP „Zasłużony dla polszczyzny”.

Ewa Białek – doktor habilitowany, adiunkt w Katedrze Językoznawstwa Słowiańskiego Instytutu Neofilologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania naukowe: teoria, praktyka i dydaktyka przekładu, leksykografia przekładowa, dyskurs dyplomatyczny, etnolingwistyka, współczesny język rosyjski i in. Autorka ponad 70 artykułów naukowych opublikowanych w monografiach zbiorowych oraz czasopismach w kraju i za granicą („Przeгляд

Rusycystyczny”, „Slavia Orientalis”, „Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu”, „Filologiczeskije Nauki” i in.). Dorobek obejmuje także monografię pt. *Kolokacja w przekładzie. Studium rosyjsko-polskie* (2009) oraz dwa słowniki: *Kolokacja w przekładzie. Słownik rosyjsko-polski / Коллокация в переводе. Русско-польский словарь* (2011), *Dyplomacja i polityka. Rosyjsko-polski słownik przekładowy, А-Д* (2019), Lublin, Wydawnictwo UMCS. Uczestnik międzynarodowego projektu badawczego EUROJOS, współautor artykułów na temat konceptu ЧЕСТЬ ‘honor, godność’ w języku rosyjskim (LASIS, t. V). Tłumacz. Brała udział w kilkudziesięciu krajowych i zagranicznych konferencjach naukowych.

e-mail: ewa.bialek@mail.umcs.pl

Alexander Bogomolov – Born 1963, graduated from St. Petersburg State University, Oriental Department, Russia (1986). Holds Ph.D. in Arabic linguistics from the Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow and Dr. hab. degree from Taras Shevchenko National University of Kyiv. Since January 2014 director, A. Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine. Research interests include Arab and Ukrainian political discourse, Middle Eastern politics, Muslim minorities in Ukraine (particularly, Crimea), and post-Soviet identity politics. Lived and traveled extensively in the Middle East. Speaks near native Arabic including spoken dialects and fluent Persian. Most recent book: ‘Names of the Revolution: the Arab Spring Discourse’ (in Ukrainian).

e-mail: o.bogomolov@oriental-studies.org.ua

Natalia Długosz – doktor habilitowany, profesor UAM, pracuje w Instytucie Filologii Słowiańskiej UAM w Poznaniu. Zainteresowania naukowe oscylują wokół zagadnień: językoznawstwa konfrontatywnego (zwłaszcza bułgarsko-polskiego słowotwórstwa porównawczego), etnolingwistyki (badania nad wybranymi elementami słowiańskiego JOS), języków mniejszościowych (zwłaszcza języka Goran) oraz kognitywno-komunikacyjnego opisu znaczenia nowych jednostek leksykalnych. Autorka monografii *Słowotwórstwo polskich i bułgarskich deminutywów rzeczownikowych* (2009) i *O znakach ubezwłasnowolnionych, czyli o nowych polskich i bułgarskich compositach bezafiksalnych w medialnym dyskursie publicystycznym* (2017) oraz kilkudziesięciu artykułów.

e-mail: natrek43@gmail.com

Людмила Ль. Фёдорова – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой теоретической и прикладной лингвистики Института лингвистики Российского государственного гуманитарного университета (РГГУ). Окончила Московский государственный университет (МГУ), где защитила диссертацию «К понятию коммуникативной компетенции». Работала в МГУ,

далее в РГГУ. Читаемые курсы: Семиотика, Социоллингвистика, История и теория письма, Этнолингвистика, Основы теории коммуникации и др. Опубликованы учебные пособия: *Семиотика* (2004), *История и теория письма* (2015), *Семиотика: Курс лекций для аспирантов и магистрантов* (2019), монография *Линейный и эмблематический принципы в письме и в языке* (2020), научно-популярное издание *Лингвистическая мозаика* (2020). В проекте EUROJOS с 2013 г. Участвовала в разработке словарных статей томов дом и честь Аксиологического лексикона славян и их соседей. Подготавливает с соавторами статьи по концепту семья в русском, финском, испанском языках.

e-mail: lfvoux@yandex.ru

Илиана Генев-Пухалева – доктор habilitowany, adiunkt w Instytucie Slawistyki Zachodniej i Południowej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego; slawistka i nowogrecystka. Specjalizuje się w językoznawstwie konfrontatywnym i stosowanym, terminoznawstwie, etno- oraz aksjolingwistyce. Autorka książek *Терминологията на Европейския съюз. Съпоставка на българската, гръцката, полската и английската терминология на правото на околната среда* (Katowice, 2015), *Казано на каменски. Етнолингвистично изследване на кв. Каменица – Велинград* (София, 2008; współautorzy: Г. Пухалев, С. Керемидчиева) oraz wielu artykułów, publikowanych w monografiach wieloautorских i czasopismach: „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, „Български език”, „Research in Language” i in. Uczestniczka międzynarodowego projektu badawczego EUROJOS. Obecnie redaktor naczelna czasopisma naukowego o mniejszościach „Zeszyty Łużyckie”.

e-mail: i.genew-puhalewa@uw.edu.pl

Monika Grzeszczak – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa germańskiego i polskiego, pracownik w Instytucie Językoznawstwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Obszar badań naukowych: językoznawstwo kontrastywne polsko-niemieckie; etnolingwistyka (wzajemne relacje języka i kultury); semantyka (problemy definiowania pojęć). Od 2009 roku do chwili obecnej uczestnik i wykonawca w międzynarodowym projekcie badawczym *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym* oraz konwersatorium EUROJOS, działającym pod wspólnym patronatem Komisji Etnolingwistycznej Międzynarodowego Komitetu Slawistów oraz Instytutu Slawistyki PAN. Autorka prac z zakresu aksjologii, w tym monografii *ДЕМОКРАЦИЯ i jej miejsce w hierarchii polskich wartości* (2015), przygotowanej na bazie rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Jerzego Bartmińskiego.

e-mail: monika.grzeszczak@op.pl

Aleksander Kacprzak – doktorant w Katedrze Skandynawistyki na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Przygotowuje pracę doktorską nt. duńskiego konceptu *KÆRLIGHED* (miłość), w której bada strukturę całego konceptu oraz stara się ukazać jego unikatowość w kontekście innych języków europejskich. Obecnie pracuje także nad poszerzeniem swojej perspektywy o język amharski. Zainteresowania naukowe: relatywizm kulturowo-językowy, kognitywistyka, filozofia języka, konceptualizacja uczuć.

e-mail: aleksander.kacprzak@amu.edu.pl

Ilona Koutny – językoznawca, hungarysta i esperantolog, profesor UAM; studiowała, doktoryzowała się i uczyła (w Katedrze Językoznawstwa) na Uniwersytecie im. Eötvösa Loránda (Budapeszt, Węgry). Otrzymała tytuł doktora habilitowanego na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie od roku 1994 wykłada na filologii węgierskiej (kierownik Zakładu Ugrofinistyki, potem Hungarystyki) oraz na międzynarodowych podyplomowych Studiach Interlingwistyki, które zainicjowała i którymi kieruje od r. 1998.

Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, komunikacja międzynarodowa i międzykulturowa, pragmalingwistyka, leksykografia, językoznawstwo węgierskie, interlingwistyka i esperantologia (wcześniej lingwistyka komputerowa, której dotyczy jej doktorat i habilitacja). Publikowała artykuły i książki w 6 językach, była redaktorem czasopisma „Język. Komunikacja. Informacja” (2010–2019).

e-mail: ikoutny@amu.edu.pl

Ірина Коваль-Фучило – український філолог, кандидат філологічних наук (2001), старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України. Тематика наукових досліджень: східнослов'янська голосильна традиція, традиційна сімейна обрядовість; історія української фольклористики; усно історичні наративи; історія фольклористики. Авторка рецензій на наукові видання польських дослідників у галузі усної історії. Брала участь у Міжнародному з'їзді славистів у Белграді (2018). Член комісії з фольклористики при МКС (з 2018). Перебувала на науковому стажуванні в Університеті Марії Кюрі-Склодовської під керівництвом професора Єжи Бартмінського (2003). Книги: *Українські голосіння: антропология традиції, поетика тексту* (2014); *Голосіння* (2012); *Колесса Ф. М. Обнова української етнографії й фольклористики на Західних областях УРСР. Листування Ф. Колесси й М. Азадовського* (2011).

Польові дослідження провадила у 15 областях України від 1997 року до тепер. Авторка трьох книжкових видань і 200 статей про традиційну культуру. Живе і працює в Києві.

e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

Jadwiga Kozłowska-Doda – doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie językoznawstwo (2017); urodzona na Białorusi, absolwentka filologii polskiej UMCS w Lublinie (1995). W latach 1995–1998 związana z Instytutem Językoznawstwa Białoruskiej Akademii Nauk w Mińsku. Stypendystka Rządu Polskiego (1989–1995, 1998–2001) oraz Fundacji Popierania Nauki Kasy im. Józefa Mianowskiego (1997). Uczestniczka Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej Europy Środkowej i Wschodniej (1998–2001). W latach 1998–2002 doktorantka w Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną (obecnie Wydział Artes Liberales) Uniwersytetu Warszawskiego. Stopień doktora uzyskała w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie (2004). Od 2004 r. jest związana zawodowo z UMCS – pracuje w Katedrze Językoznawstwa Słowiańskiego Instytutu Neofilologii. Członek Międzynarodowej Asocjacji Białorutenistów (od 2005). Od 2018 r. zastępca redaktora naczelnego czasopisma „Studia Białorutenistyczne”. Autorka ponad 60 publikacji, w tym dwóch monografii pt. *Pojęcie DOM we współczesnym języku białoruskim / Паняцце дом у сучаснай беларускай мове* (Lublin 2015); *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi (na podstawie badań terenowych z przełomu XX i XXI w.)* (2021). Jej zainteresowania i publikacje mieszczą się w nurcie językoznawstwa słowiańskiego (polskiego i białoruskiego) oraz szeroko rozumianej lingwistyki kulturowej, obejmującej związek między językiem ludowym a kulturą ludową oraz między językiem ogólnym a kulturą ogólnonarodową; są to socjo- i etnolingwistyczne ujęcia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego oraz kwestie językowego obrazu świata.

e-mail: jadwiga.kozlowska-doda@mail.umcs.pl

Alla Kozhinowa – doktor habilitowany, profesor Katedry Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego Wydziału Filologicznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego (Mińsk, Białoruś). Autor ponad 290 prac naukowych. Promotor 14 obronionych prac doktorskich. Członek Komisji Etnolingwistycznej Międzynarodowego Komitetu Sławistów. Zainteresowania naukowe: historia języków słowiańskich, języki mniejszości narodowych zamieszkałych na terenach słowiańskich, etnolingwistyka, translatoryka.

e-mail: kozhinster@gmail.com

Kalina Micheva-Peycheva – Phd, Ass. Prof. Department of Ethnolinguistics, Institute of Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences. She has been working in the Section for Ethnolinguistics since 2006, she has PhD degree since 2011 and she is an associate professor since 2019. Her research interests are in the field of historical linguoculturology, ethnolinguistics, and etc. She is the author of monographs, including: *Ethnocultural binary in medieval Bulgarian literature*. Sofia, DioMira, 2017; *Sacral purity and profane impurity*. Saarbrücken, Lambert Academic Publishing, 2016; *The clash of purity and impurity in the Bulgarian*

culture and language. Sofia, Valentin Trayanov Publishing House, 2013. She is also an author of over 60 articles and studies in Bulgarian, Russian, Slovak, Polish and Greek thematic collections and magazines. K. Micheva-Peycheva has participated in more than 40 national and international conferences. Her scientific publications have over 100 citations in authoritative sources. She has had lectures at universities and has headed student internships of more than 50 students. K. Micheva-Peycheva is the winner of the prestigious Award of the Institute of Bulgarian Language for Young Scientist for 2012.

e-mail: kalina.micheva@gmail.com

Nadezhda Nikolova – Assist. Prof., PhD is a linguist in the „Ethnolinguistics” Section at the Institute of for Bulgarian Language „Prof. L. Andreychin”, Bulgarian Academy of Sciences. Her research interests are in the field of ethnolinguistics, linguoculturology, terminology and terminography, history of literary language, language culture, pragmatics, and communication. She has so far participated in national and international projects such as: *Dictionary of the Bulgarian Language, Language – Ethnicity – Culture. The Plant World in Bulgarian Folklore* (An Ethnolinguistic Research), *Electronic Archive of the Ethnolinguistics Section*, part I: *Spiritual Culture, Ethnolinguistic Dictionary of Bulgarian Folk Medicine, Ethnoculture and National Communicative Style*, on the following topic: „The Associative World of the Bulgarian“, a study with Bulgarian participation in the EUROJOS project and others. She is the author of monographs, studies, articles, such as: *Professor Marin Drinov and the Bulgarian socio-political vocabulary*, Sofia, AI „Prof. Marin Drinov”, BAS (2009), Atanasova, A., D. Blagoeva, N. Nikolova and others, *Dictionary of the Bulgarian Language*. Sofia, „Prof. M. Drinov” Publishing House of BAS, Vol. 15 (2015), *The Plant World in the Bulgarian Song Folklore*, Sofia (2018), *Linguistic Aspects of the Legal Terminology of the European Union* (2018) and others.

e-mail: nvnikolova@abv.bg

Gergana Padareva-Ilieva – Assoc. Prof., PhD at Faculty of Philology, Department of Bulgarian language, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria. Her scientific interests are mainly in the field of Linguistics, Pragmatics, Phonetics and Phonology, Media research, and Media speech. She is an author of 2 monographs, 1 textbook, and over 40 publications. She is working in collaboration with colleagues with different expertise for elaborating inter- and multidisciplinary research. In the frame of the Ethnolinguistic project in UMCS, Lublin Padareva-Ilieva is working on the concept ‘democracy’ for Bulgarian (co-author prof. dr. hab. Petar Sotirov).

e-mail: gerypadareva@swu.bg

Dorota Pazio-Wlazłowska – doktor nauk humanistycznych, językoznawca, adiunkt w Instytucie Sławistyki PAN. Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, aksjolingwistyka, mediolingwistyka, język religijny, leksykografia. Członek międzynarodowego konwersatorium EUROJOS, działającego pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Bartmińskiego. Członek Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów oraz Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN. Członek Komisji Języka Religijnego przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów. W latach 2017–2020 polski koordynator polsko-serbskiego tematu badawczego realizowanego przez Instytut Sławistyki PAN i Instytut Języka Serbskiego Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk pt. *Kluczowe pojęcia serbskiej i polskiej aksjofery w perspektywie ogólnosłowiańskiej*. Autorka kilkudziesięciu publikacji naukowych, wydanych w kraju i za granicą, w tym m.in. monografii *Cerkov' v krugu cennostej: sem'ja, tradicija, patriotizm (po materialam internet-portala „Rossijskoj Gazety”)* (2021): *Rosyjski językowo-kulturowy obraz DOMU* [wspólnie z L. Fiodorową], [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1 *DOM*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka, Lublin 2015, s. 149–175. Współredaktorka dziesięciu tomów zbiorowych.

e-mail: d.pazio@ispan.waw.pl

Alena Rudenka – do marca 2021 roku – pracownik Katedry Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego w Białoruskim Uniwersytecie Państwowym w Mińsku; od 1 marca 2021 r. do 28 lutego 2022 r. – stypendystka programu NAWA w Instytucie Filologii Polskiej UMCS; od 1 maja 2023 r. – profesor w Instytucie Sławistyki PAN. Autorka ponad 200 publikacji z zakresu językoznawstwa teoretycznego i porównawczego, filologii germańskiej i słowiańskiej, etnolingwistyki, semantyki i historii języka. Wielokrotny visiting professor przebywała w znaczących uniwersytetach w Austrii, Niemczech, Włoszech, Federacji Rosyjskiej, USA. Członek konwersatorium EUROJOS od początku jego powstania – w projekcie podjęła analizy conceptów wolności i demokracji w językowym obrazie świata Białorusinów i opublikowała 20 artykułów z tego zakresu. Autorka podręcznika etnolingwistyki (*Ėtnolingvistika bez granic. Vvedenie v lingvističeskuju antropologiju*, Minsk 2014) i kierownik grantu „Języki słowiańskie: kontakty, system, funkcjonowanie”, realizowanego w latach 2016–2020.

e-mail: alena@rudenka.com

Petar Sotirow – doktor habilitowany, prof. UMCS, pracownik Katedry Językoznawstwa Słowiańskiego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Pracował na Uniwersytecie Sofijskim oraz na Uniwersytecie w Debreczynie (Węgry). Badania naukowe dotyczą problematyki dwujęzyczności, języka i zachowań językowych osób migrujących, potoczności w języku, językowego obrazu świata Słowian, leksykografii polsko-bułgarskiej. Autor kilku monografii autorskich

i współautorskich, w tym *Język a życie, Mowa i cel, Socjolingwistyka a nauczanie językowe* i in. Autor ponad 100 artykułów naukowych opublikowanych w językach: bułgarskim, polskim, angielskim, rosyjskim, niemieckim, węgierskim, serbskim – w wydawnictwach w Polsce, w Bułgarii, w Stanach Zjednoczonych, na Węgrzech, w Austrii i w Serbii. Pomysłodawca i współautor dwutomowego *Bułgarsko-polskiego słownika leksyki potocznej*, współredaktor tomu *HONOR Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów*. Redaktor naczelny czasopisma naukowego „Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie”, uczestnik krajowych i międzynarodowych projektów badawczych, w tym projektu EUROJOS.

e-mail: petar.sotirov@umcs.pl

Andrzej Szubert – ur. 1966, doktor habilitowany, profesor UAM w Katedrze Skandynawistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autor monografii *Englische Entlehnungen im Dänischen. Morphologie und Wortbildung* (2003), *Zur internen Semantik der Nominalkomposita im Dänischen* (2012). Zainteresowania naukowe: słotwórstwo, semantyka, leksykologia ze szczególnym uwzględnieniem zapożyczeń oraz frazeologia.

e-mail: szubert@amu.edu.pl

Bilyana Todorova – An Associate Professor in Bulgarian language at South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria. She received her PhD in Bulgarian Linguistics (on the newspaper language from the SFL perspective) in 2005. She has a broad range of research interests: discourse studies, sociolinguistics, pragmatics, stylistics, cognitive ethnolinguistics, corpus-based methods in linguistics, SFL, computer-mediated communication, etc. In 2018 she completed an internship at the Laboratory “Ethnolinguistic Archive”, UMCS, Lublin. She has a lot of editorial activity as a section editor of *De Gryuter Open Linguistics*, an editor of *Езиков свят – Orbis Linguarum* and as a part of the Editorial board of *East European Journal of Psycholinguistics*, as an editor and a reviewer for some other journals and conference proceedings. Bilyana Todorova is an author of more than 80 scientific publications (monographs, articles, book chapters, etc.) and she has participated in more than 60 conferences in Bulgarian and abroad.

e-mail: bilyanatodorova@swu.bg

Irena Vaňková – doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D. působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V českém prostředí iniciovala zkoumání jazyka v perspektivě kognitivně-kulturní lingvistiky, etnolingvistiky a kognitivní poetiky a tato zkoumání rozvíjí (v rámci bohemistiky a v poslední době i s ohledem na český znakový jazyk) ve výuce, studiích, překladech, spolupořádáním konferencí ap. S týmem doktorandek založila v r. 2019 společnost Antropolingva, působící při České asociaci kognitivní lingvistiky na FF UK a sdružující takto zaměřené badatele

(www.antropolingva.eu/). Podílí sena mezinárodních projektech (např. EUROJOS – Axiologický slovník Slovanů a jejich sousedů), je členkou prezidia Etnolingvistické komise Mezinárodního komitétu slavistů, vědecké rady Konverzatoria EUROJOS při Slavistickém ústavu PWN aj. Věnuje sezkoumání českých klíčových pojmů (DOMOV, POHODA, VÁNOCE) a pojmů axiologicky a existenciálně zatížených (ČLOVĚK, ŽIVOT, DUŠE), často s ohledem na jejichobraz v literatuře. S doktorandkami dlouhodobě připravuje půdu pro vznik českého lexikonu somatických pojmů.

e-mail: irena.vankova@ff.cuni.cz

Beata Żywicka – doktor habilitowany, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach; członek Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowian oraz Rady Naukowej Międzynarodowego Konwersatorium EUROJOS, sekretarz tego konwersatorium. Zainteresowania naukowe: współczesna polszczyzna, w szczególności semantyka i aksjologia lingwistyczna. Autorka książki *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie* (2007); redaktor tomu zbiorowego *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych* (2021); współredaktor *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów*, t. 1: *DOM* (z J. Bartmińskim i I. Bielińską-Gardziel, 2015), *Nazw wartości w językach europejskich. Raportu z badań empirycznych* (z I. Bielińską-Gardziel i M. Brzozowską, 2017), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w perspektywie badań porównawczych* (z S. Niebrzegowską-Bartmińską i J. Szadurą, 2018). Autorka haseł w tomie *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych* (2006) oraz artykułów nt. konceptów społeczeństwa, narodu, tolerancji, sprawiedliwości, uczciwości oraz roli ankiet w badaniach nazw wartości. Redaktor naczelna czasopisma naukowego „Conversatoria Linguistica”.

e-mail: beata_zywicka@o2.pl

I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny, który odbył się w Lublinie w 2021 roku, pomyślany został jako spotkanie międzynarodowego grona badaczy reprezentujących przedstawicieli różnych szkół etnolingwistycznych oraz uczonych realizujących własne projekty ukierunkowane na opis relacji język a kultura. Uczestnicy Kongresu (121 referentów) reprezentowali ośrodki akademickie i uniwersyteckie: z Białorusi, Ukrainy i Rosji, z Czech i Słowacji, z Bułgarii, Macedonii, Serbii i Chorwacji, z Austrii, Hiszpanii, Francji, Belgii, Litwy i Australii oraz z Polski. Obrady plenarne przebiegały w ramach 7 bloków tematycznych (*Pojęcia, metody, granice etnolingwistyki; Etnolingwistyka w krajach słowiańskich; Etnolingwistyka w krajach słowiańskich i bałtyckich; Problemy geografii lingwistycznej; Pamięć i niepamięć w języku i kulturze; Perspektywy etnolingwistyki; Prezentacja leksykonów, słowników i baz danych*) i 19 sekcji: *Pogranicza etnolingwistyki i tradycje etnolingwistyczne w Polsce; Synchronia i diachronia w etnolingwistyce; Etnolingwistyka a gramatyka; Nominacja a językowy obraz świata; Frazeologia i etymologia a etnolingwistyka; Definicje i eksplikacje pojęć; Gatunkowe wzorce wypowiedzi; Stereotypy i koncepty językowo-kulturowe; Od danych językowych do danych niewerbalnych; Problemy duchowości; Pamięć i tożsamość i ich wykładniki; Wartości i ich hierarchie; Konceptosfera rodziny; Konceptosfera zdrowia i śmierci; Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów (5 posiedzeń)*. Wystąpienia kongresowe publikujemy w czterech tomach: I – *Etnolingwistyka – bilans dyscypliny. Metody i postulaty badawcze*, II – *Obraz świata i człowieka w kulturze ludowej i narodowej*, III – *Pamięć – tożsamość – kategorie językowo-kulturowe*, IV – *Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje*.